

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Людмила Гриневич

**ГОЛОД 1928–1929 рр.
У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ**

Київ – 2013

УДК: 323.25(477) "1928/29"

*Рекомендовано до друку
Вченою Радою Інституту історії України НАН України.
Протокол № 8 від 27 вересня 2012 р.*

Людмила Гриневич. Голод 1928–1929 рр. у радянській Україні: монографія. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. — 435 с.

ISBN 978-966-02-6644-5

В монографії на основі комплексного аналізу соціально-економічних, політико-ідеологічних і національних проблем проаналізовано передумови, перебіг і наслідки українського голоду 1928–1929 рр. Авторка доводить, що цей голод, хоча і стався на тлі недородів, усе ж був наслідком свідомих дій радянської влади, її голодотворної політики (faminegenic policy). Розрахована на науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

Рецензенти:

Відповідальний редактор: доктор історичних наук, професор
Станіслав Кульчицький

Рецензенти: доктор історичних наук **Ольга Мовчан**,
доктор історичних наук, професор **Олександр Рубльов**

На обкладинці: Іван Падалка. Полільники. 1928 р. // Людмила Соколюк. Графіка бойчукістів. — Харків–Нью-Йорк, 2002. — С. 112.

ISBN 978-966-02-6644-5

© Інститут історії України
НАН України, 2013
© Людмила Гриневич, 2013
© Людмила Гриневич,
Дмитро Вортман,
Леонід Криницький, мапи, 2013

ЗМІСТ

Вступ	5
Розділ I. Хлібофуражні ресурси України у вимірах статистики та політики	
I.1. Становлення, особливості функціонування державної сільськогосподарської статистики в перші роки радянської влади	11
I.2. Хлібофуражні ресурси УСРР 1927/28 р.: статистичні обрахунки і «політико-статистичні» помилки.....	23
I.3. Недорід 1928/29 р. в Україні: причини, масштаби, методика статистичних обрахунків	39
I.4. Українські хлібофуражні ресурси в недорідному 1928/29 р.: політична доцільність проти реальності.....	54
Висновки	89
Розділ II. Зернова криза 1927/28–1928/29 рр. і «мобілізація» українських ресурсів на її подолання	
II.1. Розгортання системи надзвичайних заходів на селі взимку-навесні 1927/28 р.	92
II.2. Продовження застосування надзвичайних заходів, особливості «нових методів» заготівлі хліба у 1928/29 р.	120
II.3. «Хліб, м'ясо ... і музейні цінності»: специфіка радянської експортної політики	139
II.4. Перший п'ятирічний план і перспективи розвитку сільського господарства України	151
Висновки	166

Розділ III. Продовольча ситуація в умовах недороду і голоду 1928–1929 рр.

III.1. Розробка, зміст планів надання допомоги районам, що постраждали від недороду	169
III.2. Державне регулювання розподілу хлібних ресурсів, союзна-українська взаємодія в реалізації плану подолання наслідків недороду	207
III.3. Оцінка ефективності дій Урядової комісії з надання допомоги потерпілим, прояви й наслідки голоду	228
Висновки	249

Розділ IV. Офіційна позиція і народна думка про неврожай та причини голоду 1928–1929 рр.

IV.1. Конструювання картини «перевернутої реальності» засобами радянської пропаганди та агітації	251
IV.2. Причини продовольчої кризи у містах та голоду на селі в оцінках населення	274
IV.3. Актив радянський і антирадянський, репресивно-каральні дії влади для приборкання негативної політичної активності	299
Висновки	330
Висновки	332
Бібліографія	342
Додатки	379
Список скорочень	379
Список ілюстрацій	389
Список таблиць	394
Список мап	398
УССР. Загальні відомості, адміністративний поділ станом на 15 серпня 1928 р.	399
Показчик імен	427

ВСТУП

Голод — це вірулентний (особливо небезпечний) стан, що може викликати поширення смертності. Впродовж усієї історії людства, голод був і, на жаль, залишається нині одним із найбільших лих, що спричиняють масову загибель людей. Недарма у християнській есхатології голод, поряд із хворобою, війною та смертю, бачиться одним із чотирьох вершників Апокаліпсису.

Привідцями голоду, окрім природних нещасть — посух, повеней, буревіїв тощо, нерідко ставали війни. Голод здавна був також і засобом ведення війни: тактика «випаленої землі» й тривалі облоги фортець і міст, голодна блокада, відбирали в їх захисників волю до опору й сприяли «ефективнішому» нищенню супротивника.

У ХХ столітті стратегія вбивства голодом задля воєнної, ідеологічної чи політичної мети міцно увійшла до арсеналу імперських і тоталітарних режимів. Конкретними їх виявами були сталінський Голодомор 1932–1933 рр. і гітлерівська блокада Ленінграда під час німецько-радянської війни 1941–1945 рр. Однак ані Нюрнберг (як прецедент міжнародного суду над воєнними злочинцями), ані Ялта (як засіб творення нового післявоєнного світопорядку) не поклали край практиці застосування голоду як «дешевої зброї» для масового вбивства. Вже у другій половині ХХ ст. комуністичні й недемократичні режими застосовували голод не так проти зовнішніх ворогів, як проти власного народу: згадаймо «Великий стрибок» у Китаї в 1960-х рр. чи боротьбу проти повстанців-сепаратистів у 1980-х рр. у Ефіопії. Голод також майже завжди є прикметою економічної відсталості: придивімося до непоодиноких випадків масового голодування у деяких сучасних країнах Африки.

Видатний науковець Амартія Сен, 1998 року вшанований Нобелівською премією в галузі економіки, довів прямий зв'язок між людською діяльністю і голодом¹. Навіть вплив природних, безпосередньо з людською діяльністю не пов'язаних катаклізмів, як-от

¹ *Amartya Sen. Development as Freedom. — Oxford: Oxford University Press, 1999. — 366 p.*

посуха, у кінцевому рахунку великою мірою залежить від соціальної та політичної організації суспільства. Недемократичну країну голод уражає зазвичай дужче, аніж демократичну.

Нині аксіоматичним є твердження, що головним призвідником голоду є людський чинник. Ба більше, сучасні дослідники щораз більше сходяться на думці: хоч би які страшні природні лиха спіткали країну, у голоді завжди є провина уряду, який не зумів чи не схотів запобігти лихові або й навмисно призвів до нього своєю політикою. Всесвітня декларація прав людини визнає право кожної людини мати харчові продукти задля існування, тож голод є порушенням фундаментального права людини — права на життя. Деякі найнищівніші гуманітарні катастрофи ХХ сторіччя, зокрема й голодові, були спричинені саме урядовою діяльністю й мали ознаки геноциду.

Відомий американський юрист Девід Маркус доводить, що політику влади, яка призводить до голоду, треба вважати голодотворною (*faminogenic*), тобто такою, що творить або сприяє настанню голоду, а відповідальних за «злочин голодом» урядовців — найгіршими в історії злочинцями². Для встановлення міри їхньої відповідальності Маркус пропонує спеціальну чотириступеневу класифікацію, яка має на меті ще й з'ясувати, як саме розпочався і чому стався голод.

Найнижчий четвертий ступінь кваліфікації описує урядові дії, які, хоч і призвели до голоду, проте не мають ознак навмисних. Лихо стається через некомпетентність чи безнадійну скорумпованість влади, яка виявилася неспроможною впоратися з продовольчою кризою, спричиненою посухою або ціновим шоком, подолати труднощі й задовольнити потреби люду, але сама вона, вірогідно, не прагнула цього свідомо.

Третій ступінь голодотворної політики визначається байдужістю влади до долі населення. Навіть маючи засоби і можливості адекватно реагувати на кризу, уряд заплющує очі на масове голодування людей. Часом така жалюгідна поведінка офіційних осіб пояснюється поганим управлінням (менеджментом). Попри

² *David Marcus. Famine Crimes in International Law / David Marcus (Далі — David Marcus. Famine Crimes...) // The American Journal of International Law. — Т. 97. — 2003. — Р. 245.*

все, з юридичного погляду такі дії влади все-таки не можна кваліфікувати як *mens rea* (навмисний намір завдати шкоду).

Другий ступінь, за Маркусовою кваліфікацією, пов'язується із нерозсудливістю дій влади, і це вже є *mens rea*. Уряд здійснює політику, яка породжує голод, уряд свідомий того, що його політика спричиняє масове голодування, а все-таки провадить її далі.

Нарешті, найвищий перший ступінь голодотворної політики передбачає навмисні дії влади. Уряд цілком свідомо застосує голод як інструмент винищення «проблемного населення».

Настав час, уважає Маркус, формально визнати два найвищі ступені голодотворної політики злочином проти людяності. Винуватців «злочину голодом» належить кримінально карати, не даючи їм змоги уникнути відповідальності завдяки посиленням на несприятливі природно-кліматичні умови, державний суверенітет тощо³.

Маркусова класифікація, хоча її розраховано передусім на сферу сучасного міжнародного права, може прислужитися і в осмисленні дій тоталітарних урядів, які чинили злочин голодом у минулому. Зокрема це стосується й українського голоду 1928–1929 рр.

Цей голод тривалий час був невідомим. За часів СРСР тема голоду була негласно забороненою. Г. Конюхов, автор чи не єдиної монографії радянського періоду про «хлібні утруднення» в СРСР у 1928–1929 рр., лише побіжно згадав про українські недороди 1924 і 1928 рр., проте оминув увагою їх причини і масштаби, як і те, що вагома частина населення УСРР у той час голодувала⁴. Заслуга першого документального порушення цієї теми належить упорядникам виданої 1992 року в Києві збірки «Колективізація і голод на Україні. 1929–1933 рр.»⁵. Проте і 1999 року, як визнає Станіслав Кульчицький, проблема залишалася «білою плямою»⁶. Наступне десятиліття мало що додало до її з'ясування. Натомість у парадоксальний спосіб наукова проблема виникнення, перебігу та на-

³ David Marcus. *Famine Crimes...* — P. 246–247.

⁴ Конюхов Г. КПСС в борьбе с хлебными затруднениями в стране (1928–1929) / Г. Конюхов. — Москва, 1960. — 244 с.

⁵ Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник документів і матеріалів. — Київ, 1992. — 713 с.

⁶ Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С. В. Кульчицький. — Київ, 1999. — С. 135.

слідків українського голоду 1928–1929 р. набула політизованості — головню через розгортання медійної полеміки довкола статті американського дослідника Марка Таугера⁷.

Короткий виклад висновків⁸ цього автора є таким:

1. Причиною голоду 1928–1929 рр. в Україні стало зменшення кількості харчових продуктів через неврожай і вкрай низький рівень прибуткової вартості сільського господарства СРСР.

2. Уряд ужив конкретних заходів для забезпечення кількох сотень тисяч селян продовольством, а установи і чиновники всіх рівнів, попри перешкоди, оперативню й організовано реагували на ситуацію, ставлячи собі й реалізуючи лише ті завдання, які можна було виконати.

3. У постачанні продовольства Україна в 1928–1929 рр. зовсім не відіграла, на противагу твердженням українського економіста Волобуєва, ролі сировинної колонії Росії. Під час кризи та голоду Україна отримала більше продовольства, ніж вивезла в інші республіки. Радянська влада істотно допомогла республіці, відреагувавши на природний катаклізм, і передала з Росії в Україну

⁷ Статтю Марка Таугера вперше опубліковано англійською мовою 2001 року в США. Див.: *Mark B. Tauger. Grain Crisis or Famine? The Ukrainian State Commission for Aid to Crop-Failure Victims and the Ukrainian Famine of 1928–29* (Далі — *Mark B. Tauger. Grain Crisis or Famine?...*) // *Provincial Landscapes. Local Dimensions of Soviet Power, 1917–1953. Donald J. Raleigh.* — University of Pittsburgh press, 2001. — Рр. 146–170, 360–365. Передрук публікації (з неповним науковим апаратом): *Марк Таугер. Голод, голодомор, геноцид?* (Далі — *Марк Таугер. Голод, голодомор, геноцид?...*) — Київ, 2008. — С. 26–64. Деякі публікації, що розкривають зміст і емоційну тональність полеміки: *Марк Таугер о голоде, геноциде и свободе мысли в Украине* // *Еженедельник «2000».* — 2007. — № 50 (394). — 14–20 декабря; *Антон Турчак. Мне не понравилась статья Марка Таугера о голодоморе и геноциде* // *Еженедельник «2000».* — 2008. — № 16 (411). — 18–24 апреля; *Марк Б. Таугер. Ответ на письмо Антона Турчака* // *Еженедельник «2000».* — 2008. — № 16 (411). — 18–24 апреля; *Круглый стол на тему «Голод, голодомор, геноцид?»* (25 ноября 2008 г., Киев, организатор мероприятия — *Еженедельник «2000»*). [Електронний ресурс:] <http://www.youtube.com/watch?v=Ob5P3FvP6Zc>. Заголовок з екрана.

⁸ *Mark B. Tauger. Grain Crisis or Famine?...* — Р. 167–170; *Марк Таугер. Голод, голодомор, геноцид?...* — С. 56–59.

необхідні ресурси для продовольчого забезпечення та відновлення сільського господарства.

4. Всупереч поширеним уявленням про каральну й експлуатаційну природу радянської влади, насправді існувала й «інша грань радянського режиму — занепокоєність потребою пом'якшити страждання (а зовсім не створювати їх)». Застосовувані ж під час зернової кризи екстраординарні методи, хоч і призвели до дефіциту продуктів «у деяких регіонах для певних категорій селян», насправді «були благом порівняно з тим, що могло би статися, якби уряд нічого не робив, покладаючись на ринок».

Відаючи належне Маркові Таугеру за першість у спробах дослідити проблематику українського голоду 1928–1929 рр., все-таки відзначимо, що його узагальнювальні висновки ґрунтуються на вузькості поглядів, обмеженості джерельної бази та недосконалості дослідницьких підходів. Зрештою, їх спростовує добряча кількість емпіричного матеріалу. Теза ж автора про надзвичайні заходи як «благо», навіть попри зумовлений ними дефіцит продовольства «певних категорій селян» (а цими «певними категоріями», до речі, стала передусім саме бідняцька частина села, яку змусили голодувати), в суті речей повторює інтерпретації цих подій самим Сталіним, який також намагався виправдати руйнацію та безжальне пограбування села благородними намірами подолати зернову кризу в країні, запобігти загрозі голоду в містах, не розголошуючи, однак, ані відмову від пропонованої ззовні допомоги (зокрема, від знаного благодійника Фрїтьофа Нансена), ані небажання імпортувати до СРСР потрібну кількість хліба, ані тривання, попри гостру кризу, експорту продовольства.

Між тим, погляд на події історичного минулого на старій основі, зокрема під кутом зору самих диктаторів, загрожує завести нас у світоглядний глухий кут, бо в такому разі, як слушно зауважує Тимоті Снайдер, диктатори — чи то Гітлер, чи то Сталін — «продовжують самі диктувати нам, як розуміти їхні діяння»⁹.

Пропонований читачеві виклад наводить систему аргументів на користь того, що хоча український голод 1928–1929 рр. і відбувся на тлі недородів, спричинили його все-таки не природні катаклізми,

⁹ *Тимоті Снайдер*. Криваві землі. Європа поміж Гітлером та Сталіним / Тимоті Снайдер. — Київ, 2011. — С. 15.

а свідомо політика сталінської влади, що була пріоритетно спрямована на військово-промислову модернізацію країни, а гуманітарні проблеми відсувала на другий план. Український хліб, як визнав союзний нарком торгівлі Анастас Мікоян, допоміг цілій країні вийти з продовольчих ускладнень 1927/28 року. Проте сама вже почасти недорідна Україна, знекровлена примусовим вилученням селянських страхових запасів у перебігу надзвичайних заходів хлібозаготівлі, в 1928/29 році не дістала від союзної влади достатньої кількості продовольства для запобігання голоду, й мусила керуватися стратегією дій, сформульованою у виразній формулі «Україна повинна сама себе годувати».

Наслідком реалізації такої політики стало масове голодування, поширення хвороб та смертність біднішої частини села, дезорганізація українського хлібного ринку й економічний занепад сільського господарства республіки, що їх не могла відвернути обмежена допомога від держави. Голодотворна політика в Україні посилила нелояльність до влади помітної частини найчисельнішої соціальної страти — селянства, у настроях якого виразно проглядалося щільне переплітання соціальних і національних мотивів. Водночас репресивно-каральні дії стали головним засобом приборкання негативної політичної активності в Україні, при тому що сталінська влада від початку розгортання «революції згори» у своїх мотиваційних настановах керувалася усвідомленням потреби міцно пов'язати боротьбу проти «куркульських елементів» із боротьбою проти «української націоналістичної контрреволюції».

Насамкінець відзначимо, що науковий аналіз літератури з тематики голоду свідчить про недосконалість сформованого як у вітчизняній, так і в зарубіжній історичній науці негласного розподілу науковців на прихильників «економічної історії» (тих, хто прагне з'ясувати причини і механізм виникнення голоду шляхом детального аналізу складових сталінської аграрної політики) та прибічників «політичної історії» (тих, хто переважно зосереджений на вивченні політико-ідеологічних процесів, специфіки сталінської національної політики доби «революції згори»). Тож, в основу даного дослідження покладено структуралістський підхід, що передбачає дослідження наукової проблеми через призму одночасного аналізу соціально-економічних, політико-ідеологічних та національних проблем.

Розділ I.

ХЛІБОФУРАЖНІ РЕСУРСИ УКРАЇНИ У ВИМІРАХ СТАТИСТИКИ ТА ПОЛІТИКИ

I.1. Становлення, особливості функціонування державної сільськогосподарської статистики в перші роки радянської влади

У дореволюційній Росії відомості про сільське господарство збиралися й аналізувалися Центральним статистичним комітетом Міністерства внутрішніх справ, Міністерством землеробства та земствами. Попри певні методологічні вади, дореволюційна сільськогосподарська статистика, зокрема врожайна, на думку сучасних дослідників відзначалася надійністю. Валові збори хлібів* статистики визначали шляхом помноження врожайності з десятини землі на розмір усіх посівних площ. Необхідна для цих обрахунків інформація добувалася або поширенням через волосні управління і сільських старост стандартних анкет із запитаннями про врожайність** та посівні площі*** (у період 1883–1917 рр. ЦСК щорічно

* Валовий збір хлібів (врожай) — загальний розмір продукції в натуральному виразі, зібраної з площі усіх посівів; характеризує загальний обсяг виробництва хлібів. Фактичний урожай — фактично зібраний та оприбуткований урожай із зібраних посівів; фактичний збір врожаю і фактична врожайність — кількість зібраної продукції сільськогосподарських культур з 1 га посіву до моменту завершення жнив більшістю господарств; чистий збір — фактичний урожай у масі після доробки за відрахуванням насіння на всю засіяну площу даної культури.

** Врожайність сільськогосподарських культур — середній розмір певної продукції рослинництва з одиниці фактично зібраної площі даної культури; характеризує продуктивність тієї чи іншої культури в конкретних умовах її вирощування. У 1920-ті рр. вимірювалася у пудах з десятини; попередньо визначалася в балах, після чого з поправкою на недооблік у 0,3–0,5 бали за допомогою спеціальних статистичних операцій переводилася у пуди.

розсилав до 100 тис. таких анкет), або шляхом опитування добровільних кореспондентів, переважну більшість яких склали «культурні господарі» (кореспондентська мережа Міністерства землеробства, наприклад, налічувала до 8 тис. осіб). Опрацьовані статистиками дані періодично використовувалися урядом для впливу на хлібний ринок, проте в цілому, за визнанням відомого економіста М. Д. Кондратьєва, цей ринок до Першої світової війни переважно складався стихійно у процесі економічного життя народу і ринкового обігу¹.

Після більшовицької революції усі «буржуазні статистичні установи» було ліквідовано. Попри це, саме вони — насамперед земські статистичні комітети й стали тією основою, на якій почали вибудовуватися головні статистичні інституції «держави диктатури пролетаріату»: організоване 1918 року в Москві Центральне статистичне управління (ЦСУ) та сформоване у Харкові в травні 1920 року Українське статистичне бюро, реорганізоване роком пізніше в Український статистичний комітет при УЕН, а з жовтня 1921 року — у ЦСУ УСРР².

До середини 1920-х рр. Центральне статистичне управління УСРР перетворилося на солідне відомство із величезним штатом та розгалуженою мережею місцевих підрозділів. Порядок його діяльності регламентувався постановою ВУЦВК і РНК «Про державну статистику УСРР» від 3 листопада 1924 р.³ Згідно з цим документом, республіканське ЦСУ діяло на правах наркомату і підпорядковувалося безпосередньо ВУЦВК і РНК УСРР. Основні завдання республіканського статистичного відомства полягали у тому, щоб:

а) опікуватися правильною постановкою статистичних дослідів, розвитком і поширенням статистичних знань у республіці;

*** Посівна площа сільськогосподарських культур — частина ріллі або інших розораних угідь, зайнята посівом однієї або кількох сільськогосподарських культур.

¹ Кондратьев Н. Д. Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции / Н. Д. Кондратьев. — Москва, 1991. — 487 с.

² Нариси з історії статистики України (Далі — Нариси з історії статистики України...). — Київ, 1999. — С. 33.

³ ЦДАВО України. — Ф. 582. — Оп. 1. — Спр. 563. — Арк. 191–196.

б) проводити на території УСРР загальнодержавні переписи населення, промисловості, сільського господарства, опрацьовувати зібрані статистичні матеріали;

в) вести поточні статистичні спостереження у всіх областях суспільного життя, господарської й культурної діяльності державних і громадських установ республіки, її населення;

г) проводити за дорученням уряду УСРР спеціальні статистичні дослідження;

д) керувати і спостерігати за діяльністю підвідомчих ЦСУ місцевих статистичних установ;

е) здійснювати загальне керівництво і координацію відомчих статистичних установ, узгоджувати програми проведення і розробки ними статистичних досліджень;

є) публікувати висновки проведених в Україні статистичних досліджень і переписів у зведеному виданні «Статистика України», видавати статистичні щорічники, бюлетені, статистико-економічні праці, збірники, огляди, монографії, наукові і популярні книжки, посібники з статистики тощо;

ж) організовувати наукові, навчальні і навчально-допоміжні установи, статистико-економічні курси, семінари, бібліотеки, музеї;

з) проводити Всеукраїнські статистичні з'їзди, конференції.

Керівництво ЦСУ УСРР здійснював управляючий, при якому також діяла Колегія у складі чотирьох осіб. Щорічні плани роботи статистичного відомства мали проходити через Держплан і потому затверджуватися українським урядом. На місцях ведення державної статистики покладалося на губернські, окружні статистичні бюро, котрі діяли на правах відділів — відповідно при губвиконкомах або окрвиконкомах. При районних виконавчих комітетах діяли районні статистики.

З переходом УСРР на трьохступеневу систему управління губернські статистичні бюро припинили своє існування, натомість було сформовано районні статистичні бюро. Наприкінці 1925 р. лише центральний штат ЦСУ УСРР нараховував більше 300 осіб. У всіх 41 округах республіки діяли окружні, а у 632 районах — районні статистичні бюро, працівники яких послуговувалися допомогою 9262 офіційно зареєстрованих добровільних кореспондентів⁴.

⁴ Нариси з історії статистики України... — С. 33.

Як у Москві, так і в Харкові кадрове обличчя статистичних установ на перших порах визначали професіонали «старої школи». До початку 1926 р. центральним статистичним відомством у союзній столиці незмінно керував колишній земський статистик Павло Іванович Попов — авторитетний науковець і досвідчений адміністратор, котрий мав партійний квиток і певні зв'язки з високими комуністичними чиновниками, відтак був спроможний, до пори — до часу, захищати «ідейно несвідомі» наукові кадри відомства від тиску «свідомо-комуністичних» контролерів⁵.

Першим головою Українського статистичного бюро став добре знаний у дореволюційні часи земський статистик Степан Степанович Жилкін. Щоправда, у кар'єрному плані він був не таким успішним, як його московський колега. Попри активну працю на пролетарську державу, голова українського статистичного відомства вже у квітні 1921 р. став фігурантом харківського судового процесу над «буржуазною інтелігенцією», був звинувачений у зловмисному проникненні до керівних економічних органів радянської влади та засуджений, незважаючи на гаряче заступництво письменника В. Короленка, до п'яти років ув'язнення⁶. Короткий час потому українським статистичним відомством керував виходець з Мелітополя, випускник Томського університету, професор політекономії Харківського університету Йосиф Трахтенберг. А після його переведення до Москви — колишній земський статистик Олександр Михайлович Волков, який невдовзі так само опинився у столиці. Вочевидь даниною політиці українізації стало призначення керівником ЦСУ УСРР Михайла Оверковича Авдієнка. Втім, 1924 року він був усунутий від керування статистичним відомством, а пізніше — заарештований і засланий за «контрреволюційне минуле» — членство в Українській Центральній Раді та причетність до творення Української комуністичної партії (УКП). Не менш колоритною особою був також і наступний керівник

⁵ Блюм А. Бюрократическая анархия: статистика и власть при Сталине. Перевод с франц. / А. Блюм, М. Месуле (Далі — Блюм А. Бюрократическая анархия...). — Москва, 2006. — С. 14–19.

⁶ Гусев В. «Ягідки визріли потім»: (З чого почало «перековувати» інтелігенцію радянське правосуддя) / В. Гусев, І. Верба // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1995, № 1/2(2/3). [Електронний ресурс:] http://www.ssu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=40386&cat_id=53083. Заголовок з екрана.

республіканського ЦСУ — Сергій Михайлович Мазлах (Робсман) — до революції статистик Полтавського земства, а в роки громадянської війни — націонал-комуніст, відомий написанням 1919 року (в співавторстві з Василем Шахраєм) резонансної книжки «До хвили: Що діється на Україні і з Україною» із жорсткою критикою національної політики РПК(б)⁷.

До середини 1920-х рр., попри перманентний тиск на «буржуазні кадри» статистичних установ, існували більш-менш прийнятні умови для функціонування радянської статистики як науки, що їй належало не лише сканувати складні суспільні процеси, а й пропонувати владі необхідну в практичному плані, різнопланову статистичну інформацію.

Це стосувалося й сільськогосподарських статистиків, котрі досягли виразних успіхів у збиранні та розробці даних про тенденції розвитку сільськогосподарського виробництва, особливості господарювання, побут, стан харчування, дозволя селянських родин. У центрі уваги статистиків постійно перебували питання, пов'язані з визначенням розмірів посівних площ та врожайності, обрахуванням валових зборів хлібів. Осмислюючи досвід російської дореволюційної та зарубіжної статистики, науковці намагалися вдосконалити відомі їм та опрацювати нові оригінальні методи спостереження та аналізу, крок за кроком просуваючись уперед у цій справі.

Загальне уявлення про напрями роботи республіканського статистичного відомства можна скласти на підставі його щорічних оперативних планів. Так, розглянутий на Колегії ЦСУ план робіт на 1924/25 р.⁸ передбачав розширення, в порівнянні з попередніми роками, самої системи статистичного спостереження за рахунок організації синтетичних робіт та удосконалення методології дослідів. Планувалися найрізноманітніші дослідження у царині демографічної, сільськогосподарської, промислової, міської, торгівельної, фінансової, транспортної статистики, статистики праці, народної освіти тощо. Ішлося, наприклад, про те, аби в царині демографії

⁷ Див.: Юренко О. П. Із мороку забуття. Мазлах (Робсман) Сергій Михайлович / О. П. Юренко // Реабілітовані історією. — Київ–Полтава, 1992. — С. 228–241.

⁸ ЦДАВО України. — Ф. 582. — Оп. 1. — Спр. 563. — Арк. 17–27.

перейти до розробки нової системи записів актів громадянського стану, розширити існуючу програму поточної статистики населення. Якщо у 1923/24 р. дослідження статистиків обмежувалися суто демографічними характеристиками (показники народжуваності, смертності, кількості шлюбів і розлучень тощо), то в новому році планувалося вже встановлювати зв'язки між різними показниками, як от природний рух населення і соціальні характеристики. Також передбачалося започаткувати систему щорічних переписів населення (за ситуацією станом на 1 січня). Широкою була й накреслена програма заходів у царині сільськогосподарської статистики. Крім продовження вже традиційних дослідів (весняного перепису 10% селянських господарств, осіннього вибіркового опитування 5% господарств, обстеження селянських бюджетів, динамічних досліджень 60 тис. господарств) мали бути впроваджені спеціальні анкетні дослідження для з'ясування питань про використання в селянських господарствах техніки, систему рільництва, порядок землекористування тощо. Заплановані досліді в області торговельної статистики передбачали систематичні обстеження стану хлібозаготівлі, вирахування видимих запасів хліба, облік експорту, руху хлібних вантажів. Як окремий важливий напрям у діяльності ЦСУ УСРР визначалася робота зі складання балансу народного господарства республіки.

16–23 листопада 1925 р. у Харкові відбулася Перша Всеукраїнська статистична нарада, під час якої обговорювалися перспективні напрями діяльності республіканського відомства⁹. Серед інших, учасники вислухали й обговорили доповідь Г. М. Вербицького про досліді в царині врожайної статистики. Зокрема, науковець звернув увагу на потребу подальшого вдосконалення існуючих методик обрахування розмірів врожаю, як і розмірів загибелі посівів. Уявлення статистиків щодо способів визначення цієї останньої, на думку науковця, були досить умовними. «Облік загиблої площі нам ніколи не вдавалося налагодити, — визнав Вербицький. — Загибла площа настільки складне явище, що зазвичай шляхом реєстрації це явище не вдається урахувати. Провести межу між загиблою площею і не загиблою надзвичайно важко. Тому виміряти загиблі посіви — справа надзвичайно важка,

⁹ ЦДАВО України. — Ф. 582. — Оп. 1. — Спр. 802.

і при їх обрахуванні зазвичай виходить дефектний матеріал»¹⁰. Аби виправити таку ситуацію статистик запропонував увести до п'ятибальної шкали визначення врожайності так званій нульовий бал. Ця та інші озвучені Г. М. Вербицьким пропозиції, розгорнута довкола них дискусія ясно вказували на те, що вдосконалення методів врожайної статистики науковці розглядали як важливе і невідкладне завдання. Власне, те ж стосувалося і питань опрацювання балансу усього народного господарства країни. З доповіддю на цю тему перед учасниками Всеукраїнської статистичної наради виступав представник ЦСУ УСРР В. С. Мишкіс¹¹.

Зауважимо, що згідно з планами ЦСУ УСРР протягом 1925/26 р. належало завершити всі роботи, пов'язані з обчисленнями балансу народного господарства республіки за 1923/24 і 1924/25 рр. Утім, як можна побачити з протоколу засідання РНК УСРР від 24 лютого 1927 р., зробити цього не вдалося: почасти унаслідок переходу до трьохступеневої системи управління й пов'язані з цим реорганізації у статистичному відомстві, почасти й через низку доручених ЦСУ УСРР позапланових робіт, підготовку до чотирьох загальносоюзних переписів¹². До того ж у 1924/25 році в Україні, так само як і в деяких інших провідних хлібних регіонах країни, стався недорід. Відтак статистикам, разом із представниками інших відомств, довелося залучитися до робіт з опрацювання методики визначення потерпілих районів, обрахування їхніх потреб для організації державної допомоги¹³.

Зрозуміло, що такий масштабний фінансовий документ, як народногосподарський баланс, містив і сільськогосподарську частину. Поряд із цим, у 1920-ті рр. союзне й республіканські статистичні відомства регулярно укладали хлібофуражні баланси — спеціальні фінансові документи, що містили відомості про виробництво і витрати зерно-хлібів¹⁴ (відповідно по всій країні та по окремим республікам).

¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 582. — Оп. 1. — Спр. 802. — Арк. 125.

¹¹ Там само. — Арк. 88–101.

¹² Там само. — Спр. 2557. — Арк. 50.

¹³ Там само. — Спр. 788.

¹⁴ Зернові і зернобобові — культури, основна продукція яких — зерно; за видом продукції та її призначенням зернові поділяються на дві підгрупи: продовольчих культур, які, у свою чергу, поділяються на хлібні (пшениця,

Структура хлібофуражного балансу включала як прибуткову, так і витратну частини. До першої відносилися дані про врожай поточного року, а також відомості про накопичені з минулих років видимі (торговельні) і невидимі (зосереджені у селян) запаси хліба. Витратна частина містила підрахунки продовольчих, фуражних, насінневих потреб, втрат (лузга, псування) та попитів хліба для годування армії й роботи промисловості. Розрахунки потреб зернової продукції на продовольство визначалися на підставі даних про кількість населення та норми споживання. Витрати на фураж — на основі відповідних відомостей про поголів'я худоби та норми її харчування. Потреба у насінні — виходячи з посівних площ та норм висіву. Різниця, що залишалася після усіх відрахувань на внутрішні потреби, вважалася лишками, одна частина з яких мала бути використана для поповнення страхових запасів села, а інша — спрямована на експорт.

Оскільки підготовка хлібофуражного балансу країни була відносно новою справою, робота над ним супроводжувалася численними технічними та методологічними ускладненнями, які науковці і не приховували.

Проблематичною виглядала передусім можливість точного встановлення розміру зібраного селянами врожаю, адже для цього бракувало повних, а головне — уповні достовірних відомостей як про селянські посіви, так і про врожайність.

Для визначення розміру посівних площ статистики проводили щороку навесні вибіркові опитування добровільних кореспондентів, які охоплювали спочатку 5%, а з 1925 року — 10% загальної кількості селянських господарств. Потім ці дані зіставлялися з податковими відомостями, складеними уповноваженими Наркомату фінансів у ході щорічних суцільних переписів селянських дворів. Починаючи з 1927 року статистики стали використовувати методику масових «контрольних обмірів» посівних площ, далі до цієї справи долучили ще й аерофотозйомку.

Інший важливий показник — врожайність у 1920-ті рр. традиційно визначався за п'ятибальною шкалою, після чого за допомогою спеціальних статистичних операцій переводився у пуди.

жито) і круп'яні (гречка, просо, рис), а також підгрупу фуражних культур (ячмінь, овес, кукурудза, зернобобові).

Вихідний матеріал для цих підрахунків збирався під час щорічних осінніх вибіркового обстежень 2–3% господарств, а з 1925 року — ще й додатково опитувань 10 тис. добровільних кореспондентів.

А проте, здобуті у всі ці способи відомості науковці-статистики не вважали уповні надійними, виходячи з того, що селянські кореспонденти свідомо, побоюючись реквізиції чи для полегшення податкового тягара, можуть надавати занижені дані. Аби поправити це, почали застосовувати так звані середні коефіцієнти недообліку («надвишки на недооблік») — уповні розумний з наукового боку хід, який, проте, відкривав безмежні можливості для зловживань і маніпуляцій.

Точніші дані врожайної статистики представляли вибіркові бюджетні обстеження селянських господарств. Вони проводилися із застосуванням методів математичної статистики, зокрема теорема А. Боулі, та передбачали детальний опис і ретельну перевірку даних шляхом співставлення селянських прибутків і витрат. Проте у 1920-ті рр. бюджетні обстеження в УСРР охоплювали усього 10–15 тис. селянських господарств (із більше, ніж 5 млн. господарств), а тому не могли вважатися репрезентативними.

Залишалися дискусійними при складанні хлібофуражних балансів багато інших питань: про критерії визначення «соціального розшарування» села, про підходи до обрахування норм продовольчого забезпечення населення хлібом, не кажучи вже про так звані приховані запаси селянського хліба. Їх точне визначення уявлялося настільки ефемерною справою, що попервах така стаття, як «невидимі запаси хліба» у розроблених статистиками схемах балансу взагалі була відсутньою¹⁵. Обчислення цих запасів почалося лише за наказом з високих владних кабінетів. Однак здобуті за балансовим методом* дані скоріше лише підтверджували скептичне ставлення статистиків до проблемної статті балансу, ясно вказуючи, що хліб у радянській державі селяни переважно зберігали як

¹⁵ Яковлев Я. А. Об ошибках хлебофуражного баланса ЦСУ и его истолкований / Я. А. Яковлев (Далі — Яковлев Я. А. Об ошибках хлебофуражного баланса...). — 2-е изд. — Москва, 1926. — С. 15.

* Балансовий метод — прийом порівняння взаємопов'язаних показників господарської діяльності з метою з'ясування і визначення їх взаємного впливу, а також підрахунку резервів виробництва.

страховку і що точно вирахувати розмір цієї страховки було неможливо.

Зрозуміло, під час дискусій статистиками обстоювалися різні, часом діаметральні позиції щодо визначення ресурсних можливостей села. Суто наукові питання почали набувати виразно політичного забарвлення з середини 1920-х рр., коли більшовицьке керівництво упевнено стало на шлях прискореної військово-промислової модернізації країни, вибудовуючи свої грандіозні плани саме на внутрішніх, зокрема і хлібних ресурсах.

Передвісником того, що короткий період «мирного співіснування» аполітичних професіоналів-статистиків з радянською владою відходить у минуле, став конфлікт довкола хлібофуражного балансу СРСР на 1925/26 р., жертвою якого врешті став голова союзного статистичного відомства П. І. Попов.

Невдоволене «дистанціюванням» статистиків від нагальних потреб «поточної політики», більшовицьке керівництво ініціювало проведення експертної оцінки розробленого ЦСУ балансу на 1925/26 р., що її було покладено на створену в середині жовтня 1925 р. спеціальну Комісію НК РСІ. Очолив її належний до сталінського оточення партійний функціонер Я. А. Яковлев, тож перевіряльники швидко встановили, що відомство Попова припустилося суттєвих помилок у всіх без винятку обрахуваннях балансу: і щодо посівної площі, і щодо реальних обсягів врожаю, і щодо норм харчування населення, а головне — щодо кількості прихованих лишків хліба, явно применшивши їх і в такий спосіб «викрививши і затьмаривши соціально-економічне значення середніх прошарків селянства»¹⁶.

10 грудня 1925 р. політбюро ЦК ВКП(б) на підставі матеріалів Комісії Яковлева звинуватило Центральне статистичне управління та його керівника особисто у припущенні «крупних помилок»¹⁷. А 18 грудня вже сам Й. В. Сталін з трибуни XIV партійного з'їзду обізвав поданий ЦСУ хлібофуражний баланс «злочасним», і не лише звинуватив його авторів у «спробах підігнати цифру під ту чи іншу упереджену думку», але також виразно попередив їх про те,

¹⁶ Яковлев Я. А. Об ошибках хлебофуражного баланса ЦСУ ... — С. 74.

¹⁷ Блюм А. Бюрократическая анархия... — С. 62.

що такі дії «є злочином кримінального характеру»¹⁸. У відповідь на ці закиди П. І. Попов 22 грудня спрямував листа генсеку, в якому вимагав публічно спростувати виголошені на з'їзді неправдиві дані та вибачитися за нанесені грубі образи. «ЦСУ — наукова установа і шахрайством не займається, і ніколи не займалася <...>, — писав він. — Ваш обов'язок з тієї ж високої кафедри або опублікувати мій лист, або заявити, що Ваші твердження не відповідають дійсності»¹⁹.

Жодних спростувань чи вибачень з боку Й. В. Сталіна не надійшло. Натомість 17 березня 1926 р. політбюро ЦК ВКП(б), у відповідності із власним рішенням від 10 грудня 1925 р., підтвердило усі звинувачення проти ЦСУ й остаточно відсторонило П. І. Попова від керівництва центральним статистичним відомством.

Його новим головою став Валеріан Валеріанович Оболенський (Осинський) — економіст-теоретик і господарник, що мав чималий більшовицький стаж, хоча і «небездоганну» політичну біографію через належність до групи «лівих комуністів»²⁰. Вони свого часу критикували Леніна за укладання Брестського миру й «недооцінку» можливостей максимальної централізації в економіці. З 1925 року Оболенський був членом президії Держплану СРСР, відтак організаційно належав до прибічників підпорядкування статистики плановим завданням радянської економіки. А в серпні 1926 р. відбулися нові призначення у Наркоматі зовнішньої та внутрішньої торгівлі СРСР — одному з ключових у «економічному блоці». Його колишній керівник, лідер опозиції Лев Каменєв поступився посадою на користь одного із найвідданіших прибічників Сталіна, Анастаса Мікояна, переведеного до Москви з Північного Кавказу. 31 річний партієць, який у цей час вже був «на ти» зі Сталіним, швидко поступився наполяганням генсека, хоча попервах і протривався призначенню через повну відсутність досвіду й психологічну неготовність до роботи на високій наркомівській посаді²¹.

¹⁸ *Сталін Й. В.* Твори. — Київ, 1949. — Т. 7. — С. 326.

¹⁹ *Блюм А.* Бюрократическая анархия... — С. 63.

²⁰ Там само. — С. 76–77.

²¹ *Анастас Микоян.* Так было. — Москва, 1999. [Електронний ресурс:] <http://depositfiles.com/files/5186044>. Заголовок з екрана.

Восени 1926 року кадрові ротації на найвищому рівні відбулися і в українському статистичному відомстві. Замість Сергія Мазлаха посаду керуючого ЦСУ УСРР обійняв 46-річний Мойсей Михайлович Вольф²² — виходець із Могилевської губернії, комуніст від 1920 року. Далі почалися реорганізації, спрямовані на поступове підпорядкування республіканської статистики органам планування. Для цього, зокрема, 12 травня 1927 р. постановою РНК УСРР у складі ЦСУ було створено Статистичну планову комісію (Статплан)²³, до завдань якої було віднесено:

а) укладання республіканського плану статистичних дослідів, із включенням до нього основних статистичних робіт загально-союзного, республіканського і місцевого значення, що мають проводитися на території України — незалежно від того, які саме установи чи організації повинні проводити ці роботи;

б) затвердження програм і порядку збирання, розробки статистичних матеріалів народними комісаріатами та іншими центральними установами УСРР;

в) здійснення попереднього розгляду, надання висновків на програми і організаційні плани робіт загальносоюзного значення, що проводяться на території України, якщо ці плани і програми подаються для експертного висновку РНК УСРР, ЦСУ УСРР або іншим урядовим структурам чи установам;

г) розгляд методів складання балансу народного господарства України і методів зведених статистичних робіт з динаміки народного господарства УСРР, а також розгляд наслідків цих робіт.

Водночас на Статистичну планову комісію покладалися й функції Експертної ради в справі оцінки хлібофуражного балансу. Очолив Статплан голова ЦСУ Вольф, його заступником став С. В. Минаєв, персональний склад членів новоутвореної комісії затверджувався урядом²⁴.

²² Нариси з історії статистики України... — С. 145.

²³ ЦДАВО. — Ф. 582. — Оп. 1. — Спр. 2557. — Арк. 130–131.

²⁴ Склад Статистичної планової комісії при ЦСУ УСРР: М. М. Вольф (голова). С. В. Минаєв (заступник голови), члени: В. С. Мишкіс, М. Б. Гуревич, М. А. Авдієнко, М. І. Буяновер, М. В. Беляєв, І. І. Белянін, Й. І. Лашонов, В. Г. Денсон, Г. М. Вербицький, А. І. Ашуп-Льєзен, М. А. Каттель, В. Я. Введенський, К. Г. Маньковський, С. В. Ривкінд, Бенгин, Коломойцев, В. Качинський, В. М. Соловейчик, А. Л. Гринштейн, М. Є. Левенштам, Наумов,

Тим часом підібрана В. В. Оболенським «оновлена команда» з економістів, агрономів і статистиків «уточнила» показники хлібофуражного балансу СРСР на 1925/26 р. і також підготувала проект балансу на 1926/27 р. 13 жовтня 1926 р. ці документи було затверджено Експертною радою ЦСУ СРСР і 15 жовтня 1926 р. подано на розгляд РПО СРСР. Як на те й слід було сподіватися, розробники «виявили» у селян значні запаси прихованого хліба. Станом на 1 липня 1925 р. його кількість було визначено в розмірі 163,5 млн. пуд., станом на 1 липня 1926 р. — у 440 млн. пуд., до 1 липня 1927 р. приховані лишки хліба мали б зрости до 646,9 млн. пуд., а з врахуванням видимих запасів — навіть до 804,9 млн. пуд.²⁵ При цьому найбільша в СРСР кількість прихованих лишків селянського хліба приписувалася саме Україні.

Обчислення статистиків, які вказували на наявність у селян величезних запасів прихованих лишків хліба, були помилковими. Ці помилки почасти зумовлювалися методологічними прорахунками, проте не обійшлося тут і без втручання в статистичний процес політиків — передусім тієї частини більшовицького керівництва, котра прагнула «промислового стрибка» і домагалася від науковців-статистиків «будь-що» шукати для цього ресурсні можливості. Однак такі підходи по суті закладали «міну сповільненої дії» в країні, яка в умовах зернової кризи 1927/28 р. не могла не вибухнути.

І.2. Хлібофуражні ресурси УСРР 1927/28 р. статистичні обрахування і «політико-статистичні» помилки

Влітку-восени 1927 р., унаслідок несприятливих кліматичних умов, у низці хліборобних регіонів СРСР стався недорід. Не оминуло це лихо й Україну, де від літньої посухи, а пізніше тривалих дощів і градобою постраждали деякі степові округи

Соколін, І. В. Яровий, В. Е. Потресов. Див.: ЦДАВО. — Ф. 582. — Оп. 1. — Спр. 2557. — Арк. 131, 140, 201.

²⁵ Дубенецький Н. Хлебофуражный баланс СССР за 1925/26–1926/27 с.х. годы / Н. Дубенецкий (Далі — Дубенецький Н. Хлебофуражный баланс СССР...) // Статистическое обозрение. — 1927. — № 4. — С. 24.

республіки — зазвичай найбільш активні у поставках товарного хліба.

Така ситуація примусила українських статистиків виявити обережність при укладанні хлібофуражного балансу республіки на 1927/28 р. 13 липня 1927 р. Статплан УСРР затвердив проект балансу*, що містив також уточнені балансові показники за 1925/26 і 1926/27 рр. Відповідно до нього український врожай 1927 року визначався в розмірі 1026,9 млн. пуд., а всі запаси селянського хліба станом на 1 липня 1925 р. — у 67,5 млн. пуд., на 1 липня 1926 р. — 165,5 млн. пуд., на 1 липня 1927 р. — 193 млн. пуд. (Таблиця 1)²⁶. Поряд із цим розробники балансу зробили численні застереження: і про потребу подальшого уточнення усіх показників, і про несприятливу географію розташування нового врожаю, і про можливість скорочення валового збору хлібів не на 5%, а на 10% (на 108 млн. пуд.). Отже напевно опрацювання фінансового документу проходило під домінуванням поміркованої частини економістів і статистиків, котрі намагалися утриматися від методологічних компромісів та підпорядкування статистики логіці господарського планування.

Про непросту ситуацію з хлібними ресурсами в Україні та, у зв'язку із цим, потребу подальшого уточнення хлібофуражного балансу республіки на 1927/28 р. представник ЦСУ УСРР доповідав 16 липня 1927 р. на широкій нараді у заступника голови президії Держплану УСРР М. А. Каттеля. Нарада проходила за участі наркома торгівлі М. О. Чернова, представників наркоматів земельних справ, фінансів, голів секцій Держплану УСРР, а також і спеціально прибулих до Харкова з Москви представників союзного Наркомату торгівлі (І. Я. Вейцера) та Держплану (Виноградського).

* З врахуванням уточненої «надбавки на недооблік» по посівній площі — плюс 5% для всієї республіки, плюс 7% — для Степу, плюс 3% — для Лісостепу; по стану посівів — плюс 0,3 бали, з прирівнюванням балу 3 до середнього його значення за матеріалами осіннього опитування 1925 р., масової анкети 1926 р. та відповідними даними за попередні роки.

²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 5762. — Арк. 123–124.

Таблиця 1

**Хлібофуражний баланс УСРР
за 1925/26, 1926/27, 1927/28 рр. (млн. пуд.)
(затверджений Статпланом при ЦСУ УСРР 13 липня 1927 р.)**

Прибутки і видатки	1925/26	1926/27	1927/28
I. Надходження			
1. Запаси на початок року:	67,5	165,5	193,0
а) враховані (видимі)	3,0	7,7	
б) невидимі	64,5	157,8	
II. Збір поточного року	1044,5	1023,8	1026,9
III. Усього надійшло	1112,0	1189,3	1219,9
IV. Розподіл			
1. Сільське населення	726,5	768,2	799,7
а) насіння	140,9	147,7	152,1
б) продовольство	301,3	309,6	316,7
в) годування худоби	269,1	295,5	315,2
г) інші витрати (розпил, лузга)	15,2	15,4	5,7
2. Міське населення	71,4	73,2	75,6
а) продовольство	49,1	50,0	50,9
б) годування худоби (місто, армія)	20,1	21,0	22,4
в) інші витрати (розпил, лузга)	2,2	2,2	2,3
3. Промисловість	7,3	10,0	10,0
4. Безгосподарні витрати кукурудзи	20,0	5,6	–
V. Лишки	287,8	332,3	334,6
1. Вивіз з України	122,3	139,3	–
2. Запаси на кінець року:	165,5	193,0	–
а) у тому числі з врожаю поточного року	97,0	27,5	
VI. Усього розподілено	1112,0	1189,3	1219,9

Нарада тривала більше п'яти годин: розпочавшись о пів на десяту ранку, вона завершилась далеко по обіді, за десять хвилин до третьої. Судячи за стенограмою, озвучені статистиками дані, що вказували на тривожну ситуацію в республіці, не справили належного враження на представників союзних відомств. Навпаки, з відвертого виступу начальника Хлібофуражного відділу НКЗВТ СРСР І. Я. Вейцера стало зрозуміло, що союзний наркомторг, зва-

жаючи на масштабні економічні плани країни та недостатньо високий урожай в інших регіонах СРСР, покладає на Україну особливі надії й навіть уже подав до РПО СРСР клопотання про збільшення для республіки річного хлібозаготівельного плану. «Вимоги до хлібного ринку в цьому році, — наголосив Вейцер, — будуть більше, ніж у минулому році у зв'язку з обороноздатністю країни, а також у зв'язку з необхідністю експортування <...>. Ми не заплющуємо очі на усі ті труднощі, котрі стоять перед Україною <...>. Тим не менше, перед нами стоїть наступне завдання: нам треба вилучити якомога більшу кількість хліба на Україні, цю мету ми собі поставили»²⁷. Принагідно відзначимо, що за оприлюдненими ЦСУ СРСР на початку 1928 р. підрахунками, валові збори зернових з врожаю 1927 року, в порівнянні з попереднім роком, уявлялися по РСФРР меншими на 107,3 млн. пуд., по БСРР — більшими на 5,08 млн. пуд., по ЗСФРР — меншими на 2,4 млн. пуд., по Середній Азії — меншими на 5,7 млн. пуд., по УСРР — більшими на 15,4 млн. пуд.²⁸

22 липня 1927 р. РПО СРСР, заслухавши доповіді НКЗВТ і Держплану, затвердила план централізованих заготівель хліба в 1927/28 р. у розмірі 700 млн. пуд. зернових і 75 млн. пуд. маслонасіння. Було запроєктовано експортувати 130 млн. пуд. зернохлібів, і ще 50 млн. пуд. спрямувати на творення Державного хлібного фонду²⁹. Постанова не містила вказівок щодо розподілу плану між регіонами, проте у поданому того ж дня до РПО заключенні Держплану СРСР відзначалася потреба максимального збільшення товарного виходу пшениці, ячменя і кукурудзи в УСРР, на Північному Кавказі та у Поволжі. Формування Державного хлібного фонду оголошувалось «бойовим завданням, належним до безумовного виконання за будь-яких умов»³⁰.

Прийняті в Москві рішення стривожили Харків. 11 серпня 1927 р. УЕН спрямувала до РПО СРСР розлогу доповідну, в якій, крім прохання не підвищувати планових завдань хлібозаготівлі для

²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 5762. — Арк. 110–111.

²⁸ Дубенецький Н. Продукция зерновых культур СССР в 1927 г. / Н. Дубенецький // Статистическое обозрение. — 1928. — № 2. — С. 23. В тексті статистичні дані переведено з квінталу в пуди. — Л.Г.

²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 5762. — Арк. 145.

³⁰ Там само. — Арк. 147–148.

України, повідомляла також про триваюче погіршення кліматичних умов: частина посівів «покладена на корні» суховієм перед збиранням врожаю, тривалі дощі й градобій знищили в різних районах близько 160 тис. га посівів, іще виразніше змінилася в негативний бік географія врожаю, який перемістився із зазвичай найбільш товарових районів Степу на Лівобережжя, Правобережжя і Лісостеп, питома вага яких у поставках хліба державі зазвичай була незначною.

Ішлося у доповідній і про виявлені неточності в обрахунках хлібофуражного балансу УСРР на 1927/28 р. Це стосувалося, зокрема, виразного перебільшення розмірів валового збору врожаю у республіці. Зазначалося, що, наприклад, у Степу 1927 року в найбільш важливий вегетаційний період наливання зерна кліматичні умови були значно гірші, ніж у попередні роки. А проте обраховані ЦСУ десятинні збори врожаю виглядали суттєво більшими навіть на фоні середньостатистичних показників за весь період з дореволюційного часу (Таблиця 2)³¹.

Таблиця 2

Порівняння обсягів подесятичних зборів урожаю в Степу за 1914–1926 рр. і з врожаю 1927 р. (у пудах)

	1909–1914	1915–1919	1922–1926	обрахування 1927 року
жито	50	46	40	57
озима пшениця	59	55	38	62
ярова пшениця	38	31	32	37
ячмінь	57	41	40	35

Порушувалася в доповідній і проблема селянських страхових запасів хліба. Станом на 1 липня 1927 р., відзначалося в документі, цей запас становив приблизно 180 млн. пуд. — близько 20% усіх річних потреб селян в хлібі, або близько 30% їхніх потреб на продовольство та фураж. «Такий ступінь страховки потреб, — висновувалося в доповідній, — звісно не є високим, і тому не

³¹ ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 5038. — Арк. 4.

Повсякдення українського села (1920-ті рр.)

1-2

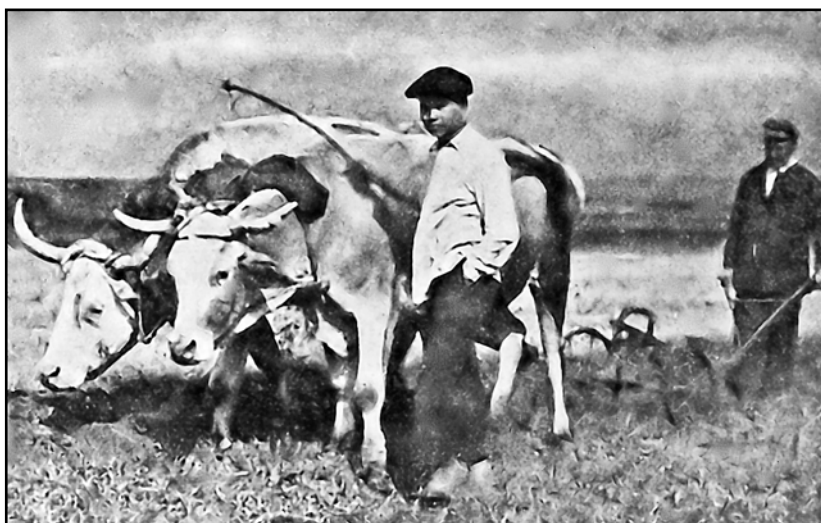

3-4

5-6

7-8

можна розраховувати на скорочення селянством наявних страхових запасів і збільшення їх за рахунок хліборинковості»³².

Те, що ситуація з врожаєм у республіці справді була непростою, засвідчило й схвалення Українською економічною нарадою 23 серпня 1927 року постанови «Про недорід 1927 року та заходи боротьби з його наслідками». Постраждалими офіційно проголошувалися 80 тис. господарств Херсонської, Миколаївської, Одеської, Маріупольської, Мелітопольської, Сталінської округ³³.

А проте усі застережні аргументи української сторони не були почуті вищим політичним керівництвом у Москві. Як і зроблені самими представниками ЦСУ СРСР іще навесні 1927 року визнання про виявлені прорахунки у жовтневому варіанті хлібофуражного балансу СРСР на 1926/27 р.: переоблік валових зборів хлібів на 160 млн. пуд., що тягнуло за собою потребу скорочення принаймні з 647 до 587 млн. пуд. наявних на кінець року невидимих та з 208 млн. пуд. до 142 млн. пуд. — видимих (торговельних) запасів хліба³⁴.

Винесений на затвердження РПО СРСР 18 листопада 1927 р. хлібофуражний баланс СРСР на 1927/28 р. ґрунтувався на фантастичних перебільшеннях невидимих запасів хліба у селян, які на 1 липня 1927 р. обраховувалися у 720,8 млн. пуд., а на 1 липня 1928 р. мали б сягнути 896,4 млн. пуд. Враховуючи усі видимі запаси, на кінець 1927/28 р. лишки селянського хліба в країні мали б сягати 1189,8 млн. пуд.³⁵ Чималим виглядав і валовий збір усіх зернових хлібів 1927 року, становлячи 4644,3 млн. пуд. Вкупі з декларованими величезними видимими і солідними невидимим запасами, до розподілу в 1927/28 р. загалом мало б надійти 5487,9 млн. пуд. хліба³⁶ — уповні достатньо для того, аби не лише задовольнити усі внутрішні потреби країни, але й вгамувати валютні апетити націленої на швидку модернізацію країни влади.

³² ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 5038. — Арк. 5.

³³ Там само. — Ф. 582. — Оп. 1. — Спр. 2567. — Арк. 232–233.

³⁴ Дубенецький Н. Хлібофуражний баланс СССР... — С. 29.

³⁵ Как ломали НЭП. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928–1929 гг. В 5-ти томах. Том 1. Объединенный пленум ЦК и ЦКК ВКП(б) 6–11 апреля (Далі — Как ломали НЭП...). — Москва, 2000. — С. 344.

³⁶ Там само.

Насування наприкінці 1927 р. хлібозаготівельної кризи виявило невідповідність уявних показників хлібофуражного балансу реальному стану справ. Стривожений цією обставиною голова ЦСУ СРСР В. В. Оболенський 12 грудня 1927 р., під час XV партійного з'їзду, написав таємного листа О. І. Рикову та Й. В. Сталіну, в якому протиставив декларованим на з'їзді райдужним оцінкам поточної ситуації свій невтішний прогноз сповзання країни у «досить глибоку господарську кризу, значно сильнішу, ніж осіння криза 1923 р. або весняні утруднення 1925 р.»³⁷. Головнішою причиною цього Оболенський вважав розгортання промислового виробництва «у темпі та у напрямках, котрі не відповідають реальним можливостям країни»³⁸. «Питання, по-моєму, ставиться так: — писав голова статистичного відомства, — або треба дуже ретельно збалансувати темпи і напрями, базуючись на своїх ресурсах, або треба залучити ресурси ззовні і притому у доволі широких масштабах <...>. Цей другий напрям набуває тепер суто важливого значення. І якщо ми робимо, на думку т. Сталіна, «поворот», то в економіці він, очевидно, має бути поворотом до більшого використання ресурсів ззовні і до організованої підготовки такого використання»³⁹.

Ані висловлені запевняння у лояльності ЦК, ані довірливий тон, ані конфіденційний характер листа не допомогли Оболенському переконати однопартійців у небезпеці стрімкого розгортання курсу промислового зростання країни за рахунок визиску бідних, заснованих на ілюзорних оцінках, внутрішніх ресурсах. 1 березня 1928 р. «некомфортний» голова ЦСУ СРСР розпрощався зі своєю посадою, поповнивши невдовзі лави опозиціонерів. Керівником центрального статистичного відомства став інший «старий більшовик», член колегії НК РСІ Володимир Павлович Мілютин⁴⁰, котрий виразно демонстрував схильність до підпорядкування статистики потребам «політичної доцільності».

Повною мірою це проявилось вже під час квітневого 1928 р. пленуму ЦК ВКП(б), коли новопризначений голова ЦСУ СРСР

³⁷ Большевистское руководство. Переписка, 1912–1927 (Далі — Большевистское руководство. Переписка, 1912–1927...). — Москва, 1996. — С. 358.

³⁸ Там само. — С. 359.

³⁹ Там само. — С. 360.

⁴⁰ Блюм А. Бюрократическая анархия... — С. 84–85.

палко підтримав вочевидь розгубленого прорахунками в хлібофуражному балансі наркома торгівлі А. І. Мікояна у його запевненнях про усе ще зосереджені на селі величезні приховані запаси хліба. «В сенсі економічному перегину в хлібозаготівлях не було, — упевнено заявив Мілютин при обговоренні доповіді наркома, — <...> селянин входить у новий господарський рік з більшими запасами, ніж це було у минулому році <...>. Ось висновок, котрий є для нас вкрай цінним для хлібозаготівель майбутнього року»⁴¹.

Як можна побачити зі стенограми пленуму, озвучені головою статистичного відомства більш, ніж сприятливі прогнози на майбутню хлібозаготівельну кампанію та дивовижні визнання на кшталт викриття приховування селянами в деяких районах від 16 до 70% посівної площі чи прогнозування очікуваного в окремих місцевостях зростання площі посівів на 20% спричинили гомін у залі, а також і різкі заяви деяких учасників пленуму. Зокрема, нарком земельних справ РСФРР М. А. Кубяк у своєму виступі прямо назвав заяви головного статистика країни невірними й попередив, що це «може стати вельми небезпечним моментом до осені, при складанні хлібофуражного балансу». «Треба мати на увазі, що в деяких місцях підвели під гребінку увесь хліб. — Зауважив він. — Ось чому мені здається, що абсолютно небезпечно і шкідливо виступати з цифрами, котрі життям спростовані»⁴².

Реалії наступних кількох місяців — невдале полювання за допомогою статті 107 КК на селян — виробників хліба та практичне завмирання кампанії хлібозаготівлі, згортання експорту та наростання продовольчих ускладнень лише підтвердили справедливості скептичних оцінок ситуації. А влітку 1928 року низку хліборобних регіонів, передусім Україну, охопив черговий, цього разу масштабний неврожай. Загроза продовольчої кризи постала з усією реальністю не лише перед робітничим населенням промислових центрів, але також і перед самими селянами. Такі обставини змусили ЦСУ СРСР тверезіше поставитися до визначення наявних у країні хлібних ресурсів. Відтак було ухвалено одночасно зі складанням нового хлібофуражного балансу країни на 1928/29 р., провести іще одну детальну перевірку балансових показників за

⁴¹ Как ломали НЭП... — Т. 1. — С. 71.

⁴² Там само. — С. 78.

три попередні роки, і за потреби усунути виявлені в них «погрішності».

28 серпня 1928 р. Експертна Рада представила урядові попередній варіант балансу на 1928/29 р., а також наново перераховані баланси за три минулі сільськогосподарські роки. Вони підтвердили суттєві помилки у розрахунках — по-перше, переоцінку фактичних обсягів врожаю та прихованих запасів хліба, а по-друге — недооцінку витрат хліба селом, насамперед для годівлі худоби⁴³.

Виходило так, що лише протягом 1927/28 р. на внутрішні селянські потреби пішло на 200 млн. пуд. більше, ніж це планували статистики. Врожай 1927 року був меншим на 145,7 млн. пуд., а усі зосереджені в країні запаси хліба (видимі і невидимі) — меншими на 151,8 млн. пуд. на початку і на 367,6 млн. пуд. наприкінці 1927/28 року. Загалом же раніше обчислені станом на 1 липня 1928 р. у 1189,8 млн. пуд. усі видимі і невидимі запаси хліба в країні тепер обраховувалися лише у 620,6 млн. пуд. Таким чином, припущена «статистично-політична похибка» оберталася нестачею хліба більше, ніж у півмільярда пудів. Такої кількості збіжжя уповні б вистачило, аби при нормі 13,1 пуд. протягом усього недорідного 1928/29 р. годувати 43,4 млн. осіб.

Доволі напруженою у 1927/28 р. за представленим до РПО перерахованим балансом виглядала ситуація по окремих республіках. Виглядає, що жодна з них, за винятком України, не мала у 1927 році врожаю, достатнього для забезпечення внутрішніх потреб. На вирішення цієї проблеми за рахунок власних ресурсів могли розраховувати хіба що Російська Федерація і Білорусія, скоротивши старі запаси хліба відповідно з 512,1 до 403,1 млн. пуд. і з 7,9 до 1,1 млн. пуд. Запасів інших двох республік для цього катастрофічно не вистачало, зокрема Закавказзя потребувало ввезення 7,1 млн. пуд. хліба, а республіки Середньої Азії — 25,4 млн. пуд.

Тим часом, як виявилось після перерахування балансу, врешті усі поточні потреби республік були задоволені. Більше того, усі п'ять союзних республік вступали у новий хлібозаготівельний рік із додатковими накопиченнями хлібних запасів, і це при тому, що

⁴³ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5941. — Как ломали НЭП... — Арк. 20.

чотири з них за балансом мали від'ємне сальдо: для Російської Федерації воно визначалося у мінус 43,1 млн. пуд., для Білорусії — мінус 15,4, для ЗСФРР — мінус 17,1 млн. пуд., а для республік Середньої Азії — мінус 35,6 млн. пуд. Постає логічне питання: як при від'ємному сальдо названі вище чотири республіки спромоглися не лише задовольнити поточні потреби, але ще й накопичити певні страхові запаси хліба? Враховуючи, що протягом 1927/28 року хліб до СРСР владою «з принципово-політичних міркувань» не імпортувався (вимушене рішення щодо цього політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило лише наприкінці червня 1928 р.), можна припустити, що усунення хлібного дефіциту для задоволення споживчих потреб, а почасти і для накопичення страхових запасів у цих союзних республіках забезпечила «мобілізація» внутрішніх ресурсів. Роль «хлібного донора» при цьому вочевидь відіграла саме Україна.

Напевно представлені у серпневому 1928 р. звітному балансі дані були більш наближені до дійсності, ніж ті, що їх пропонували статистики у затвердженому РПО 13 листопада 1927 р. варіанті хлібофуражного балансу. Однак, чи можна з упевненістю говорити, що наново перераховані відомством В. П. Мілютина показники уповні реалістично відбивали ситуацію з хлібними ресурсами в країні? Чи справді Україна у 1927/28 році була таким собі клондайком, що вивезення з неї півтори сотні мільйонів пудів хліба пройшло безболісно, не позначившись ані на продовольчому забезпеченні населення, ані на резервуванні страхових запасів, потреба в яких була очевидною? Знайти відповіді на ці непрості запитання навряд чи вдасться лише на підставі аналізу статистичних показників, зокрема численних варіантів хлібофуражних балансів. Адже застосовувані статистиками прийоми збирання первісних даних і методики їх опрацювання залишалися вкрай недоскональними, та й самі статистичні розрахунки проводилися під усе зростаючим тиском сталінського оточення. Натомість наблизитись до розуміння справжнього стану справ вочевидь можна, з'ясувавши реальну продовольчу ситуацію в республіці у почасти недорідному 1927/28 р. та в офіційно визнаному недорідним 1928/29 р.

I.3. Недорід 1928/29 р. в Україні: причини, масштаби, методика статистичних обрахунків

Те, що з врожаєм 1928 р. можуть бути серйозні проблеми, було зрозумілим уже під час осінньої посівної 1927 р. Тривала посуха, від якої особливо постраждали Полтавщина, частина Харківщини і Степ, відстрочила початок посіву й негативно позначилася на вегетації озимих культур. Навряд чи можна було вважати уповні задовільними й результати осінньої посівної, адже порівняно з попереднім роком площа озимини в республіці скоротилася на 4,3%, у Степу — на 6,5%, на Лівобережжі — на 7,8%. По деяких округах, які традиційно відігравали суттєву роль у поставках хліба державі, скорочення озимого клину виявилось значним, а місцями величезним. Наприклад, у Первомайській окрузі площа посівів озимини поменшала на 47%, в Одеській — на 31%, водночас у Зінов'ївській окрузі посіви скоротилися на 19%, у Харківській — на 15,5%, в Полтавській — на 14,2% і т. ін.⁴⁴

Умови зимівлі озимини та переходу до весни у 1928 р. також були вкрай несприятливими. Холодна, морозна погода, що її раз у раз заступало потепління, затягнулася аж до кінця березня. Особливо ж різкі коливання температури спостерігалися в лютому, що призвело до вимерзання посівів пшениці і жита на значній території Степу та Лісостепу. Додали проблем несподівані морози після весняних дощів: під льодовою кіркою, що вкрила поля і яку сокирами відчайдушно намагалися пробити селяни, чимала частка рослин «задихнулася». Водночас у північній смузі Лісостепу певна кількість посівів випріла під снігом, а на Поліссі — вимокла. Загалом же, за даними весняного опитування 1928 р., у Степу не перезимувало 85,6% пшениці і жита, на Лівобережжі втрати озимини сягнули 24,9% площі посівів, на Правобережжі — 18,9%, а на Поліссі — 6,8%⁴⁵ (Таблиця 3⁴⁶). Особливо похмурою ситуація

⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 4. — Спр. 72. — Арк. 85–86; *Гузарій І.* Озимі засіви 1927–28 року / І. Гузарій // Вісник статистики України. — 1928. — № 1. — С. 12.

⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 6019. — Арк. 62–63.

⁴⁶ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. — X., 1929. — С. 83.

виглядала з урахуванням того, що озимі складали в цей час вагому частку українського врожаю, зокрема у 1927 р. — 56,2% усіх зібраних зернових культур⁴⁷.

Таблиця 3

**Загибель озимини по селянських господарствах УСРР у 1928 р.
(дес., з поправками на недооблік)**

	жито	пшениця	разом
Полісся	46198	4822	51020
Правобережжя	130296	238525	368821
Лівобережжя	276986	176522	453508
Степ	593691	810926	4061209
Україна	1047171	3887387	4934558

Намагаючись виправити становище, селяни навесні заходилися пересівати озимину яровими, хоча це було непросто. Запізнілий посів проводився у гарячці, з низькою якістю обробки ґрунту, що надалі не могло не позначитись недобором врожаю. Не сприяли хліборобам і погодні умови. Наприкінці квітня майже всю Україну, особливо її південну та східну частину, охопив виключний за своєю силою буревій. У містах шалений вітер зривав покрівлі з будинків, валив дерева, телеграфні й телефонні стовпи, на селі суховій виривав з корінням паростки озимих та видував щойно засіяне зерно⁴⁸. Ушкоджені тисячі гектарів ярини селянам довелося пересівати вдруге, а подекуди і втретє. При цьому далися взнаки прямі наслідки масованої викачки хліба під час надзвичайних заходів: за умов катастрофічної нестачі насіння селяни були змушені кидати в землю усе, «що потрапляло під руку». Українська влада намагалася пом'якшити ситуацію з дефіцитом насіння. «Є кукурудза на заводі — давай її, є ячмінь на пивному заводі — давай його. Призупиняли виробництво пивних заводів, брали усе що можна, аби врятувати положення», — описував атмосферу, що

⁴⁷ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 410. — Арк. 340.

⁴⁸ Ураган над Україною // Комуніст. — 1928. — 27 квітня; Ураган на півдні України // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 28 квітня.

панувала під час посівної, представник НКЗС К. Я. Федотов на одному із засідань ВУЦВК⁴⁹.

Така ситуація вплинула на структуру засівної площі. Після перевищу виявилось, що частка найбільш цінних продовольчих культур по всій Україні, в порівнянні з 1927 р., зменшилася з 55% до 35,3%, натомість суттєво зросла, подекуди навіть удвічі, площа посівів кормових (з 19,9% до 25,1%), круп'яних (з 6,7% до 11,7%), кукурудзяних (з 5,2% до 10,6%) і технічних культур (з 5,5% до 8,2%)⁵⁰. І хоча завдяки надзвичайній напрузі сил селянам вдалося пересіяти 78% загиблої озимини⁵¹, строки завершення посівної суттєво затягнулися. При цьому 11,6% посівної площі по всій Україні і 17,2% по Степу так і залишилися не пересіяними⁵². Не давали приводу для оптимізму й оцінки стану вцілілої озимини, який на 1 травня по всій Україні визначався статистиками у 2,1 бали, а по Степу — у 1,5 бали (при середньому балі 3)⁵³.

Помірно сприятлива погода травня і початку червня створила ілюзію виправлення ситуації, однак невдовзі надії селян отримати принаймні середній врожай зернових розвіялися. Наприкінці червня південною Україною пронісся буревій, який ураз зменшив розмір майбутнього врожаю на кілька десятків мільйонів пудів⁵⁴. А з другої половини червня на значній території республіки запанувала погибельна у період визрівання хлібів суха і спекотна погода. Під жагучим сонцем у степовій смузі почали масово гинути вцілілі озимі. Пропадали ярові та просапні культури, частина з них через запізнений посів і спеку навіть не змогла піднятися.

Урядові комісії, що на початку липня виїхали до степових округ, підтвердили значні масштаби загибелі зернових та повідомили про жалюгідний стан посівів. Зокрема, завідувач Дослідним відділом НКЗС Машура, котрий 5–12 липня у складі Комісії побував у Одеській, Миколаївській та Херсонській округах, так описував

⁴⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 4. — Спр. 283. — Арк. 125.

⁵⁰ Там само. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 6019. — Арк. 67.

⁵¹ Там само. — Арк. 64.

⁵² Там само.

⁵³ Там само. — Ф. 27. — Оп. 10. — Спр. 144. — Арк. 2.

⁵⁴ Как ломали НЭП... — Т. 2. — Москва, 2000. — С. 163–178, 180–215, 218–225, 580.

побачене на полях: «Культури хлібів яр[ової] пшениці, ячменю та вівса у значній більшості згоріли, зерно зсохлося <...>, висота рослини 4–5 вершк[ів], колоска не викинута і спалено», «кукурудза — невеликого росту (6–8 вершк[ів]), листя дякуючи спеці скручуються, висихають без дощу», «соняшник — теж невисокого росту (8–10 вершк[ів]), стебло тонке, листя малі й вже викинута голівка (діам[етром] до 2–3 дюйм[ів], цвіте, ніяких особливих надій не подає», «просо <...> місцями зовсім загинуло, а те, що залишилося завдяки засусі має дуже жалюгідний вигляд, низьке — 2–3 вер[шки], пожовкле вже»⁵⁵.

Для того, щоб врятувати принаймні частину врожаю, селяни почали масово скошувати посіви. Арби з недозрілим збіжжям умить наповнили базари, однак бажаючих купувати корм для худоби за дорого з кожним днем ставало значно менше, ніж тих, хто волів за дешево позбутися самої худоби, усвідомлюючи неможливість її годувати в голодний період. За даними ЦСУ УСРР, станом на 15 липня 1928 р. очікуваний по всій Україні врожай за бальною шкалою оцінювався як нижчий за середній (Таблиця 4)⁵⁶. Суттєво меншим, у порівнянні з 1927 р., прогнозувався майбутній врожай як по природно-історичних регіонах, так і за головними зерновими культурами (Таблиці 5–6)⁵⁷.

Таблиця 4

**Балова оцінка врожаю УСРР
станом на 15 липня 1928 р.**

	озимі	ранні ярові	пізні ярові
Полісся	3,0	3,1	2,6
Правобережжя	2,7	3,2	2,7
Лівобережжя	2,8	3,2	2,8
Степ	1,8	2,4	2,3

⁵⁵ ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 9. — Спр. 282. — Арк. 59–60.

⁵⁶ Там само. — Ф. 1. — Оп. 4. — Спр. 72. — Арк. 88.

⁵⁷ Там само. — Арк. 89–90.

Таблиця 5

**Середній збір головних зернових культур в УСРР
(по регіонах, у пудах з десятини)**

	остаточний збір 1927	очікуваний станом на 15.07.1928 (пуди)
Полісся	53,4	49,5
Правобережжя	69,9	70,1
Лівобережжя	70,5	62,7
Степ	47,5	44,3
Україна	57,5	54,6

Таблиця 6

**Середній збір головних зернових культур в УСРР
(по культурах, у пудах з десятини)**

	Україна		Степ	
	остаточний збір 1927	очікуваний станом на 15.07.1928	остаточний збір 1927	очікуваний станом на 15.07.1928
жито озиме	62,6	52,8	42,3	29,7
пшениця озима	68,9	52,6	62,1	24,5
пшениця ярова	41,2	44,1	35,3	39,0
ячмінь	42,4	49,8	32,7	41,6
овес	59,3	64,1	43,3	48,1
гречка	40,1	48,0	29,5	38,5
просо	69,8	45,8	54,4	32,8
кукурудза	67,2	70,4	62,9	66,0

23–25 липня у Харкові при Наркомземі УСРР була скликана Всесоюзна нарада робітників дослідних станцій, ботаніків та селекціонерів «у справі вивчення причин загибелі озимих посівів»⁵⁸.

⁵⁸ Зміцнення озимого клину. Всесоюзна нарада при Наркомземі України // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 24 липня.

Своїми міркуваннями про те, які ж саме чинники могли вплинути на втрати озимини, на нараді ділилися авторитетні науковці — ботаніки, синоптики, сільськогосподарські статистики. Українську науку тут, зокрема, представляли професор Д. К. Педаєв з Укрмету, Г. М. Вербицький з ЦСУ та професор О. А. Яната з Українського інституту прикладної ботаніки. Усі вони зійшлися на тому, що визначальну роль у загибелі озимини відіграли несприятливі кліматичні умови. Цікаві деталі для повноти картини додав професор Яната, інститут якого, здається, найбільш системно вивчав це питання, бо провів спеціальні досліді на станціях у Степу (Дорнбург), Лісостепу (Борке) та на Поліссі (в Радомишлі), а крім того в липні організував експедиційне обстеження понад 100 сіл різних районів республіки. Професор звернув увагу на те, що у великих колективних господарствах втрати озимини були більшими, ніж у селян-одноосібників. Причиною цього стали нав'язані господарствам «не аборигенні» селекційні сорти пшениці, які виявилися вкрай незимостійкими. Присутній на нараді відомий селекціонер, директор Всесоюзного інституту прикладної ботаніки і нових культур М. І. Вавилов у своїй промові зауважив надзвичайну складність виведення зимостійкого сорту озимої пшениці та зізнався, що здійснювані в цьому напрямі вже понад 20 років досліді на московських станціях усе ще залишаються невдалими⁵⁹.

Змальовані Вавиловим перспективи культивування зимостійких сортів пшениці знаний своїми працями у царині сільськогосподарської статистики Вербицький назвав не вельми втішними. Між тим, озвучені ним самим відомості про розміри загибелі озимини в Україні, до того ж ілюстровані виразними мапами, не могли не справити на присутніх приголомшливого враження. Масштаби лиха в Україні виразно проглядалися як на тлі загальносоюзної ситуації (українську частку втрат озимини статистик оцінив у 80%), так і на фоні даних про розміри загибелі озимини в республіці за попередні роки. До 1928 року найбільшими вважалися втрати 1922 р., коли в селянських господарствах України не перезимувало 16,7%, а у Степу — 40,6% озимини. В середньому, однак, протягом 1922 — 1927 рр. загибель посівів цих цінних культур коливалася на рівні 8%, а по Степу — 12%. Натомість у 1928 році розмір загибелі

⁵⁹ Зміцнення озимого клину... // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 24 липня.

озимих посівів від зимово-весняної негоди сягнув 52,8% (Таблиця 7)⁶⁰.

Таблиця 7

**Площа загибелі озимих культур в УСРР
1922–1928 рр. (у %)**

роки	УСРР	Степ
1922	16,7	40,6
1923	3,0	0,9
1924	14,0	15,6
1925	9,0	12,1
1926	3,9	4,5
1927	1,4	2,0
в середньому за 1922–1927	8,0	12,6
1928	52,8	85,6

А проте, хоч якими б значними не оголошувалися статистиками втрати українського врожаю, можна зробити припущення, що вони були не досить точними і напевно применшеними. Одна з причин цього полягала в недосконалості методик радянської врожайної статистики. Власне, саме поняття «загиблої площі посівів» у Радянському Союзі суттєво різнилося від зарубіжних країн, тієї ж США, де фермери числили загиблою не лише площу, яка не давала жодного врожаю, але також і ту, де врожай був дуже низьким. Перманентно відчуваючи дефіцит хліба, радянська держава не могла дозволити собі такої «безгосподарності», тож загиблими в ній вважалися лише повністю спустошені угіддя⁶¹. Відтак, засівні площі з практично загиблими рослинами, як правило, радянськими статистиками зараховувалися до вцілілих (з врожаєм).

Очевидні недоладності тайла в собі й методика обрахування врожайності за п'ятибальною шкалою, адже за її допомогою і зовсім спустошена площа посівів могла раптом перетворитися на «трошечки врожайну». Цю дивну обставину породжувало позна-

⁶⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 6019. — Арк. 63.

⁶¹ Г. В. Про загибель озимини на Україні / Г. В. // Вісник статистики України. — 1928. — № III. — С. 42.

чення балом «1» як низького, так і цілком загиблого врожаю: при переведенні одиниці за спеціальною формулою в пуди автоматично нараховувалася певна кількість пудів врожаю з десятини, якого насправді не було. Сама процедура переведення по шкалі балів у пуди також мала суттєві вади — головне тому, що радянські статистики послуговувалися застарілою базою відомостей, зібраною ще в дореволюційні часи ЦСК.

Навряд чи уповні достовірними були й результати встановлення/уточнення розмірів загиблих посівів відрядженими до постраждалих районів комісіями, особливо урядовими. Влітку до степових округ України таких комісій виїжджало кілька — як з Москви, так і з Харкова. До складу комісій входили не лише науковці — статистики, агрономи, але також і чиновники з НКЗС і НКТ, на висновках яких не могли не позначатися чіткі директиви верховної влади — в умовах недороду вишукувати будь-які засоби для виживання України переважно за рахунок внутрішніх ресурсів. Показово, що на недостовірність висновків Комісій перманентно скаржилися не лише представники місцевої влади, але навіть і деякі рядові члени самих комісій. Зокрема, у доповідній до НКЗС згадуваний вище член комісії Машура констатував применшення розмірів неврожаю у висновках комісії. Дописувач звертав увагу на те, що інші члени комісії відмовилися від пропозиції виключити з балансу врожаю обстежених степових округ пропасні культури (соняшник, кукурудзу), загибель яких була уповні очевидною. Із урахуванням пропасних культур комісія обрахувала середню врожайність зернових постраждалих округ у 20–30 пудів з десятини, тоді як реальна врожайність, на думку автора доповідної, була вдвічі меншою. Повідомляв Машура і про те, що члени комісії на підставі задовільного стану хлібів по окремих ділянках зараховували до переліку благополучних цілі райони, хоча насправді ситуація в них була протилежною. «Взагалі в ЦСУ і НКТ, — підсумовував завідувач дослідним відділом НКЗС, — помічається тенденція до зменшення цієї катастрофи, в якій перебувають обслідувані округи. Затемнити дійсність важку округ — не доцільно, не в інтересах справи»⁶².

⁶² ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 9. — Спр. 282. — Арк. 60.

Через тривалі дощі збирання озимини та ярових в Україні у 1928 році розпочалося не на початку чи в першій декаді липня, а лише наприкінці липня чи навіть у перші дні серпня — із запізненням приблизно на два тижні⁶³. До 1 вересня хліб по всіх округах республіки вже було зжато, хоча місцями усе ще не зібрано (в Степу — на 15%, а на Лівобережжі — майже на 20%)⁶⁴.

Нарешті наспів час підводити підсумки збору хлібів і, відповідно, втрат від неврожаю. Згідно з уточненими розрахунками ЦСУ як по окремих регіонах України, так і щодо восьми головних зернових культур фактична врожайність усіх зернових 1928 року виявилася помітно меншою, ніж це прогнозувалося (Таблиці 8⁶⁵ — 9⁶⁶). Загалом же, як повідомив голова РНК УСРР В. Я. Чубар на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У, крім загибелі взимку-навесні 4,5 млн. га озимини Україна через спеку, буревії та тривалі дощі загубила з врожаю 1928 року приблизно 4,0 млн. га яровини⁶⁷. Це означало, що титанічні зусилля українських селян з пересіву загиблої взимку-навесні озимини по факту виявилися марними, а також і те, що недорід 1928 р. справді набув в УСРР ознак масштабного лиха.

Гостра нестача насіння, брак тяглової сили через масовий падіж робочої худоби, а також нездатність українського уряду покрити дефіцит посівного матеріалу творили той несприятливий фон, на тлі якого восени 1928 р. в Україні проводилася чергова посівна кампанія. Погодні умови для неї так само не скрізь були нормальними. Серпневі дощі у Лісостеповій смузі створили проблеми із заготівлею та відвантаженням насіння, хоча надалі в цьому регіоні встановилася більш-менш сприятлива погода. Натомість Степ ніяк не виходив із «чорної смуги». Там невчасні серпневі опади змінилися вкрай посушливою погодою, яка трималася аж до

⁶³ Юрцовский М. Ход уборки в 1928 году / М. Юрцовский // Статистическое обозрение. — 1928. — № 9. — С. 3–5.

⁶⁴ Там само. — С. 6.

⁶⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 4. — Спр. 72. — Арк. 89–90; Україна. 1929. Статистичний щорічник ЦСУ. — Харків, 1929. — С. 169.

⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 4. — Спр. 72. — Арк. 89–90; Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 410. — Арк. 339; Україна. 1929. Статистичний щорічник ЦСУ. — Харків, 1929. — С. 169.

⁶⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 305. — Арк. 242–243; Спр. 306. — Арк. 35.

кінця вересня, не даючи селянам розпочати сівбу озимини. Відповідно завершення посівних робіт у степовому регіоні затягнулося до середини листопада. І ця ситуація була не нормальною, адже, як правило, на Покрову селяни вже повним ходом готувалися до зими. Як на те й слід було чекати, площа засіяної озимини по одноосібних господарствах республіки восени 1928 р. знову скоротилася. В порівнянні з 1927 р. — на 11,7% по всій Україні і на 24,5% — по Степу. Очікуваним стало й скорочення в масі посівів озимих культур найціннішої з них — пшениці. У межах республіки її поменшало на 25,1%, а в Степу — на 33,6%⁶⁸.

Таблиця 8

Врожайність зернових культур у селянських господарствах УСРР (з десятини, в пудах)

	фактичний збір 1926	фактичний збір 1927	очікуваний, станом на 15.07.1928	фактичний збір 1928
Полісся	45,9	(53,4) 53,8	49,5	51,0
Правобережжя	64,3	70,0	70,1	63,2
Лівобережжя	63,7	(70,5) 70,6	62,7	55,8
Степ	46,8	47,5	44,3	30,2
Україна	53,9	(57,5) 57,4	54,6	44,7

Таблиця 9

Врожайність восьми головних зернових культур у селянських господарствах УСРР та Степу (з десятини, в пудах)

	Україна		Степ	
	очікуваний, станом на 15.07.1928	фактичний збір 1928	очікуваний, станом на 15.07.1928	фактичний збір 1928
1	2	3	4	5
жито озиме	52,8	52,3	29,7	27,2
пшениця озима	52,6	45,7	24,5	19,3

⁶⁸ ЦДАВО України. — Ф. 582. — Оп. 1. — Спр. 3723. — Арк. 23; Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 165. — Арк. 301; *Вербицький Г.* Осимий клин на Україні / Г. Вербицький // Вісник статистики України. — 1929. — № 1. — С. 18–32.

Закінчення таблиці 9

1	2	3	4	5
пшениця ярова	44,1	36,6	39,0	32,7
ячмінь	49,8	44,7	41,6	32,1
овес	64,1	65,7	48,1	36,4
гречка	48,0	36,1	38,5	12,1
просо	45,8	32,4	32,8	21,9
кукурудза	70,4	37,2	66,0	31,5

Зате у зимовий період озима пшениця і жито входили у значно кращому вигляді, ніж це було 1927 року. Зокрема, на 1 грудня 1928 р. їх стан пересічно по Україні статистиками оцінювався у 3,3 бали, тобто як вищий за середній⁶⁹. Подавали надію озимі й на середину січня 1929 р. За даними Наркомзему, опублікованими в газеті «Комуніст», по всій республіці посіви пшениці і жита оцінювалися у цей час не нижче, ніж балом «3», а по 12 округах — навіть найвищим балом «5»⁷⁰.

Сподівання на гарний врожай, однак, почали вивіюватися, коли в першій декаді лютого 1929 р. по всій Україні вдарили сильні морози — у середньому -30 – -36° , а місцями $-38,2^{\circ}$ (Вінниця) і навіть -41° (ст. Рудня-Радовельська Коростенської окр.). Такі екстремальні добові температури повітря синоптики оцінили «як явище дуже і дуже рідке», адже подібного не було у Києві, наприклад, з 1868 р., у Одесі — з 1870 р. etc.⁷¹ Люті морози, що їх супроводжували вітри, перетворилися на справжню стихію. Почалися перебої у русі залізничного транспорту, в портах застигли скуті льодом кораблі. У містах від шалених морозів замерзала вода у водогінних трубах. Відзначалися випадки масового обморожування і навіть загибелі людей, не кажучи вже про птахів і тварин⁷².

⁶⁹ ЦДАВО. — Ф. 582. — Оп. 1. — Спр. 3723. — Арк. 26; Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 165. — Арк. 304.

⁷⁰ Стан озимини цілком задовільний // Комуніст. — 1929. — 31 січня.

⁷¹ Ратманов М. Виключно рідкі морози в Європі / М. Ратманов // Погода й життя. — 1929. — № 2, лютий. — С. 34; ЦДАВО України. — Ф. 582. Оп. 1. — Спр. 4592. — Арк. 2–3.

⁷² Репашевський Є. Погода в лютому 1929 р. на Херсонщині / Є. Репашевський // Погода й життя. — 1929. — № 4. — С. 66; Козаченко М.

Неспокійно переживало рекордно низькі температури село, особливо степових округ. Морози тут повною мірою виявили ще один наслідок недороду — паливну кризу, спричинену гострим дефіцитом соломи, яка була головним паливом у цьому регіоні. Аби зігрітися у власних домівках селяни почали розбирати солом'яні стріхи господарчих і навіть житлових споруд. Громадські установи отопити було значно важче, напевно тому майже половину лютого селянські діти не відвідували школи⁷³. Однак найбільше бентежив хліборобів стан озимини, адже зима того року видалася мало-сніжною, рідкі опади «сухого снігу» довго не затримувалися на полях, а здувалися сильними поривами вітру у рови, тож позбавлені снігового покриву посіви були практично не захищеними. З різних округ надходили тривожні звістки. «Грунт промерз на 115 см, а зверху порепався», — повідомляв з Херсонщини до часопису «Погода й життя» працівник однієї з дослідних станцій, запевняючи водночас, що озимі поки залишаються «живі»⁷⁴. «Такого глибокого промерзання ґрунту старі діди 75–80 р. не пам'ятають, не чуто його й за переказами», — писав до журналу мешканець с. Германівки Київської округи⁷⁵. Дошкуляли селянам і досить рідкі для зимового періоду пилові буревії. 14–17 лютого у районі Ново-Еметівки на Одещині, наприклад, сильні вітри утворили «чорну бурю». «Сонце світило наче крізь проолієний папір, надаючи всьому зловісного вигляду, ніби світло од пожежі <...>. — Описував цю стихію очевидець. — Всі будівлі, скирти обліпив товстий шар землі (пилу); людина, що виходила на двір під час цієї хуртовини, поверталась в хату запыляна, наче літом після праці коло молотарки. Село має вигляд, як після землетрусу; від великого морозу потріскалися хати, поперек вулиць лежать чорні "дюни"⁷⁶. «Вітер здіймав цілі хмари пилу, такі густі, що на 20 саж. (майже

Надзвичайні температури теперішньої зими / М. Козаченко // Погода й життя. — 1929. — № 4. — С. 68.

⁷³ Там само.

⁷⁴ *Репашевський С.* Погода в лютому 1929 р. ... / С. Репашевський // Погода й життя. — 1929. — № 4. — С. 66.

⁷⁵ *Підгайський.* Небувале вимерзання ґрунту / Підгайський // Погода й життя. — 1929. — № 4. — С. 67.

⁷⁶ *Скороход К.* Зимова чорна буря / К. Скороход // Життя й погода. — 1929. — № 4. — С. 66.

півкілометра — Л. Г.) нічого не було видно». — Описував своєю чергою очевидець пиловий буревій, що пронісся 14–18 лютого Херсонщиною⁷⁷.

Уже в середині березня стало очевидним, що зимові морози зробили свою «чорну справу», і в Україні знову масово згинула озимина. 26 березня 1929 р. представник НКЗС К. Я. Федотов доповів про це урядові, а той доручив наркомату протягом тижня достеменно з'ясувати відсоток загибелі посівів пшениці і жита з тим, аби В. Я. Чубар, який у цей час перебував у Москві, міг поінформувати про це союзний уряд (цей пункт постанови РНК не підлягав розголошенню)⁷⁸.

Не встигли спеціалісти завершити необхідні розрахунки, як теплу погоду раптом заступили заморозки. Між 16 і 19 квітня 1929 р. температура повітря в Україні знизилася до 6–9° нижче нуля й у степовій смугі, наприклад, коливання температури сягнули 22° градусів⁷⁹.

Цей новий «каприз природи» іще більше погіршив ситуацію з озимими. Для її обговорення 27 квітня 1929 р. у Харкові зібралася Експертна рада при ЦСУ. Згідно з оголошеними даними, станом на 23 квітня у селянських господарствах України не перезимувало 21,6% посівів пшениці і жита на площі 1780 га⁸⁰. Втім, цю невтішну інформацію головуючий на засіданні представник республіканського статистичного відомства В. С. Мишкіс оголосив таємною, спеціально попередивши усіх присутніх: «Всі відомості, які тут подаватимуться, оголошенню не підлягають і про них треба інформувати лише керівників відповідних наркоматів і установ»⁸¹.

Оперативні зведення, що їх протягом наступного місяця майже не щотижня готували статистики, враз у раз констатували погіршення ситуації з посівами — станом на 1 травня вже числилися втраченими 2560 тис. га посівів пшениці і жита⁸², на 8 травня —

⁷⁷ Репашевський С. Погода в лютому 1929 р. ... / С. Репашевський // Погода й життя. — 1929. — № 4. — С. 66.

⁷⁸ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 5. — Спр. 1573. — Арк. 131.

⁷⁹ Там само. — Ф. 27. — Оп. 10. — Спр. 144. — Арк. 14; Ф. 582. — Оп. 1. — Спр. 4592. — Арк. 2.

⁸⁰ Там само. — Арк. 4.

⁸¹ Там само.

⁸² Там само. — Арк. 13–14.

2435700⁸³, на 15 травня — 2623 тис. га⁸⁴. Нарешті за даними весняного перепису, по всіх господарствах республіки озимі було втрачено на площі 3304037 га, у тому числі в індивідуальних селянських господарствах — на площі 3102572 га (35,9%): в Степу загинуло 60,8% озимини, на Лівобережжі — 34,9%, на Правобережжі — 5,3%, на Поліссі — 5,6% (Таблиця 10)⁸⁵.

Таблиця 10

**Загибель озимини в УСРР у 1929 р.
(тис. га; з поправками на недооблік)**

	жито		пшениця		разом	
	усі госп.	інд. госп.	усі госп.	інд. госп.	усі госп.	інд. госп.
Полісся	38858	38619 5,3%	7188	6977 8,1%	46047	45596 5,6%
Правобережжя	40915	40610 2,6%	75023	72414 12,1%	115938	113024 5,3%
Лівобережжя	214741	213428 16,3%	475362	464540 72,5%	690103	677968 34,9%
Степ	364526	349401 26,8%	2087423	1916583 79,1%	2451949	2265984 60,8%
Україна	659041	642 13,1%	2644886	2460,5 65,6%	3304037	31025 35,9%

Отже, так само як це було навесні 1928 р. загибель озимини в Україні у 1929 р. виявилася дуже значною. За розмірами ці втрати були дещо меншими, ніж у попередньому році, зате суттєво більшими, ніж це було, скажімо, у недорідному 1922 р. та на фоні виведеного статистиками середнього відсотку загибелі озимих за період 1922 — 1927 рр. Стан вцілілої озимини, станом на 1 травня, оцінювався ЦСУ у 2,6 бали, а по Степу — у 2,3 бали — лише дещо

⁸³ ЦДАВО України. — Ф. 582. — Оп. 1. — Спр. 4592. — Арк. 15–16.

⁸⁴ Там само. — Арк. 17–18.

⁸⁵ Там само. — Ф. 27. — Оп. 10. — Спр. 156. — Арк. 4.

вище, ніж на цей період у 1928 р., і знову-таки як нижчий від середнього⁸⁶.

Несприятливі погодні умови в черговий раз затягнули початок весняних польових робіт. У Степу селяни розпочали посів лише в останні дні квітня, а не, як годиться, наприкінці березня — тобто, із затримкою на цілий місяць. У Лісостепу посівна стала розгортатися навіть у перші дні травня, тоді як за середніми багатолітніми даними на полях цього регіону вже з середини квітня кипіла робота⁸⁷.

Так само як і восени 1928 р., під час весняної посівної гостро відчувалися брак посівного матеріалу і тягової сили. Особливо поменшало на селянських ланах волів, бо годувати цих величезних тварин під час недороду було значно важче, ніж коней. Відтак, у порівнянні з весною 1928 р., кількість робочих волів в українському селі зменшилася на 37,7%, а по Степу — й на 43,2%⁸⁸. І хоча у своїх звітах офіційні статистики запевняли, що наслідки весняної кампанії, незважаючи на несприятливі умови, виявилися успішними, реальний стан справ говорив про протилежне. Й справді, хоча більшу частину загиблої озимини селянам знову вдалося пересіяти яриною, усе ж не пересіяними навесні 1929 р. залишилося вже 29% площі загиблої озимини — 621,3 із 3102,5 тис. га.⁸⁹ Набувала сили й тенденція зміни структури посівної площі — насамперед через зменшення у посівах частки пшениці і жита. По всіх господарствах, порівнюючи з 1927 р., двох найбільш цінних культур поменшало на 30,8%. Найвиразнішою була ситуація у Степу, де засіяна під пшеницю і жито площа скоротилася на 45,6%. Однак і на Лівобережжі цих двох хлібних культур поменшало на 26,5%⁹⁰. Загалом найбільше в індивідуальних господарствах Україні у 1929 р. було засіяно (на 100 га) кормових культур. На 100 га засіву вони склали 42,3%, натомість частка жита і пшениці становила 32,3%, не зернових — 17%, а

⁸⁶ ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 10. — Спр. 14. — Арк. 2.

⁸⁷ Там само. — Арк. 4; Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 6526. — Арк. 61.

⁸⁸ Там само. — Ф. 27. — Оп. 10. — Спр. 15. — Арк. 1.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Там само. — Арк. 6.

круп'яних — 8%⁹¹. Зрозуміло, що такий розклад справ наперед визначав несприятливі перспективи хлібного балансу України на 1929/30 р.

І.4. Українські хлібофуражні ресурси в недорідному 1928/29 р.: політична доцільність проти реальності

Попередній варіант хлібофуражного балансу СРСР на 1928/29 р. відомство В. П. Мілютина готувало в авральному режимі й під виразним тиском А. І. Мікояна, котрий прагнув здобути потрібну статистику для посилення позицій сталінської групи на пленумі. Атмосфера на ньому обіцяла бути спекотною. За час, що минув з квітневого пленуму ЦК, економічна і політична ситуація в країні різко погіршилася. Повторне застосування надзвичайних заходів, попри офіційні заяви про їх відміну, дестабілізували хлібний ринок, породивши гострий хлібний дефіцит з величезними чергами за продовольством у містах та продовольчі ускладнення, а місцями і голод на селі. Відчуття сповзання країни у глибоку кризу посилювалися через ситуацію з неврожаєм в Україні. Стурбовані цими обставинами та масовим сплеском негативних політичних настроїв серед різних прошарків населення, опозиційно наставлені до Й. В. Сталіна впливові партійці хто приховано, а хто вже й відверто дедалі наполегливіше критикували небезпечну управлінську політику реаніматорів «воєнного комунізму».

З явним засудженням, хоча в підкреслено примирливих тонах і не публічно переконував Сталіна у неприпустимості продовження «ідейно провальних» екстраординарних заходів усе ще впливовий у партійній верхівці Микола Бухарин. У написаному до генсека в перші дні літа 1928 р. приватному листі він нагадував про історію з міфічними обрахуваннями хлібофуражного балансу, ставив під сумнів сталінську тезу про вину «куркуля» за хлібну кризу і натомість виразно натякав на відповідальність за неї самої сталінської групи⁹². Натомість публічним критиком політики визиску-

⁹¹ ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 10. — Спр. 15. — Арк. 6.

⁹² Как ломали НЭП... — Том 2. Пленум ЦК ВКП(б). 4 — 12 июля 1928 г. — С. 7; *Бухарин Н. И.* Проблемы теории и практики социализма / Н. И. Бухарин. — Москва, 1989. — С. 298–299.

вання села виступив заступник наркома фінансів СРСР М. І. Фрумкін. 15 червня 1928 р. він надіслав для членів і кандидатів політбюро ЦК лист, в якому прямо звинувачував Й. В. Сталіна та В. М. Молотова у зриві політики НЕПу, провокуванні беззаконня та насилля на селі, інших негнучких і недалекоглядних діях, які налаштовували проти радянської влади практично все село й програмували деградацію селянського господарства, а отже і систематичну нестачу хліба в країні⁹³.

Рішення політбюро ЦК розіслати цей лист членам політбюро і водночас скласти колективну відповідь на нього явно вказувало на прагнення опонентів сталінської групи — майбутніх «правих» використати конфліктну ситуацію як привід для спеціального обговорення причин кризи в країні. Та досвідчені у «підкилимних іграх» Сталін і Молотов випередили своїх суперників, фактично у порушення партійної дисципліни оприлюднивши 20 і 25 червня 1928 р. власні відповіді Фрумкіну з навішуванням на нього ярликів нападника на всю (!) партію, панікера і захисника куркульства⁹⁴.

10 червня 1928 р. Сталін у листі до Молотова розповідав про з'ясовану ним парадоксальну ситуацію, коли хлібороби, вишукуючи засоби протистояння непопулярним заходам радянської влади, раптово активізували свою посівну діяльність. «Щоб не продати зайвого хліба, — пояснював генсек, — мужики сіяли, виявляється, несамовито, не сумніваючись, що ціни в майбутньому підвищаться, а надзвичайні заходи, вжиті в цьому році, є тимчасовими. У мужика своя логіка»⁹⁵. Така ситуація з посівною лише підтверджувала тезу Фрумкіна про прямий зв'язок між надзвичайщиною і негативним ставленням села до влади. Проте Сталін і Молотов, спотворюючи реальність до навпаки, у полеміці з Фрумкіним представили тему посівної як «найважливіший політичний аргумент» на захист власних позицій. Рясно цитуючи надані

⁹³ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. Том 1. Май 1927 — ноябрь 1929. (Далі — Трагедия советской деревни...). — Москва, 1999. — С. 290–295.

⁹⁴ *Сталін Й. В.* Твори. — К., 1949. — Т. 11. — С. 113–123; Трагедия советской деревни... — Т. 1. — С. 297–301; *Фельштинский Ю. Г.* Разговоры с Бухариным / Ю. Г. Фельштинский (Далі — *Фельштинский Ю. Г.* Разговоры с Бухариным...). — Москва, 1993. — С. 36.

⁹⁵ Как ломали НЭП... — Том 2. — С. 623.

В. П. Мілютиним попередні дані ЦСУ про зростання, порівняно з попереднім роком, площі засівів ярових культур (в УСРР — на 127%, Північному Кавказі (без автономних областей) — на 106,2%, Нижньоволзькому краї — на 106,2%), В. М. Молотов у своєму відкритому листі категорично висноував: «Оскільки <...> селянство розширило свої посіви, то ясно, що заява т. Фрумкіна про відхід середняків від Радянської влади є зовсім безпідставною. Навпаки, дані про ярові посіви беззаперечно показують, що союз пролетаріату з селянськими масами не підірваний, що цей союз залишається міцною основою Радянської держави і, зокрема, забезпечує подальший розвиток сільського господарства»⁹⁶.

Виведена Молотовим формула «збільшення посівних площ як прямий доказ лояльності селянства», активно підтримана потому і самим Сталіним, і його прибічниками, стала лише одним із багатьох інших тактичних прийомів сталінської групи, спрямованих на недопущення публічного обговорення складної ситуації в країні. Власне, ця формула цілком і повністю вписувалася у контекст тієї «перевернутої реальності», що її Сталін та його союзники усіма силами намагалися нав'язати учасникам пленуму, представляючи загальну ситуацію в країні у виразно оптимістичних тонах та говорячи про очевидні помилки і труднощі як про існуючі, проте несуттєві, такі, що абсолютно «не перекривають», «не затьмарюють» загальної картини успіхів.

Саме такий підхід був покладений в основу доповіді А. І. Мікояна «Політика хлібозаготівель у зв'язку із загальним господарським положенням», виголошеної 6 липня 1928 р. на пленумі ЦК⁹⁷. Причинам відновлення надзвичайних заходів на селі вже після оголошення про їх відміну та аналізові наслідків цього доповідач приділив значно менше уваги, ніж опису позитивних тенденцій у розвитку промисловості і сільського господарства. Втім, він усе ж визнав: хліба в країні виявилось «не так багато, як можна було сподіватися, виходячи з хлібофуражного балансу ЦСУ», а сам баланс виявився перебільшеним — і щодо валових зборів хлібів, і щодо невидимих запасів селянського хліба⁹⁸.

⁹⁶ Трагедия советской деревни... — Том 1. — С. 297.

⁹⁷ Как ломали НЭП... — Том 2. — С. 180–215.

⁹⁸ Там само. — С. 191–192.

Утім, говорячи про прорахунки статистиків, різких висловів на адресу В. П. Мілютина — на кшталт тих, що їх свого часу виголошував Й. Сталін по відношенню до П. І. Попова — А. І. Мікоян не робив. Навпаки, тональність його оцінок діяльності статистичного відомства була виразно поблажливою, а самі оцінки підводили до розуміння того, що допущені у минулому помилки тепер виявлені й усунуті експертами — за його визначенням, «кращими силами країни»⁹⁹. Таке ставлення до ЦСУ пояснювалося не лише тим, що на відміну від «незручного» науковця-статистика Попова новий голова статистичного відомства, партійний функціонер Мілютин цілком свідомо прийняв умови «гри у команді» Сталіна, але й прагненнями наркома торгівлі надати більшої авторитетності новим політично вмотивованим твердженням статистиків про загалом сприятливі види на майбутній врожай.

Демонструючи учасникам пленуму складені ЦСУ діаграми, зокрема і мапу з відомостями про очікуваний у різних районах збір зернових хлібів, Мікоян хоча і зробив застереження відносно попереднього характеру цих даних та зауважив несприятливі особливості нового врожаю (різке зниження кількості продовольчих хлібів, пересування географії врожаю із Заходу на Схід), усе ж цілком певно наголосив, що загалом урожай 1928 року буде більшим від минулорічного на 275–375 млн. пуд. і становитиме за різними оцінками від 4,902 млн. пуд. до 5,233 млн. пуд.¹⁰⁰

Сам голова статистичного відомства розпочав свій виступ зі спростування висловлених ним раніше у приватній розмові з О. І. Риковим песимістичних прогнозів щодо можливого неврожаю. Перелічивши слідом за Мікояном усі несприятливі моменти, Мілютин озвучив головну політичну тезу — «неврожаю не буде», і наче на доказ цього зосередився на «величезному значенні» формування в поточному році резервних фондів хліба. «По всіх ресурсах можна буде це зробити», — запевнив голова ЦСУ і додав, що невиконання цього слід буде вважати «форменим злочином»¹⁰¹.

Оптимістичний тон головного доповідача у хлібозаготівельних справах дружньо підтримали місцеві працівники з когорти сталін-

⁹⁹ Как ломали НЭП... — Том 2. — С. 191.

¹⁰⁰ Там само. — С. 208.

¹⁰¹ Там само. — С. 303.

ських призначенців. Натомість інші озвучену на пленумі ЦК явно завищену врожайну статистику сприйняли хто з подивом і розгубленістю, а хто і з відвертим обуренням, адже «непогані види на врожай» автоматично мали позначатися «спущеними згори» збільшеними хлібозаготівельними планами.

Емоційно на статистичні обрахунки союзного ЦСУ відреагував В. І. Чубар. Прозоро натякаючи на складну ситуацію, що її була змушена пережити республіка, зокрема і через прорахунки в хлібофуражному балансі 1927/28 р., він охарактеризував озвучені на пленумі дані про недобір Україною 8,5 млн. пуд. зернових «абсолютно на нічому, крім помилок ЦСУ Союзу, не заснованими»¹⁰². Схвильованість голови українського уряду була зрозумілою, адже за попередніми відомостями самої УСРР у 1928 р., порівняно з 1927 р., республіка по всіх зернових культурах не добирала 130–135 млн. пуд., а по житю і пшениці — усі 315 млн. Безнадійною справою визнав голова українського уряду і пропозицію створити протягом року резервний хлібний фонд. «Якщо у нас нестача важливіших продовольчих культур, — зауважив він, — якщо у нас проживання буде надзвичайно обмежене, то яка розмова може бути про резерви? Я не вірю у можливість створення загальних резервів, коли у нас скрізь тонко, а де тонко, там і рветься»¹⁰³.

Суттєві різницитання між оприлюдненими на пленумі попередніми даними і місцевою статистикою помітив не лише Чубар. Представник Уралу М. М. Шверник звернув увагу на те, що ЦСУ спрогнозувало приріст урожаю в його регіоні, порівняно з 1927/28 р., на 50 млн. пуд., в той час як місцеві статистики вивели цифру усього в 5–7 млн.¹⁰⁴ Значно перебільшеними визнав оголошені ЦСУ дані й представник ЦЧО Й. М. Варейкіс. На репліку А. І. Мікояна, мовляв, на пленумі оприлюднені «не баланси, а намітки», виразно відреагували і Варейкіс, і М. І. Бухарин:

«Варейкіс: Нехай «намітки». Мені здається, що ця намітка є дуже далекою від дійсності.

Бухарин: Це не та, котрою рибу ловлять.

¹⁰² Как ломали НЭП... — Том 2. — С. 218–225.

¹⁰³ Там само. — С. 223–224.

¹⁰⁴ Там само. — С. 296.

Варейкіс: Я не знаю, чи та, котрою рибу ловлять. Якщо тов. Мікоян має якийсь намір побудувати таку намітку, вона теж виявиться вкрай невдалою. Я вважаю, що в жодному разі не можна виходити з таких розрахунків, враховуючи загальногосподарське положення, котре ми на селі в теперішній момент маємо. На селі таке положення з врожаєм, що ми не маємо можливості будувати настільки оптимістичні уявлення про майбутній хлібофуражний баланс»¹⁰⁵.

Утім, стривожені заяви місцевих працівників щодо завищених показників хлібофуражного балансу «зависли в повітрі». Натомість Й. В. Сталін та його оточення гуртом накинулися на В. В. Осинського, котрий, наочно продемонструвавши «що при відомому способі використання цифр можна отримати в одному випадку і що можна отримати щось інше, якщо цифри використовувати правильно»¹⁰⁶, фактично викрив маніпуляції В. М. Молотова з посівною статистикою. Ці останні колишній голова ЦСУ побачив насамперед у вибірково відібраних секретарем ЦК даних — лише тих, що стосувалися посіву ярових, та ще з урахуванням площі пересівів. Справжня картина (по ярих і озимих, із виключенням площі пересівів) не демонструвала позитивної динаміки, адже насправді площа посівів двох найважливіших продовольчих культур у порівнянні з 1927 р. не збільшувалася, а навпаки, зменшувалася, становлячи по УСРР не 128%, а 99%, по Північному Кавказу не 108%, а 92% і т. ін.¹⁰⁷

Загалом у своїй промові Осинський говорив про цілком очевидні речі — насамперед про кризовий стан економіки, характерною ознакою якого стало порушення товарообміну між містом і селом, спричинене й скороченням стимулу для продажу хліба селянами. Однак вжита ним у полеміці фраза *про господарську* «розмичку між містом і селом, в обігу міста і села» миттєво була підхоплена опонентами, які самі атакували економіста, приписавши йому твердження *про політичну* «розмичку міста і села» та звинувативши його у «солідарності» з М. І. Фрумкіним¹⁰⁸.

¹⁰⁵ Как ломали НЭП... — Том 2. — С. 336.

¹⁰⁶ Там само. — С. 226.

¹⁰⁷ Там само. — С. 225–226.

¹⁰⁸ Там само. — С. 400–401.

Палким захисником молотовської «посівної статистики» виступив Й. В. Сталін. При підготовці доповіді генсек, за його визнанням, тричі читав стенограму з виступом В. В. Осинського¹⁰⁹. Нарешті наведені опонентом статистичні дані він охрестив «плутаними» і обізвав «фількіною грамотою», різко засудивши попутно й тезу про «розмичку» як таку, що вказує на «переддень громадянської війни, якщо не громадянську війну». Натомість кілька разів поспіль Сталін повторив з уточненнями і деталізацією надуману тезу про зростання площі посівів ярових як доказ позитивного ставлення середняка до радянської влади. «Це факт, що яровий клин розширився, — наполягав генсек. — Ясно, що селянин, котрий сумнівається, котрий готується йти проти радянської влади, котрий дорвався до розмички і котрий відчуває, що створилася обстановка нестала, коли не знаєш, що завтрашній день тобі принесе, такий селянин з такою розмичкою розширювати свого ярового і озимого клину не піде, це протиприродно»¹¹⁰. Показово, що наявні у першому варіанті стенограми розлогі коментарі Сталіна на виступ Осинського з правленої стенограми майже повністю зникли, а те, що залишилося від них, було піддане суттєвій редакторській правці. Утім, теза про прямий зв'язок між розширенням ярового клину і лояльністю селянства не лише збереглася, але навіть була посилена твердженням, що розширення площі посівів відбулося «у всіх без виключення хлібних районах»¹¹¹.

Розбір «дискусії» між В. М. Молотовим і Осинським на тему «заслуг» політики партії в «розширенні ярових засівів» влаштував у своїй заключній промові А. І. Мікоян. Вже відчуваючи перемогу сталінської групи, нарком відверто глузував над Осинським, не гребуючи відвертою брехнею. «Що ви вигадуєте?», «Не вигадуйте того, чого не було. Ви посилено говорите не те, що було і що говорив тов. Сталін», «Нічого подібного я не говорив», — такими репліками раз у раз був змушений перебивати Осинський виступ Мікояна¹¹².

¹⁰⁹ Как ломали НЭП... — Том 2. — С. 640.

¹¹⁰ Там само. — С. 635–636.

¹¹¹ Там само. — С. 364.

¹¹² Там само. — С. 440, 445–446.

Врешті виписана за допомогою статистичних маніпуляцій «формула» про зв'язок між розширенням яркових посівів та відданістю селян радянській владі, ще й укупі з тезою про «сприятливі види на врожай» і завданням «обов'язково створити державний хлібний (продовольчий і насіннєвий резерв)» увійшли до підсумкової резолюції пленуму за доповіддю А. І. Мікояна¹¹³. Натомість у розлогу переліку «специфічних причин», що зумовили заготівельну кризу в країні, визнанню помилок з обрахуванням хлібофуражного балансу місця не знайшлося. Перемогою сталінської групи можна було вважати і те, що преамбула, яка задавала тон усій резолюції, розпочиналася з тверджень про «безперечні успіхи» промислового розвитку країни, а не з край небажаних для Й. В. Сталіна тез про «кризу хлібозаготівель» чи «крупніші господарські провали», як це пропонував у власному варіанті проекту резолюції М. І. Бухарин¹¹⁴.

Це означало, що сталінській групі вдалося нав'язати пленуму картину «перевернутої реальності», відтак визнання та засудження резолюцією системи надзвичайних заходів по суті набувало вигляду формального дійства, що не могло не тривожити опонентів Сталіна. Це засвідчила і таємна зустріч Бухарина з Л. Б. Каменєвим 11 липня 1928 р., наступного дня після схвалення резолюції по доповіді А. І. Мікояна. На запитання вже опального політика: на що саме сподівається Сталін, щоб отримати хліб, Бухарин відверто відповів: «У тому-то й справа, що на відтворення надзвичайних заходів при відтворенні утруднень. А це воєнний комунізм і заріз»¹¹⁵.

Між тим, реальна ситуація з хлібом, зокрема в Україні, з кожним днем усе погіршувалася. За оперативною інформацією ЦСУ УСРР, лише протягом місяця, у період з 15 червня до 15 липня, посуха зменшила прогнозований український валовий збір хлібів щонайменше на 64,1 млн. пуд.¹¹⁶

Ці та інші тривожні звістки 27 липня 1928 р. обговорювалися на засіданні Президії ВУЦВК. Доповідаючи про підсумки весняної посівної кампанії та ситуацію з врожаєм, уповноважений по посівній кампанії, представник НКЗС К. Я. Федотов прямо заявив:

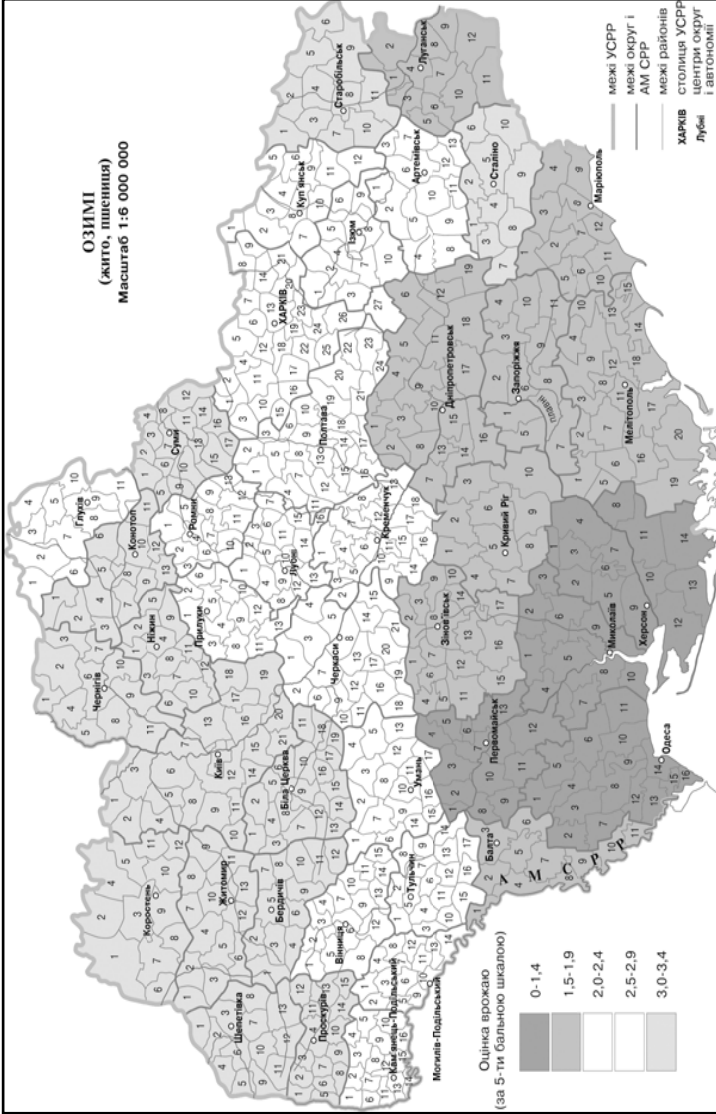
¹¹³ Как ломали НЭП... — Том 2. — С. 591.

¹¹⁴ Там само. — С. 650, 657.

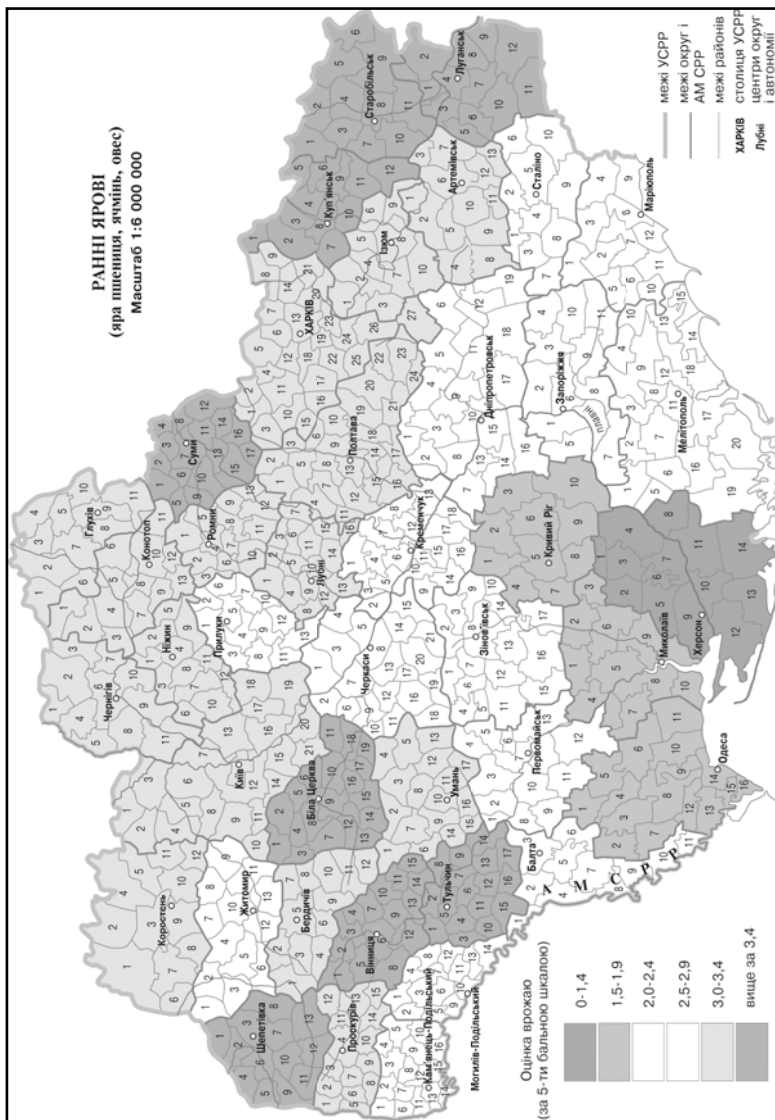
¹¹⁵ Фельштинский Ю. Г. Разговоры с Бухариным... — С. 33.

¹¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 4. — Спр. 72. — Арк. 90, 96.

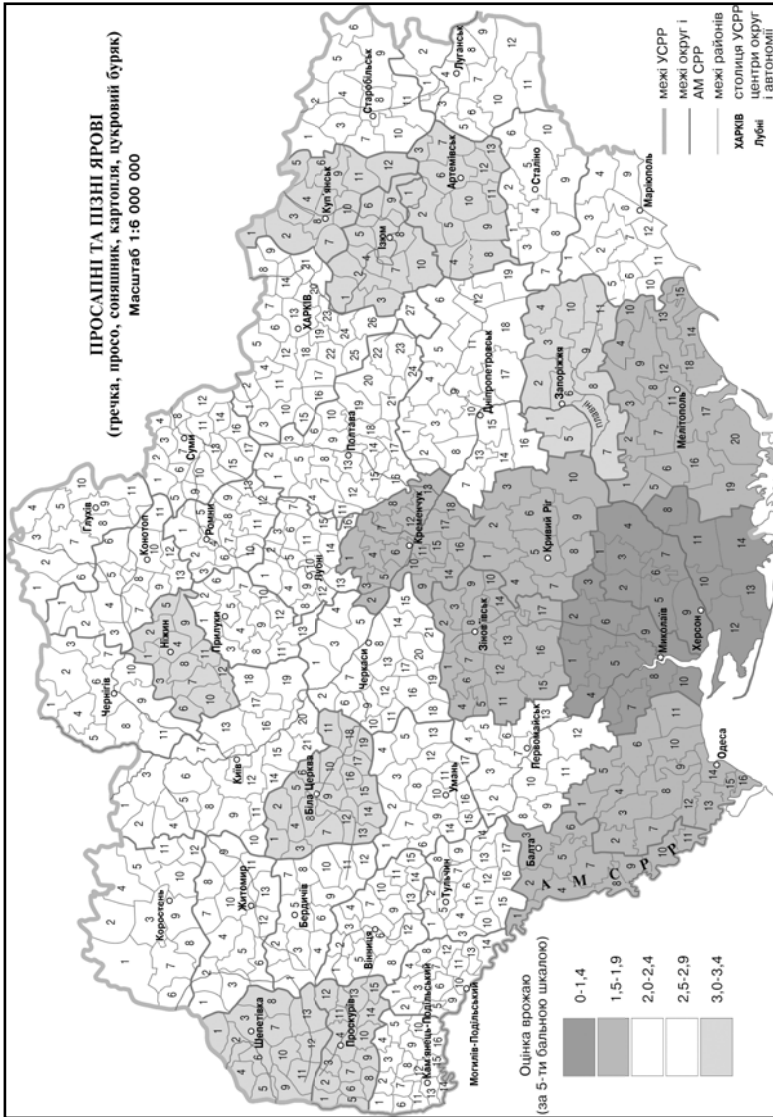
Неврожай 1928 р. (за даними ЦСУ УСРР, станом на 1 серпня 1928 р.)

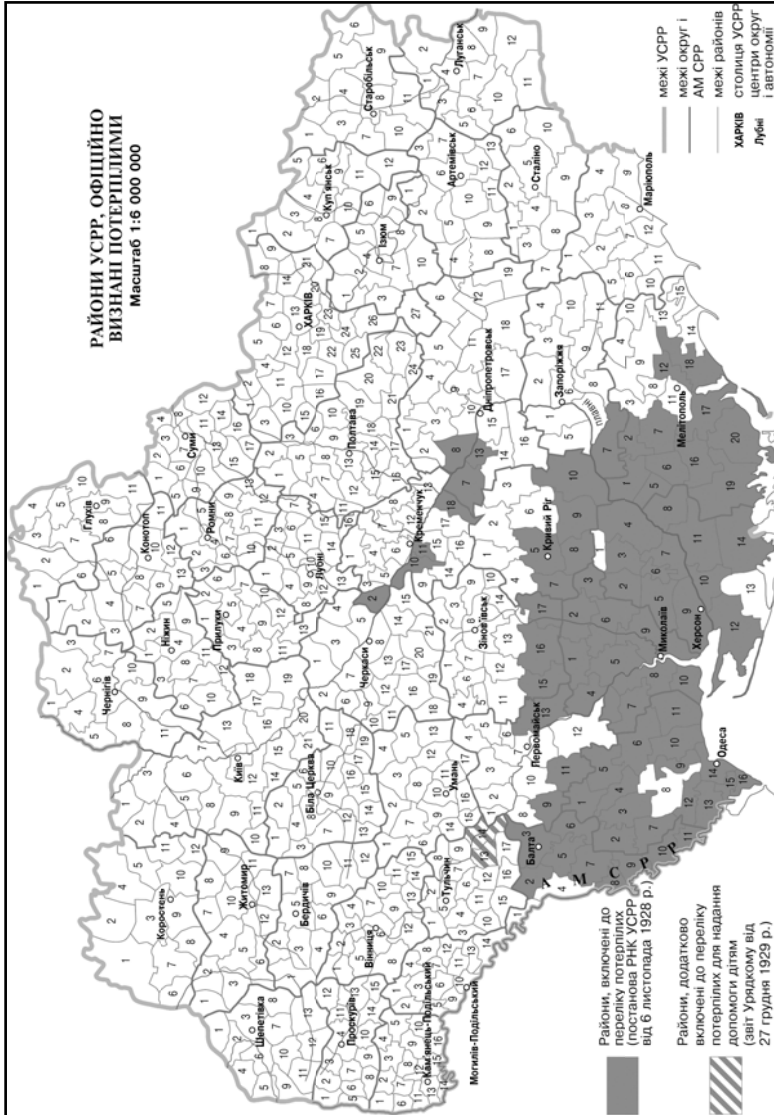
Мапа 1

Мапа 2

Мапа 3

«Такого удару Україна не знала»¹¹⁷. Похмурими були висновки у виступах практично всіх головних доповідачів — представників НКЗС, ЦСУ і НКТ УСРР: Україна вступала у неврожайний, голодний рік, а перспективи подолання цієї важкої ситуації за допомогою внутрішніх ресурсів виглядали проблематичними, зокрема й через те, що рятівні страхові запаси селянського хліба до цього часу були практично вичерпані. «В минулому році <...> ми вичерпали увесь селянський запас, — цілком резонно нагадав присутнім один із учасників засідання. — Цього теж приховувати не можна»¹¹⁸. У виступах доповідачів також ішлося про попередній характер та умовність розрахунків хлібофуражного балансу. Однак врешті всі сходилися на тому, що реалістичніший баланс статистиками складатиметься пізніше, вже після обробки даних про зібраний врожай.

Між тим у ЦСУ УСРР тривали реорганізації в напрямі уніфікації структури й діяльності республіканських та союзних статистичних підрозділів. 19 липня 1928 р. УЕН затвердила склад Експертної ради «в справі оцінки хлібофуражного виробництва і визначення його хлібофуражного балансу», що замінила Статистично-планову комісію¹¹⁹. Введення до Експертної ради представників ключових відомств — «споживачів» статистичної інформації — насамперед від Держплану та від Наркомату торгівлі, наділення їх вагомими повноваженнями при визначенні показників балансу, чимдалі більше підпорядковували статистичну справу інтересам планування. Однак в українських умовах лише цим справа не обмежувалася, адже ішлося також і про поступове затвердження такої взаємодії на вертикалі «центр-республіка», за якої роль і значення українських статистичних органів, як врешті і самих українських урядових структур, поступово зводилися до простої реєстрації тих чи інших розпоряджень союзного центру.

Роблячи публічні заяви про «врожай, вище середнього», запевняючи громадськість у тому, що зібраного врожаю «усім вистачить», сталінське керівництво у непублічній сфері, переважно на рівні ділових комунікацій, вже наприкінці липня було змушене

¹¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 4. — Спр. 283. — Арк. 123.

¹¹⁸ Там само. — Арк. 149.

¹¹⁹ Там само. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 6384. — Арк. 173.

визнати напружений стан із хлібними ресурсами в країні, а відтак почало наполегливо рекомендувати українській владі дотримуватися в умовах недороду «стратегії виживання» переважно за рахунок мобілізації внутрішніх ресурсів.

Тим часом, попередньо обчислений українським статистичним відомством станом на 1 серпня 1928 року (відповідно до норм витрат хліба у 1927/28 р.) попередній варіант хлібофуражного балансу УСРР на 1928/29 р. при валовому зборі хлібів 883,2 млн. пуд. (по житю і пшениці — 382,5 млн. пуд.) виявив колосальний дефіцит: 50502600 пуд. — по всіх зернових культурах і 193581500 пуд. — по пшениці і житю¹²⁰. Після перерахувань та уточнень, які проводилися під виразним тиском з боку влади та на підставі урізаних норм витрат хліба, українські статистики, зберігши незмінними показники валових зборів зернових, спромоглися «скоротити» дефіцит УСРР: за «оптимальним варіантом» балансу — до мінус 6,2 млн. пуд. по всіх культурах і мінус 66,7 млн. пуд. по пшениці і житю; згідно з «економ-варіантом» — відповідно до мінус 56,1 млн. пуд. по житю і пшениці і навіть плюс 14,7 млн. пуд. по всіх культурах¹²¹.

13 серпня 1928 р. Експертна рада УСРР затвердила «економ-варіант» хлібофуражного балансу УСРР на 1928/29 р.¹²² З огляду на підтверджену до цього часу (зокрема й завдяки висновкам кількох урядових комісій) загибель вагомої частини врожаю, його розробники відмовились від «поправки на недооблік» при визначенні валового обсягу врожаю стосовно постраждалих від недороду степових округ, сподіваючись у такий спосіб уникнути звичайного при застосуванні «поправки» завищення врожаю. Це, однак, усе ж не гарантувало правдивої оцінки розміру врожаю через методологічну недосконалість самого способу переведення балової оцінки врожаю в пуди. Більш точну статистику укладачі сподівалися дістати після проведення пробних перемелів, а також із врахуванням нових несприятливих кліматичних обставин: тривалу спеку в Україні раптом заступили затяжні дощі, а це, зважаючи на початок збирання врожаю, неминуче вело до подальших втрат

¹²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 582. — Оп. 1. — Спр. 4662.

¹²¹ Там само. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5941. — Арк. 10, 11.

¹²² Там само. — Арк. 8.

хліба. Поки ж валовий збір усіх хлібів у республіці був зменшений у порівнянні з ситуацією на 15 липня на 55,5 млн. пуд. Другою особливістю затвердженого проекту балансу стало сплановане скорочення загальноприйнятих в СРСР і без того не «занадто ситих» норм споживання хліба на душу населення: по 5% для мешканців міст і Лісостепу та на 15% для населення Степу. Іншими статтями економії стали запроєктовані якісні зміни в споживанні хліба (домішування до пшениці і жита при приготуванні хліба менш вартісних культур) та прогнозований наперед масовий падіж худоби в Степу (скорочення стада на 5%). Щоправда, жодних обрахунків «прихованих запасів» хліба укладачі балансу не запропонували, фактично підтверджуючи цим марність сподівань на наявність якихось вагомих цих запасів у селянських коморах. Обрахована із врахуванням скорочених норм споживання та передбаченим повним вилученням лишків хліба в радгоспах нестача 56,1 млн. пуд. пшениці і жита, за визнанням Експертної ради, «не могла бути ліквідована без завезення зернових хлібів ззовні»¹²³.

Розрахунки української сторони були повідомлені, однак не були враховані союзною Експертною радою. Поданий нею 31 серпня 1928 р. на розгляд РПО попередній варіант хлібофуражного балансу СРСР на 1928/29 р. не тільки виходив із валового збору зернових в Україні у 907,4 млн. пуд., але й нараховував українським селянам на 1 липня 1928 року 158,6 млн. пуд. «прихованих лишків» хліба¹²⁴. РПО доручила ЦСУ СРСР іще попрацювати над документами та внести нові «уточнені дані»¹²⁵. Це було логічним, адже поданий В. П. Мілютиним варіант балансу вибудовувався за даними на 1 серпня, в той же час у зв'язку із специфічними кліматичними обставинами 1928 року ситуацію з хлібом уже після збирання врожаю більш адекватно могли відобразити дані станом на 1 вересня.

У перший день осені Постпредство УСРР, поінформувавши республіканські РНК та ЦСУ про рішення РПО СРСР від 31 серпня, запропонувало і Харкову подбати про оновлення хлібофуражного балансу¹²⁶. 18 вересня статистичний документ, із вико-

¹²³ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5941. — Арк. 8.

¹²⁴ Там само. — Арк. 85.

¹²⁵ Там само. — Арк. 14.

¹²⁶ Там само.

ристанням відомостей уже за ситуацією станом на 1 вересня, спішною поштою був відправлений до Москви¹²⁷. Перерахований «із уточненням даних» та «із врахуванням втрат від дощу» валовий збір українського врожаю 1928 р. зменшувався іще на 15 млн. пуд., з 883 до 867,9 млн. пуд. Відповідно загальний дефіцит УСРР із урізаними нормами споживання тепер визначався по пшениці і житу в 74,6 млн. пуд.¹²⁸

Виведене чимале від'ємне сальдо по двох головних продовольчих культурах, що їх значною мірою належало покривати за рахунок завезення хліба ззовні, спричинило замішання українського керівництва, котре побоювалося звинувачень центру у недостатньо ретельному виконанні рекомендацій шукати внутрішні ресурси для подолання наслідків недороду. 27 вересня 1928 р. Українська економічна нарада, затвердивши баланс «в основному», сформувала комісію у складі заступника голови Держплану УСРР М. А. Каттеля, наркома торгівлі М. О. Чернова, наркома земельних справ О. Г. Шліхтера, керуючого ЦСУ С. В. Минаєва та представника «Сільського господаря» О. В. Одинцова та доручила їй «удосконалити розмір передбачуваного за проектом завозу хліба з інших частин Союзу»¹²⁹. За тиждень комісія представила програму дій, запропонувавши знизити «політично незручний» показник балансу за рахунок скорочення запасів хліба в Степу, посиленого розгортання хлібозаготівлі в Лісостепу та урахування потенційних можливостей внутрішньоселянського обігу. 4 жовтня УЕН схвалила цей план, хоча і відзначила у постанові, що за укладеним на урізаних продовольчих нормах балансом неможливо забезпечити безперебійне постачання споживчих районів України і що запобігти цьому та повній дезорганізації хлібного ринку республіки можна лише завісши до неї протягом найближчих чотирьох місяців 25–30 млн. пуд. пшениці і жита. У постанові також прогнозувалося перерахування у сторону подальшого зменшення валового збору українського врожаю. Причиною цього називалась розбіжність,

¹²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5941. — Арк. 16.

¹²⁸ Там само. — Арк. 17.

¹²⁹ Там само. — Арк. 28.

виявлена при визначенні врожаю за баловими оцінками і на підставі пробних перемелів¹³⁰.

Проведені восени 1928 р. статистиками контрольні перемели уперше мали справді масовий характер. Організовувалися вони за розробленою ЦСУ СРСР програмою, і мали охопити приблизно 2,7% усіх селянських господарств України (14187 ділянок 900 поселень 25-ти округ республіки — Артемівської, Бердичівської, Білоцерківської, Вінницької, Волинської, Глухівської, Дніпропетровської, Зінов'євської, Каменської, Київської, Коростенської, Куп'янської, Лубенської, Луганської, Маріупільської, Ніжинської, Прилуцької, Проскурівської, Роменської, Сталінської, Сумської, Тульчинської, Уманської, Харківської та Шевченківської)¹³¹.

За інструкцією контрольні перемели належало проводити безпосередньо на полі з щойно зібраних копиць або снопів, остаточні результати заміру мали встановлювати із урахуванням першої очистки зерна (лопатою або віялкою)¹³². Офіційно мета цих обстежень представлялася суто науковою: на підставі здобутих даних статистики повинні були перевіряти й уточнювати відомості про врожай, отримані із застосуванням традиційних методик — шляхом заповнення кореспондентських анкет, осінніх опитувань тощо. Де-факто ж контрольні перемели, які подекуди вибірково проводилися і раніше, оберталися коригуванням даних про врожай у сторону його збільшення та врешті загрожували посиленням податкового тиску на хліборобів. Усвідомлюючи це, появу на полях статистиків, озброєних знаряддям для контрольних перемелів, українські селяни в 1928 році зустрічали здебільшого насторожено, подекуди вороже. Проте місцями і з надією на те, що перевірка все ж підтвердить важку ситуацію з врожаєм.

¹³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5941. — Арк. 32; Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 6414. — Арк. 195.

¹³¹ Кустарный А. Результаты производства контрольных нажинов и обмолов в 1928 году (Предварительные итоги) / А. Кустарный (Далі — Кустарный А. Результаты производства контрольных нажинов...) // Статистическое обозрение. — 1929. — № 5. — С.117.

¹³² Юрцовский М. Определение урожая по контрольным нажимам и обмолотам в 1928 году / М. Юрцовский // Статистическое обозрение. — 1928. — № 7. — С. 105–106.

Узагальнення здобутих статистиками відомостей потребувало часу. Проте вже попередній аналіз контрольних перемелів засвідчив, що загальноприйнята балова оцінка врожаю в умовах українського недороду «не працює», оскільки значно завищує обсяг врожаю, автоматично нараховуючи його районам зі спустошеними негодою ланами.

Союзне ЦСУ до певної міри це врахувало, подавши 12 жовтня 1928 р. на розгляд РПО СРСР новий варіант хлібофуражного балансу. В ньому, порівняно з попереднім варіантом від 31 серпня, валовий збір хлібів в Україні у 1928/29 р. було зменшено на 107,5 млн. пуд. і визначено в розмірі 799,9 млн. пуд., а від'ємне сальдо республіки по всіх зернових скориговано з 4,8 до 14,7 млн. пуд. (Таблиця 11)¹³³ Усе це, втім, не викликало жодного ентузіазму в Харкові, адже як і раніше українським селянам нараховували приховані лишки хліба, у тому числі 106,6 млн. пуд. — пшениці і жита, маніпулювання з якими вкупі із закладеним у баланс різким скороченням споживчих потреб республіки врешті дозволило визначити дефіцит УСРР по двох головних хлібних культурах усього в 21,9 млн. пуд.¹³⁴, а не у 74,6 млн. пуд., як на цьому наполягала українська сторона.

Таблиця 11

**Хлібофуражний баланс УСРР на 1928/29 р. (млн. пуд.)
(доповідь Експертної Ради при ЦСУ СРСР в РПО СРСР
12 жовтня 1928 р.)**

I. Надходження	
1. Запаси на початок року	143,6
II. Збір поточного року	
1. Усі селянські господарства	799,9
2. Збір у містах	6,4
III. Усього надійшло	949,9

¹³³ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5941. — Арк. 70.

¹³⁴ Там само. — Арк. 45.

IV. Розподіл	
1. Сільське населення	767,3
а) насіння	151,7
б) продовольство	307,5
в) годування худоби	288,1
г) інші витрати (розпил, лузга)	20,0
2. Міське населення	81,0
а) продовольство	51,5
б) годування худоби (місто, армія)	24,0
в) інші витрати (розпил, лузга)	5,5
3. Промисловість і армія	15,7
V. Сальдо району	-14,7
Накопичення за рік	-44,0

Новий варіант балансу від ЦСУ СРСР Харків намагався опротестувати як недостовірний. 18 жовтня 1928 р. постпредство України у Москві спрямувало до РНК і РПО СРСР, а наступного дня і до союзних НКТ та Держплану доповідню за підписом В. Я. Чубаря, в якій ішлося про помилки в обрахуваннях союзного балансу. Нагадуючи, що українська Експертна рада вже після скорочення норм споживання (для Степу по всіх культурах — на 15%, по пшениці і житу — на 25%; для Лісостепу — відповідно на 5% і 10%) обчислила дефіцит УСРР по житу і пшениці на 1928/29 р. у 74 млн. пуд., Чубар нарікав на необґрунтовані показники нового союзного балансу, виведені за рахунок:

а) різкого зниження норм споживання хліба українським населенням (з 324,3 у 1927/28 до 307,5 млн. пуд. у 1928/29 р.; на 7,3% з урахуванням приросту населення);

б) надзвичайно різкого зниження норм споживання худоби і птиці (з 345,5 до 288,1 млн. пуд., на 16,5% без урахування зростання стада);

в) передбаченого скорочення на 44 млн. пуд. запасів жита і пшениці, що по суті означало їх повне зникнення у постраждалих від недороду степових районах республіки.

«Дефіцитне сальдо по Україні, обраховане ЦСУ Союзу, як загальне, так і по житу та пшениці, безперечно є применшеним, — категорично висноував голова РНК УСРР і при цьому попереджав, — а якщо його витримати в дійсності, то це має призвести

до найтяжчих наслідків для народного господарства України, а відповідно і Союзу (різкого зменшення худоби і птиці, зменшення експорту і т. п.)»¹³⁵.

Намагання голови українського уряду привернути увагу до вад нового хлібофуражного балансу, як і клопотання прискорити заведення хліба в Україну, виявилися безрезультатними. Натомість 18 жовтня в газеті «Правда» з'явилась оптимістична стаття В. П. Мілютина про врожай 1928 року, зміст якої не залишав сумнівів, що союзне статистичне відомство не лише повністю підпорядковане, але й активно використовується сталінською групою для виправдання власних дій і знищення політичних конкурентів¹³⁶.

Поява статті голови ЦСУ СРСР на врожайну тематику саме 18 жовтня була не випадковою. Змальовуючи картину «загальних успіхів» при «окремих недоліках», Мілютин забезпечував пропагандистську підтримку сталінській групі, яка, скориставшись тимчасовою відсутністю в Москві О. І. Рикова і М. І. Бухарина (обидва перебували у відпустці), спланувала відсторонення їх прихильників від керівництва столичною парторганізацією. Того ж таки 18 жовтня було схвалено і наступного дня опубліковано звернення ЦК ВКП(б) до членів Московської парторганізації із критикою «окремих членів МК і керівників деяких районів» за «нестійкість і коливання» та «примирницьке ставлення» до «правого ухилу»¹³⁷. Організаційні наслідки не публічних домовленостей і публічного тиску не забарилися: позачерговий об'єднаний пленум МК і МКК ВКП(б), що проходив саме 18–19 жовтня, звільнив авторитетних у партійному середовищі опозиційно наставлених до Сталіна керівників. Слідом за цим по усій партійній вертикалі розгорнулася кампанія «проробки» відозви ЦК, яка насправді стала засобом залякування сталінськими прибічниками потенційних опозиціонерів на місцях.

¹³⁵ ЦДАВО України. — Ф.3. — Оп. 1. — Спр. 6229. — Арк. 3–4.

¹³⁶ Мілютин В. О результатах урожая / В. Мілютин // Правда. — 1928. — 18 жовтня.

¹³⁷ Ко всем членам Московской организации ВКП(б) // Там само. — 19 жовтня.

На початку листопада дійшла черга і до української парторганізації. 1–5 листопада у Харкові відбувся пленум ЦК КП(б)У, учасникам якого належало обговорити проблеми, пов'язані з недородом. Одначе специфічний тон усьому зібранню задав С. В. Косіор, котрий, доповідаючи «про ухили від ленінської лінії ВКП», фактично в неприхованій формі пригрозив репресіями тим партійним працівникам, котрі в умовах недороду виявлятимуть схильність до «правого ухилу», демонструватимуть «панічні настрої» та «небажання сваритися з куркулем»¹³⁸. І без того напружену атмосферу посилила присутність на пленумі А. І. Мікояна. Під пильним оком вельможного гостя частина учасників віддала перевагу тактиці бути «тихше води — нижче трави» і не наважилася нарікати на гостроту продовольчої ситуації, інша ж, навпаки, наввипередки демонструвала лояльність «лінії ЦК ВКП(б)», наголошуючи на «достатніх хлібних ресурсах» України і не гребуючи проявами відвертого підлабузництва до союзного наркома.

Тим не менше, при обговоренні доповіді В. Я. Чубаря «Про недорід, хлібозаготівлі та завдання, що з цього випливають у галузі сільського господарства», постало злободенне питання: що робити, якщо за хлібофуражними балансами лишків хліба на місцях або недостатньо, або й зовсім немає, а «керівні директиви» і «реальні потреби» вимагають активізації хлібозаготівельної роботи?

Постановка питання саме в такій площині впливала з ситуації, що складалася у відносинах між Москвою і Харковом у зв'язку із суттєвими розбіжностями показників хлібофуражного балансу. Позбавлене реальних важелів впливу на формування рішень центру, вище республіканське керівництво напередодні пленуму було змушене погодитись продовжити «вдосконалення» республіканського хлібофуражного балансу 1928/29 р., маючи у своєму розпорядженні лише один варіант дій: іще більше скорочувати норми споживання хліба та іще старанніше вишукувати його запаси в республіці. Однак такі дії, що вели до підвищення планів хлібозаготівлі у так званих «не постраждалих від недороду» районах, цілком прогнозовано наштотувалися на нерозуміння і опір. Керівники окружного та районного рівнів, апелюючи до власних дефіцитних балансів, категорично наполягали: товарових лишків хліба на місцях прак-

¹³⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 307. — Арк. 5.

тично немає, натомість існує реальна потреба зарахування нових районів до переліку постраждалих від недороду.

Для вищого партійно-радянського керівництва УСРР виходів з цієї драматичної ситуації могло бути два: або погодитися з позицією місць і тиснути на союзний центр, домагаючись від нього поставок до республіки десятків мільйонів пудів хліба, і при цьому майже напевно наразитися на звинувачення у «панікерстві» та «право-ухильництві», або ж тиснути на місця, вимагаючи від них ігнорування хлібофуражних балансів та виконання хлібозаготівельних директив «будь-що». Моральну дилему: інтереси голодуючого населення — або особисті інтереси більшості з української владної верхівки вирішила на власну користь, обравши другий варіант дій. Утім, враховуючи, що на момент проведення пленуму частина українського населення вже не лише відчувала брак хліба, але й голодувала, категорична настанова «відкинути баланси» все ж потребувала якихось пояснень. Відтак усі хлібофуражні баланси, а особливо місцеві, були проголошені «умовними», «попередніми», методики та джерела їх складання — «підозрілими» і «недоскональними», одним словом, такими, що насправді знижують реальні можливості села.

Про «непевність», «приблизність» хлібофуражних балансів на пленумі говорили не лише найвищі українські посадовці, але також і союзний нарком торгівлі А. І. Мікоян, хоча відтінки в оцінках окресленої усіма доповідачами ситуації з балансами дещо різнилися. В. Я. Чубар, наприклад, у своїй доповіді, визнаючи, що за балансом ЦСУ справді «хліба дуже мало, а в окремих районах його зовсім немає», намагався відверто пояснити присутнім неможливість прожити «виключно по балансу» й пропонував ставитися до нього як до «орієнтовного показника того напруженого стану з зерновими культурами, котре ми маємо»¹³⁹. Натомість нарком торгівлі М. О. Чернов у своєму виступі зробив акцент на діагностиці «ураження недорідними настроями» незгідних з планами хлібозаготівлі керівників районів, закликаючи їх «втямити у голови», що за «свіжим» республіканським балансом хліб на селі є. Він також вимагав надалі не ховатися за місцевими балансами, часто-густо складеними на підставі сміхотворних даних. На доказ останньої

¹³⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 307. — Арк. 36–37.

тези нарком навіть оповів присутнім про виявлену ним на Полтавщині «небувалу річ»: мовляв, місцеві селяни лише хитро посміхалися, коли він їх розпитував, чи справді коньяка спроможна з'їсти протягом року 46 пудів вівса, як це було записано в одному з районних балансів¹⁴⁰.

Відверто зневажливі оцінки М. О. Черновим роботи статистиків обурили голову ЦСУ С. В. Минаєва, котрий, утім, взявши слово для захисту «честі мундира» власного відомства, обмежився розмовою про меншу досконалість окружних хлібофуражних балансів у порівнянні з республіканським та заявою про колективну відповідальність представників різних відомств за укладання цього «не статистичного», а «економічного» документа¹⁴¹. Цікаво також, що на звинувачення Чернова насмілився відреагувати і представник Маріупільщини Н. П. Голод. Він заявив, що в його окрузі була проведена достатня підготовча робота для складання хлібофуражного балансу та дорікнув республіканським «регулюючим органам», що вони «не рахуються з цим хлібофуражним балансом, а рахуються з потребами». Однак ці слова були перервані грізним окликом С. В. Косіора: «Ось би вас нагодувати хлібофуражним балансом»¹⁴². І Голод завершив свій виступ, погоджуючись з тим, що хлібофуражний баланс є «відносною річчю» і навіть сентенціями про наявність прихованих запасів пшениці в його окрузі¹⁴³.

Крапку в дискусії про республіканський і окружний баланси поставив В. Я. Чубар у своєму прикінцевому слові. «Говорячи про всеукраїнський хлібний баланс, — зауважив він, — я мав на увазі загострити вашу увагу на окружних хлібофуражних балансах, котрі дуже часто розробляються і подаються у своїй підсумковій частині без того, аби складові частини цього балансу профільтрувати, вивчити. Ну, звісно, з підсумками легше носитися у кишені <...>. Округи, райони і навіть села, усі навчилися складати баланси. Керуватися ними і ставити їх у главу нашої роботи ми не можемо, тому що республіканський баланс ми тут вивчаємо, переглядаємо,

¹⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 307. — Арк. 41.

¹⁴¹ Там само. — Арк. 47.

¹⁴² Там само. — Арк. 55.

¹⁴³ Там само. — Арк. 55–56.

фільтруємо, а там, на місцях, він часто будується так, щоби виправдати неможливість проведення тієї чи іншої роботи»¹⁴⁴.

Хоча доповідь А. І. Мікояна на пленумі з формального боку не була головною, проте фактично вона саме такою і стала. Зокрема, саме союзний нарком торгівлі найдокладніше обґрунтував учасникам пленуму тезу «дефектності» хлібофуражних балансів. При цьому критику цих останніх, як і статистичної справи в цілому, сталінський посланець використав не лише для того, аби спонукати місцевих керівників до виконання директив по хлібозаготівлі, але і як вагомий аргумент для пояснення причин складної продовольчої ситуації в країні.

Надані Мікояном оцінки роботи статистичного відомства дивним чином різнилися від тих, що їх союзний нарком торгівлі виголошував на липневому пленумі ЦК ВКП(б). Цього разу статистики-експерти — у нещодавньому минулому «кращі сили країни» — виставлялися як перестраховальники, які, «обпікшись на молоці, дмухають на воду», явно занижуючи потенційні можливості країни. Окремо дісталось від Мікояна «добровільним кореспондентам». Їх нарком наділив «куркульською і всілякою іншою психологією» та звинуватив, можливо сам цього не усвідомлюючи, в двох взаємовиключних «злочинних діях»: як у навмисному перебільшенні, так і в навмисному применшенні відомостей про врожай. З жалем констатує, що «більшовики на селі поки ще не найбільш культурна сила», і що серед добровільних кореспондентів переважають «заможні» та «куркульські елементи», які власне і надають завищені дані (бо ж «звісно, запаси мають великі»), Мікоян без зайвих церемоній поклав саме на них відповідальність за творення міфу про 900 млн. пуд. «прихованих запасів» селянського хліба. З іншого боку він також заявив про регулярне применшення кореспондентами врожайних даних, повідомивши про застосування статистиками «поправки на недооблік» у 10%, 20% і навіть 40% та виразно охрестивши її «коефіцієнтом брехні».

Врешті Мікоян заявив про непевність усієї справи складання хлібофуражних балансів, у такий спосіб описавши алгоритм «недосконалих дій» статистиків: «ЦСУ отримує відомості і складає

¹⁴⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 307. — Арк. 61.

баланс, але скільки посівної площі, ніхто не знає, скільки вродило на кожну десятину, ніхто не знає, а беруть середню десятину від усього Союзу, беруть середнього селянина, котрий їсть хліб, середню на душу по всій країні, незалежно від його соціального становища, незалежно від структури господарства, незалежно від структури його харчового балансу, беруть середньо зважену коняку, корову, свиню, норму харчування і множать на число свиней, курей, коней, потім все це вираховують з хлібофуражного балансу і кажуть — ось вам сальдо. Тут при всіх цих недоврахуваннях стільки умовностей, що якщо один відсоток змінити в цифрі, то всі відсотки перевернуться»¹⁴⁵.

Учасники пленуму не лише одногосно засудили «правих» і «потенційно правих», але також мовчазно погодилися з тим, що «незручні» для виконання партійних директив розрахунки хлібофуражних балансів слід відкинути як «недосконалі». Утім, постановою на доповідь про недорід жодних згадок про якусь «дефектність», «умовність» чи «помилковість» балансових обрахунків не містила. Як того вже вимагала «лінія ЦК», преамбула затвердженої пленумом постанови розпочиналася твердженням про «систематичне зростання» сільського господарства республіки. В той же час «напруженість загального хлібофуражного балансу України» пояснювалася несприятливими кліматичними умовами, «дезорганізаторською роботою спекулянта-приватника та глитая», а також і системними «хибами» в розвитку сільського господарства, перше місце серед яких відводилося «недостатньому розвитку колективізації і радгоспів»¹⁴⁶.

6 листопада 1928 р. УЕН на своєму засіданні розглянула представлений ЦСУ УСРР «удосконалений варіант» хлібофуражного балансу республіки на 1928/29 р., відзначивши, однак, як значне передбачене ним зниження норм споживання хліба й потребу внесення до нього додаткових уточнень, зокрема пов'язаних із витратами на насіння тощо¹⁴⁷. Згідно з новим балансом (по ситуації станом на 5 листопада) дефіцит УСРР по всіх зернохлібах визна-

¹⁴⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 307. — Арк. 51.

¹⁴⁶ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Том 1. 1918–1941. — Київ, 1975. — С. 542–548.

¹⁴⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5941. — Арк. 34.

чався у 16,9 млн. пуд., а по житю і пшениці — у 43757600 пуд. (Таблиця 12)¹⁴⁸.

Щоби вийти на такі показники, укладачам довелося вдатися до суттєвого зниження норм витрат хліба. Зокрема, було передбачено скоротити обсяги споживання хліба населенням у Лісостепу — на 5% (по житю і пшениці — на 10%), у Степу — на 15% (по житю і пшениці — на 30%); скоротити норми витрати зернових для годування худоби: по Лісостепу — на 5%, по Степу — на 15%, відповідно стосовно пшениці і жита — в Поліссі на 25%, на Правобережжі й Лівобережжі — на 50%, у Степу постачання цих двох культур худобі ставилося у залежність від виходу млива після перемелу жита і пшениці, а крім того передбачалося ще й скорочення голів худоби на 5%. Знижувалися норми постачання й для міського населення республіки (на 5%), до того ж пшеницю в харчовому раціоні людей на 20% мали замінити інші, менш цінні зернові культури. Як і в Степу, витрати двох головних культур на годування міської худоби ставилися в залежність від виходу млива після перемелу наявних у містах жита і пшениці.

Таблиця 12

**Удосконалений варіант хлібофуражного балансу УСРР
на 1928/29 р. (пуд.) (проект до доповіді Експертної Ради
при ЦСУ УСРР, 5 листопада 1928 р.)**

	Всі зерно-хліби	Пшениця, жито
I. Надходження		
1. Запаси на початок року	153282,1	55489,0
II. Збір поточного року	799544,7	332482,2
III. Усього надійшло	952826,8	387971,2
IV. Розподіл	862134,1	416957,6
1. Сільське населення	768552,0	366749,3
а) насіння	146940,0	98601,3
б) продовольство	298938,3	217076,8
в) годування худоби	304181,9	42417,4
г) інші витрати (розпил, лузга)	18491,8	8653,8

¹⁴⁸ ЦДАВО України. — Ф. 582. — Оп. 1. — Спр. 4662.

	Всі зерно-хліби	Пшениця, жито
2. Міське населення	93582,1	50208,3
а) продовольство	52206,0	40803,8
б) годування худоби (місто, армія)	29355,9	7532,1
в) інші витрати (розпил, лузга)	2020,2	1552,4
3. Промисловість і армія	10000,0	320,0
V. Сальдо району	-16865,2	-43757,6
Накопичення за рік	-45724,2	-40717,8

Новий, «удосконалений варіант» хлібфуражного балансу вибудовувався не стільки на науково обґрунтованих, скільки на політично вмотивованих розрахунках. Криза на хлібному ринку республіки далі загострювалася, тож було вповні очевидним, що вихід з неї слід шукати не у «раціоналізації» споживання за рахунок його скорочення, а у ввезенні до УСРР достатніх обсягів продовольчої допомоги.

Між тим, офіційно висловлена на листопадовому 1928 р. пленумі ЦК КП(б)У позиція стосовно не підтримки «правих» та достатності хлібфуражних ресурсів України мала важливе значення для Й. В. Сталіна та його оточення в контексті розгортання наступу проти опонентів. Відтепер справді складна ситуація в недорідній Україні формально не могла бути використана як підстава для публічної критики поточного політико-економічного курсу. Це, звісно, послаблювало позиції сталінських опонентів, зусилля яких дедалі більше виглядали як змовництво «купки партійців» проти «єдино вірної» лінії ЦК. Нездатність «правих» до консолідації власних сил і протистояння добре організованим і діючим без зайвих сентиментів суперникам виразно проявилася й напередодні та під час проведення листопадового 1928 р. пленуму ЦК ВКП(б).

30 вересня 1928 р. М. І. Бухарин виступив у «Правді» зі статтею «Замітки економіста. До початку нового господарського року», яка відверто натякала на політичні маніпулювання зі статистикою, нагадуючи про «пятаккання» на тему 900 млн. пуд. прихованих лишків хліба, що «розлетілися, мов ті яскраві бульбашки і лопнули назавжди»¹⁴⁹. Сталін нервово відреагував на цю публікацію. Він не

¹⁴⁹ Бухарин Н. Заметки экономиста. К началу нового хозяйственного года / Н. Бухарин // Правда. — 1928. — 30 вересня.

лише домігся (за відсутності Бухарина) засудження її появи в пресі без попереднього узгодження з ЦК¹⁵⁰, але навіть особисто взявся написати «Критичні зауваження до статті тов. Бухарина «Замітки економіста»»¹⁵¹, які, втім, так і не завершив — можливо тому, що просто не спромігся дати аргументовану відповідь освіченому опонентові, а можливо й тому, що вважав передчасним і не уповні безпечним для себе публічне зарахування Бухарина до табору «правих ухильників», лідируючу роль серед яких в цей час було відведено М. І. Фрумкіну. Тим більше, що цей останній 5 листопада 1928 р. написав чергового відкритого листа — цього разу вже до ЦК і ЦКК, в якому розвивав висловлені раніше ідеї і, апелюючи до опрацьованої ЦСУ СРСР статистики за 1925/26–1928/29 рр., проголошував «застійні явища», виявлені у сільському господарстві, «рівносильними деградації»¹⁵².

Повернувшись з відпустки, М. І. Бухарин у шестигодинній суперечці намагався з'ясувати стосунки зі Сталіним, попередивши (зі слів А. І. Мікояна), що «він не бажає битися, бо бійка шкідлива для партії, хоч для бійки вже усе готове». «Якщо бійка почнеться, — говорив він, — то ви нас оголосите відщепенцями від лєнінізму, а ми вас — організаторами голоду»¹⁵³. Звісно домовитися не вдалося. Навпаки, перед самим пленумом, при обговоренні підготовленого О. І. Риковим і Бухариним проекту резолюції щодо «контрольних цифр» народного господарства країни на 1928/29 р., між суперниками знову виникло протистояння, яке фактично завершилося поразкою сталінських опонентів. «Каменем спотикання» стала попередньо внесена до резолюції оцінка стану зернового і загалом сільського господарства країни як кризового. На вимогу Сталіна вона була замінена формулюванням про «відставання в розвитку» сільського господарства й до того ж доповнена посиленнями на несприятливі кліматичні умови 1928 року. Бухарин демонстративно відмовився від участі в роботі пленуму. Натомість Рикову, налаштованому на серйозну розмову про господарські утруднення, Сталін спромігся нав'язати співдоповідачів — Г. М. Кржижанов-

¹⁵⁰ Как ломали НЭП... — Том 3. Пленум ЦК ВКП(б). 16–24 ноября 1928 г. — Москва, 2000. — С. 12.

¹⁵¹ Там само. — С. 12–13.

¹⁵² Там само. — С. 450, 453.

¹⁵³ Там само. — С. 16.

ського та В. В. Куйбишева, котрі взялися представити на пленумі «альтернативне» бачення ситуації в країні.

У перший день пленуму 16 листопада 1928 р. доповіді виголосили усі три промовця. Усі троє активно апелювали до статистики, демонстрували учасникам різноманітні схеми і діаграми, однак при цьому робили діаметрально протилежні оцінки стану справ у країні.

Першим доповідав О. І. Риков. Він докладно прокоментував представлені ЦСУ обрахування хлібофуражного балансу, на їх підставі висноував про напруженість хлібного ринку й запропонував вважати поточну ситуацію нехай і не кризовою, проте і не «уповні відповідною інтересам країни і інтересам подальшого розвитку індустріалізації»¹⁵⁴. Особливо відзначив голова РНК «уповільнення (небезпечне уповільнення)» розвитку сільського господарства, зокрема відставання радянського зернового господарства від дореволюційного рівня, наголосивши небезпеку цього з огляду на щорічне зростання чисельності населення СРСР на 2,3%, а населення міст — на 4%¹⁵⁵. Звісно не оминув Риков критики вад поточної економічної політики, нагадавши про перегини, сваволю, порушення законності по відношенню до середняків і саме з ними пов'язавши встановлені весняною анкетною ЦСУ ознаки послаблення господарської зацікавленості з боку селян-середняків — стабілізацію або й скорочення ними площі посівів¹⁵⁶.

Натомість доповідь Г. М. Кржижановського, який виступав одразу після Рикова, була сповнена оптимістичних оцінок і райдушних прогнозів. Існуючі в країні господарські труднощі представник Держплану пропонував вважати усього лише «утрудненнями росту», наполягаючи, що «характер сумарної господарської кривої загалом, у сумі представляє саме круте господарське піднесення»¹⁵⁷. Заяви про зростання усього народного господарства, в тому числі і сільського, доповідач намагався підкріпити численними, подекуди доволі екзотичними статистичними даними, як от обрахуваннями вартості валової продукції «по роках» і «у копій-

¹⁵⁴ Как ломали НЭП... — Том 3. — С. 40.

¹⁵⁵ Там само. — С. 40–41.

¹⁵⁶ Там само. — С. 44.

¹⁵⁷ Там само. — С. 54.

ках» — «на добу людської праці» та «на годину витрат енергії»¹⁵⁸. Нарешті явно приголомшених градом великих і дрібних цифр слухачів Кржижановський закликав дивитися не в минуле, а у майбутнє, бачачи там сплановане на найближче десятиріччя подвоєння обсягів сільськогосподарської продукції. «Зловісне минуле в динаміці нашого сільського господарства може бути уповні подолане», — упевнено заявив він¹⁵⁹.

Оптимізмом була просякнута й доповідь В. В. Куйбишева, який, крім іншого, зауважив недоречність порівнянь поточної ситуації в країні з довоєнною та скептично висловився по відношенню до «вкрай недосконалої» довоєнної статистики¹⁶⁰.

Дискусія, що розгорнулася за доповідями про контрольні цифри народного господарства на 1928/29 р., а також і за доповіддю про стан сільського господарства Північного Кавказу, не несла в собі ознак конструктивності. Немов за задалегідь спланованим сценарієм один за іншим сталінські прибічники виголошували гасла про «безсумнівне зростання у всіх областях народного господарства» і «труднощі зростання», стримано критикували О. І. Рикова за «надмірне згущування фарб» і «залякування» ситуацією з хлібом, натомість у повний голос таврували М. І. Фрумкіна за висловлену ним тезу про деградацію сільського господарства. Говорячи про стан зернового господарства, переважно на критиці Фрумкіна зосередився у своєму виступі Й. В. Сталін. Він зарахував економіста до табору «буржуазних спеців», троцькістів та інших ухильників¹⁶¹. Своєю чергою В. М. Молотов обізвав Фрумкіна «близькоруким чиновником» і «проповідником» ідеї класової співпраці з капіталістичною буржуазією та проголосив його завершеним виразником ідеології правого ухилу¹⁶².

На цьому тлі виразним дисонансом пролунав на пленумі виступ В. Я. Чубаря, котрий, непокоячись про можливе своє віднесення до категорії «пужателів», усе ж відчайдушно намагався привернути увагу до важкого стану справ в Україні. Голова РНК УСРР прямо

¹⁵⁸ Как ломали НЭП... — Том 3. — С. 65.

¹⁵⁹ Там само. — С. 62–63.

¹⁶⁰ Там само. — С. 78.

¹⁶¹ Там само. — С. 209.

¹⁶² Там само. — С. 473–474.

заявив про «недооцінку колосального прориву» в республіці у «контрольних цифрах», «усіх розрахунках» і «оперативних планах» на 1928/29 рік. Він дорікнув союзному Держпланові за передбачену ним фактично умовну допомогу потерпілим від недороду, а відомству В. П. Мілютина — за неправдиві розрахунки хлібофуражного балансу. Щоправда, на відміну від липневого пленуму ЦК, В. Я. Чубар уже прямо не звинувачував ЦСУ СРСР у помилках, а лише констатував принципово різне бачення республікою та центром ситуації з дефіцитом хліба в Україні. Вже після чергового зниження норм споживання пшениці і жита для населення (для мешканців міст на 5–20%, для селян Лісостепу — на 10%, Степу — на 30%), а також при передбачених вкрай урізаних нормах годування худоби (на 25%–50%), повідомив голова українського уряду, Харків звів дефіцит України по двох основних продовольчих культурах на 1928/29 приблизно у 43 млн. пуд. В той же час за союзним балансом дефіцит республіки обраховувався лише в 14 млн. пуд.¹⁶³

Озвучену Чубарем інформацію про суттєві розходження в союзному і республіканському варіантах балансу ані голова ЦСУ СРСР В. П. Мілютин, ані зазвичай активний при обговоренні проблем статистичного відомства А. І. Мікоян ніяк не прокоментували. Взагалі на відміну від нещодавно проведеного українського пленуму, проблема можливих прорахунків і неточностей хлібофуражного балансу на пленумі ЦК ВКП(б) взагалі не піднімалася. Напевно опозиція не мала для цього достатнього матеріалу. Натомість Й. В. Сталін та його оточення вочевидь не бажали виносити на широке обговорення заздалегідь програшну для себе тему, адже, власно кажучи, саме виявлені при перерахуванні хлібофуражних балансів 1925/26–1927/28 рр. помилки й дали реальний ґрунт опонентам говорити про маніпуляції зі статистикою, про «небезпечний застій» сільського господарства і, врешті, про помилковість заснованої на надзвичайних заходах поточної економічної політики.

Схвалена пленумом резолюція на доповідь «про контрольні цифри» в частині про сільське господарство відбивала не лише зростаюче протистояння між «правими» і Сталіним, але й виразно

¹⁶³ Как ломали НЭП... — Том 3. — С. 173.

свідчила про спроби сталінського оточення використати замовну «позитивну» статистику для пом'якшення сприйняття тенденцій, викритих «негативною» статистикою. З одного боку, резолюція містила озвучені на пленумі О. І. Риковим тривожні статистичні дані про зменшення в СРСР з року в рік валових зборів хлібів, скорочення обсягів заготівлі хліба, менші у порівнянні з довоєнними площі засівів зернових, а також і обсяги виходу товарної продукції при щорічному прирості населення тощо. З другого боку, ці дані «урівноважувалися» по суті другорядною статистикою, яка демонструвала «низку позитивних реконструктивних моментів» за кілька останніх років — на кшталт зростання «посівів під зяблеву оранку», «площі багатопільних сівозмін» і т. ін. Вкупі із вибореними Й. В. Сталіним політичними тезами про «відставання у розвитку» сільського господарства, посиленнями на втрати від неврожаю, а також і вже традиційно оптимістичною преамбулою резолюція пленуму, як і попереднього, логічно вписувалася у контекст нав'язаної сталінською групою «перевернутої реальності».

Між тим справжня реальність не забарилася нагадати про себе подальшим загостренням продовольчої ситуації. Не справляючись із централізованим забезпеченням населення, уряд УСРР вже 1928 р. був змушений вдатися до нормованого розподілу хліба. На початку 1929 р. система продажу хліба за забірними книжками стала всесоюзною.

Невпинна дестабілізація хлібного ринку країни доводила помилковість розрахунків хлібофуражного балансу. В цій ситуації відомство В. П. Мілютина знову взялося за «уточнення» його показників, зокрема за коригування попередніх даних про валові збори зернових хлібів. 18 лютого 1929 р. ЦСУ СРСР подало до РНК СРСР уточнені обрахування зернової продукції, з яких виходило, що врожай 1928 року виявився на 89,4 млн. пуд. меншим, ніж це раніше вважалося. При цьому практично усе зменшення валового збору зернових було віднесене на рахунок РСФРР (103,8 млн. пуд.), білоруський врожай було зменшено на 2 млн. пуд., збір хлібів у Закавказзі та Середній Азії залишився незмінним. Натомість щодо України, то її врожай за новими обчисленнями раптово збільшився на 16,4 млн. пуд.¹⁶⁴ Подана Мілютиним оновлена оцінка продукції

¹⁶⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5941. — Арк. 36–38.

зернових культур спеціальним розпорядженням голови РНК СРСР О. І. Рикова була засекречена¹⁶⁵.

9 квітня 1929 р. Експертна рада СРСР затвердила, і 12 квітня винесла на розгляд РПО черговий уточнений варіант хлібофуражного балансу СРСР на 1928/29 р. (за відомостями станом на 1 березня; Таблиця 13)¹⁶⁶. А проте новий варіант балансу по суті не різнився від того, що був розглянутий РПО ще 12 жовтня 1928 р. Хіба що сальдо СРСР по усіх зернових хлібах у ньому все ж було визначено від'ємним і змінено з плюс 3,6 млн. пуд. на мінус 3,5 млн. пуд.¹⁶⁷ Натомість обрахування по окремих статтях балансу виглядали скоріше такими, що проводилися за простим математичним правилом: від зміни місць доданків — сума не змінюється. Досить виразно це проглядалося і щодо України, для якої союзне ЦСУ збільшило витрати хліба на продовольство (плюс 22,2 млн. пуд.), одночасно зменшивши витрати на посівну, годівлю худоби (мінус 12,3 млн. пуд.) та передбачивши подальше скорочення прихованих запасів селянського хліба (на 9,3 млн. пуд.)¹⁶⁸.

Таблиця 13

**Хлібофуражний баланс УСРР на 1928/29 р. (млн. пуд.)
(доповідь Експертної ради при ЦСУ СРСР в РПО СРСР
12 квітня 1929 р.)**

	Всі зерно-хліби	Пшениця, жито
I. Надходження		
1. Запаси на початок року	158,6	106,6
II. Збір поточного року	799,9	349,9
III. Розподіл		
1. Сільське населення	774,4	376,1
а) насіння	149,8	93,8
б) продовольство	325,8	230,0
в) годування худоби	277,7	45,1
г) інші витрати (розпил, лузга)	21,1	7,2

¹⁶⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5941. — Арк. 39.

¹⁶⁶ Там само. — Арк. 44, 45.

¹⁶⁷ Там само. — Арк. 49.

¹⁶⁸ Там само.

	Всі зерно-хліби	Пшениця, жито
2. Потреби міста	95,2	49,4
IV. Сальдо району	-16,4	-22,3
Накопичення за рік	-53,3	-53,3

Оновлений хлібофуражний баланс 1928/29 р. зберігав ті самі вади, що на них свого часу вказував В. Я. Чубар, наполягаючи на помилковості розрахунків ЦСУ СРСР. Більше того, баланс цей вочевидь не враховував втрати від чергової масової загибелі озимих хлібів в Україні, що проявилися навесні 1929 року. Інформація про цей новий природний катаклізм була утаємничена. Самі ж обрахування статистиками розмірів неврожаю, як і раніше, відзначалися методологічною недосконалістю і майже напевно були применшеними. Це останнє впливало й з результатів роботи наради з питань врожайної статистики, яка проводилася в Москві 12–14 лютого 1929 р. при Секторі сільськогосподарської статистики за участі представників республіканських ЦСУ, і яка була позначена специфічною конфліктною ситуацією. Короткий інформаційний звіт про нараду опублікував часопис «Статистическое обозрение»¹⁶⁹.

На порядку денному наради було три питання: система балових оцінок, база для обчислення очікуваного врожаю та проект робіт для вивчення впливу агрозаходів на висоту врожаю.

Найпалкіші дискусії розгорнулися саме довкола балової системи оцінок врожаю, точніше методів її вдосконалення. Авторитетні своїми працями у царині врожайної та продовольчої статистики науковці (В. М. Обухов, Н. О. Дубенецький, Г. М. Вербицький, А. Е. Лосицький, Боголюбський, А. А. Єльцов) запропонували ввести до шкали балів нульову оцінку врожаю, доводячи, що існуюча система, при якій найнижчий бал «1» оцінює і поганий стан врожаю, і його загибель, «не є достатньо гнучкою і задовільною у тих випадках, коли виявляється масова загибель»¹⁷⁰. Незгідні з цим учасники, імена яких у звіті не називалися, апелювали до того, що балова система «загалом і в цілому розрахована

¹⁶⁹ Совещание по вопросам урожайной статистики // Статистическое обозрение. — 1929. — № 2. — С. 111–113.

¹⁷⁰ Там само. — С. 112.

на нормальні середні умови, а не на умови катастрофічні», пропонували обраховувати врожай при масовій загибелі хлібів за допомогою додаткових статистичних операцій, нарікали на можливе порушення шостим балом симетричності шкали, а також і на те, що нульовий бал напевно призведе до відчутного заниження врожаю, оскільки при загибелі у великих розмірах, але не при повній загибелі поганий стан посівів цілого поселення напевно оцінюватиметься балом «0»¹⁷¹.

Дискусію довкола бальної шкали довелося навіть перенести на спеціальну нараду, де більшістю голосів ідея запровадження «0» усе ж була підтримана. Була затверджена відповідна постанова, однак її не затвердили ані Рада Сектора сільськогосподарської статистики, ані Колегія ЦСУ СРСР. Остання після двох спеціальних засідань видала власну постанову, котрою визнавала притаманні бальної системі «деякі дефекти», наголошувала важливість розгортання дослідів для заміни бальної системи оцінки врожаю кількісною, однак залишала діючою існуючу балову оцінку з окремими змінами. Ці останні стосувалися способів визначення площі загиблого врожаю. Ішлося, зокрема про те, аби в разі недороду проводити оцінку стану посівів і видів на врожай окремо на вціллії, і окремо на площі із загиблими посівами. При цьому робилося спеціальне застереження стосовно того, аби «загибель у вигляді плішин, часткових вимочок і всілякої дрібної загибелі загибеллю не вважалася». В разі виявлення загибелі посівів на значній території на місця належало також надсилати експедиції для визначення розміру лиха. В якій саме спосіб мало проводитися це визначення не пояснювалося¹⁷².

Отже, пропозиція науковців-статистиків ввести нульовий бал, що міг би убезпечити постраждалі від недороду регіони від нарахувань міфічного врожаю, не пройшла. Запропоновані Колегією ЦСУ дрібні зміни навряд чи можна було вважати компромісними. Проте справа полягала навіть не в більшій чи меншій досконалості тих чи інших методик, а в самому факті ігнорування керівництвом ЦСУ рішення, схваленого більшістю учасників

¹⁷¹ Совещание по вопросам урожайной статистики // Статистическое обозрение. — 1929. — № 2. — С. 112.

¹⁷² Там само. — С. 113.

наради. Така позиція верхівки відомства В. П. Мілютина могла мати лише політичну мотивацію. Вочевидь ризики від нарахування «зайвого» врожаю селянству прихильникам прискореної військово-промислової модернізації удавалися значно меншими, ніж ті, що могли тягнути за собою «недоврахування» розмірів врожаю. Прагнення сталінського керівництва якомога більше «витиснути» хліба з селянина, стало невдовзі вагомою причиною затвердження в офіційній радянській статистиці методу так званої біологічної оцінки врожаю («на корні»). Кроками до вкорінення цієї системи стали експерименти з коригуванням даних про розмір врожаю відповідно до результатів контрольних перемелів, які від початку передбачали завищення прогнозів на врожай. Тенденцію до такого завищення засвідчили, зокрема, оприлюднені в травневому 1929 р. числі «Статистического обозрения» попередні дані про підсумки контрольних перемелів літа-осені 1928 р. Здобуті тоді відомості показали, що в Україні, так само як і по інших регіонах, середня врожайність зернових була суттєво вищою, ніж це засвідчували усі інші статистичні джерела¹⁷³. Дані контрольних перемелів стали підставою для внесення вже 1929 року поправок на недооблік при визначенні фактичної врожайності. Для українського врожаю 1928 року вони склали +10,5%¹⁷⁴.

Висновки

Становлення радянської статистики відбувалося у непростих умовах перманентного тиску політики, однак до середини 1920-х рр. її кадрове обличчя здебільшого визначали професіонали й, попри обмеження, об'єктивно існували умови для функціонування статистики як науки. Досягненнями українських сільськогосподарських статистиків цього періоду стали збирання та розробка інформації про тенденції розвитку сільськогосподарського виробництва, стан харчування, побут і дозвілля селянських

¹⁷³ Кустарный А. Результаты производства контрольных нажинов... / А. Кустарный // Статистическое обозрение. — 1929. — № 5. — С. 117, 120.

¹⁷⁴ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 4. — Спр. 410. — Арк. 203.

родин, опрацювання різних методик визначення розмірів посівних площ та врожайності, обрахування валових зборів хлібів тощо.

З розгортанням у СРСР з другої половини 1920-х рр. воєнно-промислової модернізації тиск з боку влади на статистику суттєво посилювався. Це виразно позначилося й у справі складання хлібофуражного балансу УСРР на позначений частковим недородом 1927/28 р. Настанови політиків науковцям «будь що» знайти додаткові ресурсні можливості для реалізації амбітних планів промислової індустріалізації країни — з одного боку, а з іншого — об'єктивно притаманні тогочасній врожайній статистиці недосконалості методологічного характеру зумовили прорахунки й суттєві «політико-статистичні помилки»: переоцінку ресурсних можливостей українського села і, натомість, недооцінку його потреб. Невпинна дестабілізація українського хлібного ринку протягом 1927/28 року стала наочним підтвердженням цього.

Влітку 1928 р. Україну охопив масштабний недорід. Головною його причиною стали вкрай несприятливі кліматичні умови: взимку-навесні — вимерзання значної частини озимини унаслідок морозів і різких перепадів температури повітря, а влітку — загибелі значної частини хлібних культур унаслідок спеки та посухи, тривалих дощів під час збирання врожаю. Певну роль у загибелі врожаю 1928 р. відіграла й низька агротехнічна культура селян. Водночас негативний вплив на ситуацію із врожаєм мали запроваджені владою з грудня 1927 р. надзвичайні заходи в аграрній сфері. Примусове викачування з українського села значної частини хлібних ресурсів об'єктивно звузило його посівні можливості, позначившись уже навесні 1928 р. не лише недосівом, але також і негативними змінами у самій структурі посівної площі, у тому числі виразним зменшенням головних продовольчих культур — пшениці і жита.

Взимку-навесні 1929 р. селянські господарства України зазнали нового удару, коли внаслідок аномальних морозів та різких перепадів температури знову загинула значна площа озимини. Прагнучи усунути очевидні недоліки у методиках обрахування площі загиблих посівів, науковці-статистики в цей період намагалися запровадити до п'ятибальної шкали оцінок урожаю бал «0». Це, на їхню думку, могло б зробити більш точними підрахунки, насамперед допомогло б уникати традиційного применшення обсягів

втрата урожаю. Схвалене більшістю науковців-статистиків під час всесоюзної наради з питань врожайної статистики, це рішення, однак, було заблоковано вищим статистичним керівництвом, котре перебувало під впливом сталінської групи. Відтак, хоча розміри загибелі українського врожаю і 1928 року, і взимку-навесні 1929 року статистики визначали як значні, усе ж є підстави вважати, що їх обрахування були неточними й майже напевно применшеними.

Попри те, що ЦСУ СРСР не публічно визнало помилки при складанні хлібофуражних балансів на 1925/26, 1926/27, 1927/28 рр., при укладанні хлібофуражного балансу УСРР на 1928/29 р. «політико-економічних помилок» уникнути знову не вдалося. Так само як і в попередні роки, статистики переоцінили ресурсні можливості українського села і, натомість суттєво недооцінили потреби республіки. Водночас характерною особливістю процесу розробки хлібофуражного балансу стало затвердження такої взаємодії на вертикалі «центр-республіка», за якої роль і значення українських статистичних органів, як врешті і самих українських урядових структур, почали зводитися до простої реєстрації тих чи інших розпоряджень союзного центру. Вочевидь саме політичними обставинами можна пояснити значні розходження між союзним і республіканським відомствами у обрахуваннях показників хлібофуражного балансу, так само як і ігнорування в Москві нарікань верховної української влади на очевидну невідповідність реаліям показників затвердженого для УСРР балансу.

Архівні документи засвідчують, що у 1928–1929 рр. фактично завершився процес підпорядкування статистики органам планування. Виразним стало також активне втручання політики у самий процес вироблення статистичної інформації, що оберталось нівелюванням наукової ролі статистики, перетворенням її на інструмент внутрішньополітичної боротьби та зручне знаряддя легітимації тих чи інших політичних рішень.

Розділ II.

ЗЕРНОВА КРИЗА 1927/28–1928/29 рр. I «МОБІЛІЗАЦІЯ» УКРАЇНСЬКИХ РЕСУРСІВ НА ЇЇ ПОДОЛАННЯ

II.1. Розгортання системи надзвичайних заходів на селі взимку-навесні 1927/28 р.

Перші дві декади грудня 1927 року в СРСР суспільна увага була прикута до XV-го партійного з'їзду. Йому передувала так звана внутріпартійна дискусія, яка в дійсності була організованим Сталіним та його оточенням шельмуванням «троцькістсько-зінов'євського блоку». Лев Троцький і Георгій Зінов'єв — донедавна найавторитетніші більшовицькі вожді, перший — організатор Червоної армії, реальний претендент на роль спадкоємця Леніна, а другий — голова Виконкому Комінтерну, напередодні з'їзду вже були витіснені з політичної арени і вигнані з партії. Їх прибічники, в числі яких були заслужені «старі партійці» Л. Б. Каменєв, Г. Л. Пятаков, К. Б. Радек, Х. Г. Раковський, І. Т. Смілга та інші, після відчайдушних і безуспішних спроб апелювати до низової партійної маси тепер плекали слабкі надії донести до учасників з'їзду ідеї згубності утисків внутріпартійної демократії та утопічності сталінської ідеї побудови соціалізму в одній, окремо взятій, економічно слаборозвинутій країні.

При перегляді кадрів кінохроніки й прочитанні стенограми кидається в око піднесена атмосфера, що панувала на з'їзді. Й. В. Сталін, О. І. Риков, М. І. Бухарин та інші високопоставлені партійці, так само як і рядові делегати виглядали радісними, вони багато жартували й сміялися, часами «сміх і оплески», «загальний сміх» у залі переходили в овації і навіть і у «загальний регіт і оплески»¹ — одним словом, зібрання подекуди більше сходило на

¹ Пятнадцатый съезд ВКП(б). Декабрь 1927 года. Стенографический отчет (Далі — Пятнадцатый съезд ВКП(б). Декабрь 1927 года. Стенографический отчет...). — Москва, 1961. — Т. 1. — С. 346, 352, 355, 369.

вдалу вечірку старих друзів, ніж на серйозне обговорення важливих для партії і країни проблем. Окреме виключення, крім власне опозиціонерів, становила група старих більшовиків, які зібралися довкола удови Леніна — Надії Крупської. Не маючи вже впливу в партії, вони похмуро спостерігали за театральним дійством — остаточною розправою з опозицією та сходженням Й. В. Сталіна на Олімп влади.

Жорстка критика опозиціонерів була чи не найголовнішою темою з'їзду. «Троцькісти» таврувалися у виступах практично усіх без винятку ораторів, розправи з ними вимагали нескінченні інсценізовані делегації від «трудящих мас», які з'являлися в Андріївському залі Кремлівського палацу в проміжках між виступами делегатів протягом усієї роботи з'їзду і дарували екстравагантні подарунки, як от виготовлену робітниками сталінградського заводу «Красный Октябрь» сталеву мітлу з настановою партії «внести всю опозицію»².

Спроби Л. Б. Каменєва, Х. Г. Раковського, М. І. Муралова та інших опозиціонерів умовити делегатів почути себе, так само як і зауваження про те, що їхнє вигнання з партійних лав та інші репресії «мають на меті вирвати з корінням опозиційні ідеї з партії» не були почуті більшістю, яка дружно проголосувала за пропозицію комісії Г. К. Орджонікідзе виключити з ВКП(б) 75 активних учасників троцькістсько-зінов'євської опозиції, а заодно і 23 членів «угруповання Сапронова», яке так само було визнано антипартійним. Публічне каяття, визнання своїх помилок і прохання опозиціонерів залишити їх у партії були відкинуті делегатами. Із старим «опозиційним баластом» було покінчено — так що Сталін уповні мав рацію, із викликом кинувши у своєму прикінцевому слові на з'їзді: «Опозиції — кришка!»³.

Хоча в офіційній радянській історіографії XV партійний з'їзд традиційно проголошувався «з'їздом колективізації», насправді тема об'єднання мільйонів індивідуальних селянських господарств у колективи звучала у виступах основних доповідачів як бажана,

² Правда. — 1927. — 2, 3, 4 грудня; Пятнадцатый съезд ВКП(б). Стенографический отчет... — Т. 1. — С. 1–4, 6, 8–10, 19–23, 28–31, 37–38, 40.

³ Правда. — 1927. — 20 грудня; Пятнадцатый съезд ВКП(б). Стенографический отчет... — Т. 2. — С. 1376–1405; *Сталин Й. В.* Твори. — Т. 10. — С. 366.

проте відносно далека перспектива. І у промові голови РНК СРСР О. І. Рикова, присвяченій п'ятирічному плану розвитку народного господарства, і у виступі секретаря ЦК ВКП(б) В. М. Молотова, який доповідав про роботу на селі, і у схваленій на його доповідь резолюції першочерговим проголошувалося завдання кооперування селянських господарств⁴. При цьому заяви доповідачів про методи колективізації супроводжувались численними застереженнями на кшталт «не в порядку натиску, а в порядку показу і переконання» (Сталін), «жодних фантазій, жодного примусу» (Молотов) тощо.

Виразно лунала на з'їзді й критика ідеї опозиції досягти прискореного розвитку промисловості країни за рахунок визиску селян — «примусової селянської позики». «Ця пропозиція про “позику” — прямий зрив всієї політики партії, усієї політики НЕПу. — Наголосив у своїй доповіді Молотов. — Тому той, хто тепер пропонує нам цю політику примусової позики, примусового вилучення 150–200 млн. пуд. хліба хоча б у 10 відсотків селянських господарств, тобто не лише у куркульського, але і у частини середняцького прошарку, той, яким би добрим бажанням не була ця пропозиція просякнута, — той ворог робітників і селян, ворог союзу робітників і селян (у стенограмі зафіксовано репліку Сталіна: «Правильно!»), той веде лінію на руйнування радянського господарства»⁵.

Проте минуло усього два тижні і затарована програма стягнення «примусової позики з селян» фактично стала впроваджуватись у життя під виглядом надзвичайних заходів в аграрній сфері. Проголошені тимчасовими, ці заходи насправді перетворились на стратегічну лінію сталінської влади в умовах військово-промислової модернізації країни.

На зламі 1927–1928 рр. в країні загострилася хлібозаготівельна криза. В її основі лежали, з одного боку — широке розведення «ножиців цін» на фоні промтоварного дефіциту й стрімкого знецінення грошей через триваючі емісії, а з іншого — недорід у основних зернових регіонах та наслідки кампанії залякування населення наближенням війни (так звана «воєнна тривога» 1927 р.). Кволі спроби виправити ситуацію з хлібом за рахунок перекидання

⁴ Правда. — 1927. — 17, 21 грудня.

⁵ Там само. — 22 грудня.

промтоварів на село та обмеження їх поставок до міста виявилися неефективними, кризова ситуація в країні з кожним днем усе виразніше давалася взнаки.

Власне перспективи ускладнень у царині хлібозаготівлі через декларовані масштабні економічні перетворення на фоні напруженої ситуації з хлібом, зокрема унаслідок несприятливих кліматичних умов, стали виразно проглядатися вже влітку–восени 1927 р. Тоді ж на рівні верховної влади почали опрацьовуватись і варіанти дій для подолання можливої кризи. Зокрема, 16 липня 1927 р. у Харкові під час наради в Держплані УСРР голова хлібофуражного відділу НКТ СРСР І. Я. Вейцер оголосив опрацьовану союзним керівництвом програму із чотирьох «важелів», за допомогою яких планувалося надалі стимулювати хлібозаготівлі в країні. Перше місце (за визначенням виступаючого — особливо стосовно України) мали посісти податкові заходи, друге — посилене промтоварне постачання села, далі йшлося про можливе регулювання цінової політики та про вимоги до більш ефективної роботи хлібозаготівельного апарату⁶.

З незначними коригуваннями ця програма 14 грудня 1927 р. телеграфно була повідомлена партійним організаціям як програма виходу з хлібозаготівельної кризи. Головна ідея програми полягала у тому, щоби низкою економічних і політико-організаційних заходів стимулювати селян здавати хліб державі. Першорядним тепер проголошувалося завдання перекидання промислових товарів з міських ринків до сіл хлібозаготівельних районів. На другому місці були фінансово-податкові заходи. Стягнення заборгованостей по різних платежах (сільськогосподарському податку, страхових зборах, насінневих позиках тощо) мало підштовхувати селян до продажу хліба. Спостерігати за розподілом товарної маси належало надісланим на місця відповідальним працівникам. Нарешті пропонувалося чітко виконувати всі розпорядження НКТ СРСР щодо розподілу хлібних ресурсів, не чинити перешкод на місцях для вивезення хліба та ін.⁷

24 грудня 1927 р. з'явилася постанова і водночас директива політбюро ЦК ВКП(б) місцевим парторганізаціям, а 30 грудня і

⁶ ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 5762. — Арк. 111.

⁷ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 663. — Арк. 4. Цит.: Трагедия советской деревни... — Т. 1. — С. 108–109.

постанова РПО СРСР про посилення хлібозаготівлі⁸. Ці документи конкретизували викладену раніше програму. Ішлося про спрямування до хлібних районів за рахунок оголення міст і не хлібних сільських районів від 70 до 80% промтоварної маси, стягнення усіх заборгованостей з селян вже до 1 березня, а також про наділення особливими правами відряджуваних на місця уповноважених ЦК і РПО — аж до відміни ними тих рішень місцевих органів влади, які суперечать директивам ЦК у царині хлібозаготівлі.

Проте вже 5 січня 1928 р. з Москви на місця полетіла директива ЦК ВКП(б), яку особисто готував Й. В. Сталін. Здобувши гучну перемогу на з'їзді, генсек та його оточення поспішили повністю взяти ситуацію з хлібозаготівельною кризою у свої руки й «удосконалити» попередньо опрацьований план дій виходу з неї — головним чином, за рахунок посилення репресивного тиску на село.

Це проглядалося вже у самому тоні директиви. Сталін гостро критикував місцевих комуністів за сплячку й невиконання попередніх настанов, вимагав «досягти рішучого переламу у хлібозаготівлях у недільний строк» і при цьому погрожував керівникам місцевих парторганізацій звільненням з посад. Особливим був і зміст директиви, зокрема у частині переліку першорядних завдань. Стратегію стимулювання економічної зацікавленості селян (посилене промтоварне постачання села) і поміркованого податкового тиску (стягнення заборгованостей по виплатах) тепер заступала ідея силового визиску хлібних ресурсів за формулою «будь-що». Відтак на першому місці у сталінській директиві була вимога «прийняти до твердого виконання» запропонований НКТ СРСР річний і місячний плани хлібозаготівлі, на другому — вимога виконувати у строгій точності і в строк усі наряди наркомату про відвантаження хліба. Посилений податковий тиск на селян пропонувався доповнити розгорненням кількох фінансових кампаній — поширенням селянської позики (облігацій) та стягненням додаткових коштів у рахунок самообкладання (ухвали начебто добровільних рішень про додаткове оподаткування). Містилась у директиві і категорична настанова негайно застосовувати жорсткі методи

⁸ Там само. — С. 108–111, 118–119.

покарання стосовно неплатників, у першу чергу щодо «куркулів і спекулянтів»⁹.

Перелік методів для розправи зі «скупниками і куркулями» містила директива Й. В. Сталіна від 14 січня 1928 р. Зокрема в ній пропонувалося вважати надалі злочинцями тих селян-власників хліба, які відмовлялись добровільно продавати свій хліб державі за низькими цінами. «Багато комуністів думають, — писав генсек, — що не можна чіпати скупника і куркуля, оскільки це може відлякати від нас середняка. Це найгниліша із всіх гнилих думок, що є у головах деяких комуністів. Справа обстоїть якраз навпаки. Аби відновити нашу політику цін і досягти серйозного перелому, треба тепер же вдарити по скупнику і куркулю, треба заарештовувати спекулянтів, куркульчиків та інших дезорганізаторів ринку і політики цін»¹⁰.

Нарешті у директиві Сталіна всім організаціям ВКП(б) від 13 лютого 1928 р. програма надзвичайних заходів в аграрній сфері набула завершеного вигляду. У переліку із одинадцяти пунктів вимога посилення хлібозаготівлі й виконання річного плану посідала перше місце, натомість завдання промтоварного забезпечення села — передостаннє, десяте. Пропонувалося припинити конкуренцію між державними і кооперативними заготівельниками задля створення «єдиного фронту у боротьбі проти скупника і куркуля». Водночас наступ на цих останніх належало вести за допомогою кримінального кодексу — застосування ст. 107 КК РСФРР (ст. 127 КК УСРР). Обидві статті передбачали переслідування спекулянтів, однак нюансом було те, що до категорії спекулянтів тепер потрапляли самі виробники — власники хліба та приватні торговці, діяльність яких у ринкових умовах НЕПу по суті була цілком законною. Кілька положень директиви мали на меті розколоти село: пропонувалось 25% вилучених у «куркулів» хлібних надлишків передавати бідноті на умовах довгострокового кредиту, також особливо тиснути на заможних при стягненні усіяких недоїмок, покладати на них підвищенні завдання при самообкладанні тощо. Декларативні тези «рішуче усувати перегини і перекручення у практиці кампанії посилення хлібозаготівлі», «рішуче усувати

⁹ Трагедия советской деревни... — Т. I. — С. 136–137.

¹⁰ Там само. — С. 147.

адміністративні заходи розміщення селянської позики» тощо фактично дезавуювалися першою і останньою вимогами переліку програми — виконати плани хлібозаготівлі «будь-що» і прямою погрозою репресувати непідходящих працівників партійних, радянських і кооперативних організацій як «елементів чужих і таких, що примазалися».

Важливим було визначення у директиві причин хлібозаготівельної кризи в країні. На відміну від голови РНК СРСР О. І. Рикова, який говорив на XV партійному з'їзді про недорід і економічну незацікавленість селян, Й. В. Сталін повідомив про зростання і збагачення села за три врожайні роки, про наявні в країні чималі хлібні лишки і навмисну злочинну діяльність «куркуля» та частини середняцтва, спрямовану на «зрив хлібного ринку». Другим винуватцем ситуації називався хлібозаготівельний апарат, що виявив нездатність до «приборкання спекуляції», а третім — низові партійні організації, зокрема тих партійців, які прагнули «вести роботу так, щоб нікого не скривдити на селі, жити у злагоді з куркулем і взагалі зберегти популярність серед «усіх верств» села»¹¹.

Розроблена за безпосередньої участі Й. В. Сталіна система надзвичайних заходів передбачала, крім мобілізації на село тисяч уповноважених партійців для виконання «будь-що» планів поставок хліба, також і «чистку» партійних і радянських органів влади від нелояльних і «нерішучих елементів», централізацію державного хлібозаготівельного апарату, репресії та витиснення з ринку приватника, розгортання фінансових кампаній (стягнення ЄСПП, заборгованостей по різних платежах при одночасному проведенні кампаній самооподаткування, поширенні облігацій позики) та ін. Кожен із пунктів програми надзвичайних заходів сам по собі створював серйозні проблеми для села. Комплексне ж і одночасне їх застосування означало початок зламу НЕПу й відновлення на селі надзвичайщини, другої редакції «воєнного комунізму».

24 грудня 1927 р. політбюро ЦК ВКП(б) опитуванням членів політбюро затвердило список уповноважених, котрим належало виїхати на місця для активізації хлібозаготівлі. Нарком торгівлі

¹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2771. — Арк. 1–3. Публ.: *Сталин И. В. Соч. Т. 11. — Москва, 1949. — С. 10–19.*

СРСР А. І. Мікоян мав виїхати до ЦЧО, М. І. Фрумкін — на Урал, О. П. Смирнов — до Сибіру, М. О. Угланов — на Поволжя, М. А. Кубяк — до Татарії, М. Б. Ейсмонт — на Північний Кавказ, С. С. Лобов — до Башкирії. Інспектувати Україну — республіку, що відіграла принципово важливу роль у поставках хліба державі, було доручено секретареві ЦК ВКП(б) В'ячеславу Молотову¹².

В постанові політбюро ЦК ВКП(б) від 24 грудня 1927 р. уповноваженим пропонувалося виїхати на місця не пізніше 30 грудня, проте В. М. Молотов вирушив до УСРР уже 28 грудня і залишався там до 6 січня. Наголосимо, що метод ведення хлібозаготівель, широко розрекламований пізніше самим Й. В. Сталіним та «легітимізований» «Коротким курсом» історії ВКП(б) традиційно визначається як «урало-сибірський» та головне пов'язується з перебуванням Сталіна 18 січня — 4 лютого 1928 р. у Сибіру. По справедливості, однак, він мав би називатися «україно-урало-сибірським», адже саме Україна, під час перебування в ній уповноваженого ЦК ВКП(б) Молотова, і стала першим полігоном для апробації комплексу репресивних практик¹³.

Дев'ять діб перебування Молотова в УСРР виявились уповні достатніми для того, аби «порядно тряхнути», за його ж висловленням, не лише партійний, радянський і кооперативний апарати, але також сколихнути все селянство республіки. Вже 30 грудня 1927 р. у Харкові секретар ЦК ВКП(б) провів нараду з представниками основних хлібозаготівельних організацій, він також взяв участь у спеціально скликаному засіданні політбюро ЦК КП(б)У. З Харкова Молотов виїхав на Мелітопольщину. В супроводі двох секретарів ЦК КП(б)У і голови «Хлібопродукту» І. С. Лобачева він побував у Мелітополі, на ст. Пришиб та у низці сіл округи — в Цареводаровці, Приславі, Второ-Покровці. Далі сталінський посланець проїхався через Запоріжжя, Кривий Ріг, Кременчук і Полтаву, де, як у роки громадянської війни, проїздом і прямо

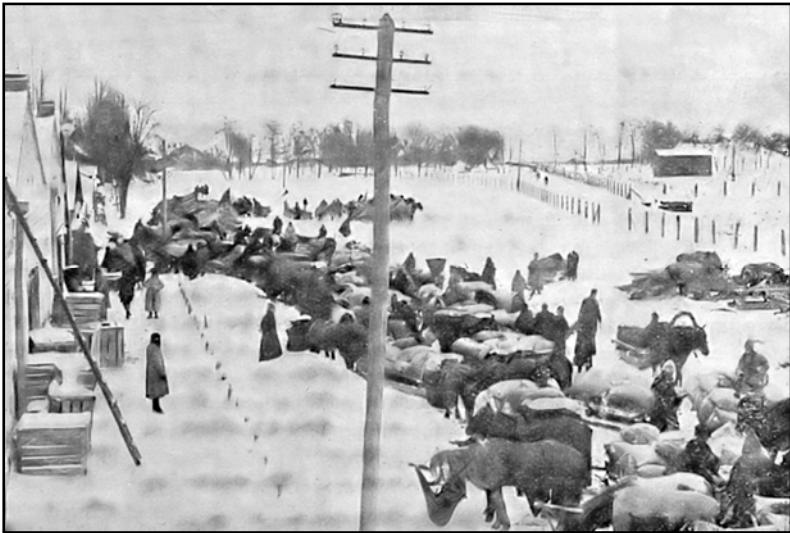
¹² РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 666. — Арк. 2–3. Цит.: Трагедия советской деревни... — Т. 1. — С. 114.

¹³ РДАСП. — Ф. 82. — Оп. 2. — Спр. 136. — Арк. 1–55. Цит.: Трагедия советской деревни... — Т. 1. — С. 172–192.

Хлібозаготівельні кампанії в УСРР (1928–1929 рр.)

11

12

13

14

у вагоні мав півтора-двогодинні «серйозні розмови» з керівниками місцевого партійно-радянського апарату¹⁴.

Програма дій, що її озвучив в Україні секретар ЦК ВКП(б), ґрунтувалась на принципах назвичайщини й у замаскованому вигляді пропонувала відродити продрозкладку. Не входячи у тонкощі того, що коїлося на хлібному ринку республіки, не торкаючись проблем недороду й обстоюючи, як аксіоматичну, тезу про «значне економічне піднесення села за останні три врожайні роки», В. М. Молотов у категоричній формі запропонував українській верховній владі негайно прийняти до безумовного виконання підвищений НКТ СРСР з 245 до 265 млн. пуд. річний план хлібозаготівлі, створити «єдиний фронт державних заготівельників», поклавши край конкуренції між ними, негайно забезпечити належні темп і обсяги вивезення хліба на ринки Росії, Середньої Азії, Закавказзя та на експорт, розгорнути низку фінансових заходів, включно із терміновим проведенням кампаній реалізації позики зміцнення сільського господарства та самообкладання, перебудувати роботу судових органів у напрямі посилення нещадних репресій проти «куркулів і спекулянтів», мобілізувати увесь партійний апарат для проведення в життя директив ЦК, позбавляючись при цьому від слабосилих духом партійців та ін.

Оголошена Молотовим 30 грудня на нараді хлібозаготівельників пропозиція «добровільно» розверстати додаткові 20 млн. пуд. хліба, попри диктаторські повноваження секретаря ЦК ВКП(б) і присутність голови РНК УСРР В. Я. Чубаря, генерального секретаря ЦК КП(б)У Л. М. Кагановича, наркома торгівлі УСРР М. О. Чернова була з готовністю підтримана лише союзним заготівельником — «Хлібопродуктом», натомість не викликала ентузіазму у республіканських організацій — «Укрхліба» та кооператорів. Однак згоди «Хлібопродукту» виявилось уповні достатнім для того, щоби Молотов висновував про «безумовну можливість» підвищення річного хлібозаготівельного плану для республіки. Боязкий опір самої української верховної влади підвищенню хлібозаготівельного плану — мовляв, існують «альтернативні» рішення ЦК КП(б)У та УЕН, іще немає офіційних вказівок від НКТ СРСР —

¹⁴ РДАСП. — Ф. 82. — Оп. 2. — Спр. 136. — Арк. 55. Цит.: Трагедия советской деревни... — Т. 1. — С. 172–186, 190–192.

був подоланий В. М. Молотовим після отримання телеграфом відповідних директив від відомства А. І. Мікояна, а також обіцянки додатково виділити Україні, в разі повного виконання нею нового завдання, коштів за 5 млн. пудів зерна для закупівлі імпортних сільськогосподарських машин. Відтак, на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 30 грудня 1927 р. новий річний хлібозаготівельний план для УСРР в обсязі 265 млн. пуд. був прийнятий «до безумовного виконання»¹⁵.

Методика силового тиску на місцеву владу для досягнення формальної згоди прийняти збільшений хлібозаготівельний план була продемонстрована Молотовим і під час його перебування на Мелітопольщині. Дізнавшись, що округа вже до 1 січня 1928 р. виконала попередньо встановлений річний план у 14,1 млн. пуд. і що тепер вона категорично заперечує проти нав'язуваного ЦК КП(б)У нового плану в обсязі 21 млн. пуд., секретар ЦК ВКП(б) оголосив обраховані раніше хлібофуражний баланс і товарів лишки округи «неправильними», «грубо применшеними». Після цього він усе ж примусив окружне керівництво погодитись на новий план — тепер уже в розмірі 23 млн. пуд., що і було затверджено ЦК КП(б)У.

Опір під час наради хлібозаготівельників у Харкові, а також і спостереження за роботою місцевого хлібозаготівельного апарату спричинили невдоволення Молотова кооперацією, зокрема демократичним (виборним) характером її керівних органів, насиченням її управлінських структур середняками, а подекуди й «куркульсько-заможними елементами». Водночас ненормальністю визнав він паралельне існування в Україні союзного «Хлібопродукта» та республіканського «Укрхліба». Молотов розкритикував патерналізм української влади по відношенню до «Укрхліба», і зауважив панування недружньої атмосфери довкола «Хлібопродукта», зокрема обурився сплеском невдоволення з боку місцевих заготівельних і регулюючих органів, які готовність союзної організації додатково зібрати 5 млн. пуд. хліба оцінили як прояв авантюризму, здатний дезорганізувати хлібозаготівельний ринок. Усі ці обставини переконали інспектора в назрілій реорганізації державного хлібозаготівельного апарату, що мала б завершитись існуванням в Україні

¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Стр. 2771. — Арк. 86.

«єдиної загальносоюзної організації за участі й забезпечення в ній інтересів місць».

Надзвичайно гарячою під час візиту В. М. Молотова була також тема виконання Україною вивізних нарядів. Незгоду українців рішенням союзного НКТ збільшити вивезення з України зерна замість борошна уповноважений ЦК ВКП(б) оцінив як неприпустимий прояв «місництва». Водночас на Мелітопольщині в ході власного розслідування він за допомогою уповноваженого ЦК КП(б)У М. Н. Демченка виявив запаси хліба на млинах, і тут же почав тиснути на їхнє керівництво для негайного вивезення хліба. Але такі дії наразилися на опір українських чиновників, наприклад завідувача хлібним відділом НКТ УСРР Сафроненка. Той поскаржився верховній українській владі та у союзний НКТ на уповноваженого ЦК Молотова за «дезорганізацію і наведення терору на місцевий заготівельний апарат». Врешті постраждав сам скаржник: Молотов натиснув на Сафроненка через ЦК КП(б)У, котра невдовзі винесла постанову про усунення його з посади та попередила про можливе його виключення з партії. Водночас 5 січня 1928 р. у Харкові на засіданні ЦК КП(б)У за участі Молотова після детального обговорення стану виконання вивізних нарядів було ухвалено надалі виконувати їх «повністю, без усяких затримок»¹⁶. Також і ЦК ВКП(б) своєю постановою від 8 січня на додаток до вказівки українській стороні неухильно виконувати всі наряди на вивезення хліба, запропонував протягом січня 1928 р. погасити геть усю заборгованість по нарядах, що накопичилась за жовтень, листопад і грудень 1927 р.¹⁷

Рішучу підтримку в Москві дістали й «українські ініціативи» Молотова, спрямовані на форсування й спрямування у «потрібне річище», а фактично в обхід існуючих законів, реалізацію облігацій селянської позики. Постанова ЦВК і РНК СРСР про випуск позики зміцнення сільського господарства з'явилася у Москві 30 грудня, проте вже 2 січня «енергійні місцеві працівники» повезли у райони Мелітопольщини виготовлені за санкцією уповноваженого ЦК ВКП(б) фальшиві облігації — так звані тимчасові квитанції. Спонтелічений таким небаченим дійством (усе-таки ішлося про

¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 142. — Арк. 1–3.

¹⁷ Трагедия советской деревни... — Т. 1. — С. 146.

фінансові документи!) заступник наркома фінансів УСРР С. Арсон спробував погрожувати санкціями завідувачу Мелітопольським окружним фінансовим відділом Кислицину, проте В. М. Молотов поспішив взяти на себе відповідальність за виписані квитанції, й дуже швидко «узаконив» їх через НКФ СРСР. Уже 3 січня 1928 р. наркомат фінансів УСРР був змушений надіслати усім окружним відділам для виконання телеграфне розпорядження М. П. Брюханова — негайно розпочати поширення позики за тимчасовими свідоцтвами, не очікуючи надходження справжніх облігацій, а 4 січня НКФ УСРР спрямував в округи контрольні завдання з реалізації позики¹⁸.

Суттєві поправки українській владі під тиском Молотова спішно довелося вносити й у встановлений раніше порядок самообкладання (практику ухвали селянами рішень про добровільне збирання коштів для задоволення тих чи інших назрілих проблем громади). З початком надзвичайних заходів більшовицька влада вирішила остаточно взяти під жорсткий контроль цю громадську ініціативу й перетворити її на додатковий податок, що його належало стягати у добровільно-примусовому порядку. Вже 31 грудня 1927 р. політбюро ЦК КП(б)У на своєму засіданні ухвалило прийняти до виконання визначений союзним законом принцип, за яким рішення про самообкладання належало приймати селянським зборам за наявності 50% виборців, а бажаний обсяг самообкладання фіксувати на рівні 35% від суми єдиного сільськогосподарського податку¹⁹. Надвечір 2 січня 1928 р. ВУЦВК і РНК затвердили відповідне «Положення», яке вже уночі було передане телеграфом у всі округи. У свою чергу наркомат фінансів УСРР 3 січня надіслав телеграму своїм окружним фінвідділам з вказівкою негайно прийняти новий закон до виконання, далі усього за 48 годин НКФ опрацював і надіслав на місця інструкцію, яка чітко визначала порядок і строки стягнення самооподаткування.

Одначе 5 січня 1928 р., коли виконавська машина вже була запущена й починала набирати обертів, секретар ЦК КП(б)У О. В. Медведєв телеграмою повідомив у Запоріжжя В. Я. Чубарю та у Первомайськ Л. М. Кагановичеві про нову ініціативу Молотова —

¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2756. — Арк. 9.

¹⁹ Там само. — Оп. 6. — Спр. 122. — Арк. 82–83.

негайно внести дві важливі правки у вже виданий закон: по-перше, підняти норму самообкладання з 35% до 40% від суми ЄСГП, надавши право райвиконкомам збільшувати її до 50%, а окрвиконкомам — і понад 50%, по-друге, дозволити вважати законною ухвалу повторних селянських зборів за умови присутності на них лише третини виборців. Мета пропозицій була прозорою: ішлося про наміри суттєво збільшити надходження у казну, а також превентивні заходи для «легітимного проходження» на селянських зборах нелегітимних рішень. Невідомо, як відреагував на цю телеграму Л. М. Каганович, а ось В. Я. Чубар, посилаючись на встановлений порядок проходження такого роду рішень насамперед через союзні органи, висловився проти внесення правок в український закон²⁰. Та і цю перешкоду уповноважений ЦК ВКП(б) швидко подолав. 7 січня 1928 р. до окружних партійних комітетів була спрямована телеграма О. В. Медведєва з чітким наказом керуватися у практичних діях молотовськими доповненнями. «В радянському порядку оформлюється. Формуйте реалізацію закону», — ішлося в телеграмі секретаря ЦК КП(б)У²¹. 9 січня «молотовські поправки» вже офіційно затвердив український уряд, а 10 січня — і ЦВК та РНК СРСР.

На фоні формального ставлення до існуючих законів уповні логічними виглядали вимоги В. М. Молотова відкоригувати у контексті «пролетарсько-класових інтересів» роботу судів і прокуратури. Уповноважений ЦК не приховував невдоволення тим, що не відчув в українських судах «партійного духу», він був також неабияк обурений тим, що працівники судових органів добре «пам'ятали» статті законів, які фактично захищали «куркулів і спекулянтів», натомість зовсім «не розуміли», що головне їх призначення — обстоювати інтереси радянської влади. Цю ідею Молотов невтомно проводив у всіх своїх виступах — і перед працівниками судових органів, і перед працівниками партійно-радянського апарату, і на зборах партійного активу. На зауваження окремих партійців, що пропаговані «революційні методи» роботи по суті ведуть до утвердження беззаконня і можуть бути сприйняті як відродження практик «воєнного комунізму», сталінський посла-

²⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2776. — Арк. 3.

²¹ Там само. — Спр. 2756. — Арк. 5.

нець радив згадати «у вищому ступені корисний» досвід чіткої й організованої роботи Наркомпроду часів громадянської війни та пропонував місцевій владі не зупинятись перед жорсткими репресіями проти «куркулів та спекулянтів», не опасатися при цьому можливих перегинів, здатних зачепити й середняка. У даний момент, наполягав сталінський посланець, основним «перегином» є недостатній, в'ялий і нерішучий тиск на «куркульські елементи».

Проте найгучнішим адміністративним заходом В. М. Молотова в Україні, безперечно, стало зігнання усієї маси партійно-радянського чиновницького апарату з насиджених місць у кабінетах та з теплих і по новорічно-різдвяному ситих домівок на село. За визнанням самого секретаря ЦК ВКП(б), іще до його від'їзду з України на хлібозаготівлі було спрямовано 7–8 тис. партійних чиновників на чолі майже з усіма керівними кадрами ЦК КП(б)У. Зокрема, голова РНК УСРР вирушив до Запорізької округи, генеральний секретар ЦК КП(б)У Л. М. Каганович — до Первомайської, нарком земельних справ О. Г. Шліхтер — до Полтавської, нарком освіти М. О. Скрипник — до Дніпропетровської і т. ін. Таке активне переміщення партійних начальників з міст до села не залишилось непоміченим. 11 січня 1928 р. Сергій Єфремов записав у своєму щоденнику: «Увесь сановний Харків, бюрократичний і комуністичний, од Чубаря й Петровського до найменшого «відповідального» подався на села. Не на спочинок, а на важку працю — умовляти селян, щоб давали хліб»²².

Утім, опозиційно налаштований до влади науковець явно не був у контексті подій партійного життя, уважаючи, що чиновники справді могли попрямувати на село умовляти селян здати хліб державі. Методи агітації і переконання, широко декларовані у пресі, від початку поєднувалися із силовими діями, широко розгорнутими армією уповноважених. Цілком очевидно, що заклики секретаря ЦК ВКП(б) Молотова, усні та не призначені для оприлюднення письмові директиви з Москви досягати виконання планів заготівлі хліба «будь-що», керуватися у діях «інтересами радянської влади», а не статтями законів, які «захищають» куркулів, не боятися «перегинів», виганяти з посад «м'якотілих

²² Сергій Єфремов. Щоденники. 1923–1929 / Сергій Єфремов (Далі — Сергій Єфремов. Щоденники...). — Київ, 1997. — С. 575–576.

партійців» тощо були сприйняті республіканським партійно-радянським керівництвом як прямі вказівки до дій, і, відповідно, були донесені до керівників окружного й районного масштабів. Характерним у цьому відношенні був, зокрема, січневий візит до Запорізької округи уповноваженого ЦК у справах хлібозаготівлі В. Я. Чубаря. Звітуючи про нього до ЦК КП(б)У, голова РНК УСРР переповідав почуті ним розмови державних і кооперативних заготівельників про нереальність і неможливість виконання збільшених хлібозаготівельних планів, про застереження місцевих партійних працівників стосовно неминучості формального порушення законів у разі проведення директив Центра, а також інформував про свої жорсткі вказівки місцевим керівникам повністю виконати всі призначені для округи плани, й підходити до інструкцій та формулювань існуючих законів «не механічно, а з дійсним революційним розумінням духу закону <...>, прагнути закон спрямувати проти куркулів, спекулянтів та інших ворогів радянської влади, що ховаються за буквою закону у своїй боротьбі проти радянської держави»²³.

Напередодні від'їзду, 5 січня 1928 р. В. М. Молотов провів у Харкові широку нараду за участі членів політбюро і оргбюро ЦК КП(б)У, представників наркоматів, під час якої були підведені попередні підсумки кампанії активізації хлібозаготівель і намічена програма подальших дій. Того ж дня на адресу секретарів оружних партійних комітетів та уповноважених по хлібозаготівлях було спрямовано таємний циркуляр за підписом секретаря ЦК КП(б)У О. В. Медведєва, в якому містилась категорична вимога «у найближчі дні здійснити рішучий натиск» на село. П'ять нагальних термінових завдань окреслювались цим циркуляром: посилені хлібозаготівлі, кампанія самообкладання, поширення позики зміцнення сільського господарства, збирання боргів по сільськогосподарському податку і страхових виплатах, збільшення і стягнення пайових внесків у кооперацію. Відзвітувати Харкову про досягнуті позитивні результати місцям належало вже до 15 січня 1928 р.²⁴

Не можна не звернути увагу на те, що дії уповноваженого ЦК ВКП(б) Молотова в Україні, визначені ним проблеми та завдання

²³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2772. — Арк. 20–23.

²⁴ Там само. — Спр. 2771. — Арк. 11–19.

цілком і повністю збігалися із тими, що їх 5 січня 1928 р. оголосив у своїй директиві Й. В. Сталін. Можна припустити, що і зміст директиви, і її категоричний тон були прямою реакцією генсека на молотовські інтерпретації українських подій. У всякому разі, політбюро ЦК КП(б)У прийняло до безумовного виконання надіслану з Москви 6 січня сувору директиву Сталіна лише 7 січня, до цього часу всі без виключення викладені у сталінській директиві завдання вже реалізовувались в Україні повним ходом з подання уповноваженого ЦК ВКП(б) В. М. Молотова.

9 січня 1928 р. у Москві політбюро ЦК ВКП(б) у черговий раз ухвалило спрямувати уповноважених ЦК на місця на посилення хлібозаготівель. Цього разу Молотову належало їхати на Урал, А. І. Мікоянові — на Північний Кавказ, М. А. Кубяку — до Казахстану, Г. К. Орджонікідзе — до Сибіру²⁵. Перепочивши кілька днів у Москві, Молотов 11 січня вирушив на Урал і в Башкирію, де залишався до 19 січня, намагаючись упровадити в життя вже випробуваний в Україні «метод» хлібозаготівель. Нарешті з 15 січня і сам Сталін попрямував «стимулювати хлібозаготівлі» до Сибіру. Так само як і Молотов в Україні, генсек тиснув на місцеve партійно-радянське керівництво, домагаючись виконання накреслених у центрі хлібозаготівельних планів «будь-що», закликів до жорстокого покарання «куркулів» для створення «морального ефекту у масах середняків». До цього часу служителі «радянської Феміди» вже запропонували оригінальний «законний» спосіб карати власників хліба, що не бажали його віддавати державі за низькими цінами, а також і вповні законно діючих на хлібному ринку приватних торгівців. Ішлося про притягнення таких осіб до кримінальної відповідальності за статтею 107 КК РСФРР (ст. 127 КК УСРР) як «спекулянтів» шляхом позбавлення волі на строк до одного року з конфіскацією майна або без такої. Так само як і в Україні, в Сибіру окремі партійці намагались переконати уповноваженого ЦК ВКП(б) у згубності відродження практик доби «воєнного комунізму». 18 січня 1928 р., наприклад, голова правління Сибірського крайового сільськогосподарського банку С. І. Загуменний надіслав листа до Сталіна з критикою його дій. Судячи по сталінових позначках на полях дописа («ми адмініст-

²⁵ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 668. — Арк. 7. Цит.: Трагедия советской деревни... — Т. 1. — С. 146.

ративних методів не виключали», «ха-ха» і т.ін.) критика партійця викликала неабияке роздратування генсека²⁶.

Перша хвиля уповноважених партійців, нахлинувши на село у період новорічних і різдвяних свят, після від'їзду В. М. Молотова з України дещо спала, проте ненадовго. Вже 21 січня 1928 р. політбюро ЦК КП(б)У, зважаючи на млявий темп господарських кампаній, знову мобілізувало на хлібозаготівлі уповноважених ЦК. Цього разу до 41 округи належало виїхати 60 відповідальним працівникам, підібраним Секретаріатом ЦК КП(б)У²⁷. Тижнем пізніше на місця полетіла також директивна вказівка Л. М. Кагановича про надсилку кожним з окружних партійних комітетів від 25 до 70 уповноважених партійців для роботи в районах, у низових кооперативних і хлібозаготівельних організаціях²⁸. 17 лютого 1928 р. політбюро підтримало пропозицію наркома торгівлі М. О. Чернова асигнувати на утримання відряджених на хлібозаготівлі уповноважених ОПК 200 тис. руб.²⁹

За інформацією ЦКК ВКП(б), протягом січня–березня 1928 р. у різних регіонах СРСР на село для посилення хлібозаготівель було відряджено 5600 відповідальних працівників губернського та окружного, 26 тис. — повітового, районного та волосного рівнів³⁰. Майже третину всіх цих уповноважених, судячи за документами, складала «мобілізовані» до українського села. У всякому разі, і В. Я. Чубар у промові на об'єднаному пленумі ЦКК і ЦК КП(б)У 12–16 березня 1928 р., і Каганович під час виступу на зборах харківського партійного активу 20 березня 1928 р. вказували на те, що в Україні для виконання директив Центру «довелося перейти майже що на телеграфне керівництво» всіма кампаніями, і що на село, починаючи з січня 1928 р. було кинуте близько 10 тис. уповноважених — відповідальних працівників³¹.

²⁶ Трагедия советской деревни... — Т. 1. — С. 187.

²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 142. — Арк. 12–14.

²⁸ Там само. — Арк. 21–23; Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2771. — Арк. 25.

²⁹ Там само. — Оп. 6. — Спр. 142. — Арк. 36–39.

³⁰ Там само. — Оп. 20. — Спр. 2770. — Арк. 3–21.

³¹ Підсумки об'єданого пленуму ЦК та ЦКК КП(б)У: доповідь тов. Л. М. Кагановича на загальноміському активі Харківської парторганізації // Комуніст. — 1928. — 28 березня.

З початком штурму «хлібозаготівельної фортеці»³² в українському селі запанувала атмосфера сваволі й насилля. Умовити селян віддавати вирощений тяжкою працею хліб державі майже задурно відрядженим з міст уповноваженим партійцям та місцевим активістам не вдавалося. Тож у дію пішли побиття і погрози зброєю, протидія вивозу хліба на базар за допомогою «загороджувальних загонів», «протягування» через селянські збори постанов з рішенням у разі не здачі до певного строку «хлібних лишків» виключати зі складу земельної громади, позбавляти землі тощо.

Брутальним пограбуванням обернулося на практиці й широке застосування 127 ст. КК УСРР: виходячи з настанови забезпечити успіх державних поставок будь за що, судові органи почали виносити рішення про вилучення хліба, а нерідко і майна як міських приватних торговців, так і селян, не зупиняючись перед їх арештами та висланням як злісних спекулянтів.

Зауважимо, що під визначення «спекулянт» у роки громадянської війни підпадали як спритні дільці злочинних угруповань, які, користуючись безладом і перманентним дефіцитом в країні, прагнули до швидкого збагачення, так і знедолені дрібні торговці, для яких перепродаж, здобутих нерідко із ризиком для життя харчів або інших товарів першої необхідності, був єдиним засобом для виживання. Однак і в роки війни «червоним терором» побороти «чорний ринок» не вдалося. Під час НЕПу, стрижнем якого було допущення приватного капіталу на ринок, приватна торгівля хлібом, як і іншими продуктами сільського господарства, стала нормою повсякденного життя. В другій половині 1920-х років підприємці закуповували у виробляючих районах близько чверті хліба, забезпечували п'яту частину (а по пшениці навіть і третину) його поставок

³² Войовничі наміри щодо села відбивалися в численних партійних директивах, насичених лексикою, запозиченою з часів війни. «Хлібозаготівлі представляють, таким чином, фортецю, котру ми повинні взяти будь за що. І ми візьмемо її напевно, якщо поведемо роботу по-більшовицьки, з більшовицьким натиском», — ішлося, наприклад, у підписаній секретарем ЦК ВКП(б) Й. В. Сталінін директиві місцевим організаціям від 14 січня 1928 р. *Известия ЦК КПСС*. — 1991. — № 5. — С. 195–196. Цит.: Трагедия советской деревни... — Т. 1. — С. 147.

населенню споживчих районів³³. Серед приватних торгівців хлібом були великі та дрібні підприємці, одинаки і цілі групи, ті, які мали відповідні патенти та намагалися діяти в межах радянського законодавства, і ті, які віддавали перевагу чорному ринку. Нарешті вагому роль у товарообігу відігравали мільйони селян-одноосібників, які вирощували хліб, городину, фрукти й самі везли їх на ринок, сподіваючись отримати на заміन потрібні їм чоботи, одяг, господарський реманент, сільськогосподарські машини тощо.

Успіх діяльності приватних підприємців був заздалегідь визначеним — з одного боку, зважаючи на зростаючий в умовах індустріалізації попит населення на сільськогосподарську продукцію — насамперед на хліб, який у цей період усе ще був основою щоденного раціону харчування як на селі, так і у місті, а з іншого боку — через стійку пропозицію самих постачальників, зумовлену одним могутнім стимулом — матеріальною зацікавленістю. Це ж стосувалося й інших продуктів харчування. Базарні прилавки, приватні установи торгівлі, попри дорожнечу, завжди виглядали більш привабливими для покупців. Кадри одного з випусків «Кінотижня» за 1928 рік донесли до нас дещо іронічну, проте досить точну картинку цього. До об'єктиву кінооператора потрапили дві київські м'ясні лавки — «Сало та ковбаси Сорабкоопа» і приватна крамниця «М. Сидоренка». Різниця на користь останньої була очевидною: її прилавок, охайно застелений білою скатертиною, буквально ломився від м'ясних виробів, вражаючим був і асортимент продукції. Сорабкопівська крамничка виглядала дещо інакше. Кидалися в око і скромність представленого асортименту, і його обмежена кількість. Товар від покупця відгортавала висока металева сітка, відтак обирати бажаний шматок сала покупець мусив або дивлячись через неї, або ставши навшпиньки³⁴. Ясна річ, високі ціни на продукти харчування дратували городян, статки

³³ Дихтяр Г. А. Советская торговля в период построения социализма / Г. А. Дихтяр (Далі — Дихтяр Г. А. Советская торговля в период построения социализма...) — Москва, 1968. — С. 271; Осокина Е. За фасадом «сталинского изобилия». Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации, 1930–1941 / Е. Осокина (Далі — Осокина Е. За фасадом «сталинского изобилия»...). — Москва, 1999. — С. 38.

³⁴ Кіножурнал «Кінотиждень», 1928, № 39/82. Див.: ЦДКФФА України, арх. 1378-1.

яких у добу НЕПу залишалися невисокими. З іншого боку, саме приватна, а не державна торгівля з успіхом забезпечувала споживчі потреби населення. На фоні малорозвиненої мережі державної торгівлі приватний сектор виглядав просто могутнім: у 1927 році приватнику належали близько 75% (410,7 тис. із 551,6 тис.) усіх діючих в СРСР підприємств роздрібно́ї торгівлі³⁵.

Масові арешти ОГПУ приватних заготівельників на хлібному ринку розпочалися з початку 1928 року. Тільки з 5 по 26 січня в Україні чекістами було заарештовано 704 приватних торговців, 275 з яких засудили на строк від 1 місяця до 5 років з конфіскацією всього майна та вислали за межі України³⁶. В наступні два місяці кількість заарештованих приватників у республіці зросла до 1726 осіб³⁷.

Зауважмо, що селянин-виробник хліба, який продавав вирощене для того, аби забезпечити своє існування й продовжити хліборобську працю, за формальними юридичними ознаками не підходив під визначення «торговець» чи тим більше «спекулянт» і, отже, на законних підставах взагалі не міг бути притягнутий до відповідальності за статтею 127 КК. Вочевидь саме цими обставинами пояснювалось те, що протягом січня масових арештів «куркулів — дезорганізаторів хлібного ринку» не було. Однак більшовицький уряд і підпорядкована йому законодавча система швидко впоралися із вищеозначеним «недоладдям», запропонували обґрунтоване «революційною доцільністю» розширене тлумачення змісту вищеозначеної кримінальної статті, відповідно до якого «спекулянтами і дезорганізаторами хлібного ринку» було запропоновано вважати не лише міських приватних підприємців, але і тих селян, які маючи запаси хліба, відмовлялися продавати його державі.

2 лютого 1928 р. у Харкові на засіданні українського уряду при розгляді плану роботи НКЮ УСРР на 1927/28 р. Комісії на чолі з представником НКЮ і Прокуратури УСРР Михайликом було запропоновано підготувати проект такої директиви, яка б вимагала

³⁵ Дихтяр Г.А. Советская торговля в период построения социализма... — С. 330.

³⁶ Там само. — С. 323.

³⁷ Там само. — С. 324.

від працівників судових органів «підсилити покарання за обхід і перекручення радянських законів із боку куркулів, непманів тощо» та «правильно застосовувати радянські закони у напрямі зміцнення пролетарської держави»³⁸. У свою чергу, Політбюро ЦК КП(б)У 11 лютого доручило Комісії ЦК по хлібозаготівлях запропонувати «практичні форми застосування» статті 127 КК до «спекулянтів та куркулів — скупників, які мають великі запаси хліба і злісно їх затримують»³⁹.

14 лютого в республіканській пресі з'явилися офіційне повідомлення НКЮ УСРР із прямою вказівкою місцевим судовим органам застосовувати статтю 127 КК по відношенню до «куркулів-спекулянтів, які затримують великі запаси хліба з метою підвищення цін і дезорганізації ринку», а також і текст розмови із наркомом юстиції УСРР В. І. Порайком. Нарком обгрунтував правомірність застосування вище означеної статті КК до «куркулів-спекулянтів» та визначав такий перелік їх «злочинних дій»: перепродаж хліба на місцевих ринках за підвищеними цінами, незаконне використання залізниць для його перевезення, злісна затримка хліба з метою підвищення цін. «Кожен повинен знати, — категорично заявив Порайко, — що наші радянські закони цілком забезпечують нас від спроб ворожих елементів дезорганізувати соціалістичне будівництво країни»⁴⁰.

Опубліковане у пресі роз'яснення наркома юстиції УСРР доповнювалось негласним рішенням, що його 17 лютого затвердило на своєму засіданні політбюро ЦК КП(б)У: обмежити застосування статті 127 КК УСРР «куркульсько-селянськими елементами», які мають дві або більше тисячі пудів товарного хліба. 25% конфіскованого у таких «куркулів» збіжжя належало передавати сільській бідноті на умовах довготермінового кредитування для задоволення насінневих і споживчих потреб⁴¹. Останній пункт рішення мав суто прагматичне спрямування: у такий спосіб влада намагалася заохотити бідноту доносити на заможних селян та допомагати представникам влади вилучати у них хліб.

³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 6384. — Арк. 364–365.

³⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 142. — Арк. 32.

⁴⁰ Вісті ВУЦВК. — 1928. — 14 лютого; Комуніст. — 1928. — 14 лютого.

⁴¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 142. — Арк. 36–39.

Розширене тлумачення статті 127 КК УСРР стало сигналом для розгортання репресій проти «куркулів». У намаганнях зазирнути до приватних амбарів влада пішла і на відвертий обман, розгорнувши на місцях масові обшуки селянських амбарів під виглядом боротьби з комахою — «довгоносиком» — шкідником сільського господарства. У певний день на подвір'ї господаря виникали представники комісії, які з рішучістю прямували до господарських амбарів переконатися, що наявні там запаси хліба не уражені комахою. Відмовити таким псевдо-санітарам господарі не могли, оскільки постанови про перевірку видавалися на рівні окружних виконавчих комітетів і були обов'язковими для виконання⁴². Робили свою чорну справу й доноси бідноти на «куркулів». Подекуди через заздрощі й роздратування власною неспроможністю до успіху, а подекуди й з суто ідейних переконань частина бідняків і батраків, як ті кримінальні злочинці, виступали своєрідними «наводчиками» на власність своїх заможних сусідів та роботодавців, активно сприяючи вилученню у них хліба. Щоправда, декому з бідноти це коштувало життя. Наприклад, у с. Волхов Яр Балаклеєвського району Ізюмської округи батрак І. Волохонь, який мешкав і працював у «куркуля» Ф. Гурія, доніс одному члену комісії з виявлення лишків хліба про приховані у господаря 1 тис. пуд. зерна. Комісія хліб вилучила. Після цього розлючений «куркуль» спочатку звільнив батрака з роботи і вигнав його з помешкання, а потім за 300 руб. винайняв місцевого селянина Хруща, котрий донощика убив⁴³.

Наступ на «куркуля-спекулянта» супроводжувався масованою інформаційною кампанією. У пресі почали з'являтися публікації про виявлені за допомогою бідноти й вилучені у «куркулів» великі запаси хліба. Старанно інформувала преса громадськість і про показові процеси над «куркулями-спекулянтами», що прокотилися низкою округ. Характерне у цьому відношенні повідомлення було вміщене 26 лютого 1928 р. у газеті «Комуніст». У с. Олександрівці на Дніпропетровщині, писала газета, виїзна сесія Народного суду завершила розгляд першої в окрузі судової справи про затримку «куркулями» хліба «зі спекулятивною метою». На лаві підсудних

⁴² Колективізація і голод на Україні... — С. 26.

⁴³ Там само. — С. 32.

опинився «куркуль» Кулик, який відмовився продати належні йому 1,5 тис. пуд. зерна державі. Напередодні представники кооперації неодноразово звертались до нього з призовом добровільно продати хліб, проте господар запевняв, що лишків хліба він не має. Викриттю Кулика посприяли бідняки-сусіди, донісши про те, що «куркуль-спекулянт» позичає хліб під великі відсотки. Під час обшуку в коморах Кулика хліб знайшли, тож суд виніс йому строгий вирок: 8 місяців ув'язнення з конфіскацією усіх запасів хліба. 25% конфіскаату належало передати бідноті для проведення засіву. Газета також повідомила, що суд одночасно заслухав і справу брата Кулика, у якого також під час обшуку були знайдені зайвини хліба. Утім, брата суд виправдав, оскільки той — поперше, представив квиток, який засвідчував продаж кооперації 600 пуд. хліба, а по-друге, — пообіцяв суду негайно продати кооперації й решту з 600 пуд. хліба, які у нього іще залишалися⁴⁴. Отже, мораль розповіді була цілком очевидною: той селянин, що не продає хліб державі — може позбавитись не лишень хліба, але і особистої свободи, той же, хто добровільно хліб віддасть — може уникнути цього.

Регулярно друкувалися в пресі й повідомлення про показові судові процеси у справах міських підприємців — «спекулянтів-дезорганізаторів хлібного ринку». Показово, що значна частина засуджених не лише мала патенти, але й не один рік успішно діяла на ринку. 24 лютого 1928 р. під рубрикою «Шкідників хлібозаготівель покарано по заслугах» газета «Вісті ВУЦВК» поінформувала про затвердження Вищим судом УСРР вироку Вінницького окружного суду, винесеного у справі «Файнгольда і ко». Четверо вінницьких підприємців — брати Ш. і Я. Файнгольди, а також їх приятелі Маламуд і Безрозум свого часу скинулися грошима і придбали патент 6 розряду для заготівлі хліба. Діяли приватники уповні стандартно: їхали самі або надсилали своїх уповноважених на село; пропонували селянам за хліб ціни, вищі за конвенційні; закуповували у декого з селян хліб «на корні», даючи господарям наперед аванси, а пізніше забираючи хліб по ціні на 5–10 коп. за пуд нижче, від ринкової (забігаючи наперед, відзначимо, що цей метод — метод контрактації держава взяла на озброєння); заготов-

⁴⁴ Куркулі — спекулянти перед судом // Комуніст. — 1928. — 26 лютого.

лене зерно підприємці через знайомих млинарів перемелювали на борошно найвищого гатунку, яке потім і реалізовували з націнкою. Вінницький суд знайшов таку діяльність членів товариства злочинною, і засудив приватників та їхніх партнерів по бізнесу, як змовників, до ув'язнення від двох до п'яти років, із конфіскацією майна, а після відбуття покарання — до позбавлення громадянських прав на п'ять років і заборону мешкати надалі у межах колишньої Подільської губернії⁴⁵.

Ще про одну з багатьох інших подібну справу «Вісті ВУЦВК» повідомили 3 квітня 1928 р. Цього разу йшлося про затвердження Найвищим судом вироку Конотопського окружного суду, винесеного у справі приватних торгівців Кренделя і Сорина, з діяльністю яких, як це не виглядає дивним, газета пов'язала перебої з постачанням борошном населення Конотопу в січні 1928 р. Приватні торгівці, діячі на вповні легальній основі, скуповували хліб у селян і переховували його з тим, аби у сприятливий момент продати з націнкою. Опасаючись наскоків ГПУ і обшуків, вони не ризикували переховувати свої запаси у крамниці на базарі, а влаштували свій склад зернопродуктів в коморі на подвір'ї хати Кренделя. Та це їх не врятувало: крамарів було викрито ГПУ, судячи по всьому, у ході операції по «зняттю» крупного торговця Малкова, який купив у Кренделя і Сорина борошно для вивезення його складним маршрутом на Північ. Цінний вантаж — три вагони борошна — підприємець Малков готувався відправити залізницею зі станції Стародуб, та йому це не вдалося. Невдовзі і обидва конотопські підприємці, і Малков, і також працівник Конотопського ЦРК Шапіро, котрий також був замішаний в «хлібних оборудках», опинилися на лаві підсудних. За вироком суду звинувачені були засуджені до ув'язнення строком від шести місяців до року, а також до штрафів від 800 до 2000 руб.⁴⁶ Хлібні запаси конотопських підприємців, як і належні Малкову три вагони з борошном, треба думати, були конфісковані ГПУ іще до розгляду судової справи. Звернення підприємців з касаційною скаргою до

⁴⁵ Шкідників хлібозаготівель покарано по заслугах. «Файнгольд і К-о» (З Найвищого суду УСРР) // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 24 лютого.

⁴⁶ У Найвищому суді УСРР. Спекуляція хлібом і зловмисне підвищення цін // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 3 квітня.

Верховного суду УСРР не дало результатів: вирок був залишений без зміни. Доля підприємців була вирішена, їх очікували в'язничні нари, а їхні родини — позбавлення годувальників і розорення.

У перших числах квітня Економічне управління ОГПУ і ГПУ УСРР підбивали підсумки розгорнутих з січня 1928 р. масових операцій проти «спекулятивних елементів». До цього часу в різних регіонах СРСР чекістами було заарештовано 6542 приватні торговці, 252 службовці. Дещо більше половини з них — на хлібному ринку (відповідно 3971 і 147), менше на шкіряному (1780 і 53), мануфактурному (631 і 36 осіб) та ін.⁴⁷ Приблизно третину з усіх заарештованих приватників (1726 осіб) склали мешканці УСРР, при цьому «куркулі», як видно з донесення ГПУ УСРР, у цій масі заарештованих становили лише третину: 90 з них «за спекуляцію хлібом» заарештували самі чекісти, ще 150 — слідчі органи, 180 «куркулів» поплавилися за антирадянську агітацію, а 29 — за терор. Зрештою, мізерними виявилися і ті запаси хліба, що їх чекістам вдалося вилучити у «спекулянтів і дезорганізаторів хлібного ринку». 250 тис. пуд. хліба, конфіскованого ГПУ протягом трьох місяців, виглядали краплею в морі на фоні визначених НКТ СРСР для України у ці місяці хлібозаготівельних планів у десятки мільйонів пудів⁴⁸.

Отже, широко закроєна партійними діячами у публічних виступах і на шпальтах преси кампанія знешкодження за допомогою статті 127 КК головного «винуватця» хлібних утруднень — «куркуля-спекулянта» фактично провалилась. І справа тут полягала аж ніяк не у недостатньо енергійній «роботі» ГПУ, і не в дещо припізнілому «розширеному трактуванні» положень статті КК представниками судової влади, а у елементарній відсутності величезних запасів хліба на селі, якими марило сталінське керівництво. Цю обставину був змушений прямо визнати на квітневому 1928 р. пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) Г. І. Петровський. «Коли наші товариші почали шукати, чи не можна поуспішніше заготовити і застосувати 107 статтю, — розповів він делегатам, — то хлібних запасів

⁴⁷ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 6. — Спр. 597. — Арк. 409. Цит.: Трагедия советской деревни... — Т. 1. — С. 231.

⁴⁸ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 6. — Спр. 567. — Арк. 410. Цит.: Трагедия советской деревни... — Т. 1. — С. 234–235.

знайшли не так багато, як передбачали <...>. До чого я підвожу лінію? До того, що у нас наркомторгівський апарат і статистика знаходяться іще в надзвичайно слабкій організації і не можуть до цього часу точніше з'ясувати, які ж зрештою хлібні запаси у населення»⁴⁹. Судячи по всьому, подібною до України ситуація із застосуванням статті КК була і в інших регіонах СРСР.

Більш результативними в контексті визначених керівництвом країни завдань виявилися фінансові кампанії. Ці останні, починаючи з перших днів січня 1928 р., проносилися селом мов ті буревії: сьогодні «витискувалися» платежі по заборгованості та описувалося майно неплатників, завтра у пожежному порядку скликався схід, на якому правдами і не правдами приймалися ухвали про начебто добровільне самообкладання селян, норми якого сягали 50% і більше від суми ЄСПП. Проте на цьому грошові побори не скінчалися, бо на подвір'ї селянина виникав уповноважений з позикою зміцнення сільського господарства: так само добровільне за законом, поширення облігацій скрізь проводилася примусово, за «спущеними згори» контрольними цифрами. Відповідними були і настрої селян, стан шоку і пригнічення яких переживався з бурхливими проявами протестів. Характерну реакцію селян на «пакет державних заходів» для подолання хлібозаготівельної кризи описав відповідальний інструктор М. Ікс у листі до одного з секретарів ЦК КП(б)У. На скликаних у зв'язку з візитом уповноваженого зборах селянство водало: «Дайте жити», «доки ж воно так буде», «що це ви, подуріли», «ось тобі і робітничо-селянська» <...>, «навіщо ви малюєте на гербі серп і молот: намалювали б два молоти, котрі луплять нас з двох сторін»⁵⁰.

До 1 квітня 1928 р. в Україні було заготовлено 242 млн. пудів хліба, сільськогосподарський податок зібрано на 106,8%, кампанію самообкладання виконано на 109,4%, передплату позики зміцнення сільського господарства — на 75,4%. Отже, результати першого (січнево-березневого) «штурму хлібозаготівельної фортеці» в УСРР сталінське керівництво могло оцінювати як задовільні. Цього, однак, не можна було сказати про саме українське село, яке численні силові кампанії знекровили.

⁴⁹ Как ломали НЭП... — Т. 1. — С. 78–79.

⁵⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Стр. 2772. — Арк. 6–7, 9.

Комплексні методи примусу дали результати, але короточасні. Якщо у січні 1928 р. в УСРР було заготовлено 28,9 млн. пуд. зерна⁵¹, в лютому — 40266 тис. пудів хліба⁵², то в березні в республіці було зібрано 23233 тис. пуд. хліба⁵³. З березня ситуація почала змінюватись на гірше, адже запаси товарного хліба у селян фактично було вичерпано, і заготівлі стали вестися за рахунок зменшення страхових запасів. Показовими в цьому відношенні були телеграми з округ до Харкова про неможливість виконувати постійно збільшувані хлібозаготівельні плани. Так, 7 березня уповноважений ЦК КП(б) О. Й. Березін надіслав лист до політбюро, в якому розповів, що місцеві працівники «уточнений» з 200 тис. до 1 млн. пуд. березневий план централізованої здачі хліба сприйняли з нерозумінням, заявивши, що його буде неможливо виконати⁵⁴. 8 березня секретар ОПК Криворізької округи О. І. Фінковський листовно клопотав у політбюро знизити з 1,1 млн. до 700 тис. пуд. план березневої здачі хліба для округи, він також просив видати 300 тис. пудів борошна на потреби переселенців та припинити вивезення з округи ячменя на Північ⁵⁵. Подібною була ситуація і в інших округах.

II.2. Продовження застосування надзвичайних заходів, особливості «нових методів» заготівлі хліба у 1928/29 р.

Квітневий 1928 р. пленум ЦК ВКП(б) декларував відміну заходів «екстраординарного характеру», визнавши водночас їх правильність і виправданість, адже завдяки цим заходам «вдалося пом'якшити, а потім і усунути перебої у постачанні міст, Червоної армії і робітничих районів» і навіть «створити певні мінімальні хлібні резерви»⁵⁶. Однак попри декларації, застосування надзвичайних заходів, зокрема в українському селі продовжилось. Це стосувалося

⁵¹ Президія ВУЦВК. Звіт про хлібозаготівлі // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 3 лютого.

⁵² ЦДАГО України. — Ф. 34. — Оп. 12. — Спр. 19. — Арк. 90.

⁵³ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5083. — Арк. 65, 67.

⁵⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2772. — Арк. 41–43.

⁵⁵ Там само. — Арк. 44–45.

⁵⁶ Как ломали НЭП... — Т. 1. — С. 319.

і накинутих «згори» завищених хлібозаготівельних планів та примусових методів їх виконання, і перманентної присутності на селі уповноважених партійців, і триваючих репресій проти селян під виглядом переслідування «спекулянтів» і, ясна річ, широкого розгорнення різних фінансових кампаній.

Важливою подією весни–літа 1928 р. стало підпорядкування союзному центру під виглядом раціоналізації системи хлібозаготівельного апарату державного сектора українського хлібного ринку.

Слід зазначити, що у 1920-ті рр. державними хлібозаготівельниками в Україні виступали Всеукраїнська контора Держбанку⁵⁷, Всеукраїнська контора «Хлібопродукту»⁵⁸ та Український хлібозаготівельний і борошномельний трест «Укрхліб». Дві перші формально діяли як підрозділи союзних структур, «Укрхліб» — як суто республіканська організація. Створений постановою ВУЦВК від 1 вересня 1926 р., «Укрхліб» відіграв помітну роль як у заготівлі хліба, так і в забезпеченні ним українського населення, не кажучи вже про внутрішньосоюзні поставки та експортні операції. Головна контора тресту містилася у Харкові⁵⁹, водночас на місцях діяли його 11 районних контор (одна — в Росії)⁶⁰. На початку 1928 р. трест мав у своєму розпорядженні 94 підприємства⁶¹, щонайменше півсотні млинів і стільки ж зсипних пунктів⁶². Про розмах діяльності «Укрхліба» можна судити на підставі його звіту за 1926/27 р.

⁵⁷ Всеукраїнську контору Державного банку СРСР створено в Харкові постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 10 листопада 1921 р.

⁵⁸ Всеукраїнську контору Державного акціонерного товариства торгівлі хлібними та іншими сільськогосподарськими продуктами (Всеукраїнська контора Хлібопродукту) створено в Харкові. Статут організації затверджено 5 травня 1922 р.

⁵⁹ До правління «Укрхліба» (станом на жовтень 1927 р.) входили Я. Г. Гольдін (голова тресту), В. Є. Фролов (заступник голови), Л. Б. Чижак, С. А. Кузьмінський (члени колегії). ЦДАВО України. — Ф. 778. — Оп. 1. — Спр. 280. — Арк. 16.

⁶⁰ Станом на грудень 1927 р. — Дніпропетровська, Донецька, Київська, Маріупольська, Мелітопольська, Миколаївська, Московська, Одеська, Полтавська, Харківська, Херсонська. ЦДАВО України. — Ф. 778. — Оп. 1. — Спр. 280. — Арк. 219.

⁶¹ Там само. — Арк. 425.

⁶² Там само. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 5762. — Арк. 59, 62.

«з балансом і додатками до нього» в сумі 167977569 руб., 98 коп. і прибутком у сумі 3278548 руб. 33 коп.⁶³

Ще напередодні хлібозаготівельної кампанії 1927/28 р. НКТ СРСР намагався злити з «Хлібопродуктом» апарати крупніших державних заготівельних організацій, зокрема і «Укрхліба»⁶⁴. З розгортанням надзвичайних заходів на сторінках преси і в публічних виступах партійних чиновників тема ця стала постійно звучати, подаючись виключно крізь призму боротьби з «паралелізмом у роботі» і «недобросовісною конкуренцією» між заготівельниками.

7 квітня 1928 р. на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) у виступі заступника наркома РСІ СРСР і члена президії ЦКК ВКП(б) Д. З. Лебеда виразно прозвучала теза про зв'язок між триваючою в Україні «конкуренцією хлібозаготівельників» та відродженням «петлюрівських контрреволюційних настроїв»⁶⁵. Зауваження голови ВУЦВК Г. І. Петровського про відсутність етнічних українців на керівних посадах державних і кооперативних органів, відповідальних за справу хлібозаготівлі («на чолі хлібозаготівель стоїть тов. Чернов, відомий усім івано-вознесенець; далі, на чолі споживчо-кооперативної організації стоїть тов. Генкин, зовсім не українець <...>, далі, на чолі сільгоспооперації стоїть тов. Одинцов, усім відомий, що не має жодного українського ухилу товариш») було перерване реплікою з залу — «Це все українізовані народи»⁶⁶. Натомість застереження Петровського, що непродумана централізація хлібозаготівельного апарату може «скластися мінусом» для справи⁶⁷, наразилася на жорстку відповідь А. І. Мікояна, котрий прямо заявив: «Якщо метал ми хочемо зібрати в один кулак, хоч металу ніхто не їсть і його не рвуть на частини, то хліб рвуть на частини і ми повинні його розподіляти в загальнодержавному порядку. Це абсолютно вірно. Хліб — наша насущна потреба, їм повинен розпоряджатися хтось один»⁶⁸.

⁶³ ЦДАВО України. — Ф. 778. — Оп. 1. — Спр. 280. — Арк. 244.

⁶⁴ Там само. — Арк. 30–31.

⁶⁵ Как ломали НЭП... — Т. 1. — С. 108–109.

⁶⁶ Там само. — С. 133.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Как ломали НЭП... — Т. 1. — С. 150.

Відтак, у схваленій пленумом резолюції «Про хлібозаготівлі поточного року і про організацію хлібозаготівельної кампанії на 1928/29 рік» містилися категоричні настанови щодо проведення уніфікації усіх місцевих державних хлібозаготівельних і млинарних організацій шляхом злиття їх з «Хлібопродуктом» у єдине загальносоюзне акціонерне товариство під назвою «Союзхліб»⁶⁹. Пропонувалося також встановити такий порядок, за яким і кооперації весь зібраний за союзним планом хліб належало за генеральними договорами передавати новоствореному акціонерному товариству. Окремий пункт резолюції стосувався забезпечення за НКЗВТ СРСР прав загальносоюзного наркомату у справі організації, регулювання заготівель та розподілу планових хлібних ресурсів. Під егідою союзного наркома торгівлі мала бути створена постійно діюча нарада у складі керівників важливіших хлібозаготівельних районів з тим, аби погоджувати оперативні плани і методи ведення заготівлі хліба⁷⁰.

Звернімо увагу на те, що якщо за планом НКТ СРСР 1927 року внаслідок реорганізацій на місцях могли б постати республіканські акціонерні товариства з контрольним пакетом акцій у союзної влади⁷¹, то план дій 1928 р. визначав максимальний рівень централізації, передбачаючи ліквідацію республіканських структур і утворення єдиної союзної організації з її підрозділами на місцях. Характерною була також визначена стратегія дій для поетапного творення союзного акціонерного товариства: спочатку поглинання республіканських організацій структурами союзного «Хлібопродукта», а вже потім об'єднання цих останніх у єдине ціле під назвою «Союзхліб». На час прийняття постанови квітневого пленуму ЦК практично усі існуючі в Російській Федерації крупні хлібозаготівельні організації вже було злито з «Хлібопродуктом»⁷².

⁶⁹ Там само. — С. 321–322.

⁷⁰ Там само. — С. 322. Особливу нараду з хлібозаготівлі при НКЗВТ СРСР (голова — А. І. Мікоян) було створено постановою РПО СРСР від 22 червня 1928 р. Див.: Собрание законов и распоряжений. Отдел второй. — 1928. — № 32. — Ст. 140.

⁷¹ ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 5762. — Арк. 30.

⁷² Хоча в наведеному постановою пленуму переліку місцевих організацій, яким належало б злитися з «Хлібопродуктом», згадувалися «Укрхліб», «Кавхліб», «Сибторг», «Казхліб», насправді йшлося тільки про українського

Отже тепер ішлося про те, аби й гігантський український трест передав усе своє майно, матеріальні цінності, активи і пасиви дрібній союзній організації, яка і сама найближчим часом мала припинити своє існування.

Підпорядковуючись партійній дисципліні, українські владоможці на пленумі у Москві не протестували проти цього. Водночас Харків усе ще плекав надії зберегти обмежений контроль над українським хлібним ринком, діставши при цьому гарантії економічних вигод республіки від діяльності новостворюваного акціонерного товариства. Це впливало, зокрема, з телефонограми, що її надіслав з Москви до управління РНК УСРР В. Я. Чубар. Інформуючи про плани ліквідувати «Укрхліб» уже до 15 травня 1928 р., голова українського уряду пропонував, аби до цього часу був розроблений проект «Положення» про Всеукраїнську контору «Союзхліба» з чітким визначенням у ньому обсягу прав і обов'язків цієї контори, порядку її взаємин з українським урядом, схеми розподілу прибутків тощо⁷³.

Між тим союзне керівництво, націлене тримати всю хлібну справу в «союзному кулаку», не мало намірів зберігати якісь особливі права республік. Це стало зрозуміло після того, як до Харкова надійшов розроблений НКТ СРСР проект постанови РПО СРСР «Про організацію хлібозаготівельної кампанії у 1928/29 р.». 22 травня 1928 р. Українська економічна нарада, розглянувши цей проект на своєму засіданні, вирішила заперечувати проти нього, запропонувавши натомість альтернативний проект постанови з детальним визначенням порядку створення «Союзхліба», форм забезпечення в ньому інтересів союзних республік та місцевих органів, контингенту заготівельників і способів ведення заготівельної роботи обома гілками кооперації, принципів використання хліба і ролі кожної з організацій, а також прав Народного комісаріату торгівлі Союзу РСР у справі регулювання хлібного ринку⁷⁴.

гіганта. «Ми прекрасно знаємо, що влилися усі, за виключенням «Укрхліба», і вливати інші організації не потрібно, оскільки вони входять уже в «Хлібопродукт», — коментував цю ситуацію на пленумі член правління «Хлібопродукта» І. С. Лобачев. Див.: Как ломали НЭП... — Т. 1. — С. 121.

⁷³ ЦДАВО України. — Ф. 778. — Оп. 1. — Спр. 280. — Арк. 427.

⁷⁴ Там само. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 6414. — Арк. 107–109. Проект документа опрацьовувала Комісія під керівництвом Полякова. На засіданні

Щодо останнього, то у контексті настанов пленуму, українська сторона погоджувалась зі статусом НКТ СРСР як загальносоюзного наркомату. Відповідно наркоми союзних республік надалі вже мали б діяти як уповноважені цього наркомату при республіканських урядах. Поряд з цим Харків пропонував наділити реальними правами й місця, зокрема, ввести до складу Ради новоствореного акціонерного товариства представників республіканських і місцевих органів влади, делегувати органам союзних республік право висувати кандидатури уповноважених — очільників республіканських контор, які, своєю чергою, мали б діяти на підставі представлених республіканськими НКТ особливих положень.

Детально прописувалося у проекті дошкульне для української сторони питання взаємодії центральної та республіканської влади при визначенні обсягів планових хлібозаготівель та внутрішнього постачання. Харків надіявся узаконити такий порядок, за яким річні і квартальні плани хлібозаготівель, реалізації хліба та інші принципово важливі питання республіканські контори «Союзхліба» опрацьовували лише «на підставі директив і даних республіканських планових органів, після чого ув'язувались із загальними планами «Союзхліба»». Так само плани «Союзхліба» щодо нового будівництва та капітальних робіт на терені союзних республік пропонувалося попередньо подавати на затвердження республіканським економічним нарадам.

Прописувалися у документі й різні відрахування «Союзхліба» на користь республіканських та місцевих бюджетів. Зокрема, щоквартально до бюджетів союзних, автономних республік, крайових, губернських, окружних рад товариству належало робити відрахування (у розрахунку 6 коп. за центнер хлібопродуктів і маслонасія, заготовлених на відповідній території), які республіки могли б розподіляти за власним розсудом. Крім того, пропонувалося зберегти відрахування до Агрофонду, спеціально передбачені для поліпшення зернового господарства певної території.

УЕН від 22 травня 1928 р. розглядався й розроблений цією комісією проект «Положення» про Всеукраїнську контору акціонерного товариства «Союзхліб». Наркоматові торгівлі УСРР було запропоновано розглянути його по суті й затвердити, повідомивши про це нараду.

**Преса про екстраординарні (надзвичайні)
методи заготівлі хліба (УСРР, 1928–1929 рр.)**

НА ЧОРНУ ДОШКУ

ТІ КОЛГОСПИ, ЩО ЗАСМІЧУЮТЬ
ШЛЯХИ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ.

ГРАНИЧНІВСЬКИЙ СОЗ І ЙО-
ГО ГОЛОВУ ПОСТОЛА ТИХОНА—
КУРКУЛЬСЬКОГО ПРИБІЧНИКА.

ВЕРШИНО-КАМ'ЯНСЬКИЙ СОЗ
—«ЧЕРВОНА ЗІРКА».

БАЛАКЛІЇВСЬКИЙ «ШЛЯХ
СЕЛЯНИНА».

ТОВАРИСТОВО СОЗ с. ЧИСТО-
ПОЛЯ, П'ЯТИХАТСЬКОГО Р., НА
КРИВОРІЖЖІ, ЗА ТЕ, ЩО ЧЕРЕЗ
СВАРКИ ЧЛЕНИ ТОВАРИСТВА
РОЗБИГАЮТЬСЯ.

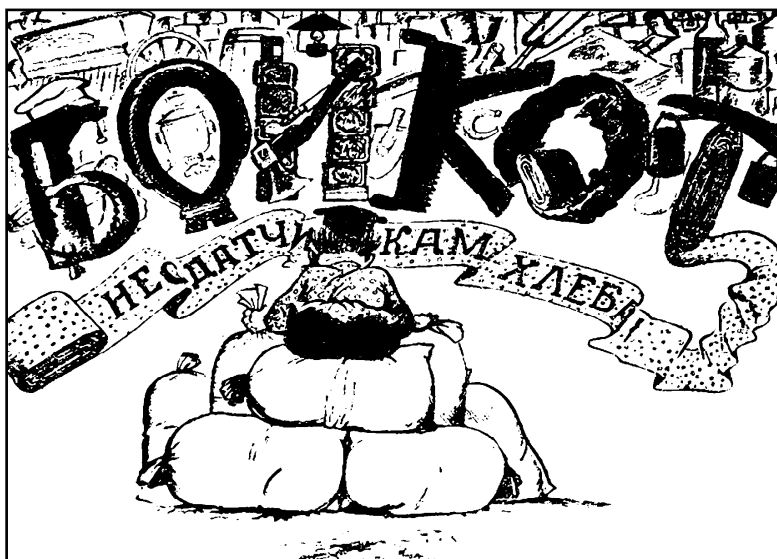
15-16

**НА ЧЕРВОНУ
ДОШКУ**

**Округи, що перші виконали трьох-
місячні пляни заготівлі хліба:**

1. Ніженщина.	4. Київщина.
2. Лубенщина.	5. Шепетівщина.
3. Роменщина.	6. Конотіпщина.

17-18

Представлена у проекті схема розподілу прибутків «Союзхліба» передбачала, аби щороку отриманий станом на 1 липня прибуток після усіх необхідних відрахувань (прибутковий податок, фонд поліпшення побуту робітників і службовців, запасний капітал, 10% на збільшення основного капіталу) спрямовувався до бюджетів союзних, автономних республік та місцевих органів — у розмірі, пропорційному їх участі у хлібообігу та в основному капіталі «Союзхліба». До республіканських і місцевих бюджетів пропонувалося також передавати 50% від прибутків акціонерів союзного значення⁷⁵.

13 червня 1928 р. у Москві ЦВК СРСР та РНК СРСР затвердили постанову «Про організацію хлібозаготівель і хлібопостачання у 1928/29 році» без урахування українських пропозицій. Москва воліла самостійно підбирати керівників республіканських контор «Союзхліба», лише погоджуючи їх кандидатури з республіканськими органами, і не бажала того, аби від цих останніх якимось чином залежали як плани капітального будівництва, так і визначення річних і кварталних планів заготівлі хліба, його розподілу тощо. Усі ці важливі питання надалі мали лише узгоджуватися «з відповідними республіканськими і місцевими органами», відтак постанова де-факто давала зелене світло союзному наркоматові і на спорудження об'єктів союзного підпорядкування на території республік, і на складання хлібозаготівельних планів та планів його розподілу «згори до низу», а не «знизу догори», як того вимагала господарська логіка і чого домагався Харків.

Не знайшли підтримки у Москві й українські пропозиції щодо порядку відрахувань «Союзхлібом» коштів до республіканських і місцевих бюджетів. Відрахування до Агрофонду взагалі не передбачалися. Натомість щоквартальні відрахування коштів хоча і мали проводитися через уряди союзних республік, проте самостійно розпоряджатися цими коштами ці останні не могли через цільове призначення відрахувань — виключно на поліпшення зернового господарства заготівельних районів.

Те саме стосувалося й системи розподілу прибутків «Союзхліба». Замість реальних коштів, які мали б поповнювати бюджети республік, пропонувалося, аби після належних відрахувань акціо-

⁷⁵ ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 6414. — Арк. 107–109.

нери могли діставати додатково акції, співзмірні з їхньою участю в статутному капіталі, а також, що решта прибутків може «розподілятися між акціонерами на загальній підставі».

Функції інституту уповноважених НКТ СРСР при урядах республік у постанові не виписувалися. Натомість пункт про наділення союзного наркомату правом з питань заготівлі хліба і встановлення цін на нього безпосередньо зноситься з місцевими підрозділами республіканських наркоматів, надсилаючи цим останнім лише копії виданих розпоряджень, не залишав сумнівів у ставленні Москви до цього цього інституту, як, власне, і до самих республіканських наркоматів як до пустої формальності — принаймні у справі ведення хлібозаготівель⁷⁶. З 1 жовтня 1928 р. при ОВК були створені й почали діяти окружні торговельні відділи⁷⁷. Підпорядковані республіканським наркоматам торговлі, ці структури з питань хлібозаготівлі могли на уповні законних підставах напряму керуватися союзним відомством.

20 червня 1928 р. було затверджено Статут Всесоюзного державного акціонерного товариства «Союзхліб», який ґрунтувався на положеннях вищезазначеної постанови ЦВК і РНК СРСР⁷⁸. Головою акціонерного товариства став колишній керівник українського відділення «Хлібопродукта» І. С. Лобачев⁷⁹. Натомість 15 червня 1928 р. політбюро ЦК КП(б)У погодилося із пропозицією ЦК ВКП(б) призначити уповноваженим «Союзхлібу» в Україні А. Розіта⁸⁰. У розпорядженні Всеукраїнської контори союзного акціонерного товариства врешті опинилося 123 підприємства, 40 елеваторів і близько 180 заготівельних пунктів. Оперативне керування усім цим майном належало здійснювати 7 районним конторам і трьом уповноваженим, підпорядкованим Всеукраїнській

⁷⁶ Известия ЦИК Союза ССР и ВЦИК. — 1928. — 14 червня; Собрание законов и распоряжений Союза Советских Социалистических Республик. Отдел первый. — 1928. — № 37. — Ст. 339; ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 4. — Спр. 296. — Арк. 42–50.

⁷⁷ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. Відділ перший. — Харків. — 1928. — № 14. — Ст. 128.

⁷⁸ Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик. Отдел второй. — Москва. — 1928. — № 45. — Ст. 182.

⁷⁹ Как ломали НЭП... — Т. 1. — С. 466.

⁸⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6 — Спр. 143. — Арк. 13.

конторі, стратегія діяльності якої, своєю чергою, визначалася Все-союзною конторою у Москві⁸¹.

На злобу дня в травневому 1928 р. випуску журналу «Червоний перець» з'явилась політична карикатура під назвою «Колишні чиновники “Укрхлібу” біля церкви». Виконана в похмурих темно-зелених кольорах, карикатура зображувала двох экс-функціонерів, які виходили з храму після церковної служби, й ділились своїми враженнями про неї та своє життя-буття. «Гарно це сказано: “І нагодував Христос п'ятьма хлібами п'ять тисяч чоловік”, — говорив один із чиновників, а другий на це йому відповідав: “Подумаєш, штука, — п'ятьма хлібами? У нас он одним “Укрхлібом” тисяч двадцять “заготовителів” годувалося». «Непманівського», «буржуйського» вигляду, добре вгодовані й добротню зодягнуті (у пальтах, кашкетах та калошах) чиновники напевно мали викликати у пересічних трудівників почуття відрази й моральне вдоволення справедливим вирішенням «проблеми дармоїдів». Підказку давала й красномовна деталь на малюнку — продавець на порозі церкви, що пропонував специфічний товар — «рідину від блощиць»⁸². Уповні можливо, що ставлення зернованих постійними перебоями у постачанні хліба пересічних громадян України до ліквідації чергового хлібозаготівельного тресту було або повністю байдужим, або навіть і схвальним. Насправді, однак, ліквідація «Укрхліба» не була для республіки ані позитивною, ані ординарною подією. З припиненням його діяльності УСРР де-факто втрачала не лише вагому частку власних капіталів, які раптом з «республіканських» ставали «союзними», але також позбавлялася реальних важелів впливу на український хлібний ринок. Суттєве обмеження повноважень кооперативних заготівельників так само пророкувало їх недовге існування. Поступово, проте впевнено єдиним розпорядником українського хліба ставав союзний центр.

Прагнення Москви встановити повний контроль над державним сектором хлібного ринку УСРР вочевидь посилили ускладнення,

⁸¹ *Рогозин М.* Нужны ли районные конторы Союзхлеба на Украине (К вопросу об организационной структуре Союзхлеба) / М. Рогозин // Мукомолье и хлебопечение. — 1929. — № 5. — С. 30–305.

⁸² Коло церкви // Червоний перець. — 1928, № 8, травень.

котрі виявилися у взаєминах між союзною і республіканською владою під час хлібозаготівельної кампанії 1927/28 р. Зважаючи на очевидну загибель озимини на величезних площах, республіканське керівництво (політбюро ЦК КП(б)У, РНК УСРР, Українська економічна нарада) наважилося поставити перед Москвою питання про нереальність встановлюваних хлібозаготівельних планів, про збільшення плану централізованого забезпечення українського населення хлібом, про виділення республіці додаткових насінневих ресурсів тощо. Навесні 1928 р. звернення української сторони до союзного керівництва з приводу зазначених вище питань були неодноразовими. Зокрема, виявлені мною здебільшого в «Особливих папках» такого роду клопотання датовані 21 лютого, 2, 9, 27, 30 березня, 2, 7, 9, 12, 27 квітня, 11, 18 травня та ін.⁸³

Під тиском цих звернень Москва навесні 1928 р. пішла на скорочення планів вивізних нарядів і навіть розпорядилася завезти в Україну на потреби посівної 300 тис. пуд. ярової пшениці з Сибіру і 293 тис. пуд. кукурудзи з Північного Кавказу⁸⁴. І все ж у цілому союзне керівництво усе ще було не готовим визнати відсутність хлібних лишків у селян, і продовжувало тиск на республіку, винайшовши оригінальну тактику «позичень» УСРР «вивізного хліба» із засипаного нею ж самою Державного фонду, а також до «пролонгації» накопичених нею у такий спосіб «хлібних боргів». Зокрема, у середині березня 1928 р. Колегія НКТ СРСР дозволила УСРР перенести на першу декаду квітня заплановані до вивозу 800 тис. пуд. пшениці⁸⁵. 24 квітня у Москві під час наради у справах хлібозаготівлі, що її проводив В. М. Молотов, українським представникам В. Я. Чубарю та М. О. Чернову повідомили про пролонгацію цього «боргу», а також запропонували іще «позичити» з Державного фонду 150–200 тис. пудів зерна пшениці для

⁸³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 142. — Арк. 48–49, 60, 68, 75, 81–82, 96, 101–102, 105–106; Оп. 20. — Спр. 2769. — Арк. 1–2; Спр. 2771. — Арк. 52; Спр. 2772. — Арк. 47–48; ЦДАВО України. — Ф. 34. — Оп. 12. — Спр. 19. — Арк. 106, 115–116; Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 6414. — Арк. 47; Ф. 539. — Оп. 6. — Спр. 7. — Арк. 26 та ін.

⁸⁴ Там само. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5703. — Арк. 150.

⁸⁵ Там само. — Ф. 423. — Оп. 4. — Спр. 342. — Арк. 65; Оп. 5. — Спр. 15. — Арк. 171.

виконання вивізних нарядів у травні⁸⁶. 4 травня Колегія НКТ СРСР офіційно затвердила для УСРР травневий вивізний план по двох головних хлібних культурах в обсязі 4210 тис. пуд., передбачивши в ньому і пролонгацію 800 тис. пуд. «боргових», і нові запозичення — 400 тис. пуд. зерна пшениці для відправки до Середньої Азії, Тамбова та ЦЧО, а ще 160 тис. пуд. — «для вивезення на Північ за нарядами НКТ СРСР»⁸⁷. Наступного дня та ж Колегія «дозволила» Україні для виконання вивізного плану взяти у борг з Держфонду 850 тис. пудів пшениці і т. ін.⁸⁸

Зрозуміло, що такі дії не знімали напруги на українському хлібному ринку і аж ніяк не були достатніми для повного виконання встановлених союзною владою вивізних нарядів. 21 травня 1928 р. голова ВУЦВК Г. І. Петровський під час зустрічі з Й. В. Сталіним у його кремлівському кабінеті очевидно говорив із генсекком про важкий стан республіки⁸⁹. 23 травня Сталін радився з начальником Хлібофуражного відділу НКТ СРСР І. Я. Вейцером та заступниками союзного наркомату торгівлі Л. М. Хінчуком і М. Б. Ейсмонтом (останній одночасно обіймав посаду наркома торгівлі РСФРР)⁹⁰. Певно наслідком цих консультацій стала телеграма, надіслана 24 травня на ім'я О. І. Рикова, В. М. Молотова і А. І. Мікояна, в якій генсек, писав: «З'ясувалося, що за червень і липень Україна не може дати хліба Москві. Причина — провал озимих, погані види на врожай, потреба забезпечити Україну насіннєвим зерном на осінь. Були пропозиції негайно підняти ціни на хліб від 15 до 40 коп. і завезти з-за кордону млн. 10–20. Ми відкинули ці пропозиції, прийняли скорочення постачання другорядних споживачів і закликати райони з гарними видами на врожай до посилення заготівель»⁹¹.

⁸⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2769. — Арк. 2; Про перебіг наради також див.: РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 165. — Спр. 13. — Арк. 1–102. Цит.: Трагедия советской деревни... — Т. 1. — С. 238–260.

⁸⁷ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 4. — Спр. 340. — Арк. 95.

⁸⁸ Там само. — Арк. 88–89.

⁸⁹ На приёме у Сталина / Науч. ред. А. А. Чернобаев (Далі — На приёме у Сталина...). — Москва, 2008. — С. 28.

⁹⁰ На приёме у Сталина... — С. 28.

⁹¹ РДАСП. — Ф. 558. — Оп. 11. — Спр. 36. — Арк. 45.

26 травня 1928р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило призупинити вивезення пшениці і жита з України. Та звістка про це не додала оптимізму українській стороні, адже заборона встановлювалася лише на період до 1 серпня, до того ж вище партійне керівництво санкціонувало вивезення з території почасти вже голодуючої УСРР усіх запасів хліба, сконцентрованих у Державному та Спеціальному фондах⁹² — запасів, що їх засипала сама Україна і на які, опинившись у скруті, явно розраховувала. 30 травня побачили світ дві протилежні за змістом постанови, які виказували конфлікт між союзною і республіканською владою з питання вилучення українських хлібних ресурсів. З одного боку — постанова Колегії НКТ СРСР про передачу українського хліба з Держфонду та Спецфонду в розпорядження «Союзхлібу» та з наказом цьому останньому протягом червня вивезти всі хлібні запаси з України з тим, аби вони надійшли «як резерв» на бази та пункти НКТ СРСР⁹³. А з іншого боку — постанова створеної УЕН 29 травня Комісії для опрацювання питання «Про організацію постачання хлібом України на червень місяць 1928 року» з наказом НКТ УСРР вже до 10 червня здійснити «відбір озимої пшениці з наявних Державного фонду і Спецфонду із тим, аби всю пшеницю забронювати на насіння». Українська сторона погоджувалася вивезти у червні з цих фондів максимум 1,2 млн. пуд. зерна, водночас вона категорично наполягала, аби Україні залишили і частину Спецфонду — на «мінімум непередбачених витрат, на випадок екстрених потреб», і частину Держфонду — мінімум ресурсів для постачання Донбасу й інших промислових центрів. Проект доповідної до РПО СРСР з обґрунтуванням позицій України Комісія доручила підготувати НКТ УСРР⁹⁴. 12 червня УЕН була змушена видати ще одну постанову, якою підтверджувала неможливість вивезення з української території зосередженої у будь-яких фондах озимої пшениці і ще раз доручала НКТ УСРР порушити перед союзним відомством

⁹² РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 689. — Арк. 4–7. Цит.: Трагедия советской деревни... — Т. 1. — С. 270–272.

⁹³ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 4. — Спр. 341. — Арк. 329–331.

⁹⁴ Там само. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 6384. — Арк. 254–255.

відповідне клопотання⁹⁵. Нарешті 25 червня і 7 липня 1928 р. політбюро ЦК ВКП(б) погодилося терміново імпортувати до СРСР щонайменше 15 млн. пуд. хліба для пом'якшення його дефіциту⁹⁶. До цього часу в подоланні кризової ситуації з постачанням населенню хліба сталінське керівництво уперто дотримувалося стратегії «мобілізації будь за що» внутрішніх хлібних ресурсів, і Україна в цьому відігравала особливу роль.

Загалом в Україні у 1927/28 р. було заготовлено 260,2 млн. пуд. хліба⁹⁷, завдяки чому питома вага республіки у союзних заготівлях сягнула 40%, а в травні 1928 р. — 46,6%⁹⁸. Понад половину вилученого у селян збіжжя — 147,7 млн. пуд. було вивезено за межі України: на експорт пішло дещо більше 20 млн. пуд., для потреб внутрішньосоюзних ринків, передусім до Центрально-Промислового району РСФРР — 127,7 млн., у тому числі жита і пшениці — 118,7 млн. пуд.⁹⁹

Чималими виявилися 1927/28 року й надходження коштів з села за різними «фінансовими програмами». У рахунок самообкладання українських селян до казни надійшло 35835199 руб. — 41,9% від призначеної суми ЄСПП¹⁰⁰, причому по деяких округах, які тоді вже потерпали від недороду, суми по внесках цього «другого податку», як його називали селяни, доходили майже до 50% від ЄСПП (Таблиця 14)¹⁰¹.

⁹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 6414. — Арк. 120.

⁹⁶ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 162. — Спр. 6. — Арк. 111, 113.

⁹⁷ На Україні заготовлено 260,2 мільйонів пудів хліба. Річний план заготівель виконано на 98,2% // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 4 липня.

⁹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 6. — Спр. 44. — Арк. 11.

⁹⁹ Пшениці — 96,4 млн., жита — 22,3 млн., ячменя — 2,3 млн., кукурудзи — 0,1 млн., вівса — 2,3 млн., круп'яних — 1,6 млн., бобових — 0,6 млн., сояшника — 2,1 млн. пуд. ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 308. — Арк. 11 зв.

¹⁰⁰ Столяров В. Самообложение сельского населения Украинской ССР в 1927/28 г. / В. Столяров // Статистическое обозрение. — 1929. — № 9. — С. 67.

¹⁰¹ Там само. — С. 69.

Таблиця 14

**Надходження коштів з самообкладання по округах УСРР
у 1927/28 р. (у % до ЄСПП, без пільг і знижок)**

округа	%	округа	%	округа	%
Полісся	42,2	Шевченківська	37,1	Мелітопольська	39,8
Волинська	47,6	Шепетівська	45,9	Миколаївська	48,6
Глухівська	33,0	Лівобережжя	39,7	Одеська	48,0
Конотопська	40,8	Кременчуцька	39,5	Первомайська	48,7
Коростенська	44,0	Куп'янська	34,8	Старобільська	42,1
Чернігівська	42,5	Лубенська	37,9	Херсонська	38,7
Правобереж- жя	40,8	Ізюмська	39,7	Молд. АСРР	46,3
Білоцерків- ська	35,9	Ніжинська	40,6	Дніпропромис- ловий підрайон	45,4
Бердичівська	38,9	Полтавська	35,5	Дніпропетров- ська	46,1
Вінницька	46,6	Прилуцька	40,2	Запорізька	40,9
Каменецька	46,4	Роменська	42,8	Криворізька	49,0
Київська	38,1	Сумська	38,1	Гірничопромис- ловий підрайон	41,1
Могилівська	56,1	Харківська	45,2	Артемівська	38,8
Проскурів- ська	44,2	Степ	43,7	Луганська	46,6
Тулчинська	39,8	Зінов'ївська	42,9	Сталінська	40,4
Уманська	40,1	Маріупільська	41,5	Вся Україна	41,9

Якщо у 1922–1926/27 рр. прибутки від реалізації в Україні різноманітних позик («хлібної», «виграшної», «гарантійної», «короткотермінової» та ін.) давали від 9 до близько 30 млн. руб. на рік¹⁰², то 1927/28 року внаслідок широко розгорнутої добровільно-примусової кампанії у республіці було реалізовано облігації кількох позик на 149793 тис. руб. Чверть з цієї суми (35734 тис. руб.)

¹⁰² Сігал Б. Державні позики на Україні / Б. Сігал // Вісник статистики України. — 1929. — № 3. — С. 71.

дали надходження від позики зміцнення сільського господарства¹⁰³, поширення якої на селі майже скрізь супроводжувалося примусом і сльозами. Як інформувала 13 липня 1928 р. газета «Вісті ВУЦВК», частка УСРР у загальносоюзних внесках по облігаціях позики зміцнення сільського господарства склала 28%¹⁰⁴.

Хлібозаготівельна кампанія 1928/29 р., попри масштабний недорід і суттєві ускладнення на хлібному ринку, певною мірою повторила сценарії попереднього року, коли всі зусилля влади були спрямовані на викачування позаекономічними засобами хліба з села.

Так само як і раніше, директивні вказівки про виконання хлібозаготівельних планів «будь-що» провокували колосальний сплеск насилля та зловживання з боку місцевої влади. Обшуки, побиття, приниження селян, які чинили спротив насиллю, набували широкого розмаху. Особливо це стало відчутним з початку 1929 р. В цей час у с. Петрушках Корсунського району на Шевченківщині, наприклад, уповноважений з хлібозаготівель, вимагаючи додаткової здачі хліба від середняка, наказав нависити селянинові на шию ящик вагою в півтора пуда й примусив пройти з ним селом. В інших місцях людей били, погрожували «виселенням на Сахалін», змушували стояти годинами за командою «струнко!» з плакатом на грудях: «Ти — куркуль, мироїд, сволота, паразит» і т. ін.¹⁰⁵ До цих та подібних методик заготівлі хліба додавалися й нові, не менш сумнівні в морально-етичному плані — від організованого відрядження селян з голодуючих районів у так звані дорідні для ведення там хлібозаготівлі і до залучення молодших школярів у кампанію збирання хліба шляхом оббирання власних батьків. Обкладинку березневого 1929 р. числа журналу «Друг дітей» прикрашало сповнене драматизму фото: на ньому зображувалися зосередженого вигляду хлопчак і дівчатка з с. Миньківського Валківського району Харківської округи, кожен з яких тримав у руці маленький мішечок із збіжжям. Діти вишикувались у чергу перед

¹⁰³ Сігал Б. Державні позики... // Вісник статистики України. — 1929. — № 3. — С. 71.

¹⁰⁴ Президія ВУЦВК. Як відбувається реалізація позики зміцнення селянського господарства // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 13 липня.

¹⁰⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2989. — Арк. 18.

учителем, який зсипав у відро принесене ними з дому зерно «для посівкампанії»¹⁰⁶. Те, що подібна практика не була окремим випадком, а носила характер кампанії, засвідчують публікації на цю тему в республіканській пресі. 23 березня 1929 р. «Вісті ВУЦВК» повідомили про участь у хлібозаготівлі школярів с. Старого Салтове на Харківщині, с. Єлисавето-Хорошевого Ново-Московського району на Дніпропетровщині. «Школяри фунтами зносять до шкілкоопу зерно, випрохане у батьків, — коментувала ці події газета, — але з цих фунтів складаються десятки пудів, що багато залежать у загальному виконанні хлібозаготівельних планів сел». Замітку доповнювала виразна фотографія двох дітей, які на санчатах везли мішечки з заготовленим хлібом¹⁰⁷.

А від середини травня 1929 р., на виконання розпорядження А. І. Мікояна¹⁰⁸ щойно призначений Москвою нарком торгівлі УСРР І. Я. Вейцер санкціонував початок проведення у 22 округах республіки заготівлі хліба за так званими «новими методами»¹⁰⁹. Відтепер обов'язкові завдання з хлібоздачі мали розподілятися на кожне село за принципом самообкладання з перенесенням їх тягаря майже повністю (до 75%) на заможних і середняків з наступним їх тероризуванням бойкотами, занесенням на «чорну дошку» тощо. При цьому фактично встановлювався принцип кругової поруки: недодану частку поставок хліба належало виконати незаможним. Ця обставина мала виступати серйозним стимулом для посилення тиску бідноти на незговірливих заможних односельців. Проте лише

¹⁰⁶ с. Минківське, Валківського району — школярі здають вчителю зерно, що зібрано для посівкампанії // Друг дітей. — 1929. — № 5 (березень), світлина на обкладинці.

¹⁰⁷ Школярі хлібозаготівці // Вісті ВУЦВК. — 1929. — 23 березня.

¹⁰⁸ Розпорядження А. І. Мікояна про посилення хлібозаготівлі 4 травня 1929 р. було направлено «по прямому дроту» наркомторгам України, Башкірії і Татарії, крайторгам Нижньої Волги і Північного Кавказу, облторгам ЦЧО і Середньої Волги. РДАСП. — Ф. 84. — Оп. 2. — Спр. 10. — Арк. 159–160. Цит.: Трагедия советской деревни... — Т. 1. — С. 612–614.

¹⁰⁹ В Артемівській, Бердичівській, Білоцерківській, Вінницькій, Дніпропетровській, Ізюмській, Київській, Кременчуцькій, Куп'янській, Лубенській, Луганській, Маріупільській, Ніжинській, Полтавській, Прилуцькій, Роменській, Сталінській, Старобільській, Сумській, Уманській, Харківській, Шевченківській округах УСРР. Див.: ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 572. — Арк. 14–15.

цим не обмежувалося, адже згідно з новим законодавством місцевим радам надавалося право штрафувати «куркулів» за саботування поставок хліба у межах його п'ятикратної вартості (практика кратирування), проводити обшуки, описувати та «пускати з молотка» майно неплатників.

«Нові методи» хлібозаготівель впроваджувалися в українському селі іще до формального узаконення їх республіканською владою й фактично за місяць до початку збирання нового врожаю. Наче град сипалися на селян — потенційних утримувачів хліба повістки з вимогами негайно виконати фантастичні обсяги хлібоздачі. Наївні спроби ухилитися від отримання таких повісток-вироків або ж задовольняти вимоги лише частково, не рятували від обшуків, примусового вилучення усього наявного хліба, а в разі його відсутності, опису і продажу з торгів майна «куркулів». Лише протягом першої декади червня 1929 р. у Кременчуцькій окрузі було описано майно 1397 господарів (686 з них продано з торгів), у Прилуцькій окрузі — 1618 господарств, у Сталінській — 650 (300 розпродано), в Уманській — 993 господарства¹¹⁰.

Масоване вилучення хлібних запасів, описи й продаж майна селян призводили до численних людських трагедій. У звітах спецорганів з'явилися повідомлення про такі «нові форми протесту» з боку «куркулів» та членів їхніх родин, як спроби самогубства¹¹¹. У с. Корчанах Сумської округи дружина «куркуля» Панченка з початком опису майна вчинила спробу кинутися в колодязь. Коли члени комісії врятували жінку, вона пішла до сараю, де намагалася повіситися. У с. Татаринівці Білоцерківської округи «куркуль» Яковчук здав 12 пудів зерна замість належних 50, після чого напився і повісився біля кооперації. У с. Плисках Бердичівської округи після опису майна і вилучення хліба повісилася донька «куркульки»¹¹².

Протягом 1928/29 р. основним заготівельникам вдалося зібрати в Україні 93725 тис. пуд. зерно-хлібів, у ході децентралізованих заготівель надійшло 5364 тис. пуд. хліба, за рахунок мірчука — іще 25596 тис. пуд., а усього — 124685 тис. пуд., у тому числі жита і

¹¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3013. — Арк. 108.

¹¹¹ Там само. — Спр. 2989. — Арк. 84–88.

¹¹² Там само. — Арк. 90–96.

пшениці — 51771 тис. пуд.¹¹³ Як бачимо, хоча обсяги заготовленого в Україні хліба були майже двічі меншими за попередній рік, усе ж і вони, зважаючи на масштабний неврожай і голод 1928/29 р., були непомірно великими.

Додатковим тягарем на плечі селян лягали й триваючі фінансові кампанії — самообкладання, поширення позик тощо. Те, що зібрані у порядку самообкладання кошти йшли на громадські потреби (народну освіту, лікувальну справу, пожежну охорону, благоустрій тощо) не втішало селян по тій простій причині, що виплати ці були не на часі з огляду на невисокий матеріальний рівень життя загальної маси селянських родин. Ця ж причина, а також зневіра у дотримання гарантій з боку держави, зумовлювали стійку непопулярність у селянському середовищі численних позик, що їх радянська влада продовжувала нав'язувати населенню. Характерний анекдот, що відбивав ставлення людей до позик, записав у своєму щоденнику С. Єфремов: «На селі агітатор говорить про індустриальну позику, довго розписує, чому повинні її селяни розкупувати і нарешті пропонує, щоб кожен двір узяв на 5 крб. “Воно так, товаришу, треба... звісно, — чухається в політиці якийсь дядько. — А тільки чи не можна б краще одсидіти?”»¹¹⁴.

П.3. «Хліб, м'ясо ... і музейні цінності»: специфіка радянської експортної політики

З проголошенням курсу на військово-промислову модернізацію експортні апетити радянської влади різко зросли. Чималі розрахунки у справі купівлі імпортного промислового обладнання пов'язувалися насамперед із збільшенням обсягів вивозу за кордон хліба. Тверді наміри влади реалізувати цю стратегію проглядалися у збільшенні з 55 млн. пуд. у 1925/26 р. до 74,3 млн. пуд. у 1926/27 р. експортного плану для України. І хоча цей підвищений план республікою повністю не було виконано, все ж і вивезено хліба за кордон було чимало — 62,1 млн. пуд. Щодо експорту двох голов-

¹¹³ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 6433. — Арк. 104; Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 472. — Арк. 1.

¹¹⁴ Сергій Єфремов. Щоденники... — С. 682–683.

них хлібних культур, то він зріс майже удвічі, склавши відповідно для пшениці і пшеничного борошна 22,1 млн. пуд., а для жита і житнього борошна — 16,4 млн. пуд.¹¹⁵

Спричинена адміністративним втручанням НКТ СРСР лихоманка на споживчому ринку України, а також і частковий недорід 1927 року змусили українські плануючі організації при опрацюванні плану хлібозаготівельної кампанії 1927/28 р. просити союзне керівництво обмежити експорт хліба з республіки — спочатку до 56 млн. пуд.¹¹⁶, а потім і до 45 млн. пуд.¹¹⁷ Однак союзне керівництво, навіть після зведення балансу, який засвідчив неможливість експорту головної прибуткової культури — пшениці, певний час усе ще плекало надії здобути валюту в обмін на український хліб. «Не експортувати пшениці у цьому році ми не можемо <...>, — наполягав під час свого перебування у Харкові влітку 1927 р. І. Я. Вейцер, — Які основні директиви нам даються: більше хлібозаготівлі, більше накопичення резервів, більший експортний план. Ці директиви витікають із усього міжнародного положення»¹¹⁸.

Настанови на різке збільшення експортних ресурсів містили також постанови РПО СРСР від 7 вересня та РНК СРСР від 23 вересня 1927 р.¹¹⁹ Тим часом перша половина хлібозаготівельного року вже засвідчила нереальність виконання республікою експортного плану — насамперед через різке зростання потреби в українському хлібі союзних республік. Вартість усього експортованого за цей час з УСРР хліба, порівняно з аналогічним періодом 1926/27 р., скоротилася на 139 млн. руб.¹²⁰

З початком надзвичайних заходів союзне керівництво вдалося до спроби адміністративними методами «витиснути» експортну пшеницю з України. Прибулий до республіки з надзвичайними повноваженнями секретар ЦК ВКП(б) В. М. Молотов під час засідання ЦК КП(б)У 30 грудня 1927 р. наполягав на безумовному виконанні республікою експортного плану по пшениці, який до

¹¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 715. — Арк. 18.

¹¹⁶ Там само. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5762. — Арк. 6–7, 17, 19.

¹¹⁷ Там само. — Арк. 139.

¹¹⁸ Там само. — Арк. 108–109.

¹¹⁹ Там само. — Спр. 5556. — Арк. 16.

¹²⁰ Вісті ВУЦВК. — 1928. — 11 травня.

цього часу НКТ СРСР збільшив з 10 до 23 млн. пуд.¹²¹ Однак врешті союзне керівництво все ж усвідомило неможливість одночасного вирішення проблеми посилення експорту та зняття напруги на внутрішньосоюзному споживчому ринку. Тож експорт пшениці, жита і деяких інших важливих хлібних культур було призупинено. За 11 місяців 1927/28 сільськогосподарського року з України було експортовано дещо більше 21 млн. пуд. хліба, в тому числі пшениці і пшеничного борошна — 10,6 млн., жита і житнього борошна — 5,6 млн. пуд. У порівнянні з попереднім роком обсяги вивезення головних хлібних культур з республіки скоротилися майже втричі (Таблиця 15¹²²).

Таблиця 15

**Експорт головних хлібних культур з України
протягом 1925/26–1927/28 рр. (у млн. пуд.)**

Хлібні культури	1925/26	1926/27	1927/28
пшениця, пшеничне борошно	12614	22187	10692
жито, житнє борошно	8176	16452	5679
ячмінь	15966	9991	728
кукурудза	4373	5755	62
олійне насіння	2289	9	–
бобові	887	1943	1226
інші культури	5578	5803	2636
Загалом	49883	62140	21023

А проте сталінське керівництво все ж не мало намірів через недорід та господарські ускладнення відмовлятися від масштабних стратегічних планів військово-промислової модернізації. Втративши хліб як важливу експортну статтю, союзне керівництво — насамперед Наркомторг СРСР енергійно кинулися на пошуки інших «експортних резервів», не гребуючи можливістю їх винай-

¹²¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 122. — Арк. 80–81.

¹²² ЦДАВО України. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 715. — Арк. 28.

дення у споживчих кошиках самого населення та у запасниках музеїв.

19 січня 1928 р. НКТ СРСР надіслав до РПО СРСР доповідну записку «Про регулювання внутрішнього споживання експортних товарів і розширення експорту», яка пропонувала нову стратегію дій для виконання експортного плану. Суть її полягала у тому, аби компенсувати втрати, зумовлені припиненням хлібного експорту, за рахунок скорочення внутрішнього споживання населенням тих продуктів харчування, які мають попит на зовнішньому ринку, а також шляхом винайдення нових статей експорту¹²³.

На реалізацію цієї програми була націлена постанова РПО СРСР від 20 січня 1928 р. Згідно з нею утвореній за розпорядженням заступника голови РПО Я. Е. Рудзутака Комісії під головуванням Г. Я. Сокольникова з представників ВРНГ (М. Л. Рухимовича), НКТ СРСР (Шлейфера), НКФ СРСР (М. І. Фрумкіна) та НКЗ СРСР (О. П. Смирнова) належало у шеститижневий строк підготувати конкретні пропозиції для збільшення обсягів експорту¹²⁴. 4 лютого відбулося перше засідання цієї Комісії, наслідком чого стало утворення десяти спеціалізованих підкомісій, чотири з них — безпосередньо у справі вивезення за кордон сільськогосподарських продуктів:

- а) по хлібопродуктах;
- б) по рослинній сировині;
- в) по продуктах, які швидко псуються;
- г) по відходах тваринництва та інших продуктах сільського господарства¹²⁵.

Ретельний пошук нових експортних статей наштовхнув також НКТ СРСР на думку розпочати продаж на західних аукціонах предметів старовини і мистецтва, вилучених з експозицій та сховищ державних музеїв. Ще 7 грудня 1927 р. А. І. Мікоян підготував і спрямував до РНК СРСР проект постанови щодо цього¹²⁶, а також і супроводжувальну записку, в якій обґрунтовував потребу розпродажу музейних експонатів «значним скороченням експорту хліба і

¹²³ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5556. — Арк. 1.

¹²⁴ Там само. — Арк. 16.

¹²⁵ Там само. — Арк. 31, 46.

¹²⁶ Там само. — Спр. 5227. — Арк. 1–3.

наміченим додатковим імпортом». Нарком торгівлі також нарікав на лєнінградських музейних працівників, котрі, за його словами, «першим завданням Союзу» вважали «забезпечення провінційних музеїв музейними цінностями», а тому розсилали до них «усе маломальськи цінне»¹²⁷.

За існуючими бюрократичними правилами проект постанови НКТ було спрямовано до союзних республік, у тому числі до УСРР. Остання категорично висловилася проти «заготівлі» антикваріату по музеях, пояснюючи, що фонди республіканських музеїв недостатньо укомплектовані й навпаки потребують на поповнення¹²⁸. Однак 23 січня 1928 р. РПО СРСР затвердила пропозиції союзного НКТ і доручила особливим уповноваженим в ударному порядку розпочати пошук музейних цінностей для вивезення їх за кордон¹²⁹.

Приймаючи це рішення Москви «до безумовного виконання», Центральна комісія з сприяння експорту при УЕН УСРР під час свого засідання 18 лютого 1928 р. визнала «винятково важливий характер експорту речей старовини і мистецтва» та зобов'язала НКО УСРР протягом місяця надати уповноваженому НКТ СРСР перелік належних до вивозу цінностей¹³⁰. Двома днями пізніше нарком торгівлі УСРР поінформував нараду про досягнуті з НКО УСРР домовленості щодо цього. Тоді ж нарада доручила М. О. Чернову разом із представниками експортних організацій за два тижні «опрацювати» пропозиції для суттєвого збільшення експорту «шляхом забезпечення перевиконання встановлених планів [для] другорядних культур»¹³¹.

У короткі строки в УСРР були переглянуті у сторону збільшення попередні, і до того вже збільшені плани заготівлі та поставок за кордон промислової і сільськогосподарської продукції. Серед інших «рятівними» експортними статтями були визнані й такі аж ніяк не зайві для пересічних радянських людей за умов нестачі хліба продукти, як м'ясо, птиця, масло, яйця, цукор тощо.

¹²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5227. — Арк. 4.

¹²⁸ Там само. — Арк. 10.

¹²⁹ Там само. — Арк. 12–13.

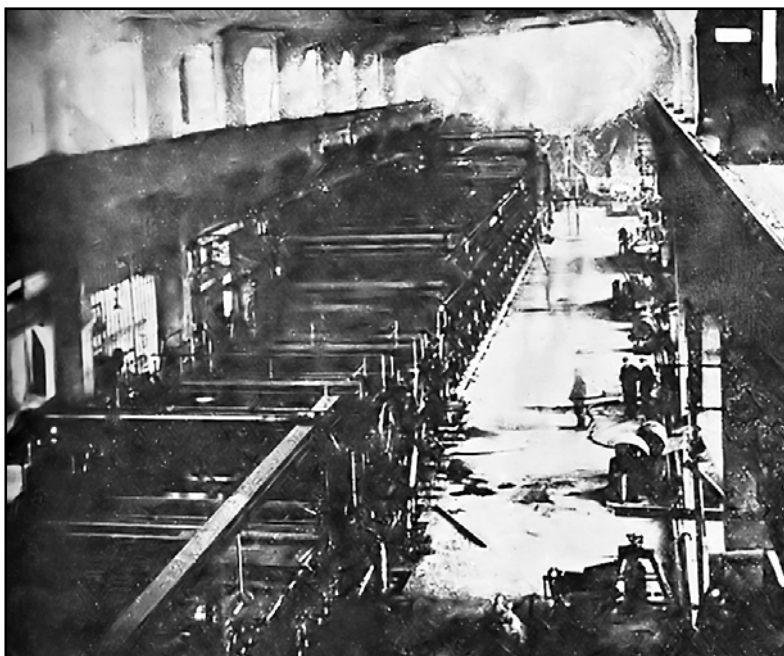
¹³⁰ Там само. — Ф. 34. — Оп. 13. — Спр. 918. — Арк. 67.

¹³¹ Там само. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5556. — Арк. 37.

Експорт — імпорт (УСРР, кінець 1920-х рр.)**19-20**

21-22

Відтак з України до Німеччини, Персії, Англії, Франції, Польщі, Італії, Австрії, Туреччини та інших держав морем і суходолом попрямували мільйони тонн бекону і морожених м'ясопродуктів, тисячі голів живої крупної рогатої худоби, тисячі вагонів з курячим яйцем, картоплею, десятки і сотні тисяч скриньок овочевих і рибних консервів тощо¹³².

Попри прихований та відвертий опір з боку музейних працівників, тривало активне виявлення по столичних і провінційних музеях УСРР «експортних експонатів». За вказівкою НКТ СРСР розпочалося також масове вилучення з установ Харкова, Києва, Одеси, Дніпропетровська та інших міст «антикварних» килимів, які в той час подекуди усе ще прикрашали кабінети «пролетарських чиновників»¹³³.

У травні — на початку червня 1928 р., коли перспективи масштабного неврожаю хлібів стали уповні очевидними, союзна влада видала чергову порцію постанов про посилення експорту. Спочатку 4 травня була видана та оприлюднена постанова РПО СРСР щодо цього¹³⁴. Після обговорення 17 травня експортного питання на засіданні ЦК ВКП(б)¹³⁵, з'явилася низка нових, на цей раз таємних постанов РПО СРСР, перші дві з яких — від 25 травня передбачали форсоване експортне будівництво й посилене вивезення за кордон консервних виробів із продуктів садівництва, городництва, рибальства і тваринництва, а також макаронних виробів¹³⁶, а дві другі, від 8 червня — посилений експорт масла, яєць і птиці¹³⁷. 24 липня РНК СРСР таємною постановою зобов'язала уряди всіх союзних республік не пізніше, ніж до 1 вересня завершити передачу експортних музейних цінностей щонайменше на 8 млн. руб. Для розпродажу музейного антикваріату в крупніших центрах Європи і Америки планувалося проведення низки аукціонів. Крім цього, передбачалися заходи для створення комфортних умов потенційним іноземним покупцям у разі їхнього приїзду в

¹³² ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 6041. — Арк. 112–114.

¹³³ Там само. — Спр. 5768. — Арк. 68.

¹³⁴ Экономическая жизнь. — 1928. — 26 травня; Собрание законов и распоряжений. Отдел первый. — 1928. — № 30. — Ст. 269.

¹³⁵ РДАСП. — Ф. 84. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 184–188.

¹³⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5819. — Арк. 7–8, 12.

¹³⁷ Там само. — Арк. 42–43, 53–54.

СРСР. Для таких іноземців — володарів «товстих гаманців» максимально спрощувалися формальна процедура в'їзду в країну та вивезення з неї придбаних антикварних цінностей. Для туристів-покупців також мали бути розгорнуті виставки з експортним товаром¹³⁸.

З острахом керівники українських музеїв зустрічали та з розпачем проводжали непрошених гостей — уповноважених, які із знанням справи, керуючись вказівками «зверху» та міркуваннями «політичної доцільності» відбирали цінні експонати для продажу за кордоном. Влітку 1928 р. в Києві у Всеукраїнському історичному музеї імені Т. Г. Шевченка в Києві, наприклад, у такий спосіб були відібрані для експорту п'ять цінних експонатів, у тому числі бронзовий годинник XVIII ст., який свого часу належав гетьману Лівобережної України Кирилу Розумовському й довгий час перебував у його палаці в Батурині. Цей годинник експонувався в одному із залів музею ще з 1911 року, причому з 1919 р. — в комплекті з бюро, також подарованим музею одним із родичів гетьмана. Попервах дирекція категорично відмовилася передати уповноваженому бронзовий годинник. Проте надійшло грізне телеграфне розпорядження від самого заступника народного комісара освіти УСРР Полянського — і з експонатом довелося розпрощатися, хоча боротьбу за нього музей не припинив. 9 вересня виконувач обов'язків директора музею Р. Заклинський надіслав до управління справами РНК СРСР лист, в якому клопотав повернути до Києва цінний експонат, мотивуючи це тим, що його вилучення руйнує колекцію і може бути використане «елементами, налаштованими проти радянської влади, а також націоналістичними», а його виставлення на продаж за кордоном — може підняти «небажану» для держави «кампанію», оскільки виставлений багато років у музеї експонат зможуть легко впізнати¹³⁹. Архівні документи не прояснюють подальшої долі бронзового годинника з палацу Кирила Розумовського. Можна припустити, що він або пішов на продаж з аукціону, або ж осів у приватній колекції одного з закордонних поціновувачів старовини. Так чи інакше, проте у 1927/28 р. з продажу українського антикваріату радянська влада заробила не

¹³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5227. — Арк. 18.

¹³⁹ Там само. — Арк. 1–24.

так вже й багато — усього 160,7 тис. руб. Ще 104 тис. руб. дало вивезення за кордон старовинних килимів. Укупі ж експорт цих двох статей дав незрівнянно менше, ніж заготівля й вивезення за кордон простого ганчір'я. Його реалізація принесла 911200 руб.¹⁴⁰

Загалом же вартість усього експорту УСРР у 1927/28 р. сягнула 123127200 руб. Найбільшу виручку забезпечило вивезення з республіки цукру (33703100 руб.). Другу позицію серед експортних статей посіла продукція тваринництва і птахівництва — яйця, коров'яче масло, бекон, морожені м'ясопродукти, птиця, сир, бринза та ін. (33994100 руб.). При цьому безперечним «лідером» позиції стало куряче яйце, експорт якого приніс 17374900 руб. Попри недорід та тимчасову заборону вивезення за кордон різних хлібних культур, ці останні (у зерні і борошні, а також бобові, мливи, макуха) також дали помітний прибуток — 20430700 руб. Четверте місце у вартісному відношенні посіла продукція гірничої промисловості — руда, марганець, вугілля, сіль та ін. (10815000 руб.). Продукти полеводства — фрукти, картопля, цибуля, помідори, горіхи, гриби та ін. дали 7768900 руб., вироби з різних галузей виробництва на кшталт мила, паперу, фарб і лаку, фарфоро-фаянсу тощо — 5585800 руб., продукти полювання і рибальства — 4682000 руб., лісу — 2654600 руб. і т. ін.¹⁴¹

Внаслідок таких «надзвичайних заходів» союзний план експорту 1927/28 р. був не лише виконаний, але і перевиконаний. Вартість усієї експортованої за цей період продукції з СРСР за опублікованою статистикою склала 773915 тис. руб. (Таблиця 16)¹⁴², а по деяких архівних даних 780418 тис. руб., хоча попередні розрахунки обчислювалися в межах 746500 тис. руб.¹⁴³

Частка України у союзному експорті 1927/28 року на перший погляд може здаватися порівняно невисокою, становлячи близько 16% усього експорту. Зовсім інакшою виглядає ситуація, якщо аналізувати значення республіки у вивезенні хліба та найважливіших

¹⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 6041.

¹⁴¹ Там само. — Арк. 112–114.

¹⁴² Хейфец А. М. Внешняя торговля СССР и измышления наших врагов / А. М. Хейфец // Хозяйство Украины. — 1929. — № 3, март. — С. 42; Збірник статистично-економічних відомостей про торгівлю України. 1925/26–1929/30 рр. — Х., 1931. — С. 64.

¹⁴³ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5429. — Арк. 11.

експортних статей сільськогосподарської продукції. Це значення, як можна побачити з архівної статистики, часто було вагомим, а подекуди навіть і визначальним. Справді, по головній продовольчій культурі — хлібу частка України у союзному експорті сягнула 41,5%, по курячих яйцях — близько 35%, по м'ясопродуктах — близько 50%, по цукру — усі 100%¹⁴⁴.

Таблиця 16

Експорт СРСР (УСРР) у 1925/26 — 1927/28 рр. (тис. руб.)

	1925/1926	1926/1927	1927/28
Весь експорт СРСР	676620	770543	773915
У тому числі частка хліба	160103	207193	38953
Весь експорт УСРР	119848,5	162582,3	123124,9
У тому числі частка хліба	57095,7	76793,5	22475,3

Протягом 1928/29 р. експорту хлібних культур з України офіційно не було. Хоча дещо із збіжжя все ж таки було експортовано, зокрема бобових — на 4733,9 тис. руб., млива — на 3038,5 тис. руб.¹⁴⁵ Натомість досить активним у 1928/29 р. був експорт так званої другорядної сільськогосподарської продукції, окремі статті якої, в порівнянні з попереднім роком, дещо зменшилися, а інші зросли, причому суттєво. Докладно цю ситуацію ілюструє таблиця 17¹⁴⁶.

З позицій союзного керівництва такі обсяги вивезення сільськогосподарської продукції з України на експорт були цілком виправданими — насамперед «з огляду на міжнародне становище», а попросту кажучи — у контексті реалізації стратегії прискореного військово-промислового будівництва. Проте логічно постають питання. Наскільки виправданим було вивезення цих експортних продуктів з огляду на продовольчі потреби самого населення республіки? Чи була ця експортна продукція надлишковою для

¹⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5429. — Арк. 10–11; Спр. 6041. — Аарк. 112–114.

¹⁴⁵ Там само. — Арк. 114.

¹⁴⁶ Там само.

України? Чи навпаки, вилучення її з внутрішнього обігу примусило українське населення потужніше «підтягнути ремені»? Відповіді на ці питання прояснює аналіз продовольчої ситуації в Україні у 1928/29 р. Голод і вельми скромний пайок, що його видавала держава потерпілим від недороду, ясно вказували на те, що експортна політика радянської влади у 1927/28 і 1928/29 рр. проводилася всупереч нагальним потребам населення.

Таблиця 17

Експорт «другорядної продукції» з УСРР у 1927/28–1928/29 рр.

Вид продукції	Од. вимір.	1927/1928	1928/1929
яйця	вагонів	4174	2020
коров'яче масло	тонн/пудів	1577,4/96300	2686,8/164000
олія соняшникова	тис. руб.	–	2549,8
сир, бринза	тис. руб.	236,7	94,2
консерви	тис. руб.	69,0	89,5
бекон	тонн/пудів	7076,0/432000	5008,8/305800
м'ясопродукти	тонн/пудів	8627,8/526700	12243,3/747400
жива худоба	тонн/пудів	2603,7/158900	–
птиця	тис. руб.	1949,5	2518,1
картопля	тонн/пудів	63431,3/387200	34168,3/2986000
гриби	тонн/пудів/тис.	163,5/9981	153,8/9389
цукор	тис. руб. тис. руб./тонн/ тис. пудів	33703,1	36376,0/124966/ 7629
сіль	тонн/тис. пудів	25674,0/1567	69298,5/4231
мед	тонн/пудів	107,9/6587	852,0/52010
фрукти свіжі	тис. руб.	153,5	248,1
сухофрукти	тис. руб.	38	393,6
овочі (лук, помідори та ін.)	тис. руб.	262,7	622,6
горіхи	тис. руб.	27,3	171,0
кондитерські вироби	тис. руб.	44,4	131,8
макарони	тис. руб.	126,1	38,6

II.4. Перший п'ятирічний план і перспективи розвитку сільського господарства України

У червневому 1929 р. числі журналу «Крокодил» було вміщено карикатуру під виразною назвою «На порозі п'ятирічки», де зображувалась сумна селянська родина у дворі бідної хати, і кореспондент з міста, який приїхав їх фотографувати. На запитання батька родини, для чого ж фотографувати бідність, кореспондент радісно відповідає: «Для пам'яті, батьку. Через п'ять років цікаво буде згадувати»¹⁴⁷.

Винесений на обкладинку сатиричного журналу малюнок пропонував рішення щойно проведеного в Москві V Всесоюзного з'їзду рад, зокрема затверджену на ньому «широку програму викоринення відсталості сільського господарства» — складник амбітного плану першої п'ятирічки¹⁴⁸. План цей справді обіцяв змінити до невпізнаності країну, проте вповні очевидною для фахівців його вадою була необґрунтованість накреслених економічних показників. Схвалення так званого оптимального варіанту п'ятирічного плану знаменувало перемогу сталінської групи й остаточну поразку її опонентів у ЦК ВКП(б). Це означало також перемогу сталінської програми форсованої військово-промислової модернізації, основою якої мав стати жорсткий централізм і максимальне напруження сил усієї країни, а особливо селян, котрим відводилася головна роль у нагромадженні ресурсів для соціалістичної індустріалізації.

Розробка плану першої п'ятирічки, найважливішими завданнями якого мали стати визначення темпів і співвідношення у розвитку промисловості і сільського господарства, головних принципів економічного районування і джерел накопичення, почалася ще в середині 1920-х рр. Відправні варіанти планів, підготовлені спеціалістами союзного та республіканських Держпланів та ВРНГ,

¹⁴⁷ Елисеєв К. На пороге пятилетки / К. Елисеєв // Крокодил. — 1929. — № 22 (червень).

¹⁴⁸ О пятилетнем плане развития народного хозяйства; О путях подъема сельского хозяйства и кооперативном строительстве в деревне: постановления V съезда Советов СССР. 28 мая 1929 г. Див: Собрание законов и распоряжений. Отдел первый. — 1929. — № 35. — Ст. 311, 312; Съезды советов Союза Советских социалистических республик. Сборник документов 1922–1936 гг. — Москва, 1960. — С. 155–168.

виявилися досить помірними, тож більшовицьке керівництво, яке прагнуло «великого стрибка», відхилило їх.

У грудні 1927 р. XV з'їзд ВКП(б) затвердив директиви зі складання п'ятирічного плану, визначивши як пріоритет розгортання важкої промисловости. Водночас з'їзд розкритикував обстоювану «троцькістською опозицією» програму прискореної промислової індустріялізації коштом селянства, запропонувавши натомість більш-менш збалансований підхід у цій справі, який визначав, що неправильно було б керуватися вимогою «максимального перекачування коштів зі сфери селянського господарства у сферу індустрії», бо це означало б «не тільки політичний розрив із селянством, але й підрив сировинної бази самої індустрії, підрив її внутрішнього ринку, підрив експорту і порушення рівноваги всієї народногосподарської системи», проте й «неправильно було би відмовитися від притягнення коштів села до будівництва індустрії», бо це «означало б уповільнення темпів розвитку і порушення рівноваги на шкоду індустріялізації країни»¹⁴⁹. З'їзд визначив також «категоричну необхідність загального піднесення сільського господарства» (насамперед підвищення врожайности й розширення засівних площ), зобов'язуючи розробників плану віднайти «правильне співвідношення основних елементів господарства як у районному розрізі, так і в галузевому (зернові культури, технічні культури і тваринництво), щоб забезпечити «розширення споживання народних мас» і «швидке зростання експорту та задоволення промисловости власною сировиною»¹⁵⁰.

На виконання рішень партійного форуму 30 грудня 1927 р. у Москві було створено Центральну комісію перспективного планування (ЦКПП), головою якої став Г. М. Кржижановський, а заступниками — С. Г. Струмилін і Г. Ф. Гринько¹⁵¹. Президія Держплану СРСР почала працювати над двома варіантами плану — відправним (мінімальним) і оптимальним (максимальним). Різниця між

¹⁴⁹ XV съезд Всесоюзной коммунистической партии (б). Стенографический отчет... — Т. 2. — С. 1293.

¹⁵⁰ Там само. — С. 1298.

¹⁵¹ РДАЕ. — Ф. 4372. — Оп. 26. — Спр. 90. — Арк. 1–2. Цит.: *Рогачевская Л. С.* Как составлялся план первой пятилетки / Л. С. Рогачевская // *Вопросы истории.* — 1993. — № 8. — С. 149–152. [Електронний ресурс:] http://www.situation.ru/app/j_art_692.htm. Заголовок з екрана.

їхніми показниками коливалася в межах 20% і ув'язувалася з прогнозованими наявністю чи відсутністю несприятливих умов (неврожаїв, перебоїв у надходженні іноземних кредитів тощо). Роботу над п'ятирічним планом продовжила й ВРНГ СРСР на чолі з В. Куйбишевим, — вона, втім, зосереджувалася лише над оптимальним варіантом плану.

Попри те, що з боку фахівців — економістів, статистиків, фінансистів тощо — постійно лунали заклики до наукового обґрунтування кожної з позицій плану, сталінська група у керівництві ВКП(б), по суті взявши на озброєння програму розгромлених троцькістів, активно спонукала розробників плану до «роздування» його показників. Озвучена Й. В. Сталіним на липневому 1928 р. пленумі ЦК ВКП(б) теза про «данину», що її селянство певний час повинно сплачувати державі в ім'я соціалістичної індустріалізації¹⁵², стала теоретичним підґрунтям «старого-нового» курсу на розбудову промисловости за рахунок визискування села. Опоненти сталінської групи — «права опозиція» на чолі з О. І. Риковим, М. І. Бухариним намагалися протистояти цьому, однак їхні позиції у верхівці ВКП(б) слабшали з кожним днем.

У грудні 1928 р., керуючись настановами листопадового пленуму ЦК ВКП(б), ВРНГ СРСР підготувала проект контрольних цифр, які передбачали зростання протягом наступних п'яти років усієї промисловости країни на 167%, а важкої індустрії — на 221%¹⁵³. Сміливі плани вибудовувалися й стосовно сільського господарства: 15 грудня IV сесія ЦВК СРСР затвердила постанову, визначивши завдання досягти до кінця п'ятирічки зростання врожайности по всіх селянських господарствах на 30–35%, а по радгоспах і колгоспах — навіть на 60%¹⁵⁴.

¹⁵² РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 2. — Спр. 375 (ч. II). — Арк. 50–66. Цит.: Трагедия советской деревни... — Т. 1. — С. 319–331; *Сталин Й. В.* Твори. Т. 11. — С. 155–185; Как ломали НЭП... — Т. 2. — С. 353–369, 626.

¹⁵³ Торгово-промышленная газета. — 1928. — 15 грудня. Цит.: *Рогачевская Л. С.* Как составлялся план первой пятилетки... — С. 149–152.

¹⁵⁴ Про заходи для підняття врожайности: постанова ЦВК СРСР від 15 грудня 1928 р. Див.: Известия ЦИК Союза ССР и ВЦИК. — 1928. — 16 грудня; Собрание законов и распоряжений. Отдел первый. — 1928. — № 69. — Ст. 643.

Завищені, «сирі» показники оптимального плану ВРНГ, як і фантастичні рішення сесії різко збільшити врожайність, наразилися на критику з боку плановиків. На початку лютого 1929 р. Держплан СРСР, провадячи далі роботу над оптимальним планом п'ятирічки, завершив укладання відправного варіанту. На початку березня його підтримав V з'їзд президій Держпланів союзних республік як науково і економічно обґрунтований¹⁵⁵. Цьому передувало кількомісячне обговорення планових показників представниками різних наркоматів і науковцями різних фахів на численних конференціях. Та все це не мало принципового значення, адже найвище партійне керівництво встановило пріоритетність оптимального плану.

В середині квітня за оптимальний план дружно проголосували делегати пленуму ЦК ВКП(б)¹⁵⁶, а наприкінці того ж місяця — і делегати XVI партійної конференції¹⁵⁷. Натомість за песимізм і «загравання з куркулем» було категорично засуджено «правих» і рішуче відкинуто пропозицію О. І. Рикова прийняти, у межах п'ятирічки, дворічний план, реалізація якого дала би змогу «підтягнути» аграрний сектор, різко збільшити експорт сільськогосподарської продукції та, відповідно, забезпечити надходження такої бажаної для індустріалізаторів валюти¹⁵⁸.

23 квітня 1929 р., попри категоричні заперечення з боку голови Держплану СРСР Г. М. Кржижановського, союзний уряд затвердив оптимальний план п'ятирічки, вказавши на потребу не лише виконати, але й перевиконати «високі якісні настанови п'ятирічного плану»¹⁵⁹. Підтримка оптимальної версії п'ятирічки делегатами V Всесоюзного з'їзду рад у травні 1929 р. була лише формальністю¹⁶⁰. Як і раніша її підтримка на II Всеукраїнській парт-

¹⁵⁵ *Рогачевская Л. С.* Как составлялся план первой пятилетки... — С. 149–152.

¹⁵⁶ Как ломали НЭП... — Т. 4. — С. 532.

¹⁵⁷ Пятилетний план развития народного хозяйства: резолюция XVI Всесоюзной конференции ВКП(б), утвержденная пленумом ЦК ВКП(б) 29 апреля 1929 г. // *Правда*. — 1929. — 30 квітня.

¹⁵⁸ Как ломали НЭП... — Т. 4. — С. 349–350, 487–489.

¹⁵⁹ *Известия ЦИК Союза ССР и ВЦИК*. — 1929. — 8 травня; Собрание законов и распоряжений. Отдел первый. — 1929. — № 29. — Ст. 268.

¹⁶⁰ О пятилетнем плане развития народного хозяйства: постановление V съезда Советов СССР. 28 мая 1929 г. Див: Собрание законов и распоря-

конференції (9–14 квітня)¹⁶¹ та XI всеукраїнському з'їзді рад (7–15 травня)¹⁶².

Якщо в середньому по СРСР урожайність до кінця п'ятирічки мала зрости на 35%, то для всіх типів селянських господарств України — на 36,6%¹⁶³. Щоби зреалізувати цей фантастичний план, українські селяни мусили б забезпечувати щорічне зростання врожайності на 6,5% — тоді як у найсприятливіші довоєнні роки цей показник не перевищував 2%. Виписана у плані система заходів для досягнення такої високої врожайності, зокрема колективізація 30% і кооперування щонайменше 85% селянських господарств, була явно недостатньою, а головне — вона зовсім не враховувала можливості неприємних погодних сюрпризів. Тим часом у перший рік п'ятирічки, 1928/29 р., вже стався масштабний недорід і голод. Метеорологічні прогнози на наступні роки теж не додавали бадьорости. Радше навпаки. В серпні 1928 р. до сільськогосподарської секції Держплану УСРР надійшла наукова праця працівника Української метеорологічної та гідрологічної служби Полтавського відділу Укрмету М. Самбікіна «Недороди на Україні, их райони, частота и размеры». Автор застерігав, що

жений. Отдел первый. — 1929. — № 35. — Ст. 311; Съезды советов Союза Советских социалистических республик. Сборник документов 1922–1936 гг. — Москва, 1960. — С. 155–161.

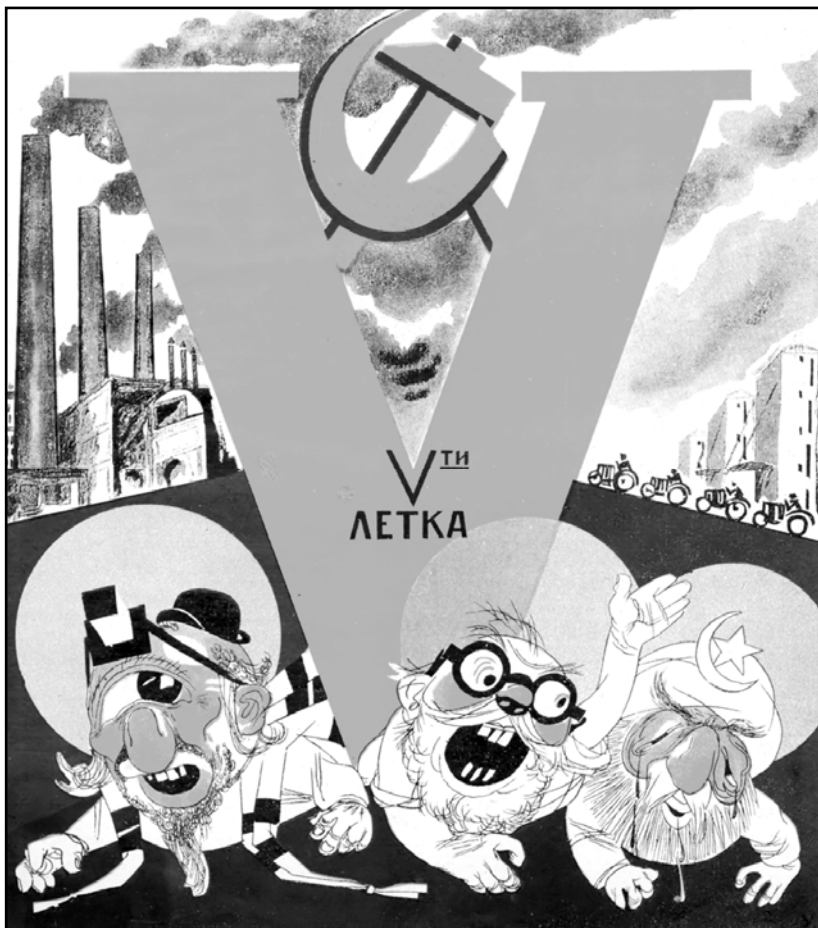
¹⁶¹ На доповідь ЦК ВКП(б); Про п'ятирічний перспективний план розвитку народного господарства України: резолюції Другої конференції КП(б)У, Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК... — Т. 1. — С. 562–604.

¹⁶² XI Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. 7–15 травня 1929 року. Стенографічний звіт та постанови. — Харків, 1929. — С. 654–676, 697–759; На звітну доповідь Уряду УСРР; На загальну доповідь про п'ятирічний план народного господарства України: постанови XI Всеукраїнського з'їзду рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. 15 травня 1929 р. // Вісті ВУЦВК. — 1929. — 7, 12 червня; Збірник законень та розпоряджень. Відділ перший. — 1929. — № 13. — Арт. 98, 99.

¹⁶³ На загальну доповідь про п'ятирічний план народного господарства України: постанови XI Всеукраїнського з'їзду рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. 15 травня 1929 р. // Вісті ВУЦВК. — 1929. — 12 червня; Збірник законень та розпоряджень. Відділ перший. — 1929. — № 13. — Арт. 99.

**На порозі першої п'ятирічки
(радянська політична агітація, 1929 р.)**

республіка ввійшла у так званий «сухий період, який триватиме вірогідно до 1934 року», і що протягом 1928–1933 рр. атмосферних опадів на території України випадатиме менше від середньої норми, тому врожайність усіх хлібів може бути нижчою від звичайної. Особливо — озимих культур на півдні республіки, «де в окремі роки врожаї можуть пропадати цілком»¹⁶⁴.

Нереальність «накинутих згори» планових показників зростання врожайності була очевидною для багатьох науковців-аграрників, проте суперечити владі вони здебільшого не наважувалися. С. Єфремов 31 січня 1929 р. переповів у щоденнику почуту ним розповідь про сутичку наркома земельних справ О. Г. Шліхтера й одного з науковців на агрономічному з'їзді, який висловив сумнів щодо реальності завдання збільшити врожайність на 30%. Нарком негайно затаврував опонента контрреволюціонером, а інші учасники з'їзду, спостерігаючи таку поведінку високого чиновника, воліли погоджуватися з найнеймовірнішими планами влади. «І бідний старенький замовк, — писав Єфремов, — не доказавши: хай ти будеш неладний! Зате всі інші, таку науку діставши, на все згоджувались: хочете 30% — буде 30%... а то може і 50%, то й 50% можна. А один навіть і 200% запропонував, мабуть, виходячи з того, що йому не жалко... І сміх, і горе!»¹⁶⁵.

Тим часом, передбачені планом високі темпи зростання врожайності таїли в собі цілком реальні загрози для селянства, адже висока врожайність автоматично «тягнула за собою» й суттєве підвищення хлібозаготівельних планів. Зважаючи на дедалі виразнішу тенденцію «взаконення» недосконалих статистичних методик визначення обсягів урожаю, зокрема впроваджену невдовзі так звану біологічну його оцінку, безоглядне викачування в селян хлібних ресурсів, навіть за умови їх обмеженості або й відсутності, ставала цілком прогнозованою перспективою.

Втім, необґрунтовано високі плани збільшення врожайності були лише одним із багатьох проблемних питань першої п'ятирічки. Іншим стало накинення Україні з союзного центру так званої «зернової спеціалізації», яка де-факто гальмувала в республіці

¹⁶⁴ ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 6975. — Арк. 58, 62.

¹⁶⁵ Сергій Єфремов. Щоденники... — С. 729.

інтенсифікацію сільського господарства, зокрема поширення технічних культур і продуктивного тваринництва, натомість закріплювала за нею на найближче десятиліття роль постачальника хліба у промислові райони Півночі, що інтенсифікуються.

Визначення господарської спеціалізації республік здійснювалось у контексті ширшої проблеми економічного районування, обговорення принципів якої вже на початку 1920-х рр. спричинило гострий конфлікт на вертикалі «РСФРР — національні республіки», зумовлений діаметрально протилежним трактуванням сторонами бажаної системи міжреспубліканських економічних узаємин.

Перші схеми районування було опрацьовано в Секції при Держплані РСФРР наприкінці 1921 р. Розробники запевняли, що «економічний принцип має бути виявлений у такій формі, аби він не йшов у розріз із розвитком того чи іншого району з господарського погляду, з одного боку, і не заважав виявленню та розвитку національно-культурних і національно-побутових особливостей — з іншого». На практиці, однак, вони ніяк не враховували таких «дрібниць», як постання на «національних окраїнах» колишньої Росії нових державних утворень із власною системою економічних зв'язків, кордонами тощо. На думку одного із провідних фахівців центральних планувальних органів, професора І. Г. Александрова, єдиний господарський організм країни мусив функціонувати за «принципом доцільного розподілу держави на основі раціонально-економічній, а не на пережитках втрачених суверенних прав»¹⁶⁶. За такого підходу було би зайвим розглядати українську територію якимось інакше, аніж «Південь Росії», поділений на два автономні краї: сільськогосподарський Південно-Західний — «український» та індустриальний Південно-Гірничо-Промисловий — «неукраїнський», і сприймати «національну ознаку» інакше, аніж «непотрібний анахронізм і тільки зайву перешкоду при досягненні єдності всіх, хто залучений до коловороту великого виробництва»¹⁶⁷.

Попри юридичне оформлення СРСР як федерації рівноправних республік та офіційне затвердження певного адміністративного

¹⁶⁶ Проф. Ів. Александров. Экономическое районирование России. — Москва, 1921 г., сентябрь. [Електронний ресурс:] http://www.tur-02.narod.ru/sources/books/id157.htm#_ftn1. Заголовок з екрана.

¹⁶⁷ Там само.

поділу УСРР, підхід до українських земель як до південної частини Росії зберігся і в наступні роки¹⁶⁸, зокрема виявився він і тоді, коли розробляли план першої п'ятирічки.

В самій радянській Україні таких принципів економічного районування не сприймали й критикували їх, і то не тільки аполітичні фахівці, що вказували на раціональність сформованої природно-кліматичними й історичними умовами цілісності українського господарського організму, але також і частина нової політичної еліти — націонал-комуністи, які справді воліли бачити в СРСР добровільний федеративний союз рівноправних республік¹⁶⁹. Обіймаючи високі державні посади, що було одним із виявів політики коренізації, вони намагалися втілити ідеї «економічного суверенітету» в практику державного будівництва. Як-от один із колишніх лідерів партії боротьбистів Григорій Гринько — голова Держплану УСРР, установи, що безпосередньо опікувалася контрольними цифрами розвитку республіканського господарства. Гринькова позиція, зокрема публічні заклики до союзних органів встановити при складанні плану п'ятирічки «підхід до України як до народногосподарського цілого»¹⁷⁰, безперечно вплинули на рішення перевести його в грудні 1926 р. до Москви на «політичний карантин» (роботу в Держплані СРСР). Ще одного лідера націонал-комуністів, колишнього наркома освіти УСРР Олександра Шумського (який, до речі, обстоюючи українізацію найвищих органів влади республіки, пропонував призначити Гринька головою українського уряду), на початку лютого 1927 р. перевели з України на посаду ректора одного з ленінградських вишів. Широко розгорнута перед цим кампанія шельмування «націоналістичних ухилів» в

¹⁶⁸ Див.: Районирование СССР. Сборник материалов по районированию с 1927 по 1925 год (под редакцией К.Д. Егорова). — Москва, 1926. — С. 288–289.

¹⁶⁹ *Солодуб П.* Економічне районування й адміністративний поділ України / П. Солодуб. — Харків, 1922; *Його ж.* Політичне значіння районування України / П. Солодуб. Червоний шлях. — 1925. — № 1–2; *Гринько Г.* К вопросу о районировании Украины (Вместо предисловия) / Г. Гринько // Материалы по районированию Украины. — Харьков, 1923; *Гринько Г.* Плановые проблемы украинской экономики / Г. Гринько // Плановое хозяйство. — 1926. — № 6.

¹⁷⁰ Там само. Цит.: *Волобуєв М.* До проблеми української економіки // Більшовик України. — 1928. — № 2 (30 січня). — С. 46–47.

Україні («хвильовизму», «шумськізму») доповнилася на початку 1928 р. ще й тавруванням «волобуєвщини» — версії «українського економічного націоналізму», що її виклав у двох числах журналу «Більшовик України» наближений до націонал-комуністів 25-річний економіст Михайло Волобуєв¹⁷¹. Повторивши тезу Г. Ф. Гринька про збереження та розвиток цілісного українського господарського організму, він доповнив її окресленням України як колишньої російської «колонії європейського типу» та звинуватив союзню владу в не надто рішучому викоріненні пережитків колоніалізму, а попросту кажучи — у продовженні колонізаторської практики експлуатації українських економічних ресурсів.

Такі закиди наразилися на гостре засудження з боку відомих комуністичних теоретиків, які, однак, не спромоглися дібрати переконливих аргументів для спростування тверджень М. С. Волобуєва¹⁷². Втім, явно зорганізована за підтримки Л. М. Кагановича, а отже і Й. В. Сталіна публікація «крамольної» статті М. С. Волобуєва та критичних відгуків на неї вочевидь мала на меті не розгорнути, а згорнути суспільну дискусію про економічні права України у складі СРСР. Тавруючи «волобуєвщину», влада подавала чіткий сигнал і залученим до роботи над складанням п'ятирічного плану позапартійним спеціалістам: міркувати про ширші права України в економічній сфері, а тим більше заперечувати централізоване користування її економічними ресурсами — це контрреволюція й український націоналізм.

¹⁷¹ *Волобуєв М.* До проблеми української економіки / М. Волобуєв // *Більшовик України*. — 1928. — № 2 (30 січня). — С. 46–72; № 3 (15 лютого). — С. 42–63. Про життя і погляди М. Волобуєва див.: *Шаповал Ю.* Михайло Волобуєв: доля «націонал-ухильника» / Ю. Шаповал // *Смолооскип*. — 1994. — № 2. — С. 38–41; *Його ж.* «Я помилявся, взявши на себе провину...» / Ю. Шаповал // 3 архівів ВЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — Київ, 1994. — № 1. — С. 104–110.

¹⁷² *Річицький А.* До проблеми ліквідації пережитків колоніальності та націоналізму (відповідь М. Волобуєву) / А. Річицький // *Більшовик України*. — 1928. — № 2 (30 січня). — С. 73–93; № 3 (15 лютого). — С. 64–84; *Гірчак Є.* Платформа українського націоналізму / Є. Гірчак // *Більшовик України*. — 1928. — № 6 (30 березня). — С. 29–43; *Скрипник М.* З приводу економічної платформи націоналізму / М. Скрипник // Там само. — С. 44–50; *Перчик Л.* Найновіша «теорія» радянської економіки / Л. Перчик // Там само. — С. 51–59.

Хоча пріоритетною у планах п'ятирічки вважалася промислова модернізація, розвиток сільського господарства, зокрема питання сільськогосподарської спеціалізації різних регіонів СРСР, також не залишалися без уваги. На думку українських плановиків, УСРР уже в роки першої п'ятирічки мала впевнено стати на шлях такої реорганізації сільського господарства, котре б зумовило стрімкий розвиток у ньому інтенсивних культур і продуктивного тваринництва та, відповідно, виразне звуження зернової галузі, вразливість якої через часті недороди та низьку товарність була очевидною (Таблиця 18)¹⁷³.

Таблиця 18

**Зростання товарності сільськогосподарської продукції
в Україні (у %)**

	1924/25	1925/26	1926/27	1927/28
зернові	21,2	24,6	23,0	24,3
технічні	39,4	57,8	65,1	74,1
тваринництво	24,8	26,2	28,6	30,2

Реалізація цього проекту, обумовленого природними та ринковими чинниками, економічно вигідного і для самої України, і для союзного бюджету, стикалася, однак, із делікатною проблемою. Належало згорнути інтенсивні постачання українського хліба до промислових районів Півночі, забезпечення яких мусили взяти на себе самі російські зернові регіони. Прихильники інтенсифікації українського сільського господарства вважали це цілком реальною справою за умови відповідного планування господарського розвитку цих регіонів. Союзні планувальні органи, однак, не заперечуючи необхідності розвитку російського зернового господарства й обстоюючи високі темпи промислової модернізації «стратегічно важливих східних регіонів», навпаки, налаштовані

¹⁷³ Соловейчик В. М. Основные вопросы 5-летнего плана реконструкции сельского хозяйства УСРР / В. М. Соловейчик // Хозяйство Украины. — 1928. — № 10. — С. 31.

були залишити за Україною і на першу, і навіть на другу п'ятирічку роль провідної «зернової фабрики» СРСР.

Погляд Держплану СРСР на цю проблему відверто прояснив М. М. Вольф, доповідаючи про перспективний план розвитку сільського господарства 26 листопада 1928 р. в Харкові на IV Всесоюзній нараді наркомів земельних справ. «В історичній перспективі чи мислимо, щоб Україна на тривалий період, навіть за умови зростання врожайності, залишалася країною, що вивозить зерно на Північ, а якщо Північ цього не потребуватиме, то за кордон? — запитав він і тут-таки додав: — Я вважаю, що в межах найближчих 5–10 років це буде саме так <...>. Але все ж наше віддаленіше майбуття — зростаюче тваринництво України і західних областей — вимагає створення в нашому Союзі зернового інтерлянда (тилу), котрий забезпечував би зерном інтенсифіковані райони <...>. Ми повинні мати на увазі Схід, як майбутню зернову базу для тваринницького напрямку в усій західній частині нашого Союзу, у тому числі й у більшій частині України»¹⁷⁴. Тобто позиція союзного керівництва проглядала цілком чітко: колись пізніше тягар продовольчого постачання населення споживчих районів Союзу і навіть підтримку українського тваринництва зможуть узяти на себе російські зернові регіони, а поки що, принаймні у межах найближчого десятиліття, роль «зернового інтерлянду» мусить виконувати сама УСРР.

Те, що Всесоюзна нарада наркомів земельних справ проводилася в українській столиці, один із учасників зібрання — нарком земельних справ РСФРР і член союзного ЦВК М. А. Кубяк поспішив публічно оголосити відповіддю «на брехню буржуазної преси про те, що в Радянському Союзі начебто нема рівноправ'я народів, що у всьому “командує Москва”»¹⁷⁵. Насправді озвучена на нараді стратегія збереження на найближче десятиліття української зернової галузі як провідної, так само як і положення резолюції наради про делегування союзному Держпланові визначення «зернового балансу окремих районів» та переліку районів, котрі «повинні забезпечуватися хлібом шляхом завезення» і які

¹⁷⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 4. — Спр. 635. — Арк. 63в.

¹⁷⁵ Выступление тов. Кубяка // Правда. — 1928. — 29 листопада.

мають самостійно вирішувати свою «хлібофуражну проблему»¹⁷⁶, не лише не заперечували «буржуазну брехню» про визначальну роль Москви в ухваленні життєво важливих для розвитку республік рішень, але й, до певної міри, наочно підтверджували волобуєвський висновок про те, що «сутність наслідків колоніальної залежності для колонії “європейського типу” полягає передусім у відхиленні розвитку продукційних сил на користь економіки метрополії»¹⁷⁷.

Ані на нараді, ані на IV сесії ВУЦВК (де, також в останні дні листопада, обговорювали контрольні цифри розвитку народного господарства республіки на 1928/29 р.), жодних дискусій довкола зернової спеціалізації українського сільського господарства не було. Символічною, однак, стала поява в журналі «Більшовик України» за кілька днів до цих зібрань листа Михайла Волобуєва із каяттям за раніші «націоналістичні помилки» та шістьма новими його тезами, серед яких було і твердження про те, що «єдино правильним» слід уважати той погляд, «що ґрунтується на принципах братерського співробітництва різних за нацформою пролетарських культур і соціалістичних секторів господарства національних республік»¹⁷⁸.

З урахуванням настанов союзної влади українські плановики заходилися коригувати план сільськогосподарської п'ятирічки, відмовившись від ідеї переважного розвитку інтенсивних галузей і замінивши її ідеєю «змішаного перехідного характеру» п'ятирічки «з певним зрівнюванням темпів для зернових і інтенсивних культур»¹⁷⁹. За оприлюдненими в лютому 1929 р. новими розрахунками Держплану УСРР, протягом 1928/29–1932/33 рр. питома вага зернових і тваринництва у загальній продукції українського сільського господарства мала зменшитися (відповідно з 34,9% до 32,6% і з 28,2% до 26,7%), а технічних та інших (сировинних) культур трохи зрости (відповідно з 7,2% до 9,5% і з 29,5% до 31,2%). Очевидне

¹⁷⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 4. — Спр. 635. — Арк. 52зв.

¹⁷⁷ Волобуєв М. До проблеми української економіки... — С. 63.

¹⁷⁸ Волобуєв М. Лист до редакції / М. Волобуєв // Більшовик України. — 1928. — № 21–22 (листопад). — С. 148.

¹⁷⁹ Введенский В. Я. Основные задачи пятилетнего плана Украины / В. Я. Введенский // Хозяйство Украины. — 1929. — № 2. — С. 14.

гальмування процесу інтенсифікації сільського господарства Держплан оголошував вимушеним і пояснював, у першу чергу, «непідготовленістю окремих с.-г. районів СРСР (особливо Сибіру і Казахстану) до сприйняття того навантаження, котре несуть зернові галузі с.-г. України», а у другу — нестачею матеріальних ресурсів для розвитку інтенсивних галузей. Відставання тваринництва пояснено також суттєвими втратами галузі від недороду 1928 р.¹⁸⁰

У наступні кілька місяців коригування республіканських «офіційних підходів» щодо структурних параметрів українського сільського господарства відбувалося далі, аж доки було проголошено безумовну пріоритетність зернової галузі. На початку квітня 1929 р. С. В. Косіор, доповідаючи на пленумі ЦК КП(б)У про стан українського сільського господарства, нагадав делегатам про виступ М. М. Вольфа на нараді наркомів земельних справ і жорстко скритикував тих «працівників сільського господарства», котрі виступали за скорочення обсягів вирощування хліба в республіці, пропонували «на свиней сісти, на якісь інші культури», «годувати себе» і розвивати українську індустрію, а головними житницями споживчих регіонів Союзу зробити Сибір і Казахстан. «Я думаю, що питання про хліб, — категорично наголосив головний комуніст України, — в найближчі не тільки п'ять, але і десять років, безумовно, є основним і головним для нас. Ми є основним зерновим районом і питання зернової проблеми для нас — центральне питання»¹⁸¹. У резолюції пленуму на Косіорову доповідь було сказано: «Україна ще на тривалий час буде щонайважливішою базою задоволення внутрішніх продовольчих потреб СРСР, а також постачальником зерна для експорту»¹⁸². Цю саму тезу, щоправда, у м'якшій формі, без окреслень «на тривалий час», було повторено в резолюції II Всеукраїнської партконференції «Про п'ятирічний перспективний план розвитку народного господарства України». Конференція також засудила «деякі кола партії», що протиставляють інтенсифікацію сільського господарства проблемі зернового госпо-

¹⁸⁰ Введенский В. Я. Основные задачи... // Хозяйство Украины. — 1929. — № 2. — С. 14.

¹⁸¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 324. — Арк. 108–109.

¹⁸² Там само. — Спр. 322. — Арк. 87.

дарства¹⁸³. Нарешті, делегати XI Всеукраїнського з'їзду рад у постанові про п'ятирічний план розвитку народного господарства республіки, так само заявили про неприпустимість протиставлення спеціальних і зернової галузей у розвитку сільського господарства. Разом із тим, «центрального й найважливішим завданням» для України був визнаний розвиток саме зернових, насамперед продовольчих культур, а серед цих останніх — жита і пшениці як найцінніших¹⁸⁴.

Висновки

Хлібозаготівельна криза СРСР на зламі 1927/1928 р. зумовлювалася — з одного боку, особливостями економічної політики радянської влади, зокрема широко розведеними «ножицями цін» на фоні промтоварного дефіциту й знецінення грошей унаслідок емісій, а з іншого — недородом у головних хліборобних районах. Реальним відбиттям цієї кризи стало загострення продовольчої ситуації — передусім дефіцит хліба, кількість якого в СРСР вочевидь була недостатньою не лише для того, аби вгамувати експортні апетити модернізаторів країни, але і для того, аби повноцінно задовольнити споживчі потреби населення.

Шукаючи вихід із складної ситуації, сталінська група в ЦК ВКП(б) ініціювала розгортання взимку 1928 р. системи надзвичайних заходів в аграрній сфері, які увійшли в історію як «урало-сибірський» метод хлібозаготівель, хоча точніше він мав би визначатися як «україно-урало-сибірський», адже саме УСРР і стала першим полігоном для апробації комплексу репресивних практик.

Як свідчать архівні документи, 1927/28 р. плани заготівлі хліба для України переглядалися в односторонньому порядку кілька

¹⁸³ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК... — Т. 1. — С. 588–589.

¹⁸⁴ На загальну доповідь про п'ятирічний план народного господарства України: постанови XI Всеукраїнського з'їзду рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. 15 травня 1929 р. // Вісті ВУЦВК. — 1929. — 12 червня; Збірник узаконовень та розпоряджень. Відділ перший. — 1929. — № 13. — Арт. 99.

разів і кожного разу у сторону збільшення. Обсяги вивезеного на союзні ринки українського хліба перевищили попередні планові показники більше, ніж удвічі. Масоване викачування хлібних ресурсів з УСРР вочевидь проводилося сталінським керівництвом для полегшення хлібної кризи в країні, у тому числі для запобігання політичної дестабілізації в радянських столицях — Москві і Ленінграді. Проте здійснювалося це викачування примусово, шляхом застосування системи адміністративного тиску на всю вертикаль української влади і на селян, а головне — за рахунок споживчих потреб українського населення.

Партійно-радянське керівництво УСРР протягом усього року перманентно протестувало проти невинувато високих планових завдань по вивізних нарядах, прямо попереджаючи Москву про можливі згубні наслідки цього. Проте союзне керівництво не сприймало тези про обмеженість українських хлібних ресурсів й у порядку партійної дисципліни примушувало не самостійно діюче республіканське керівництво виступати інструментом реалізації стратегії «максимальної мобілізації ресурсів» в Україні. Українське збіжжя вочевидь дещо послабило хлібну кризу в споживчих регіонах СРСР, проте ціною цього стали дезорганізація українського хлібного ринку, викачування страхових запасів українських селян та їх господарське послаблення напередодні позначеного масштабним недородом 1928/29 р.

Попри декларативні заяви про відміну, застосування системи надзвичайних заходів продовжилося і протягом недорідного 1928/29 р. Незмінною залишилася й орієнтація союзної влади на максимальне викачування хліба з українських селян, однак цього разу переважно для того, аби реалізувати стратегію, вкладену у виразну формулу «Україна повинна сама себе нагодувати».

Важливу подією весни-літа 1928 р. стало підпорядкування союзному центру (під виглядом раціоналізації системи хлібозаготівельного апарату) державного сектора українського хлібного ринку. Поглинання «Союзхлібом» найкрупнішої республіканської заготівельної організації «Укрхліб» де-факто позбавляло УСРР не лише частки республіканських капіталів, але також і реальних важелів впливу на хлібний ринок: намітилася виразна тенденція перетворення союзного центра на єдиного розпорядника українського хліба.

В умовах «зернової кризи» 1927/28 р. експортна політика союзного керівництва була спрямована на те, аби вишукати додаткові ресурси для здобуття валюти. Серед інших важливими експортними статтями були — з одного боку, так звані «другорядні» продовольчі продукти, як то м'ясо, птиця, масло, яйця, цукор тощо, а з іншого — антикваріат із експозицій та сховищ музеїв. Архівні документи засвідчують, що 1927/28 р. частка України у союзному експорті по провідних продовольчих культурах виявилася досить значною (хліб, м'ясопродукти, яйця тощо), а то й визначальною (цукор). В умовах недорідного 1928/29 р. радянське керівництво припинило вивезення жита і пшениці за кордон, однак продовжило посилене експортування так званих «другорядних» продуктів. Відтак з УСРР, попри голодування помітної частини населення, тривало вивезення на експорт сільськогосподарської продукції: по окремих статтях — у дещо менших обсягах, ніж попереднього року, однак по інших — навіть у більших.

Застосування системи надзвичайних заходів, передусім перманенті експропріації збіжжя і коштів у селян на практиці вело до поступального їх позбавлення економічного правосилля, а отже об'єктивно створювало небезпеку виникнення голоду. Однак для українських селян ця небезпека об'єктивно посилювалася й унаслідок статусу УСРР як типової периферійної колонії. Вочевидь саме в цьому контексті слід оцінювати такі факти, як нав'язування УСРР союзною владою у 1927/28 р. непосильної ролі «хлібного донора» цілої країни, орієнтація УСРР на самозабезпечення у голодний 1928/29 р. і, нарешті, відкидання союзним центром при розробці першого п'ятирічного плану ідеї диверсифікації українського сільськогосподарського виробництва, директивне нав'язування їй ролі одного із головних виробників та постачальників хліба (зокрема до регіонів Півночі, які інтенсифікуються).

Розділ III.

ПРОДОВОЛЬЧА СИТУАЦІЯ В УМОВАХ НЕДОРОДУ І ГОЛОДУ 1928/29 р.

III.1. Розробка, зміст планів надання допомоги районам, що постраждали від недороду

Влітку 1928 р., коли прояснилися масштаби стихійного лиха і неспромога України самостійно його подолати, республіканська влада заходилася шукати союзної допомоги потерпілим. Зважаючи на рішення політбюро ЦК ВКП(б) від 25 червня і 7 липня 1928 р. про імпорт до СРСР щонайменше 15 млн. пуд. хліба¹, український уряд став домагатися своєї частки для надання допомоги населенню недорідних районів України. Частина селян цих районів кілька місяців голодувала й не мала жодних ілюзій стосовно виправлення ситуації після збирання нового врожаю.

Питання про імпортний хліб 12 липня 1928 р. спеціально розглядалося на засіданні УЕН. Щоби не прогавити цінний вантаж, представникові Наркомату торгівлі УСРР доручили з'ясувати, коли ж саме прибудуть кораблі з імпортним хлібом. Частку хліба, якої домогалася українська сторона, оцінювали як «мінімальну, розраховану на голодне постачання»².

Того самого дня УЕН через українське постпредство у Москві спрямувала до РПО СРСР доповідну «Про надання продовольчої допомоги сільській бідноті недорідних районів» із клопотанням якомога скоріше завезти до республіки імпортний хліб, а для уможливлення його купівлі — видати селянам довготермінову (на п'ять років) грошову позичку від Держбанку СРСР у сумі 1,4 млн. руб. Українська влада правдиво описувала важку ситуацію в

¹ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 162. — Спр. 6. — Арк. 111, 113.

² ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 6414. — Арк. 129.

республіці: «Бідняцьке населення округ не має жодних запасів хліба. В низці південних округ України продовольчі складнощі, які виникли від квітня місяця поточного року, набули досить гострої форми <...>. В особливо важких умовах перебувають переселенці <...>. Поряд із нестачею хліба, відчувається криза в кормових продуктах для худоби, у зв'язку з чим є випадки падежу худоби <...>. На ґрунті голоду спостерігаються випадки вживання в їжу сурогатів (лободи, комишу і макухи), причому в Миколаївській окрузі зареєстровано випадки опухання від голоду і перебування у крайньому ступені виснаження (до 20 осіб); по Херсонській окрузі в травні місяці припадало по 6–8 фунтів [хліба] в місяць на одного їдця; по Одеській окрузі на ґрунті продовольчих ускладнень спостерігаються різкі масові виступи»³. Доповнювали доповідну детальні обрахунки обсягів допомоги, яку за рахунок імпортованого хліба УЕН сподівалася надати бідняцьким господарствам уже протягом липня та серпня. Нужденними проголошувалися 172759 господарств (866 тис. осіб) 11 округ республіки та АМСРР. Щомісячна потреба хліба для них визначалася у 1132 тис. пудів — по 1,3 пуда на особу, з розрахунку купівлі хліба ціною 70 коп. за пуд. У Зінов'ївській, Дніпропетровській, Первомайській та Харківській округах допомогу планували видавати тільки переселенцям (Таблиця 19)⁴.

Таблиця 19

Обрахування УЕН потреб хліба для надання термінової продовольчої допомоги біднішому селянству та переселенцям у липні та серпні 1928 р.

	бідн. госп.	у т.ч. перес.	осіб (тис.)	у т.ч. перес.	хліба (пуд)	у т.ч. для перес.
1	2	3	4	5	6	7
Запорізька	16093	2162	80	11	105	14
Зінов'ївська	6841	6841	34	34	44	44
Дніпропетровська	2852	2852	14	14	18	18

³ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5925. — Арк. 3.

⁴ Там само. — Арк. 3зв.

Закінчення таблиці 19

1	2	3	4	5	6	7
Криворізька	16143	6831	80	34	105	44
Маріупольська	6687	745	34	4	44	5
Мелітопольська	17204	6376	86	32	115	42
Миколаївська і Херсонська	31918	10184	160	51	210	66
Одеська	17191	8414	86	42	115	55
Первомайська	2006	2006	10	10	13	13
Харківська	286	286	2	2	3	3
АМ СРР	55538	—	280	—	360	—
Загалом	172759	46661	866	234	1132	304

12 липня 1928 р. питання про виділення імпортного хліба Україні обговорювалося й у Москві на нараді у наркома торгівлі А. І. Мікояна. Таємна постанова з цього питання була така: союзна влада видає українцям 1 млн. пудів імпортної пшениці до нового врожаю, але «Україна зобов'язана у вересні відвантажувати на Північ»⁵. Тобто, фактично йшлося не про благодійність, а лише про позичення республіці імпортної пшениці.

Тим часом 13 липня представник постпредства УСРР при уряді СРСР у Москві терміново направив доповідну УЕН про 2,5 млн. пудів імпортної пшениці до Наркомфіну та Наркомторгу для експертних оцінок⁶. Не дочекавшись реагування союзних відомств, 17 липня постпредство спрямувало цей документ до РПО СРСР, обґрунтовуючи порушення порядку проходження документів терміновістю порушеного питання⁷. Двома днями пізніше, однак, до РПО надійшов висновок від відомства Мікояна про відхилення клопотання УСРР на тій підставі, що, мовляв, НКЗВТ вже сам спланував завезти до республіки в серпні 2,5 млн. пудів пшениці, з них 1 млн. їй буде дозволено використати для внутрішнього споживання і ще 500 тис. запропоновано зарезервувати (куди мав подітися ще один мільйон пудів пшениці, у висновку не поясню-

⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5083. — Арк. 85.

⁶ Там само. — Спр. 5925. — Арк. 1.

⁷ Там само. — Арк. 4.

валосся). Натомість особливо підкреслювалися створені союзним НКТ сприятливі, в порівнянні з іншими союзними республіками, умови для продовольчого забезпечення республіки. Для всіх районів Союзу, зазначалося в документі, раніше намічені плани реалізації хліба в перші два місяці нового сільськогосподарського року були скорочені, в той же час для України плани постачання залишилися високими, становлячи 3,5 млн. пуд. на місяць. Висловився НКЗВТ і на тему позики, хоч це питання до нього не мало прямого відношення. Наркомат пропонував не давати українським селянам п'ятирічну позику, бо в цьому, мовляв, не було жодної потреби, а видати їм короткотерміновий кредит⁸. 26 липня наспів експертний висновок від Держбанку СРСР, і теж негативний: банк відмовлявся надати кредит українським селянам, рекомендуючи РПО знайти на це бюджетні кошти. Формальними підставами для відмови було те, що УЕН клопоталася про кредит «на потреби, спричинені стихійним лихом», відтак він, мовляв, «не мав ані виробничого, ані торговельного значення»⁹.

Експертні оцінки двох союзних відомств не залишили Харків байдужим. 3 серпня 1928 р. НКТ УСРР спрямував до українського постпредства в Москву лист із критикою союзного наркомату торгівлі, насамперед за декларування ним уповні задовільних планових обсягів постачання республіки хлібом. «Зважаючи на те, — ішлося у листі, — що лише для неповного постачання міст і промислових центрів України без постачання сільської бідноти неврожайних районів, воєнвіду і промисловості макаронної та кондитерської необхідно щомісячно 4–4,5 млн. пуд., а також що уряд України клопотав про завезення 2 млн. пуд. пшениці для надання допомоги спеціально сільській бідноті неврожайних районів, без чого виникає пряма загроза того, що у неврожайних районах значна частина насінневої позики буде використана на продовольство, стає ясною необґрунтованість усіх положень, висунутих у заключенні СоюзНКторга з питання про завезення на Україну пшениці»¹⁰. Пропозиція відомства А. І. Мікояна не надати селянам довготермінову позику так само проголошувалася

⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5925. — Арк. 6–7.

⁹ Там само. — Арк. 8.

¹⁰ Там само. — Арк. 10.

неприйнятною. «Тут треба взяти до уваги, — відзначалося в листі, — що дати селянству неврожайних районів позику лише до 1 січня 1930 р., тобто лише на 1 врожай, при надзвичайному знесиленні бідняцьких господарств через неврожай, неможливо, бо це потягне за собою лише різного роду непорозуміння, невдоволення і нарікання з боку селянства, додаткову роботу різних відомств, а потім вимушену пролонгацію»¹¹.

Зауважимо, що лист від республіканського НКТ був підписаний заступником М. О. Чернова Нуріновим та завідувачем відділу регулювання хлібофуражного ринку Вайнштоком. Між тим за добу до цього, 2 серпня А. І. Мікоян запросив до себе на нараду українського наркома торгівлі, під час якої, судячи з тексту протоколу засідання, той зробив дивні заяви про те, що, мовляв, «з постачанням на Україні стало більш спокійно», що їй «вдасться забезпечити постачання своїми заготівлями» і що вона не претендуватиме на імпорتنий хліб більше виділених їй союзним НКТ 1,5 млн. пуд.¹² Те, що рішення з питання про постачання України хлібом — єдине з шести інших, які розглядалися на нараді, — було прийняте як таємне, наводить на думку про те, що дії Чернова в Москві заздалегідь не узгоджувалися ані з УЕН, ані в самому республіканському наркоматі торгівлі, а були спричинені тиском з боку Мікояна та свідчили про існування не публічних домовленостей між союзним і республіканським НКТ, які визначали пріоритетність вказівок Москви і дозволяли обходити незручні для центру рішення української влади.

Минув майже місяць, аж нарешті 10 серпня РПО СРСР розглянула клопотання УЕН «Про надання допомоги сільській бідноті недорідних районів України». Ухвалена постанова тему імпортного хліба не згадувала, натомість зобов'язала НКФ СРСР видати в розпорядження українського уряду 1400 тис. руб. «за рахунок бюджетних асигнувань Україні в 1928/29 році, для надання допомоги сільському населенню недорідних районів»¹³. НКФ СРСР відреагував на вказівку РПО 16 серпня. Але, даючи відповідні розпорядження НКФ УСРР, у суті речей спотворив зміст постанови

¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5925. — Арк. 10.

¹² Там само. — Арк. 9, 11–12.

¹³ Там само. — Арк. 13–14; Спр. 6019. — Арк. 1–2.

РПО, запропонувавши українцям знайти гроші для кредиту в республіканському фонді допомоги сільській бідноті¹⁴. Харків протестував. 7 вересня до Москви було відправлено телеграму за підписом заступника голови РНК УСРР А. М. Дудника з вимогою до союзного фінансового відомства точно виконати рішення РПО¹⁵.

Бюрократична тяганина довкола термінової допомоги голодуючим селянам примусила український уряд удатися до тимчасових внутрішніх позик. У серпні біднішому селянству всіх без винятку округ видали натурою (зерном і борошном) короткотермінову позичку із зобов'язанням повернути її державі вже протягом жовтня і листопада 1928 р. Необхідні для проведення цієї операції кошти — 2,2 млн. руб. надали «Вукоопспілка», Держбанк, Укрсельбанк та Українбанк¹⁶.

Роздаючи біднякам продовольчу позичку, українська влада прагнула запобігти «проїданню» насіннєвого зерна напередодні осіннього засіву. Однак такі дії Харкова не сподобалися союзній владі, бо за формальними підставами термінову допомогу мали діставати тільки недорідні округи Степу. 5 вересня НКФ УСРР отримав вказівку видати за прямим призначенням відпущені РПО 1,4 млн. руб., а 7 вересня у телефонних перемовинах між управлінням справами РНК УСРР представник секретаріату РПО СРСР зажадав від Харкова термінових відомостей про порядок розподілу союзних коштів, що із запізненням, але все-таки були спрямовані в Україну. Того ж дня Урядова комісія для подолання наслідків недороду оформила рішення про видачу 800 тис. руб. союзних коштів для продовольства і ще 600 тис. — на годівлю худоби у селянських господарствах 11 недорідних округ і АМСРР (Таблиця 20)¹⁷.

8 вересня 1928 р. управління справами РНК і УЕН через постпредство надіслало до РПО СРСР усі звітні документи про розподіл союзних коштів¹⁸. У пояснювальній записці причини «самоправства» української сторони пояснювалися зволіканням Москви з

¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5925. — Арк. 16.

¹⁵ Там само. — Спр. 5968. — Арк. 84–85.

¹⁶ Там само. 5925. — Арк. 16–17.

¹⁷ Там само. — Ф. 27. — Оп. 9. — Спр. 520. — Арк. 58.

¹⁸ Там само. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5925. — Арк. 15.

вирішенням питання про термінове кредитування бідноти та гострою потребою у продовольстві низки округ республіки. Власне, витрачені на «не недорідні округи» кошти союзній владі не пропонувалося компенсувати. З 1,4 млн. руб. 673 тис. руб. вже виданих біднякам недорідних округ тепер мали бути спрямовані на продовження позичальникам строків платежів банкам та Вукоопспілці, 727 тис. руб. — постраждалим округам за прямим призначенням¹⁹.

Таблиця 20

Розподіл 1,4 млн. руб., виділених РПО СРСР для кредитування недорідних округ УСРР (руб.)

	продовольче забезпечення людей	годівля худоби
Миколаївська	100000	125000
Одеська	120000	165000
Херсонська	120000	160000
Зінов'ївська	40000	40000
Криворізька	50000	100000
Мелітопольська	70000	95000
Запорізька	30000	30000
Первомайська	30000	30000
АМ СРР	40000	55000

Очевидно в серпні 1928 р. на внутрішнє постачання республіки обіцяні НКТ СРСР 1,5 млн. пуд. хліба надійшли. Водночас, згідно зі звітними відомостями ХФУ НКТ УСРР, у липні 1928 р. з України на Північ було вивезено 177 тис. пудів збіжжя, у серпні обсяг постачань збільшився до 1072 тис. пудів, у вересні склав 1321 тис. пудів, у жовтні — 883 тис. пудів, у листопаді — 1409 тис. пудів і т. ін. Виконання майже всіх вивізних нарядів забезпечував «Союзхліб»²⁰. Отже виходило, що у перші два місяці невро-

¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5925. — Арк. 15.

²⁰ Там само. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 791. — Арк. 99зв.

жайного, голодного року Україна була змушена «сама себе про-
годувати».

17 липня 1928 р. на засіданні РНК УСРР було схвалено зорганізувати постійно діючу Урядову комісію з подолання наслідків недороду²¹. Її головою став заступник наркома земельних справ К. Я. Федотов, у числі членів значилися Богуцький (член Колегії НКЗС), заступник голови ЦСУ В. С. Мишкіс (із заміною М. Б. Гуревичем), а також заступники наркомів торгівлі (Нурінов) і фінансів (С. Арсон). Постановою Комісії доручалося негайно розробити і вже до 31 липня подати на розгляд уряду пропозиції щодо заходів допомоги постраждалим від недороду. 18 липня Федотов надіслав телеграму головам ОВК степових округ з інформацією про створення Урядкому та дорученням негайно взятися до роботи для поглибленого вивчення ситуації на місцях — головне на рівні районів, «які найбільш потерпіли і в яких недорід відбувається найбільш часто». Детальні обрахунки та пропозиції «щодо мінімуму вимог» для ліквідації наслідків недороду належало надсилати до НКЗС²².

Свою діяльність Урядком розпочинав не з «нуля». Ще до його створення, в Наркоматі земельних справ республіки опрацьовувалася система заходів для надання державної допомоги потерпілим. Попередній варіант відповідних пропозицій 14 липня 1928 р. був винесений на обговорення розширеної наради НКЗС²³, а 24 липня — на перше засідання Урядкому, взяти участь у якому запросили представників НКОЗ, ЦКНС, Укрсельбанку, Цукротресту, УРГО, «Сільського господаря» та ін.²⁴

27 липня 1928 р. на засіданні Президії ВУЦВК заступник НКТ УСРР Нурінов виразно дав зрозуміти, що в умовах недороду республіці, можливо, доведеться самій себе годувати, бо розраховувати на союзні ресурси, з огляду на напружений стан хлібного ринку в масштабах усього СРСР, вочевидь не доведеться.

Оголошені на цьому ж засіданні головою Урядкомом Федотовим дані про розмір загибелі хлібів в Україні, власне кажучи, вже не були точними, оскільки до цього часу в багатьох округах

²¹ ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 9. — Спр. 282. — Арк. 35.

²² Там само. — Арк. 31, 35.

²³ Там само. — Спр. 520. — Арк. 14–17.

²⁴ Там само. — Арк. 42.

ситуація значно погіршилася. На цю обставину звернув увагу представник однієї з округ Бега, зауваживши, що недооцінка складної ситуації на місцях загрожує невиконанням державних програм, зокрема щодо посівної. «Треба вам вправлятися як завгодно, але посівне насіння треба дістати», — відповів йому на це присутній на засіданні заступник голови українського РНК О. К. Сербиченко, додавши, що і визначений центром високий хлібозаготівельний план республіка повинна безумовно прийняти «при якому завгодно стані речей». «Ми повинні поставити питання так, — наголосив він, — щоби себе власним хлібом забезпечити і не завозити хліба ані імпортного, ані з Сибіру, Поволжя, Уралу і т. ін. Усе можливе, щоби заготувати для споживчих районів РСФРР або Туркестану так само повинно слугувати нашим зобов'язанням»²⁵.

Декларована Сербиченком як директивна вказівка стратегія виживання республіки за рахунок власних ресурсів спричинила гостру полеміку серед учасників. Представники з місць хто стримано, а хто і з неприхованим хвилюванням говорили про обмежені можливості округ, не віднесених до числа постраждалих, а також про потребу надання допомоги їх біднішому населенню. Дехто з урядовців рішуче наполягав на більшій активності й послідовності української сторони в обстоюванні інтересів України в Москві. Найвиразніше цю позицію озвучив М. М. Полоз, зауваживши таке: «Ми не маємо жодного права недооцінювати того розміру явищ, які перед нами є, а у нас ця скромність, певна делікатність в цій галузі є. Думаю, що той стан, в якому ми зараз знаходимося, в деякій мірі є наслідком надзвичайного зменшення запасів самого населення в Степу <...>. Ми вже давно трубили на всіх засіданнях УЕН і на всіх комісіях, що ми наближаємося до періоду недороду, що цей недорід неминучий, навіть вираховували, коли він наступить. Говорили ми і про резерви, але зрештою нічого не утворили і нічого у нас ніде немає <...>. Своїми українськими силами ми з цим справитися не зможемо, а тому мусимо звернутися зі всією серйозністю до союзних центрів»²⁶.

Відверті дорікання у бік найвищого керівництва України щодо пасивності у поводженні з Москвою примусили виправдовуватися

²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 4. — Спр. 283. — Арк. 152.

²⁶ Там само. — Арк. 159–160.

**Стратегія державної допомоги
районам УСРР, що постраждали від недороду:
«Україна повинна сама себе годувати»**

УРОЖАЙНІ ОКРУГИ МАЮТЬ ДОПОМОГТИ НЕДОРІДНИМ.

ТРЕБА ПОСИЛИТИ ШЛЯХОВЕ БУДІВНИЦТВО В ДОНБАСІ.

(Промова тов. Чубаря на засіданні Раднаркому).

На останньому засіданні Раднаркому під час обговорення справи про розподіл між округами 2 млн. карб. на потреби недорідних районів України, тов. Чубар виступив у дискусії з такою заявою.

Ми дали директиву,—сказав тов. Чубар,—вишукати 5 млн. карб. на допомогу районам України, де загинули заєви. Перші 2 млн. карб. мають дати округи, де був урожай, із своїх бюджетів. Виділення цих коштів із місцевого бюджету зв'язане з певними трудовими, особливо, через те, що останнього часу ми покладаємо на місця ряд зобов'язань — видачу стипендій студентам, утримання деяких установ та інші,—що раніше лежали переважно на державному бюджеті.

Представники округконкомів, прибуваючи до Харкова, заявляють, що вони не можуть виконати вашої директиви про складання місцевого бюджету, бо крім додаткових зобов'язань, що їх покладає уряд, на їхній бюджет натискають різні відділи округконкомів. Виявляється, що округи відділи одержують від наркоматів інструкції: «пастушайте на округконком, щоб забезпечити виконання отого-то завдання». Випливає певна суперечність. Раднарком дав загальну директиву про

складання місцевого бюджету, точно зазначивши, які саме статті витратку передаються на нього, і в той же час окремі наркомати через голову Раднаркому натискають на місцевий бюджет.

Це один бік справи, що ускладнює справу допомоги недорідним округам. Другий полягає в своєрідному підході самих округ до складання місцевого бюджету. Коли судити про стан місць за їхніми бюджетами, то виявляється, що на Україні нема жодної бездефіцитної округи. Майже всі округконкоми, навіть потужних округ, складають свої бюджети чомусь з дефіцитом. Це зовсім неприпустимо.

Коли місця за тавни принципом будуватимуть свій бюджет, коли всі округи розраховуватимуть на допомогу уряду, то ми далеко не поїдемо. Практика складання місцевих бюджетів спирає враження, що місцеві робітники найменше думають про те, щоб укластися в певні рамки за рахунок власних коштів та зате багато енергії витрачають на поїздку до центру, щоб спробувати зібрати додаткове засигнування.

За таких умов одержати з місцевого бюджету 2 млн. карб. для недорідних округ — завдання і складне, і труд-

не. З усім тим—це завдання треба виконати, бо, коли-б потужні округи самої України не підтримували суміжних недорідних районів, ми не зможемо відатися по додаткову допомогу до соціального уряду.

Решту—3 млн. карб. для недорідних округ перше галасало взяти з коштів, так званого, шляхового фонду. Фактично це визначало-б скоротити шляхове будівництво в Донбасі та в інших промислових районах. Я вважаю, що тут взято неправильну лінію. Шляхи в Донбасі в дуже великому стані: там надзвичайно трудно пройти з однієї копальні на другу, ніколи навіть буває трудно привезти хліба до копальні. Часто-густо транспорт хліба обходиться дорожче від самого продукту. Не вважаючи на це, ми весь час із шляхового фонду брали великі кошти, щоб допомогти цим округам.

Я вважаю, що тепер, після шахтвипускової справи, було-б неправильно зменшувати шляхове будівництво в Донбасі. Тому питання про ці 3 млн. карб. треба переглянути. Ще й нащо, я вважаю за потрібне поставити спеціальне питання про шляхи в Донбасі, важливі заходи до того, щоб у наших законах практично відбилися постанови відповідних органів про посилення уваги Донбасу.

голову Урядкому. Він запевнив, що питання про допомогу республіці «вже поставлено» перед союзним урядом, повідомив, що окремі позиції, як от виділення 1,5 млн. пуд. імпортного хліба, вже погоджені з центром, а інші — поки перебувають «у стадії руху». Коротко перелічив К. Я. Федотов і ті заходи, що їх українська сторона поки лише планувала вжити для пом'якшення ситуації. «Як бачите, широкі намічені заходи», — підсумував він²⁷.

31 липня 1928 р. урядова комісія подала на розгляд українського уряду попередній план заходів на допомогу потерпілим. Однак уряд визнав його «сирим», запропонувавши комісії ще попрацювати з тим, аби підготувати на цій основі проект доповідної записки союзному урядові²⁸. На опрацювання документів пішло ще два тижні, нарешті 14 серпня 1928 р. ґрунтовна доповідна РНК УСРР «Про допомогу округам, постраждалим від недороду 1928 р. на Україні» була готова й направлена у Москву²⁹.

Доповідна окреслювала територію, яку пропонувалося офіційно оголосити недорідною, і пропонувала розгорнутий план подолання наслідків лиха, а також подавала обрахунок обсягів і джерел необхідних витрат.

Постраждалими проголошувалися вісім округ і АМ СРР, причому залежно від ступеню ураження недородом вони розподілялися по «першій» (Одеська, Миколаївська, Херсонська), «другій» (Криворізька, Мелітопольська, Зінов'ївська) або «третьій» (Первомайська, Запорізька округи і АМ СРР) чергах. Зараховані до «першої черги» округи вважалися цілком постраждалими, натомість в округах «другої» і «третьої» черг такими визнавалися лише певні райони. Загалом визначені Доповідною недорідні території охоплювали 76 з 122 районів, 569,9 тис. господарств, з населенням 2756,4 тис. осіб та посівною площею у 3931,7 тис. десятин³⁰.

Як зазначалося у документі, критеріями для віднесення одних і не віднесення інших округ і районів до категорії потерпілих слугували:

²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 4. — Спр. 283. — Арк. 167–168.

²⁸ Там само. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5820. — Арк. 200–201зв.

²⁹ Там само. — Ф. 27. — Оп. 9. — Спр. 535. — Арк. 28–40; Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 6019. — Арк. 38–49; Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 6384. — Арк. 173–174.

³⁰ Там само. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 6019. — Арк. 39.

- а) дані ЦСУ про валові збори зернових по округах;
- б) балові показники врожаю по районах — недорідними вважалися ті з них, де врожайність оцінювалася у 2 і нижче бали;
- в) доповіді Урядових комісій, які виїжджали на місця;
- г) матеріали окружних виконавчих комітетів;
- д) фактор наявності нещорочу в окрузі у попередньому році та стан врожаю у округах, які межували з недорідними.

Справді, обраховані ЦСУ станом на 1 серпня 1928 р. балові оцінки посівів у восьми недорідних округах і АМ СРР коливалися на рівні 1,2–2,2 і визначалися як низькі. Суттєво меншим, у порівнянні з двома попередніми роками, був валовий збір головних хлібів по цих округах, причому на Одещині, Миколаївщині і Херсонщині нещорід по суті був повторним (Таблиця 21)³¹. Важкий стан справ у недорідних округах підтверджували як звіти урядових Комісій, так і дані окружних виконавчих комітетів. Дефіцитним був також опрацьований ЦСУ попередній хлібофуражний баланс села по цих округах (Таблиця 22)³². До того ж, всі вони мали неабияке господарське значення. У 1927/28 році нещорідні території дали 40% заготовленого по всій Україні хліба й понад 50% заготовілі найціннішої з продовольчих культур — пшениці³³. Інтенсивно розвивалася тут і м'ясо-молочна промисловість, що дозволяло продавати масло на експорт. Чималі перспективи демонструвало племінне господарство: виведена у степах худоба цінної червоно-німецької породи регулярно поставлялася до Росії. Нарешті віднесені до нещорідних округи були й своєрідним центром внутріукраїнського переселення, налічуючи близько 50 тис. нових господарств, на створення й облаштування яких вже було витрачено чималі кошти.

І все ж, окреслена доповідною територія нещорочу була суттєво меншою від тієї, що їй насправді належало б такою оголосити. Нагадаємо, що станом на 1 серпня 1928 р. балова оцінка головних хлібів ЦСУ УСРР визначалася як середня або й нижча за середню практично по всіх культурах і у більшості з українських округ, а попередньо складений за нормами витрат 1927 р. хлібофуражний

³¹ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 6019. — Арк. 41.

³² Там само. — Арк. 15.

³³ Там само. — Арк. 41.

баланс республіки взагалі показав величезну нестачу хліба, насамперед продовольчого, причому не лише у масштабі всієї України, але також і на рівні її окремих регіонів. Вочевидь під впливом нав'язаної союзним центром стратегії виживання України власними силами, укладачі доповідної від початку не ставили перед собою завдання якомога повніше охопити допомогою потерпілих, а опікувалися тим, як вписатися у вкрай обмежені ресурси, не порушивши при цьому декларованих союзним керівництвом грандіозних планів промислової модернізації країни: заперечувати їх пріоритетність означало небезпеку наразитися на звинувачення у належності до «правої опозиції».

Таблиця 21

**Валовий збір 8 головних зернових культур
(тис. пуд.) / балова оцінка посівів у недорідних округах
(1926, 1927 рр. фактичний, 1928 р. — станом на 1 серпня)**

округи	1926	1927	1928
«першої черги»: Одеська, Миколаївська, Херсонська	111560	65900	29025/1,2
«другої черги»*: Криворізька, Мелітопольська, Зінов'ївська	113935	129536	61182/1,7
«третьої черги»: Первомайська, Запорізька округи, АМ СРР	97098	78411	56925/2,2

Таблиця 22

**Попередній Хлібофуражний баланс округ «трьох черг»
(не раніше 1 серпня 1928 р., тис. пуд.)**

Округи	Валовий збір на 01.08.28	Насіння	На продовольство	Конц. кормів	Загалом	Лишки/нестача
1	2	3	4	5	6	7
<u>«перша черга»:</u>						
Миколаївська	8239,6	3174,8	5289,7	5245,9	13710,4	-5470,8
Одеська	11467,6	3421,9	6085,3	6637,2	16144,4	-4676,8
Херсонська	9319,0	5453,3	6666,4	7510,5	19630,2	-10311,2
<u>загалом:</u>	29026,2	12050,0	18041,4	19393,6	49485,0	20458,8

Закінчення таблиці 22

1	2	3	4	5	6	7
<i>«друга черга»:</i>						
Зінов'ївська	20487,4	3626,6	9159,8	7882,9	20669,3	-181,9
Криворізька	17981,9	3764,8	6731,4	6806,2	17302,4	+679,5
Мелітопольська	22714,9	6315,8	9124,7	10066,8	25507,3	-2792,4
<i>загалом:</i>	61184,2	13707,2	25015,9	24755,9	63479,0	-2294,8
<i>«третья черга»:</i>						
Запорізька	26154,1	3369,5	6172,4	6691,5	16233,4	+9920,7
Первомайська	20202,1	2992,1	8206,9	7399,9	18598,9	+1603,2
АМ СРР	10596,9	1979,2	6619,6	4666,6	13256,4	-2668,5
<i>загалом:</i>	56953,1	8340,8	20998,9	18758,0	48097,7	+8855,4
Потреби по всіх округах:	147163,5	34098,0	64056,2	62907,5	161061,7	-13898,2
Потреби по всіх округах:	203896,0	45008,0	79102,0	99455,0	223565,0	-19559,0 -29947 -10278

Цим вочевидь можна пояснити й надзвичайну скромність, а подекуди й умовність тих обсягів допомоги, що про них український уряд клопотав у Москві. Також кидалася в око виразна зорієнтованість планованої державної допомоги не стільки на соціальну сферу, скільки на підтримку виробничих потужностей села. На це вказувала вже сама послідовність перелічених у Доповідній допоміжних заходів. На першому місці — збереження посівної площі, далі — підтримка тваринництва, і лише після цього продовольча допомога населенню та заходи загальноекономічного характеру.

Для збереження посівних площ пропонувалося видати селянам насіння, якого в умовах недороду справді бракувало. Посівні в Україні проводилися двічі на рік, тож і насіннева допомога та пільгові кредити для купівлі зерна і найму тяглової сили розраховувалися окремо для осені 1928 р. і для весни 1929 р. На посів озимих культур, який уже був не за горами, раніше планувалося виділити 14,5 млн. пуд., однак тепер український уряд просив збільшити план постачання республіки насінням до 16,5 млн. пуд. План постачання насінням яркових виглядав скромнішим, становлячи усього 7,9 млн. пуд., однак аби його виконати, зерно слід було наперед зарезервувати. Окремою статтею в Доповідній передба-

чалось виділення селянам 5 млн. пуд. насіння картоплі, значення якої в умовах недороду зернових суттєво зростало.

Підтримка тваринництва планувалася у вигляді допомоги грубими і концентрованими кормами, а також активізації ринку збуту худоби. Хоча за даними ЦСУ у недорідних районах налічувалося 1010845 голів крупної рогатої худоби (561026 робочих коней, 57708 волів, 490163 корови тощо), годувати тут планувалося лише належних бідноті 230 тис. робочих коней і 254,7 тис. корів. Утім, і ця худоба в принципі потребувала значно більшого, ніж передбачалося планом допомоги. Замість 34385 тис. руб., що їх за існуючими нормами слід було б просити у союзної влади для годування 484700 голів худоби, український уряд домагався лише 12735 тис. руб., тобто 38% необхідної суми. Цими коштами планувалося забезпечити поставку до недорідних районів 8660 тис. пуд. концентрованого і 6800 тис. пуд. об'ємистого фуражу. Щодо збереження волів, свиней, молодняка і птиці, то це програмою допомоги взагалі не передбачалося.

Що стосується продовольчої допомоги населенню, то на неї за планом могло розраховувати приблизно 30% населення недорідних районів — загалом 855 тис. осіб, у тому числі 342 тис. дітей. Із урахуванням встановлених ЦСУ норм (у рік на особу — 13 пудів зерно хлібів і 10 пудів картоплі) потреби в продовольстві для них визначалися у 11115 тис. пуд. зернових (4446000 пуд. — дітям і 6669 тис. пуд. — дорослим) і 8550 тис. пуд. картоплі. Ще 1,5 млн. пуд. хліба додатково планувалося тримати в резерві на випадок додаткових витрат.

Передбачені планом загальноекономічні заходи передбачали низку фінансових пільг — зниження на 16 млн. руб. суми сплати ЄСГП, виділення 10 млн. руб. для пролонгації платежів по системі сільськогосподарського кредиту, а також збільшення з 15% до 18% пільгового фонду для надання страхових виплат.

Окремо ставилося питання про дозвіл Українському Червоному хресту організувати лотерею на 1 млн. руб., реалізація якої мала б допомогти посиленню дитячого харчування.

Загальна вартість усіх визначених у Дповідній заходів допомоги (без урахування знижки по ЄСГП) становила 59046900 руб., з них 17017000 руб. потребувалося для посівних кампаній, 12735 тис. руб. — для фуражу худобі, 20061400 руб. — на продовольство

населенню і 10 млн. руб. — на пролонгацію різного роду селянських платежів. Усі ці кошти Харків розраховував дістати з союзного бюджету. Утім, виділення цих грошей само по собі не вирішувало справи. Реальну підтримку потерпілим могли забезпечити не гроші — «папірці», що їх влада в цей час друкувала у безмежній кількості і вартість яких стрімко зменшувалася, а лише продовольство, фураж, насіння тощо. В переважній більшості усе це український уряд планував винайти в самій Україні, попередньо заручившись згодою союзної влади. Однак певну частину необхідного потерпілим районам Харків усе ж сподівався дістати від інших союзних республік, зокрема з Росії. Так, з 16,5 млн. пуд. насіння для осінньої посівної українськими заготівлями планувалося покрити 11,5 млн. пуд., натомість 5 млн. пуд. РНК УСРР просила завезти з Північного Кавказу і Криму вже до 7 вересня. Також з 15466 тис. пуд. концентрованого і об'ємистого фуражу винайти з українських ресурсів планувалося 8,8 млн. пуд., решту 6666 тис. пуд. планувалося завезти з Росії³⁴. Натомість основним джерелом постачання хлібом сільського населення недорідних територій мав стати український мірчук.

Ситуація, яка складалася в Україні через недорід, примусила РПО СРСР 17 серпня 1928 р. створити спеціальну «Комісію з питання про стан хлібозаготівлі, продовольчого постачання і насіннепостачання озимої кампанії по Україні». Її головою напевно став заступник голови РНК і РПО В. В. Шмідт³⁵, до складу комісії увійшли найвищі посадові особи — А. І. Мікоян (нарком торгівлі СРСР), М. П. Брюханов (нарком фінансів СРСР), Г. Ф. Гринько (заступник голови Держплану СРСР), В. П. Мілютин (голова ЦСУ), М. А. Кубяк (нарком земельних справ РСФФР) і К. Я. Федотов (заступник наркома земельних справ УСРР, голова українського Урядкому)³⁶. Подобиці створення та діяльність цієї комісії вивчені мало, проте наявні документи ясно вказують, що вона істотно вплинула на позицію союзної влади щодо заходів підтримки недорідної України.

³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 6019. — Арк. 53.

³⁵ Уряд допомагає недорідним округам. Додаткові асигнування, ухвалені урядом // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 30 серпня.

³⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5968. — Арк. 21.

20 серпня 1928 р. відбулася нарада Комісії, на якій головував А. І. Мікоян і в ході якої обговорювався поданий К. Я. Федотовим проект постанови РПО про заходи допомоги округам, потерпілим від недороду³⁷. В ньому пропонувалося визнати «в основному правильним» намічений українським урядом план дій та доручити Держпланові СРСР у п'ятиденний термін розглянути усі українські заявки з тим, аби не пізніше 25 серпня представити відповідні пропозиції на затвердження союзного РПО. Хоча на нараді Комісії РПО були присутні представники України — заступник постпреда УСРР при уряді СРСР Вдовиченко та нарком торгівлі М. О. Чернов, який, між іншим, з невідомих причин заміняв Федотова, — належним чином відстояти український план дій їм не вдалося. Комісія не підтримала клопотання Харкова збільшити до 16,5 млн. пуд. план постачання насінням республіки для осінньої посівної, висловила за те, аби скоротити з 5 до 2 млн. пуд. передбачені заявкою розміри завозу посівного зерна з Росії і хоча підтримала ідею створення в Україні резервного фонду насіння у 8 млн. пуд. для весняної посівної, проте не дала дозволу українцям самостійно цим хлібом розпоряджатися. Щодо усіх інших клопотань українського уряду, то вони переадресовувалися до Держплану і НКФ СРСР, для роботи над якими їм відводилося від двох до трьох тижнів.

Затвержені Комісією рішення лягли в основу протокольної постанови РНК СРСР № 274 від 21 серпня «Про надання допомоги населенню постраждалих від недороду округ УСРР: Херсонської, Миколаївської, Одеської, Криворізької, Мелітопольської та АМ СРР»³⁸. Оцінюючі її, заступник українського постпредства Вдовиченко у своєму листі на ім'я Рудзутака від 24 серпня констатував: «Питання про продовольчу допомогу постраждалим районам України передано у проробку на тривалий термін, в результаті чого допомога цього виду фактично стане можливою лише з жовтня м-ця, у той час, коли біднота постраждалих районів вже упродовж трьох місяців голодує і коштів для купівлі продовольства не має»³⁹.

Минуло два тижні, і 4 вересня 1928 р., у розвиток власного рішення від 21 вересня, союзний уряд видав іще одну постанову

³⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5968. — Арк. 62.

³⁸ Собрание законов и распоряжений. Отдел первый. — 1928. — № 56. — Ст. 497; ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 9. — Спр. 534. — Арк. 93.

³⁹ Там само. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5968. — Арк. 10.

про допомогу населенню українських округ, постраждалих від недороду⁴⁰. Ця постанова, однак, ясно засвідчила неготовність союзного керівництва задовольнити навіть скромні клопотання України. Особливо це стосувалося продовольчої допомоги, обсяги якої, порівняно із заявленою в Доповідній РНК УСРР від 14 серпня, були скорочені вдвічі. Загальне уявлення про ступінь задоволення союзним керівництвом усіх клопотань українського уряду демонструє вміщена нижче таблиця (Таблиця 23⁴¹).

Таблиця 23

**Ступінь задоволення клопотань українського уряду
постановами РНК СРСР від 21 серпня і 4 вересня 1928 р.**

	Клопотання українського уряду	Призначено союзним урядом
1	2	3
Осіньня посівна:	6007.000 руб.	3700000 руб.
Насіннепостачання		
– насіння	16,5 млн. пудів, у т.ч. 5 млн. пудів з РСФРР	14,2 млн. пудів, у т.ч. 2 млн. пудів з РСФРР
– кошти на насіння	4059000 руб.	2000000 руб.
Наймання тяглової сили	1948000 руб.	1700000 руб.
Продовольча допомога:	20061000 руб.	10500000 руб., у т.ч. дорослим — 5,5 млн. руб., дітям — 5,0 млн. руб.
– зернохліби	для 855 тис. осіб, у т.ч. 342 тис. дітей 11115 тис. пудів на 13338 тис. руб.	
– картопля	8550000 пудів на 4874500 руб.	
– спеціальне дитяче харчування	2394000 руб.	

⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 4. — Спр. 72. — Арк. 23.

⁴¹ Там само. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 6384. — Арк. 173–174; Ф. 27. — Оп. 9. — Спр. 534. — Арк. 93; Спр. 535. — Арк. 4.

Закінчення таблиці 23

1	2	3
Фураж	12735000 руб.	12000000 руб.
Пролонгація платежів с/г кредиту	10000000 руб.	5000000 руб.
Держстрах	довести розмір пільгового фонду до 18%	1000000 руб.
Знижки по ЄСПП	16000000 руб.	16000000 руб.
Весняна посівна: Насіннепостачання – насіння	7,9 млн. пудів насіння зернових, 5 млн. пудів картоплі	забронювати з українських заготівель 8 млн. пудів ярових культур, порядок витрати їх
– кошти на насіння	10280600 руб.	відкласти до початку ярової кампанії в СРСР
Наймання тяглової сили	2000000 руб.	
Організація лотереї	1000000 руб.	відкладено

Скорочення союзним урядом майже вдвічі визначеної українською стороною мінімальної допомоги стало неприємною новиною для Харкова. Тривалі дощі під час збирання врожаю іще більше ускладнили ситуацію в республіці, тож з початком осені стало очевидним, що на державну допомогу реально потребують не лише ті округи, які раніше були оголошені потерпілими. Шукаючи вихід із скрути, Урядком на своїх засіданнях 6 і 7 вересня вирішив внести на розгляд РНК УСРР пропозицію винайти у республіканському бюджеті 10 млн. руб. на допомогу потерпілим та посилити взаємодію у цій справі з недержавними організаціями шляхом уведення до складу комісії представників ВУКС, УЧХ і ЦКДД⁴². Водночас іще 30 серпня Урядова комісія визнала за доцільне приступити до організації на місцях окружних комісій

⁴² ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 9. — Спр. 546. — Арк. 22, 37–38.

допомоги на чолі з головами ОВК⁴³. У перших числах вересня К. Я. Федотова на посаді голови Урядкому заступив нарком земельних справ О. Г. Шліхтер, що звісно сприяло підвищенню статусу комісії⁴⁴.

20 вересня 1928 р. Рада народних комісарів УСРР постановою № 46/588⁴⁵ внесла зміни до місцевого бюджету республіки на 1928/29 р. Більшість округ повністю або частково були звільнені від відрахувань до республіканського фонду регулювання (промподатку, сільгосподатку) та від утворення фонду житлового будівництва. Було передбачено також відстрочення сплати округами внесків на республіканську промисловість і торговельне будівництво. При цьому до переліку округ, які отримували бюджетні пільги, крім раніше визнаних потерпілими, зараховувалися ще й Криворізька та Маріупільська округи. Решта округ залишалася без бюджетних пільг, більше того коштом так званих «міцних» округ планувалося творити фонд уряду УСРР для надання допомоги потерпілим від недороду. Загалом же з місцевих бюджетів на ці потреби мало піти 5 млн. руб., стільки ж уряд погодився дати з загальнореспубліканського бюджету, попередивши, однак, усі окружні виконавчі комітети, що переліченими у постанові заходами «вичерпуються всі можливості Уряду й що на підставі цього округи мають скласти баланс своїх бюджетів без дефіциту»⁴⁶.

Того ж дня голова Урядкому Шліхтер на об'єднаному засіданні РНК і УЕН доповідав про стан допомоги потерпілим і представляв оновлений план дій, який ґрунтувався на союзно-республіканських коштах. Власне, головною статтею економії в плані виявилась продовольча допомога населенню. Попри те, що до недорідних додатково було зараховано чотири райони, а вся територія стихійного лиха тепер охоплювала 620 тис. господарств з населенням близько 3 млн. осіб і польовим засівом у 4116300 десятин, кількість тих, кого Урядком пропонував організовано годувати не лише не

⁴³ ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 9. — Спр. 546. — Арк. 19.

⁴⁴ Там само. — Арк. 22.

⁴⁵ Там само. — Ф. 1. — Оп. 4. — Спр. 346. — Арк. 11–12; Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 6384. — Арк. 152–153; Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5968. — Арк. 49, 148.

⁴⁶ Там само. — Ф. 1. — Оп. 4. — Спр. 346. — Арк. 12.

збільшилася, але навіть дещо зменшилася. Зокрема за рахунок зниження вікового бар'єру 14-ти річними, на 42 тис. зменшилася кількість дітей, яким пропонувалося надавати допомогу. Іншим способом економії стало скорочення вдвічі попередньо встановленої продовольчої норми. За новим планом вона мала складати лише 7 пуд. зерна і 5 пуд. картоплі на особу на рік. Загальна вартість дитячого харчування Урядкомом була обрахована у 9 млн. руб., з них 5 млн. мали забезпечити союзні кошти, а решту — різні українські громадські організації, суботник, лотерея тощо. На продовольчу підтримку дорослого населення, зокрема на організацію громадських робіт, за розрахунками комісії потребувалося 8 млн. руб., п'ять з яких також виділялися з союзного бюджету, а усе інше мала забезпечити українська сторона⁴⁷.

Однак і такий вельми скромний план через напружений стан бюджету нарада визнала невід'ємним для України, доручивши Урядкому переглянути розмір допомоги у бік її зменшення. Разом із тим визначені свіжою постановою РНК 10 млн. руб. із республіканського бюджету було вирішено розподілити у такий спосіб, аби більшість цих коштів пішла на господарські заходи, а не на годування населення недорідних округ⁴⁸.

Поки верховна українська влада міркувала, як саме урізати і без того урізаний план допомоги, найбільш сміливі керівники місцевого рівня, причому не лише офіційно зарахованих до переліку потерпілих, відчайдушно намагалися переконати Харків у тому, що «офіційні дані» про стан справ на місцях не відповідають дійсності і що вони потребують на державну допомогу. Зокрема, 26 і 28 вересня голова Дніпропетровського ОВК на засіданні Урядкому підняв питання про завищення ЦСУ розрахунків щодо розміру врожаю та звернувся до комісії іще раз вивчити ситуацію в регіоні й зарахувати до потерпілих інші недорідні райони округи, насамперед Царичанський⁴⁹. Також 29 вересня голова ОВК Уманської округи І. П. Яцевський, формально не віднесеної до потерпілих, надіслав листа до РНК УСРР, в якому повідомляв про майже 100% загибель пшениці у низці районів південної частини округи, про

⁴⁷ ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 6414. — Арк. 196.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само. — Ф. 27. — Оп. 9. — Спр. 546. — Арк. 92–93.

від'ємне сальдо її хлібофуражного балансу та негативний вплив на місцевий хлібний ринок з боку сусідніх недорідних округ, а головне — просив уряд визнати Уманську округу частково постраждалою від недороду та принаймні дозволити залишити в ній увесь місцевий хлібний фонд⁵⁰.

Тривожні звістки з місць та проблема дефіциту коштів для організації допомоги потерпілим 2 жовтня 1928 р. спеціально обговорювалися на засіданні українського РНК⁵¹. Однак замість того, аби добиватися кардинального перегляду плану у бік його збільшення, замість вимог до союзного центру виділити додаткові кошти на цю справу український уряд уже вкотре доручив Урядовій комісії попрацювати над «удосконаленням» плану допомоги у межах наявних коштів, додатково спрямувавши на місця представників комісії для встановлення «дійсної потреби» округ.

У відповідності з цією вказівкою 4 жовтня 1928 р. голова Урядкому О. Г. Шліхтер подав на розгляд УЕН ще один варіант плану допомоги. Він ґрунтувався виключно на союзних коштах, натомість українські ресурси пропонувалося тримати в резерві, «до вдосконалення відомостей про стан потерпілих від недороду округ»⁵². Передбачалося дати на продовольство дорослому населенню недорідних округ усього 4680 тис. руб., а дітям — 4255 тис. Отже, стаття «продовольче забезпечення», наче та шагренева шкіра, знову стиснулася — цього разу з 17 млн. до 8,9 млн. руб., і потенційна продовольча допомога потерпілим по суті перетворювалася з незначної на умовну. Вочевидь усвідомлюючи це, УЕН своєю постановою запропонувала ОВК ширше розгорнути на місцях роботу «щодо використання самодіяльності населення», і водночас надала жорсткі приписи, кому саме і як слід видавати продовольчу допомогу. «Запропонувати окружним виконавчим комітетам, — ішлося у постанові, — пильно стежити за тим, аби в першу чергу допомога надавалась найбільш потерпілим районам, в районах — найбільш потерпілим селам, в селах — колгоспам, переселенцям та маломісцним поодиноким господарствам, індивідуально урахувуючи стан та потреби кожного господарства»⁵³.

⁵⁰ ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 9. — Спр. 549. — Арк. 1–2.

⁵¹ Там само. — Спр. 525. — Арк. 40.

⁵² Там само. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 6414. — Арк. 196.

⁵³ Там само.

«Оперативний план» від 4 жовтня 1928 р. УЕН був оголошений «лише першим ступенем загального плану допомоги недорідним районам»⁵⁴. Попри це звістка про нього спричинила паніку на місцях. Панікувати справді було чого. Нові розпорядження передбачали кардинальне скорочення встановлених раніше і без того вкрай обмежених обсягів державної допомоги, причому стосувалося це навіть дітей.

8 жовтня ЦК ДД спрямувала до Президії ВУЦВК і РНК УСРР протест на постанову УЕН, наполягаючи на неможливості виконати передбачене нею скорочення щомісячної видачі пайків дітям з 300 до 185 тис. Домагаючись відновлення попереднього плану, комісія інформувала, що її представники разом з УЧХ об'їжджали недорідні території й мали можливість переконатися в тому, що і попередній план годування дітей «може бути прийнятий лише як мінімальний, оскільки він далеко не задовольняє всього дитинства, що потребує на харчування»⁵⁵. 11 жовтня подібну за змістом телеграму доправили до Григорія Петровського голова РНК АМ СРР та керівник тамтешньої комісії ДД. «Проведення нового плану викличе крайнє невдоволення серед тих, хто потребує на допомогу, — писали вони, — доведеться відмовитися від надання допомоги більшій частині дітей і жінок»⁵⁶.

Тим часом у другій декаді жовтня до недорідних округ виїхали самі члени Урядкому. Голова комісії О. Г. Шліхтер навідався на Одещину, на Зінов'ївщині і Первомайщині побував Шаляхин, на Криворіжжі і Запоріжжі — П. І. Попов, у АМ СРР — Макаревич, у Миколаївській окрузі — В. Качинський, у Дніпропетровській — О. В. Одинцов, у Мелітопольській — Пахомов⁵⁷.

Перед виїздом члени Комісії дістали «Інструкцію»⁵⁸, що детально прописувала, які саме відомості і в який спосіб їм треба збирати. Урядовцям належало привезти до Харкова нові розрахунки валового збору врожаю у недорідних районах по 8-ми головних хлібах (у пудах і рублях), дані про умовно-чистий збір

⁵⁴ ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 6414. — Арк. 196.

⁵⁵ Там само. — Ф. 27. — Оп. 9. — Спр. 537. — Арк. 39, 101.

⁵⁶ Там само. — Спр. 530. — Арк. 141.

⁵⁷ Там само. — Спр. 521. — Арк. 112–117, 142–150.

⁵⁸ Там само. — Спр. 531. — Арк. 147.

цих культур на душу сільського населення (в пудах по районах), а також наново складені районні хлібофуражні баланси. Деякі з вказівок «Інструкції», передусім щодо обчислення балансів, ясно вказували на те, що об'єктивно у завдання членів Комісії входило не стільки з'ясування реального стану справ на місцях, скільки виявлення додаткових джерел економії для перерозподілу вкрай обмеженої державної допомоги.

22 жовтня 1928 р. члени комісії, які повернулися з округ, доповіли про побачене на місцях, після чого Урядком заходився укладати «вдосконалені» перелік недорідних районів та план допомоги⁵⁹. Завдання це, зважаючи на практичну відсутність необхідних ресурсів, по суті нагадувало невдалі спроби перетягування короткої ковдри з одного боку на інший. Інакше і бути не могло, адже поправити ситуацію в Україні можна було лише за умови кардинального перегляду стратегії дій союзної влади в умовах голоду — передусім призупинення чи принаймні гальмування високих темпів промислової модернізації країни і спрямування усіх вивільнених ресурсів для стабілізації обстановки в сільському господарстві та на вирішення гуманітарних питань.

1 листопада 1928 р. голова ВУЦВК Г. І. Петровський надіслав до Москви доповідну з клопотанням завезти в Україну 26,75 млн. пуд. хліба, з них 2 млн. — вже протягом листопада⁶⁰. Надії на те, що союзний уряд планує виправити складну продовольчу ситуацію в Україні, надавала ухвалена в Москві 2 листопада «з подання» комісії О. І. Рикова постанова об'єднаного засідання РНК СРСР і РПО. Витримана у імперативних тонах по відношенню до відомства А. І. Мікояна, постанова зобов'язувала його у трьохденний термін (!) вирішити питання про створення в Україні такого запасного хлібного фонду, котрий міг би бути використаний у випадку серйозних перебоїв з постачанням⁶¹.

А проте виступ Мікояна на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У розвіяв сподівання на реальну допомогу з боку союзного центру, натомість чітко окреслив прагнення сталінського керівництва і далі

⁵⁹ ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 9. — Спр. 531. — Арк. 139–140; Спр. 524. — Арк. 39; Ф. 1. — Оп. 4. — Спр. 346. — Арк. 25.

⁶⁰ Там само. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 6229. — Арк. 7.

⁶¹ Там само. — Спр. 5430. — Арк. 20.

дотримуватися обраної стратегії дій — не збавляти темпів військово-промислової модернізації, продовжувати тиск на селянство, а існуючі проблеми у продовольчому забезпеченні населення долати за допомогою внутрішніх ресурсів, зокрема в потерпілій від недороду і голоду Україні — за рахунок її ж власних сил.

«Я сказав — заготуйте і їжте хліб», — такою виразною реплікою сам Мікоян визначив головну ідею власної промови⁶², і це справді було точне визначення, адже тема безперечної наявності хлібних лишків в Україні проходила червоною стрічкою через всю промову наркома. Цей темі була підпорядкована і палка критика московським гостем «неправдивих показників» хлібофуражних балансів, і його нарікання на абсолютне «невиправдане» поширення по всій Україні так званих недорідних настроїв. «Це такі хороші настрої, котрими всі рішуче заражаються <...>. Мені товариші розповідали, що деякі округи тижнями сидять у Харкові, щоби їх записали в недорідні округи», — обурювався нарком⁶³, закликаючи місцевих керівників «будь-що» не лише активізувати темпи хлібозаготівлі, але й за рахунок «врожайних округ» збільшити їхні обсяги. «В урожайних районах є хліб. Треба все до кінця угнути в розпорядження держави», — наполягав Мікоян⁶⁴.

Перед початком засідання високого гостя з Москви пригостили в буфеті бутербродом. Однак сталінський нарком явно не оцінив такої гостинності, натомість з трибуни дорікнув господарям за поданий йому «надто товстий» кусень хліба і використав цей епізод для того, аби популярно роз'яснити українцям, де ж іще і як можна шукати ресурси для подолання дефіциту хліба. «Ось мене тут пригостили бутербродом і там хліба такий кусень, що я за цілий день його не з'їм. — Заявив нарком. — А ось, якби розподілити його на три-чотири шматочки, то мені б вистачило на цілий день, а так цей кусень пропаде. Треба наводити економію, треба, щоби в їдальнях так крупно хліба не різали, щоби тут була економія максимальна. Таку економію треба навести і в їдальнях, і вдома, не

⁶² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 306— Арк. 63.

⁶³ Там само. — Арк. 52зв.

⁶⁴ Там само. — Арк. 53.

урізуючи себе в споживанні, а раціонально використовувати, щоби не було зайвих куснів, щоби хліб не пропадав»⁶⁵.

Спеціально торкнувся А. І. Мікоян у своїй промові й проблеми імпорту хліба. «Я прямо кажу, — наголосив він, — що кожний пуд ввезення хліба — це означає пропорційне скорочення ввезення тракторів, хлопка, кольорових металів, каучуку і т. д. і т. д. Завезти 50 млн. пудів хліба — це означає витратити мінімум 75 млн. руб. золота. Кольорового металу на 40 млн. ми ввозимо. Якщо зменшити імпорт кольорових металів, ми повинні будемо зачинити всю електротехнічну промисловість. Для всієї шкіряної промисловості ми ввозили на 35 млн. руб. шкіри. Якщо не ввозити — це означає закрити половину усіх шкіряних підприємств. Хлопка ввозимо на 150 млн., якщо взяти на цю суму замість хлопка хліб, нам доведеться 200–300 тисяч робітників розпустити. Звісно, якщо положення погіршиться, якщо буде катастрофа, нам доведеться йти на ці заходи, але на ці заходи доведеться піти тоді, коли всі інші засоби будуть вичерпані <...>. А чи на Україні всі засоби вичерпані, чи у всій країні засоби вичерпані? Нічого подібного!»⁶⁶.

Нарешті кілька разів у своїй промові Мікоян прямо попередив, що на завезення до недорідної України хліба ззовні не варто розраховувати, і що в разі зриву кампанії самозабезпечення республіці доведеться сутужно. «Той, хто поставить справу на великих сподіваннях, на допомогу з боку, той поставить, повинен сказати, Україну у важке становище»⁶⁷, «Якщо ви в листопаді не зможете себе прогодувати, то що буде в березні, квітні, червні місяцях? Уявляю, що буде на Україні в ці місяці»⁶⁸, «Я переконаний, що українська парторганізація, котра в минулому році виявила величезну енергію, організованість і силу для вирішення хлібної проблеми, допомогла усьому Союзу вийти з утруднення, — вона повинна і може поставити завдання постачання України власним хлібом, бо дуже важко розраховувати на будь-яку серйозну допомогу ззовні»⁶⁹, — такими були відверті перестороги союзного наркома.

⁶⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 306. — Арк. 51.

⁶⁶ Там само. — Арк. 53зв.

⁶⁷ Там само. — Арк. 53.

⁶⁸ Там само. — Арк. 53.

⁶⁹ Там само. — Арк. 53зв.

Виступ А. І. Мікояна справив на учасників пленуму приголомшливе враження. Налякані можливістю звинувачення в «правому ухилі», місцеві партійні керівники в своїй абсолютній більшості наче набрали води в рота і не наважилися в чомусь заперечувати сталінському наркому. Щодо найвищих республіканських керівників, то вони на попередження про марність сподівань на союзну допомогу відреагували по-різному. Український нарком НК РСІ Володимир Затонський, наприклад, поспішив підтримати Мікояна, назвавши його доповідь «блискучою» і підтвердивши, що Україна справді ще має невичерпані ресурси, тому не повинна розраховувати на Союз. «Про це треба собі зробити тверду зарубку», — заявив він⁷⁰. Натомість голова ВУЦВК Григорій Петровський, скориставшись із відсутності в залі Мікояна, все-таки згадав про голод і дорікнув декому з колег за те, що ті у присутності союзного наркома промовчали про «страждання голоду, котрі переживає населення в голодуючих округах». Г. І. Петровський нагадав, як узимку 1928 р. інший секретар ЦК ВКП(б) — В. М. Молотов побував з коротким візитом в Україні, склавши потому «неправильні враження» про ситуацію в ній⁷¹. Мовчання учасників пленуму голова ВУЦВК визначив як «паралізацію жахом» перед загрозою бути зарахованим до «панікерів» і «правих ухильників» (утім, вірусом цієї хвороби вочевидь був уражений і сам Петровський: правлячи стенограми, свою власну необачну фразу про «страждання і голод» він вилучив, а на пленумі в Москві кілька тижнів по тому, жодних заяв про голод уже не робив). Ще один керівник високого рангу М. М. Майоров зайняв позицію «і нашим, і вашим», заявивши, що насправді «своїм хлібом» республіка не прохарчується, однак тут же зробивши застереження, що буде «політично неправильним» взяти «такий тон на пленумі, що Союз повинен нас годувати»⁷². Загальні фрази про потребу союзної допомоги й категоричні настанови дотримуватися стратегії самозабезпечення пролунали у виступі С. В. Косіора. Натомість голова РНК В. Я. Чубар у своїй заключній промові все ж попередив

⁷⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 306. — Арк. 52.

⁷¹ Там само. — Арк. 35–36, 40.

⁷² Там само. — Арк. 63.

А. І. Мікояна: «Ми повинні будемо наполягати на більш широкому задоволенні наших потреб»⁷³.

Така заява Чубаря вочевидь була пов'язана з надіями республіканського керівництва добитися збільшення обсягів допомоги при затвердженні союзного і республіканського бюджетів на 1929 р. Хоча формально господарський рік до цього часу вже завершився, прийняття нового бюджету затягнулося, тож питання про розміри допомоги Україні, незважаючи на категоричні заяви і попередження союзного наркома, усе ще могло вважатися відкритим. З іншого боку, буксування справи із державним бюджетом ставило Україну у вельми складне становище, адже далі тягнути з розгортанням організованої державної допомоги населенню було неможливо.

В умовах наростання продовольчої кризи РНК УСРР на своєму засіданні 6 листопада 1928 р. затвердила поданий Урядкомом остаточний план державної допомоги потерпілим⁷⁴. Документ цей приймався на зміну схваленого 4 жовтня УЕН «оперативного плану» й у протоколі урядового засідання офіційно називався «удосконаленим планом допомоги недорідним районам». Між тим, у документації Урядкому цей новий варіант проходив як «скорочений план допомоги недорідним районам»⁷⁵ і, власне кажучи, саме таким було його адекватне визначення.

На перший погляд у остаточному плані державної допомоги наново окреслена територія недороду навіть дещо збільшувалася, адже потерпілими в Україні тепер проголошувалися не вісім, а десять округ і АМСРР. Попри це кількість районів, яким належало надавати державну допомогу, залишилася незмінною, застигнувши на позначці 76, адже додавши до списку потерпілих «нові райони» відповідну кількість «старих» з нього було викреслено. Найбільш постраждалими визначалися райони в округах «першої черги»: в Одеській — 15 з 16, Херсонській — відповідно 13 з 14, Миколаївській — 9 з 10, у АМСРР — 9 з 10. В округах «другої черги» на допомогу могли розраховувати лише окремі райони: в Зінов'ївській — 3 з 17, Криворізькій — 5 з 10, Мелітопольській — 11 з 20, Дніп-

⁷³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 306. — Арк. 99.

⁷⁴ ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 6384. — Арк. 79.

⁷⁵ Там само. — Ф. 27. — Оп. 9. — Спр. 954. — Арк. 9.

ропетровській — 3 з 19, Запорізькій — 1 з 11, Кременчуцькій — 4 з 18, Первомайській — 3 з 14.

Критеріями належності того чи іншого району до потерпілих Урядкомом були проголошені «умовно-чистий збір урожаю на душу населення», «сальдова рештка на душу населення по балансу» та «висновки членів Урядової комісії, що на місця виїздили»⁷⁶. Змальована на підставі цих критеріїв економічна ситуація у недорідних округах справді виглядала загрозливою (таблиці 24⁷⁷, 25⁷⁸), хоча напевно повною мірою все ж не відбивала усієї складності стану справ на місцях.

Таблиця 24

Хлібофуражний баланс округ і районів, потерпілих від недороду (в пудах)

	недорідні округи і АМ СРР	недорідні райони
1. Приховані запаси хліба станом на 1 липня 1928 р.	17247	6074,2
2. Прибуток	203896	65066,6
а) завезено	15027	8759,8
– на насіння восени 1928	11626	6949,9
– самим населенням	3401	1809,9
б) валовий збір	171622	50232,6
3. Витрати	223565	103230,0
– продовольством населенню	79102	34669,6
– корм худобі	99455	47401,8
– насіння	45008	21158,6
4. Лишки	–19559	–38163,4

⁷⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 4. — Спр. 296. — Арк. 130.

⁷⁷ Там само. — Ф. 27. — Оп. 9. — Спр. 529. — Арк. 17, 18.

⁷⁸ Там само. — Арк. 14–16.

Таблиця 25

**Економічний стан недорідних районів УСРР
(у пудах, 1928 р.)**

№	округи	баланс (+ -)	умовно- чистий збір на особу	лишки (без урахування прихованих запасів)
1	2	3	4	5
I.	Одеська			
1.	Анатолівський (Тілигулоберезанський)	-808,1	+7,4	-24,3
2.	Андрієво-Іванівський	-869,0	+5,2	-23,4
3.	Антоново-Кодинцівський (Комінтернівський)	-586,7	+3,1	-26,9
4.	Березівський	-862,3	-4,0	-33,2
5.	Біляївський (Червоноповстанський)	-460,9	+12,2	-14,1
6.	Благоєвський (Великобуялицький)	-371,0	+5,2	-23,2
7.	Гросулівський	-668,2	+2,6	-23,9
8.	Зельцький (Фридрих-Енгельський)	-140,1	+23,7	-8,7
9.	Овідіопольський	-158,8	+17,2	-11,8
10.	Одеський	-417,4	+10,1	-16,9
11.	Жовтневий (Петровірівський)	-814,3	+5,0	-19,0
12.	Спартаківський	-161,1	+19,4	-12,4
13.	Троїцький	-649,1	+3,6	-20,8
14.	Фрунзівський	-804,0	+4,3	-24,5
15.	Цебриківський	-850,7	+5,4	-22,7
II.	Херсонська			
16.	Березнегуватський	-481,8	+7,7	-15,0
17.	Бериславський	-330,0	+3,1	-15,8
18.	Великоолександрівський	+45,8	+21,7	-4,0
19.	Голопристанський	-638,8	+12,2	-13,3
20.	Горностаївський	-735,7	+1,8	-20,7

Продовження таблиці 25

1	2	3	4	5
21.	Калініндорфський	-233,5	+5,5	-16,0
22.	Каховський	-787,9	+6,2	-16,8
23.	Качкарівський	-731,7	+7,9	-16,6
24.	Олешківський	-739,0	+1,2	-17,7
25.	Скадовський	+151,0	+17,9	-1,4
26.	Снігурівський	-656,5	+4,1	-20,3
27.	Херсонський	-934,3	+1,4	-20,3
28.	Чаплинський	-1121,9	1,3	-20,6
III.	Миколаївська			
29.	Варварівський	-678,0	3,6	-25,7
30.	Вознесенський	-847,8	9,9	-16,9
31.	Єланецький	-150,4	+20,9	-5,9
32.	Карло-Лібкнехтівський	-904,9	-1,5	-34,0
33.	Миколаївський	-1242,9	+3,5	-20,1
34.	Новобузький	-61,0	+19,8	-35,0
35.	Новоодеський	-654,7	+8,3	-16,1
36.	Очаківський	-364,9	+3,4	-22,3
37.	Полтавський (Баштанський)	-435,3	+11,1	-10,7
IV.	АМ СРР			
38.	Анан'ївський	-672,5	+5,9	-14,2
39.	Балтський	-1007,7	+8,1	-14,0
40.	Бирзульський	-834,4	+7,4	-18,8
41.	Дубосарський	-462,6	+12,6	-13,3
42.	Каменський	-19,8	+22,2	-2,5
43.	Крутянський	-382,1	+12,4	-9,9
44.	Слободзейський	-827,2	-1,2	-22,2
45.	Тираспольський	-706,0	+6,2	-15,4
46.	Червоновікнянський	-708,2	+12,1	-19,7
V.	Первомайська			
47.	Благодатнівський	-48,0	+16,4	-1,7
48.	Врадіївський	-585,1	+3,7	-14,9
49.	Любашівський	-143,5	+13,2	-4,1

Закінчення таблиці 25

1	2	3	4	5
VI.	Зінов'ївська			
50.	Бобринецький	-451,8	+18,7	-9,0
51.	Братський	-731,7	+5,6	-21,0
52.	Устимівський	-562,2	+12,6	-14,9
VII.	Криворізька			
53.	Апостолівський	-241,3	+15,9	-7,1
54.	Казаньківський	-304,2	+11,9	+10,1
55.	Криворізький	-561,2	+10,0	-11,0
56.	Нікопольський	-467,3	+15,2	-8,6
57.	Широкинський	-376,8	+8,4	-11,4
VIII.	Мелітопольська			
58.	Білозерський	-87,3	+14,4	-4,8
59.	Великопететиський	-187,8	+7,8	-9,0
60.	Верхньорогачицький	-174,3	+13,7	-6,7
61.	Веселівський	-269,3	+14,0	-10,0
62.	Вознесенський	-101,2	+10,4	-6,4
63.	Геничеський	-629,6	+10,4	-14,2
64.	Іванівський	-394,5	+11,6	-13,4
65.	Нижньосірогозький	-335,5	+7,0	-12,2
66.	Новотроїцький	-738,6	+5,3	-18,6
67.	Покровський	-493,1	+8,6	-12,4
68.	Якимівський	-411,0	+11,6	-11,6
IX.	Дніпропетровська			
69.	Петриківський	-375,1	+12,2	-10,2
70.	Верхньодніпровський	-299,6	+13,4	-9,1
71.	Кам'янський	-173,3	+14,1	-8,4
X.	Запорізька			
72.	Каменський	-207,8	+13,0	-7,4
XI.	Кременчуцька			
73.	Вереміївський	-331,6	+10,0	-11,5
74.	Новогеоргієвський	-625,8	+9,0	-13,1
75.	Крюківський	-277,7	+9,0	-11,5
76.	Лихівський	-356,0	+13,0	-10,3

Цю непевність зумовлювали, зокрема, помилкові обчислення хлібофуражних балансів, умовність яких посилювалася через застосовані при їх складанні підходи — скорочення на 15% норм споживання хліба селянством недорідних районів на фоні нарахування їм цілої низки «активів» — починаючи від так званих «прихованих» лишків хліба (ця стаття у прибутковій частині балансів, зважаючи на масштабний недорід і масовану викачку хліба у 1927/28 р., вже сама по собі виглядала нонсенсом) і завершуючи вже наданою скромною допомогою (насінням і продуктами харчування) чи обчисленням обсягів хліба, які місцеве населення, мовляв, могло самотужки завезти з сусідніх округ і районів.

Забігаючи наперед відзначимо, що і після затвердження остаточного переліку недорідних районів, місцеві керівники низки округ, переважно з тих, які отримали статус недорідних і тому формально «мали право» на прояви «недорідних настроїв», місяцями продовжували засипати РНК і Урядком клопотаннями про включення тих чи інших районів до переліку потерпілих і скаржилися на помилковість проведених комісією розрахунків. Ось кілька прикладів цього. 2 січня 1929 р. на засіданні Урядової комісії голова Первомайського ОВК Богатирьов, домагаючись надання допомоги Доманівському району, відверто заявив, що визначення цього району як дорідного — «це велика помилка», бо його «баланс, складений Ц.С.У., ні на чому не обґрунтований»⁷⁹. Урядкому була представлена й підготовлена окружною комісією допомоги потерпілим доповідна, де зазначалося, що «вживання для визначення гостроти недороду виключно районних хлібофуражних балансів і решти збору на душу населення не дає змоги достатньо правильно вирішити це питання [ступеню ураження недородом районів. — Л.Г.]» і що через недоліки в обчисленнях при оцінці ситуації в Доманівському районі загибель ярового хліба була врахована недостатньо, а дані про врожайність були завищені⁸⁰. Також 24 січня голова Запорізького ОВК звернувся до РНК УСРР, НКЗС та Урядкому з проханням переглянути список потребуючих

⁷⁹ ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 9. — Спр. 522. — Арк. 66–89; Спр. 529. — Арк. 49.

⁸⁰ Там само. — Арк. 69.

на допомогу районів округи⁸¹. Серед іншого, голова окружному повідомляв про такі вади в балансових розрахунках, як невірний розподіл валового збору врожаю по окремих районах (за обчисленнями комісії в Каменському районі припадало 13 пуд. хліба на душу, насправді ж — лише 6,6 пуд., відповідно у Томаківському районі не 21,3, а 11,6 пуд., у Хортицькому — не 22,7, а 15,6 пуд. тощо), перебільшення «прихованих лишків» селянського хліба (приблизно на 1 млн. пуд.), непевність визначення обсягів хліба, самотужки завезеного селянами округи (завезений хліб прораховувався, а вивезений — ні), перебільшення розміру осінньої насінневої позички, виданої населенню. На підставі усього цього голова Запорізького ОВК просив надати статус потерпілих принаймні трьом районам округи, хоча насправді недорідних районів у округі було значно більше⁸².

Те, що затверджений РНК УСРР 6 листопада 1928 р. остаточний перелік недорідних районів не був ані повним, ані точним, засвідчили і палкі дискусії в самому Урядкомі під час прийняття цього документу. Не погоджуючись із прийнятим 1 листопада списком, деякі члени комісії висловили «окремі думки», а член комісії з ЦСУ В. С. Мишкіс взагалі зняв з себе відповідальність за проведені за районними хлібофуражними балансами обчислення⁸³. Відтак обговорення переліку продовжилося наступного дня, при цьому одні райони до списку потребуючих на державну допомогу все ж до нього потрапили, але інші негайно були виключені з нього. Запорізька округа, скажімо, 1 листопада взагалі була позбавлена статусу потерпілої. 2 листопада, однак, Каменський район цієї округи був визнаний потерпілим, одночасно без будь-якої мотивації з списку недорідних було вилучено чотири райони Дніпропетровської округи — Дніпропетровський, Криничуватський, Солонянський, Царичанський⁸⁴. Ці останні, за визначеними самою ж комісією критеріями, мали усі ознаки недорідності. Хлібофуражний баланс Дніпропетровського району, наприклад, обрахо-

⁸¹ ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 9. — Спр. 315.

⁸² Там само.

⁸³ Там само. — Ф. 1. — Оп. 4. — Спр. 296. — Арк. 132; Ф. 27. — Оп. 9. — Спр. 531. — С. 136.

⁸⁴ Там само.

увався в мінус 454,5 тис. пуд. при умовно-чистому зборі на душу населення 11,5 пуд., Царичанський округ мав від'ємне сальдо балансу 349,5 тис. пуд. при умовно-чистому зборі 15 пуд. і т. ін. Певним компромісом стала підтримана українським урядом пропозиція Урядкому дозволити всім недорідним округам витратити 10% (а пізніше і 25%) виділених на допомогу коштів на підтримку не внесених до списку районів⁸⁵. Пізніше також було спрямовано 61 тис. руб. на продовольчу підтримку дітей Тульчинської округи⁸⁶.

А проте, і ті райони, котрі де-юре отримали статус недорідних, де-факто могли розраховувати не стільки на повноцінну допомогу, скільки на деяку підтримку з боку держави.

Як уже зазначалося, найуразливішою в плані державної допомоги була стаття про продовольчу допомогу населенню. Якби було задоволено клопотання української сторони від 14 серпня, розраховувати на харчі, за річної норми 13 пудів хліба і 10 пудів картоплі на особу, могли 30% селян недорідних районів — 855 тис. осіб (у тому числі 342 тис. дітей)⁸⁷; натомість за «удосконаленням планом», навіть удвічі скоротивши норми (7 пудів хліба і 5 пудів картоплі на особу), пайками можна було забезпечити лише 14% населення потерпілих районів⁸⁸. Загалом заходи державної допомоги передбачалося розгорнути в 76 районах десяти степових округ і АМСРР, де в той час мешкало 3108 тис. селян (1872 тис. дорослих і 1236 тис. дітей), об'єднаних у 651298 господарство, з 3688953 десятинами засівної площі та 1076255 головами робочої худоби⁸⁹.

«Удосконалений план» 6 листопада 1928 р. приймався українським урядом в умовах незавершеного бюджетного процесу. Тим часом при обговоренні Держбюджету на 1928/29 р. виявилися наміри центральних планувальних органів частково перекласти фінансовий тягар союзної допомоги українцям на плечі самої ж республіки. Про «механіку» такого «казусу» розповів під час свого виступу 19 листопада на пленумі ЦК ВКП(б) В. Я. Чубар. Зокрема

⁸⁵ ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 6384. — Арк. 79; Ф. 27. — Оп. 9. — Спр. 531. — Арк. 69-а.

⁸⁶ Там само. — Спр. 525. — Арк. 4.

⁸⁷ Там само. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 6384. — Арк. 173–174.

⁸⁸ Там само. — Ф. 27. — Оп. 9. — Спр. 954. — Арк. 11–12.

⁸⁹ Там само. — Арк. 9.

він звернув увагу на те, що закладаючи в бюджет певні кошти на допомогу Україні союзні органи паралельно практично на ту саму суму урізали витрати республіки. «Виходить, що лівова доля цих коштів — це також українські кошти, котрі зрізані», — висноував голова українського уряду⁹⁰. Цю саму тезу 5 грудня під час IV сесії ЦВК СРСР повторив у своєму виступі і Г. І. Петровський, зауваживши при цьому нонсенс, за яким тридцятимільйонна Україна, що дорівнює своїми багатствами Франції, змушена задовольнятися бюджетом, рівним бюджету московської губерніяльної ради⁹¹.

Невдоволення української сторони союзною бюджетною політикою не було новиною. І на партійних форумах, і на шпальтах республіканської преси з початку 1920-х рр. постійно лунали нарікання на обмежені бюджетні права республіки, непомірно високу частку фінансових вилучень з її прибутків, недостатнє фінансування тих чи інших статей витрат тощо. І все ж екстраординарна ситуація, яка складалася в УСРР у 1928 році через великий недорід, надавала українській темі особливого політичного звучання й, по ідеї, мала диктувати особливу логіку дій з боку союзного керівництва при розгляді бюджетних витрат. Однак цього не сталося. Попередньо визначена українською стороною як «мізерний мінімум» витратна частина бюджету УСРР на 1928/29 р. у 415,8 млн. руб.⁹², спочатку під тиском союзних органів була скорочена самою Україною до 409 млн. руб.⁹³, і врешті постановою ЦВК СРСР була затверджена в розмірі 388343 тис. руб.⁹⁴ Таким чином, у ході

⁹⁰ Как ломали НЭП... — Т. 3. — С. 173.

⁹¹ Промова тов. Петровського на засіданні Союзної Ради 5-го грудня // Комуніст. — 1928. — 7 грудня; Вісті ВУЦВК. — 1928. — 7 грудня.

⁹² Постановление СНК УСРР по государственному бюджету Украинской социалистической советской республики на 1928–29 бюджетный год. — Х., 1929. — С. 4; Промова тов. Петровського на засіданні Союзної Ради 5-го грудня // Комуніст. — 1928. — 7 грудня; Вісті ВУЦВК. — 1928. — 7 грудня.

⁹³ Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. — 1929. — № 2. — Арт. 15; Промова тов. Петровського на засіданні Союзної Ради 5-го грудня // Комуніст. — 1928. — 7 грудня; Вісті ВУЦВК. — 1928. — 7 грудня.

⁹⁴ У підсумку бюджетні витрати республіки за 1928/29 р. склали 403919 тис. руб. Див.: Постанова РНК УСРР за державним бюджетом Української соціалістичної радянської республіки на 1929–30 рік. — Х., 1930. — С. 10–11.

бюджетного процесу УСРР втратила, як мінімум, кілька десятків мільйонів рублів, непрямо «компенсувавши» частку з тих 42 млн. руб., які були затверджені для неї як союзна допомога.

Мотивація, що нею керувався союзний центр при прийнятті такого рішення, вочевидь насамперед виходила з окресленого сталінським керівництвом пріоритету військово-промислової модернізації країни (зважимо, що за тим же Державним бюджетом СРСР на 1928/29 р. витрати лише одного військового відомства склали 840 млн. руб. — удвічі більше, ніж річні витрати усієї УСРР)⁹⁵. Видається, однак, що традиція розглядати українську територію як «країну», з якої належить вилучати ресурси, в тому числі фінансові, так само могла відіграти свою роль. За оприлюдненим на початку 1927 р. дослідженням відомого економіста В. Доброгаєва, протягом 1923/24–1925/26 рр. із прибутків УСРР на підтримку економік «менш міцних союзних республік» було вилучено близько 382 млн. руб., що зумовило гостру від'ємність українського бюджету; водночас із прибутків РСФРР такі відрахування не робилися⁹⁶. За іншим дослідженням цього ж економіста, опублікованим у жовтні 1928 р., Україна на відміну від інших республік з року в рік була змушена переплачувати по внесках ЄСПП через невинправдане завищення в ній норм прибутковості селянських господарств. Відбиттям такої ситуації було, зокрема, і те, що при питомій вазі української сільськогосподарської продукції у загальносоюзній 20%, українські внески по ЄСПП становили 26–27%⁹⁷.

⁹⁵ ДАРФ. — Ф. 5446. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 54–55, 14–148. Публ.: Советское руководство. Переписка. 1928–1941 гг. — Москва, 1999. — С. 61–62. Апетити військового відомства були іще більшими, адже попередньо військові вимагали від бюджету 960 млн. руб. на 1928/29 фінансовий рік (при державному бюджеті СРСР у 1927/28 р. — 6465 млн. руб. і к 1928/29 р. — 8240,9 млн. руб.). Див.: *Ленард Самуельсон*. Красный колосс. Становление советского военно-промышленного комплекса. 1921–1941. — Москва, 2001. — С. 87–88.

⁹⁶ *Доброгаев В.* Проблема финансового баланса Украины / В. Доброгаев // *Хозяйство Украины.* — 1927. — № 2.

⁹⁷ *Його ж.* Обложение и доходность сельского хозяйства / В. Доброгаев // *Хозяйство Украины.* — 1928. — № 10. — С. 149.

III.2. Державне регулювання розподілу хлібних ресурсів, союзно-українська взаємодія в реалізації плану подолання наслідків недороду

Державне регулювання розподілу хлібних ресурсів в Україні в умовах недороду і голоду 1928/29 р. було позначене численними ускладненнями об'єктивного і суб'єктивного характеру. Як свідчить дослідження, проведене О. М. Мовчан, доволі напруженою протягом усього року була ситуація і з поставкою хліба городянам республіки⁹⁸.

Зауважмо, що вже у жовтні — на початку листопада 1928 р. мешканці низки українських міст через відсутність хліба практично опинилися на межі продовольчої катастрофи. Керівництво цих міст засипало НКТ розпачливими телеграмами про відсутність запасів хліба і проханнями про допомогу. Символічною подією стало й зникнення 6 листопада хліба з крамниць навіть у самій українській столиці. Численна московська робітничка делегація, яка саме цього дня прибула до Харкова святкувати 11-у річницю Жовтня й агітувати за єднання у «єдиному братерському союзі» пролетаріату Харкова і Москви, України і Росії⁹⁹, могла спостерігати величезні натовпи знервованих людей біля пекарень і розчарування покупців, які так і залишилися без хліба. І хоча хлібний дефіцит на свята пізніше було списано на погану роботу торговельних організацій, які, мовляв, недовипікли потрібної кількості хліба і замість працювати до першої години ночі, зачинили крамниці о дев'ятій годині вечора¹⁰⁰, усіх вочевидь не могла не тривожити думка: якщо перебої з постачанням хліба є навіть на свята і навіть у столиці, що ж може коїться в охопленому недородом селі?

Намагаючись стримати приплив голодних селян до міст за хлібом і в такий спосіб унормувати його поставки городянам, керівництво низки українських округ почало заводити забірні книжки — іще задовго до їх офіційного введення по всьому СРСР.

⁹⁸ Мовчан О. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. / О. Мовчан. — Київ, 2010. — 311 с.

⁹⁹ Братерський привіт робітництву Червоної Москви // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 6 листопада.

¹⁰⁰ У Харкові. Чому були черги на хліб 6-го листопада // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 13 листопада.

Запровадження карткової системи розподілу продуктів (1929 р.)

27-28

В Одесі, наприклад, забірні книжки з'явилися вже у березні 1928 р.: по них робітникам та їхнім родинам щодня належало видавати по 600 гр. хліба, службовцям — 400 гр., їх родинам — 300 гр., а кустарям — 200 гр. В Миколаєві постачання хліба по книжках розпочалося з червня 1928 р., причому тут і робітникам, і членам їхніх родин, і навіть безробітним призначалося по 800 гр. хліба, а службовцям, родинам інвалідів і безробітних — по 200 гр. У Криворізькій окрузі з вересня хліб видавався через закриті розподільники. З грудня 1928 р. на систему забірних книжок перейшли одразу в кількох округах, причому норми видачі хліба в них були різними. Скажімо, в Артемівській окрузі це було 800 гр. для робітників, 400 гр. — для всіх інших, натомість у Кременчуці — 600 гр. для робітників, 400 гр. для службовців, 200 гр. — для всіх інших тощо¹⁰¹.

Починаючи з березня 1929 р. система забірних книжок стала офіційною і повсюдною. До цього часу списки включених до централізованого постачання в Україні було кілька разів переглянуто і «вичищено» від «сторонніх елементів», унаслідок чого помітна частина городян, які вже кілька місяців брали хліб на картки, або взагалі залишилися без книжок, або ж були змушені задовольнитися значно нижчою нормою.

Норми постачання населенню хліба за забірними книжками було затверджено 19 лютого 1929 р. на засіданні РНК УСРР: для робітників і службовців, які працюють на виробництві — 600 гр., для робітників, які працюють на підземних роботах у шахтах Донбасу та Криворіжжя — 800 гр., для утриманців робітників і для безробітних — 400 гр., для комскладу РСЧА — 600 гр., для студентів вишів, технікумів, міліціонерів — 400 гр.; для службовців адміністративно-господарських та інших установ, а також утриманців службовців, військовиків РСЧА, кустарів, студентів вишів, учнів профшкіл — 300 гр.; в'язнів БУПРу — 200 гр.¹⁰² Тих, хто потрапив до системи централізованого постачання, виявилось загалом небагато — дещо більше 10% усього населення республіки. За інформацією НКТ УСРР станом на травень 1929 р. на централізованому постачанні у трьох промислових округах і 15 крупних

¹⁰¹ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 798. — Арк. 112–114.

¹⁰² Там само. — Арк. 6.

містах республіки числилися 3318242 особи, з них 2311399 — із щоденною нормою видачі хліба 300 гр.¹⁰³

Ситуація, в яку потрапляла більшість населення, віднесена за визначенням Й. В. Сталіна до категорії «другорядних споживачів», взагалі була драматичною, адже ці люди тепер мушили самі про себе дбати, розраховуючи, зокрема, на вільний ринок. Та цей останній завдяки впровадженню надзвичайних заходів усе менше міг задовольняти попит пересічного споживача. Арештами та іншими репресіями на кшталт застосування статті 127 КК УСРР («проти спекулянтів») до селян-виробників хліба — силові відомства успішно витіснили приватного торговця з ринку та залякали селян, однак зворотним наслідком цього стало різке зменшення пропозицій усіх видів продовольства на ринку, та й ринкові ціни на хліб врешті не тільки не впали, а навпаки зросли. У найбільш напружені місяці — квітень–травень–червень 1929 р. вартість пуду пшениці на вільному ринку республіки сягала 5,01–5,81 руб., а у степових округах навіть 7,18–6,01 руб. при заготівельній ціні у 1,31–1,34 руб. (динаміку коливання цін на хліб в Україні протягом 1928/29 р. демонструє таблиця 26)¹⁰⁴. Зрозуміло, що при такій дорожнечі зерна ціни на борошно або на печений хліб у приватника не могли не «кусатися».

Таблиця 26

**Колівання ринкових цін на зерно
(станом на перші числа кожного місяця 1928/29 р.)**

	VII	VIII	IX	X	XI	XII	I	II	III	IV	V	VI
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
пшениця												
<i>Ринкові ціни</i>												
Степ		528	316	316	328	315	401	459	536	718	774	601
Лівобережжя		184	214	208	253	277	308	290	379	451	623	612
Правобережжя		239	206	233	299	299	238	331	355	400	401	410
Полісся		240	190	215	230	235	236	243	326	408	503	451
Україна		334	248	257	293	294	334	357	420	501	581	510
<i>Заготівельні ціни</i>	113	138	137	136	163	134	133	133	133	131	134	134

¹⁰³ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 798. — Арк. 10–110.

¹⁰⁴ Там само. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 6433. — Арк. 106.

Закінчення таблиці 26

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
ЖИТО												
<i>Ринкові ціни</i>												
Степ		400	297	274	318	202	279	376	393	464	478	440
Лівобережжя		96	152	150	195	222	243	198	303	347	425	545
Правобережжя		188	143	174	216	213	211	233	283	299	279	301
Полісся		170	131	189	185	203	190	205	234	316	313	340
Україна		187	177	192	243	211	220	242	293	328	336	370
<i>Заготівельні ціни</i>	74	98	97	96	97	96	96	98	96	93	95	92
ЯЧМІНЬ												
<i>Ринкові ціни</i>												
Степ		151	140	157	163	183	181	216	288	359	437	327
Лівобережжя		139	137	129	145	170	174	205	230	312	452	450
Правобережжя		–	127	141	158	155	157	168	214	244	217	212
Полісся		150	–	110	140	140	142	135	195	250	225	277
Україна		148	137	142	157	170	171	190	249	302	370	289
<i>Заготівельні ціни</i>	94	96	97	97	94	97	81	81	97	96	94	95
ОВЕС												
<i>Ринкові ціни</i>												
Степ		139	125	129	147	171	166	213	277	360	390	331
Лівобережжя		170	109	103	125	136	118	133	164	227	298	363
Правобережжя		275	115	123	135	138	151	174	203	237	244	239
Полісся		200	135	110	134	141	122	150	183	217	228	222
Україна		162	127	116	137	151	148	175	222	276	308	293
<i>Заготівельні ціни</i>	–	83	84	85	81	81	82	81	83	84	81	83

Втім, містяни, які дістали можливість купувати «дешевий хліб», також часто не мали особливих підстав для оптимізму — і то не лише тому, що хлібні норми по картках були вельми скромними, але також і через різке падіння якості хліба. Гливікий, вогкий, кислий, із запеченими сторонніми предметами (опалків, скла тощо) — такий хліб нерідко доводилося купувати українським городянам

1928/29 року¹⁰⁵. Плачна ситуація з якістю хліба раз у раз порушувалася у газетних публікаціях і навіть стала темою карикатури одного з випусків сатиричного журналу «Червоний перець»: на малюнку художник зобразив пекаря — «маестро», що готувався запекти у хлібі... скрипку¹⁰⁶.

Непросто у 1928/29 р. складалися взаємини союзного центру і республіки в контексті забезпечення хлібом бідняцької частини селян, зокрема розгортання допомоги потерпілим від недороду. Це стосувалося як питань, пов'язаних з фінансуванням передбачених планом заходів, так і, власне, заявлених у ньому поставок продовольства.

За умов катастрофічної нестачі коштів українська влада намагалася випросити у Москви додаткове фінансування, пропонувала різні способи залучення громадськості для збирання коштів, натомість з боку союзної влади раз у раз спостерігалися або бюрократичні затримки по тих чи інших виплатах, або скорочення обсягів і без того умовної союзної допомоги, або й навіть хитромудрі способи «залагодити питання» з додатковим союзним фінансуванням України коштом її ж ресурсів. Наведемо кілька прикладів на підтвердження цього.

Як уже зазначалося, влітку 1928 р. у ході централізації державної хлібозаготівельної мережі припинив своє існування «Укрхліб», солідні активи якого перейшли до «Союзхліба». Зважаючи на ліквідацію республіканського тресту, УЕН спеціальною постановою від 12 липня 1928 р. доручила НКФ УСРР, як виняток з існуючих правил, авансом стягнути з «Укрхліба» до українського бюджету суму, яку той мусив би сплатити з своїх піврічних прибутків у 6185 тис. руб.¹⁰⁷ Проте «Союзхліб», до якого перейшли фінанси ліквідованої контори, не квапився з виконанням цього. Коли НКФ УСРР звернувся до нього про перерахування трьома рівними частинами в строк 25 липня, 25 серпня і 25 вересня належних українському бюджетові 2491 тис. руб., «Союзхліб» переадресував це питання союзному наркомату торгівлі, котрий

¹⁰⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2989. — Арк. 51.

¹⁰⁶ Зальцер С. Пояснів / С. Зальцер // Червоний перець. — 1928. — Серпень, № 14–15.

¹⁰⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 6267. — Арк. 1.

своєю чергою 4 серпня порушив перед НКФ СРСР клопотання про перенесення цих виплат Україні на пізніші строки¹⁰⁸.

В листі від 24 серпня представник Українського постпредства при уряді СРСР у Москві повідомляв Харків про марність сподівань добути кошти в серпні та вересні, проте водночас інформував про начебто досягнуту домовленість щодо «твердого забезпечення платежів по відстрочці» у строки 25 вересня, 15 жовтня і 20 грудня¹⁰⁹. Однак до кінця 1928 р. гроші з прибутків «Укрхліба» до українського бюджету так і не надійшли.

На початку жовтня «Союзхліб» наново погодив з НКФ УСРР питання про перерахування цих коштів, пообіцявши цього разу почати виплати з січня 1929 р.¹¹⁰ Чи виконав врешті союзний трест цю свою обіцянку — з'ясувати не вдалося, ясно, однак, що така позиція союзної влади з поверненням Україні належних їй коштів була несправедливою, особливо зважаючи на недорід і голод в республіці.

Не так сталося, як гадалося для української сторони з наданою влітку 1928 р. союзною позичкою у 1,4 млн. руб. 15 січня 1929 р. наркомат фінансів СРСР раптом зажадав від республіканського фінансового відомства повернути ці кошти, бо їх, мовляв, включено до передбачених планом союзної допомоги витрат у 5,5 млн. руб. (без повернення) на продовольство дорослим. 25 лютого 1929 р. голова Урядової комісії О. Г. Шліхтер звернувся з листом до НКФ СРСР, намагаючися переконати союзну владу у неможливості зменшити обсяги допомоги потерпілим українцям. «Включення 1400000 рублів до загальної суми асигнувань на заходи по боротьбі з недородом, — писав він, — порушує як наш республіканський план допомоги, так і плани округ, і спричинить відповідне зменшення допомоги голодуючому населенню та невиконання громадських робіт. Цю обставину ускладнює ще й те, що дане зменшення асигнувань проведено у момент найбільшого бідуння постраждалого населення, оскільки найважчими місяцями є

¹⁰⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 6267. — Арк. 2.

¹⁰⁹ Там само. — Арк. 5.

¹¹⁰ Там само. — Арк. 7.

лютий–квітень і дане зменшення може спричинити вкрай негативні явища»¹¹¹.

Аргументи Харкова Москву не переконали¹¹². 2 березня 1929 р. НКФ УСРР повідомив Урядовій комісії, що виконав вимогу союзного відомства про повернення коштів і через це неспроможний профінансувати витрати самої комісії¹¹³. 18 березня на її засіданні доля 1,4 млн. руб. остаточно прояснилася у прикрий для української сторони спосіб: на продовольчу допомогу дорослим замість очікуваних 5,5 млн. руб. із Москви тепер мало надійти лише 4,1 млн. руб. Довелось комісії покривати несподіваний дефіцит, скорочуючи власний скромний резерв: 600 тис. руб. було взято з резерву, призначеного для годування дітей, 400 тис. — з резерву для годування дорослих, іще 400 тис. компенсувала «Вукоопспілка»¹¹⁴.

Взимку 1929 р. союзна влада виділила додатково 1316 тис. руб. на поліпшення годування дітей України. Широко розрекламований, цей захід при глибшому вивченні документів постає дещо в іншому світлі, адже де-факто додаткова союзна поміч дітям була перекладена на послаблені недородом, значною мірою дефіцитні місцеві бюджети самої України.

Ситуація з харчуванням дітей протягом усього 1928/29 р. була складною. Почнемо з того, що доповідною від 14 серпня РНК УСРР визначила мінімальну кількість дітей, які потребують на підтримку в недорідних районах, у 342 тис. осіб¹¹⁵. Після того, як рішенням РНК СРСР від 4 вересня стаття витрат на продовольство була скорочена вдвічі, УЕН своєю постановою від 4 жовтня була змушена зробити те саме й скоротила кількість дітей, яких належало годувати, до 185 тис.¹¹⁶ Повернутися до попереднього плану не вдалося. Щоправда остаточний його варіант від 6 листопада 1928 р. передбачав дещо більшу кількість дитячих пайків (224 тис.), однак лише тому, що громадські організації до цього

¹¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5968. — Арк. 215.

¹¹² Там само — Арк. 216.

¹¹³ Там само. — Ф. 27. — Оп. 10. — Спр. 65. — Арк. 109.

¹¹⁴ Там само. — Оп. 9. — Спр. 529. — Арк. 53.

¹¹⁵ Там само. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 6384. — Арк. 173–174.

¹¹⁶ Там само. — Спр. 6414. — Арк. 196; Ф. 27. — Оп. 10. — Спр. 71.

часу вже виділили власні кошти на цю справу. Їх, проте, було замало, тому ЦК ДД та УЧХ і надалі настирливо домагалися збільшити обсяги державного фінансування на дітей¹¹⁷.

З подання Українського червоного хреста РНК УСРР і Урядком 17 січня 1929 р. надіслали до союзного уряду доповідну «Про виділення додаткових коштів на допомогу дитячому населенню постраждалих від недороду районів УСРР» з клопотанням дати додатково з союзного бюджету 1573 тис. руб. для збільшення кількості й поліпшення якості дитячих пайків та на допомогу немовлятам і вагітним¹¹⁸. Та поміч, що вже видавалася, у доповідній характеризувалася як дуже недостатня. «Внаслідок обмеженості коштів допомога ця, — наголошувалося в ній, — з якісного боку представляє самий строгий мінімум і може розглядатися лише як деяка підтримка, а не як потрібне харчування»¹¹⁹. Повідомлялося також, що через відсутність коштів Урядком у жовтні 1928 р. скоротив план видачі дитячих пайків: у жовтні видано 83920 пайків, у листопаді — 156 тис. пайків, а в грудні 220 тис., сподіваючись на можливість використати «зеконормлені» в такий спосіб ресурси у найскладніший весняний період, щомісяця годуючи принаймні 315 тис. дітей. Та навіть за умови успішної реалізації цього проекту, 17% дітей бідноти могли залишитися без жодної підтримки з боку держави, запобігти чому належало додатковій союзній допомозі.

РНК СРСР пішла на зустріч українцям, ухваливши на початку лютого 1929 р. рішення видати дітям недорідних районів України 1316500 руб.¹²⁰ Однак навряд чи цю ухвалу Харків міг вважати своєю перемогою, адже джерелами надходження коштів в реальності мали стати вкрай послаблені в умовах недороду місцеві бюджети самої УСРР. Суть цієї на перший погляд заплутаної справи виразно прояснює історія з протистоянням, яке майже півроку до цього тривало між союзною і республіканською владою у питанні про стягнення з місцевих бюджетів коштів на створення Державного хлібного фонду.

¹¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 9. — Спр. 523. — Арк. 32.

¹¹⁸ Там само. — Арк. 29–30.

¹¹⁹ Там само. — Арк. 29.

¹²⁰ Там само. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 6079. — Арк. 20.

Ще 6 жовтня 1927 р. союзний наркомат фінансів подав на терміновий розгляд до РНК СРСР проект постанови ЦВК і РНК про притягнення у 1927/28 р. місцевих бюджетів до участі у витратах на створення постійного Державного хлібного фонду: з 40 млн. руб., що їх планувалося дістати, 28,6 млн. руб. належало внести РСФРР, 8,9 млн. — УСРР, 0,9 млн. — БСРР, 0,6 млн. — ЗСФРР, 0,8 млн. — УзбСРР, 0,2 млн. — ТатСРР¹²¹. Українська сторона 10 жовтня висловилася проти запропонованого союзним відомством порядку розподілу коштів між республіками, вважаючи, що «пропозиції НКФ СРСР фактично призводять до того, щоб знижену частку участі 4 союзних республік, де місцевий бюджет послаблений, компенсувати виключно за рахунок УСРР»¹²². Несправедливість такого підходу українська сторона обґрунтовувала тим, що в числі її 41 округ 17 також були дефіцитними. Тож Харків просив союзний уряд пристати на інший варіант розподілу суми внесків між республіками, за яким частка України могла би бути зменшена принаймні до 7,2 млн. руб. Незважаючи на категоричні заперечення з боку постпредства і те, що союзний Держплан визнав слушність українських аргументів¹²³, ЦВК і РНК СРСР 2 листопада 1927 р. затвердили постановою суми внесків з місцевих бюджетів без жодного урахування української позиції¹²⁴.

На виконання цієї постанови УСРР до кінця липня 1928 р. перерахувала до Держхлібфонду 5999750 руб. — 67,4% усіх призначених для неї виплат¹²⁵. Проте 26 липня 1928 р. український уряд звернувся до РНК СРСР з проханням звільнити республіку від внесення решти 2900250 руб., зважаючи на ті ускладнення, що виникли у зв'язку з недородом. Крім того, за інформацією української сторони, інші республіки у виконанні своїх зобов'язань по внесках суттєво відставали від України. Як приклад наводилася РСФРР, місцеві бюджети якої до літа 1928 р. із призначених

¹²¹ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5111. — Арк. 1, 6.

¹²² Там само. — Арк. 11.

¹²³ Там само. — Арк. 12.

¹²⁴ Там само. — Арк. 19–21.

¹²⁵ Там само. — Арк. 33.

28,6 млн. руб. перерахували до державної казни лише 3 млн. руб. — 10,5% належної суми¹²⁶.

РПО СРСР розглянула українське клопотання лише 7 вересня 1928 р., проте борг республіці не списала: з подання союзного фінансового відомства УСРР зобов'язали вже до 1 жовтня 1928 р. перевести до Державного хлібного фонду 1125 тис. руб., решту виплат їй дозволили перенести на перший квартал 1928/29 р.¹²⁷ Харків, посилаючись на масову загибель в Україні озимини і ярвини, втрати місцевого бюджету республіки щонайменше на 5 млн. руб., а також на майже повне виконання нею своїх зобов'язань щодо внесків до фонду, опротестувало це рішення в РНК СРСР¹²⁸. Своєю чергою союзний уряд, відмінивши 28 вересня 1928 р. вищезазначену постанову РПО, усе-одно не списав борг Україні, а лише запропонував їй перенести не частину, а усі належні виплати на перший квартал 1928/29 р.¹²⁹

Здавалося б дві постанови найвищих органів союзної влади мали поставити крапку у суперечках довкола українського боргу по хлібному фонду, однак цього не сталося, бо українці пішли, так би мовити, «по другому колу», й підготували свіже клопотання до союзної РНК на ту саму тему. Власне, такі настирливі дії республіканської влади можна було зрозуміти: восени, а особливо з початком зими 1929 р. продовольча ситуація в УСРР з дня у день лише погіршувалася, обіцяна допомога від союзної влади практично не надходила, тож республіка була змушена воювати за будьякі, навіть позірні ресурси для саморятування.

27 листопада 1928 р. НКФ СРСР представив союзному урядові довідку, з якої випливало, що до 1 жовтня УСРР вже перерахувала до державного хлібного фонду 6283500 руб., решта її заборгованості, що була перенесена на 1928/29 р., складала 2616500 руб. Борги по виплатах мали й інші союзні республіки, тож союзне фінансове відомство пропонувало встановити кінцевим терміном їх погашення 1 квітня 1929 р. Разом із тим, зважаючи на ситуацію з недородом в Україні, НКФ пропонував зменшити її борг на суму

¹²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5111. — Арк. 33, 43, 45.

¹²⁷ Там само. — Арк. 48.

¹²⁸ Там само. — Арк. 47; Спр. 6079. — Арк. 3.

¹²⁹ Там само. — Спр. 5111. — Арк. 51.

платежів, які належало б стягнути до хлібного фонду з 9 недорідних округ¹³⁰.

3 січня 1929 р. ПК РНК СРСР підготувала відповідну постанову, однак вже 5 січня 1929 р. Українське постпредство в Москві спрямувало до РПО СРСР черговий протест на це рішення, як і раніше наполягаючи на повному погашенні боргу України. Повідомляючи про 8 мільйонні втрати місцевого бюджету УСРР, постпредство відверто попереджало, що «будь-яке подальше вилучення коштів <...> на утворення державного хлібного фонду у враженій стихійним лихом Україні може створити для місцевого бюджету катастрофічне становище»¹³¹.

І після цих емоційних попереджень домагання українців не були задоволені. 8 січня 1929 р. РНК СРСР видала постанову, за якою борг України по внесках до державного хлібного фонду було зменшено на 1300 тис. руб., решту суми у 1316500 руб. їй належало все ж перерахувати до союзної казни¹³². Аж ось на початку лютого, у доповнення до вищезазначеної постанови, РНК СРСР нарешті вирішила «звільнити УСРР від внесення 1316500 рублів на фінансування державного хлібного фонду, дозволивши Україні використати ці кошти на продовольчу допомогу дітям недорідних районів УСРР»¹³³. Як видно з документу, питання про «реструктуризацію» українського боргу на засідання союзного уряду внесла сама українська сторона, хоча й за попереднім погодженням з головою союзного Урядкому В. В. Шмідтом. Ясно, однак, що розв'язане у такий спосіб проблемне питання було для України лише вимушеним компромісом, від якого вона, безперечно, програвала. Добившись нарешті дозволу не сплачувати борг по внесках на хлібний фонд, республіка по суті виявилася винною «сама собі», а точніше — власним голодуючим дітям, додаткові кошти на підтримку яких від Москви тепер не доводилося чекати, і годування яких лягало додатковим тягарем на і без того знесилені недородом українські місцеві бюджети.

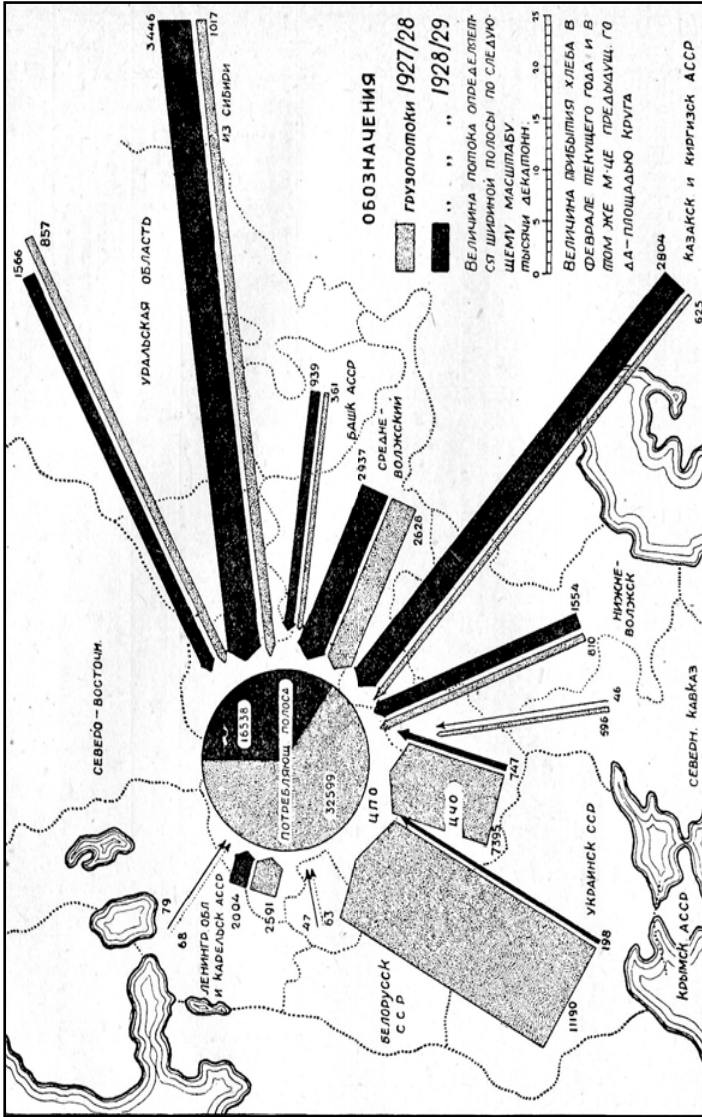
¹³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 6079. — Арк. 22.

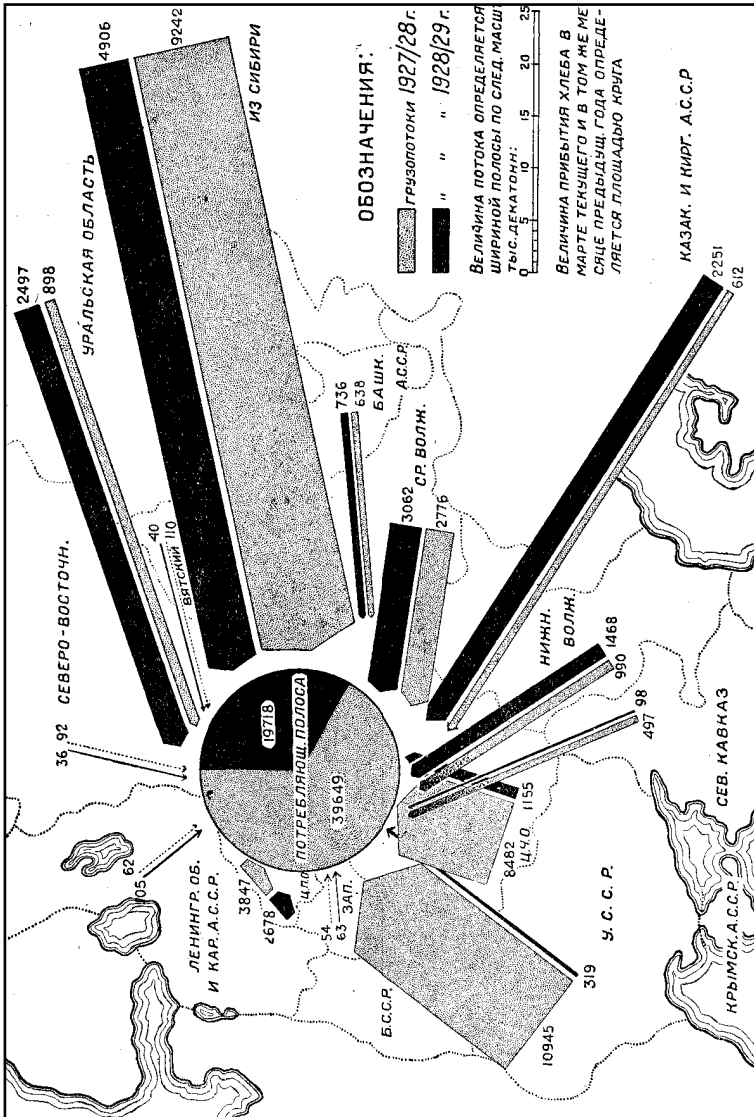
¹³¹ Там само. — Арк. 12.

¹³² Там само. — Арк. 13–14.

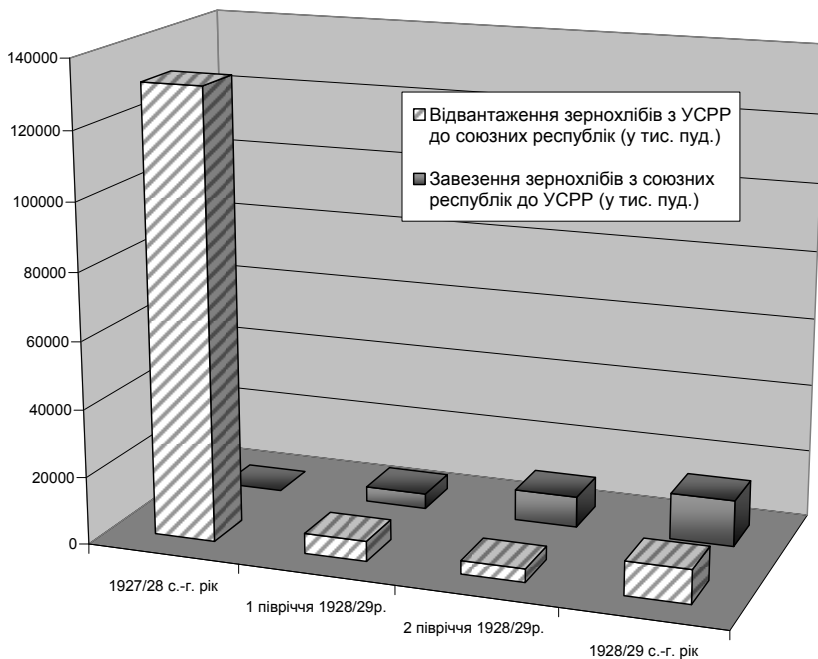
¹³³ Там само — Арк. 20.

Внутрішні перевезення хліба у 1927/28–1928/29 рр.

Відвантаження збіжжя з УСРР до союзних республік і з союзних республік до УСРР (тис. пуд.) у 1927/28–1928/29 рр.

Здається рішення союзної влади про виділення українським дітям 1316 тис. руб. «вбивало» одразу не двох, а трьох зайців, адже крім «закриття справи» з боргами українських місцевих бюджетів та з клопотанням РНК УСРР про додаткові кошти дітям, автоматично «знімалося» ще й клопотання про Всесоюзну лотерею для збирання коштів на потреби дітей недорідних районів України. Ще 4 серпня 1928 р. від УЧХ до Урядкому надійшла пропозиція звернутися до союзного уряду за дозволом на організацію такої лотереї¹³⁴. За вказівкою ВУЦВК 21 серпня 1928 р. Червоний хрест представив проєкт випуску лотереї, реалізація якої мала б дати 2,5 млн. руб. 16 листопада, після того як «удосконаленим» планом допомоги визначилися вельми обмежені можливості для підтримки дітей, голова ВУЦВК надіслав доповідню в президію ЦВК СРСР, домагаючись провести всесоюзну лотерею¹³⁵. Доповідна дійшла до адресата вчасно, однак з відповіддю на неї союзна влада явно не поспішала. 16 січня 1929 р. секретаріат президії ВУЦВК звернувся до українського постпредства в Москві з проханням повідомити, в якому ж стані перебуває подання трьохмісячної давнини¹³⁶. На документі збереглася датована 18 січня 1929 р. резолюція працівника постпредства, з якої випливало, що подання 3 січня 1929 р. нарешті надійшло на розгляд РНК СРСР, проте рішення по цій справі ще не прийнято¹³⁷. Натомість 5 лютого 1929 р. НКФ СРСР спрямував заступникові голови РНК СРСР Я. Е. Рудзутаку висновок на пропозицію української сторони, в якому містилася рекомендація утриматися від проведення лотереї, задовольнивши УСРР стягненням 1,3 млн. руб. з її місцевих бюджетів та доставши ще 1 млн. руб. з фонду при ЦВК СРСР ім. Леніна¹³⁸. Рішення по місцевих бюджетах за кілька днів до цього вже було схвалене, а ось від фонду імені пролетарського вождя кошти на допомогу голодуючим дітям, судячи за фінансовою звітністю Урядкому, так і не надійшли¹³⁹.

¹³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 9. — Спр. 537. — Арк. 1.

¹³⁵ Там само. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 6216. — Арк. 2–4.

¹³⁶ Там само. — Арк. 8.

¹³⁷ Там само. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 6216. — Арк. 9.

¹³⁸ ДАРФ. — Ф. 5446. — Оп. 17. — Спр. 144.

¹³⁹ ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 10. — Спр. 49. — Арк. 19.

А проте, виділення з союзного, республіканського чи місцевих бюджетів тих чи інших сум на реалізацію плану допомоги потерпілим від недороду само по собі ще не вирішувало справи, оскільки підтримку голодуючим могли забезпечити не стрімко знецінювані радянські гроші, а лише реальні продовольство, фураж, насіння тощо. Усього цього в самій УСРР з початком 1928/29 р. не вистачало. Поправити ситуацію можна було за рахунок завезення до неї достатньої кількості хліба, а фактично — повернення українським селянам принаймні частини вилучених у них протягом 1927/28 р. страхових запасів. Однак союзне керівництво на це не пішло.

Якщо взимку-навесні 1928 р. республіканська влада засипала Москву клопотаннями про зниження хлібозаготівельних планів та припинення вивозу хліба з України, то взимку-навесні 1929 р. темами звернень переважно були неможливість виконання скорочених планів забезпечення харчами населення, скарги на невиконання погоджених обсягів і строків поставок «союзної допомоги», клопотання про збільшення «ввізних нарядів» до України. Характерну доповідню 7 лютого 1929 р. було надіслано до РПО СРСР від УЕН за підписом її голови В. Я. Чубаря. Інформуючи про вкрай напружений стан із продовольчим, фуражним забезпеченням республіки, наполягаючи на ввезенні до неї достатньої кількості необхідних ресурсів з інших регіонів Союзу, голова Економічної наради водночас звертав увагу на дивну за умов недороду «компенсаційну практику» союзної влади, за якої ввезення на українську територію збіжжя («союзної допомоги») обов'язково супроводжувалося одночасним вивезенням з неї зерно-хлібів і фуражу на внутрішньо-союзні ринки і почасти на експорт. «Якщо порівняти фактичне вивезення і ввезення за півріччя, — зазначалося у доповідній, — то виявиться, що вивезення з України перевищує завезення на 0,95 млн. пуд.»¹⁴⁰

Зауважимо, що центральний уряд попередньо погодився завезти 1928/29 року в Україну з інших союзних республік, передовсім з Росії, 22,3 млн. пуд. пшениці і жита, проте навесні 1929 р. переглянув це рішення під приводом того, що, мовляв, українське

¹⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 798. — Арк. 151.

населення самотужки «гужовим транспортом і мішечництвом ввезло з Криму, Північного Кавказу та ін. районів за приблизними розрахунками близько 5,0 млн. пуд.»¹⁴¹. У підсумку до республіки було завезено 12722 тис. пуд. пшениці і жита, а з урахуванням інших продовольчих культур — 13686 тис. пуд. Одночасно в рахунок компенсації з України до союзних республік було вивезено 10008 тис. пуд. різних зерно-хлібів (Таблиця 27)¹⁴².

Таблиця 27

**Відділ регулювання хлібофуражного ринку НКТ УСРР
про ввезення в УСРР і вивезення з неї зерно-хлібів
у 1928/29 р. (тис. пуд.)**

	Завезено в УСРР з союзних республік	Вивезено з УСРР до союзних республік
1	2	3
жито (зерно), житнє борошно	899	400
пшениця (зерно), пшеничне борошно	11823	3599
ячмінь, борошно яшне	18	1069
кукурудза, кукурудзяне борошно	2	74
овес		2916

¹⁴¹ ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 5941. — Арк. 46.

¹⁴² Там само. — Спр. 6433. — Арк. 105; Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 36. — Арк. 6. Марк Таугер, посилаючись на опублікований 1931 р. збірник «Ежегодник хлебной торговли», наводить такі дані про стан хлібозаготівель, вивезення зернової продукції з України до союзних республік і ввезення її до УСРР: протягом року в республіці заготовлено 97070 тис. пуд. зернохлібів, вивезено з УСРР до союзних республік 10460 тис. пуд., завезено 19540 тис. пуд. Ці дані союзного центру, хоча й дещо відмінні від офіційних українських, лише підтверджують вельми умовний характер союзної допомоги Україні в голодному 1928/29 р. Відповідно виразна гіперболізація американським дослідником союзної допомоги потерпілій Україні є прикладом некритичної оцінки статистичних джерел. Див.: Ежегодник хлебной торговли. — Москва, 1931. — № 3 (1928–1929). — Ч. 2. з 2. — С. 3, 30, 130. Тут цит.: *Таугер Марк*. Голод, голодомор, геноцид.... — С. 41.

Закінчення таблиці 27

1	2	3
бобові	144 (горох)	589
мак		16
манка	6	59
гречана крупа		274
ячмінна крупа		75
пшоно		283
гречка		5
просо		16
інші крупи		264
соняшник (олія)	674	98
соняшник (лузговий)		112
висівки	96	112
інші	24	47
разом	13686	10008

За звітною інформацією НКТ УСРР, протягом 1928/29 р. на продовольчу підтримку населення недорідних районів та біднішого селянства інших округ України загалом було витрачено 5 млн. пуд. хліба, половину якого забезпечили 10% відрахування з мірчука¹⁴³. Насіннева допомога селянству під час осінньої і весняної посівних кампаній склала дещо більше 30 млн. пуд.¹⁴⁴: 5,5 млн. пуд. з них було ввезено з союзних республік, в основному з Росії, решту ж, тобто абсолютну більшість забезпечили примусові «мобілізації» місцевих ресурсів. На фураж худобі пішло 9384 тис. пуд., на потреби української промисловості — 2526 тис. пуд. Централізовані поставки хліба городянам у 1928/29 р. склали 34654 тис. пуд. і були вдвічі меншими за попередній рік¹⁴⁵. Певна кількість збіжжя традиційно була витрачена на поставки частинам УВО. Отже, державні витрати зерно-хлібів в Україні у 1928/29 р. склали дещо більше 81,5 млн. пуд. При цьому частка союзної допомоги у цих витратах, із врахуванням практики компенсаційного вивозу, становила 3,7% (за українськими звітними даними) або 11,5% (за

¹⁴³ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 472. — Арк. 2.

¹⁴⁴ Там само. — Арк. 2.

¹⁴⁵ Там само. — Арк. 2; Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 6433. — Арк. 104–105зв.

союзними даними). Таким чином, майже весь тягар у задоволенні українських потреб під час голодного 1928/29 р. винесла на своїх плечах сама республіка, зокрема її селянство, перманентно силуване до поставок хліба державі декларативно відміненими, а на практиці відновленими та ще й «удосконаленими» надзвичайними методами заготівлі хліба.

Те, що з охопленої недородом і голодом республіки продовжувалося вивезення збіжжя, нехай навіть у порівняно незначних розмірах, не могло не призводити до ще більшої дезорганізації хлібного ринку й загострення кризової ситуації. З іншого боку, усе ж надана УСРР союзною владою продовольча допомога, незважаючи на її обмежений розмір, була доречною й безперечно відіграла свою позитивну роль. Це стосувалося передовсім забезпечення хлібом низки українських міст — Харкова, Києва, Дніпропетровська, Одеси, до яких, між іншим, з різних регіонів СРСР, передовсім з Росії було завезено ще й певну кількість іншого продовольства — рибу, олію, м'ясо¹⁴⁶.

III.3. Оцінка ефективності дій Урядової комісії з надання допомоги потерпілим, прояви й наслідки голоду 1928/29 р.

Хоча українська Урядова комісія з надання допомоги потерпілим існувала з другої декади липня 1928 р., офіційного статусу вона набула лише з виданням 13 листопада ВУЦВК і РНК УСРР відповідної постанови¹⁴⁷. Чотирьохмісячне затягування з оповіщенням початку діяльності комісії напевно пов'язувалося з бюрократичною тяганиною довкола плану допомоги: перебуваючи у стані

¹⁴⁶ Грицай П. Довіз залізничними й водними шляхами харчових продуктів до Харкова, Києва, Одеси й Дніпропетровського в першому півріччі 1928–29 року / П. Грицай // Вісник статистики України. — 1929. — № 2. — С. 98–104.

¹⁴⁷ Постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про утворення Центральної Урядової комісії при РНК УСРР і місцевих урядових комісій при РНК АМ СРР та окружних виконавчих комітетах у справі ліквідації наслідків недороду на півдні України і допомоги людині, що потерпіла від недороду». Див.: ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 6384. — Арк. 68; Вісті ВУЦВК. — 1928. — 19 грудня; Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду. Відділ перший. — 1929. — № 1. — Ст. 2.

невизначеності, повністю залежна від союзного фінансування, українська влада не наважувалася публічно брати на себе будь-які зобов'язання по відношенню до потерпілих без видимих гарантій їх виконання.

Відповідно до постанови Центральна урядова комісія організувалася в Харкові, особовий склад її затверджувався урядом, її технічне обслуговування забезпечувалося апаратом наркомату земельних справ. Комісії належало:

1. Складати оперативний і фінансовий план заходів державної допомоги з подальшим їх внесенням на затвердження українського уряду або УЕН;

2. Давати завдання і доручення усім без винятку державним, кооперативним і громадським установам та організаціям у справах боротьби з нещорочу;

3. Вимагати від усіх установ та організацій надавати потрібні комісії відомості й звіти про кошти, витрачені на заходи боротьби з наслідками нещорочу;

4. Переглядати за протестами установ та організацій республіканського або загальносоюзного значення постанови урядових комісії при РНК АМСРР та при ОВК.

Усі постанови Урядкому, видані в контексті перелічених трьох останніх завдань, вважалися обов'язковими для виконання. Відповідно у АМ СРР, по округах, а у разі потреби і по районах створювалися місцеві комісії, обслуговування яких доручалося наркоматові земельних справ АМ СРР або апаратам виконавчих комітетів; до складу місцевих комісій належало увійти представникам РНК АМСРР, ОВК, а також окружних земельного відділу, комітету незаможних селян, союзу сільськогосподарської кооперації та колгоспної секції.

Як зазначалося вище, спочатку головою Центральної урядової комісії був призначений заступник наркома земельних справ К. Я. Федотов, надалі його заступив нарком О. Г. Шліхтер. Відповідно обов'язки заступника голови комісії по черзі виконували Федотов і В. Качинський, відповідальним секретарем був О. Сніжко. Персональний склад Урядкому не був сталим, натомість комплектувався він представниками низки ключових відомств та установ — наркоматів земельних справ, торгівлі, фінансів, робітничо-селянської інспекції, Держбанку, Укрсельбанку, «Сільського

**Державна допомога потерпілим від недороду
(УСРР, 1928–1929 рр.)**

ЧЕРВОНИЙ

**ОРГАНІЗУЙТЕ ГАРЯЧІ СНІДАНКИ
ДЛЯ ШКОЛЯРІВ-ДІТЕЙ
НАЙМИТІВ, БІДНОТИ І СЕРЕДНЯЦТВА**

22

ХРЕСТ

35-36

господаря», Вукоопспілки, ЦСУ, Центральної комісії «Допомоги дітям». На засідання комісії час від часу запрошувалися представники окружних виконавчих комітетів. Справжнім «порушником спокою» виступав Український червоний хрест, організації якого безпосередньо опікувалися налагодженням допомоги на місцях. УЧХ постійно будоражив комісію своїми скаргами, вимогами і клопотаннями, домагаючись додаткових дій для полегшення стану голодуючих.

Офіційно заходи допомоги потерпілим мали проводитися протягом десяти місяців, у період з 1 жовтня 1928 р. до 1 серпня 1929 р. Оскільки остаточну версію плану державної допомоги український уряд затвердив лише 6 листопада 1928 р., а відповідні вказівки на місця щодо його виконання надійшли іще пізніше, то розгортання системи допоміжних заходів у багатьох місцях почалося з виразним запізненням.

Усі передбачені планом заходи допомоги умовно об'єднувалися у три групи. До першої відносилися продовольче забезпечення дітей і дорослого населення, а також певні медичні заходи. Ці види допомоги склали так звані «безповоротні витрати» держави, оскільки до казни вони не поверталися. Втім, насправді суто благодійною (зовсім безкоштовною) могла вважатися лише продовольча допомога дітям. Щодо дорослих, то вони свою пайку хліба мали діставати за виконані громадські роботи — риття каналів, осушення болот, спорудження доріг тощо. Друга група допоміжних заходів — так звані «поворотні витрати» передбачали видачу селянам потерпілих округ кредитів на купівлю насіння і найм тяглової сили для проведення озимої і ярової посівних кампаній, а також на годування худоби. Третю групу складали фінансові пільги — знижки по ЄСПП, пролонгація виплат по державному страхуванню, кредитах по лінії сільськогосподарської кооперації тощо.

Архівні документи вказують на те, що з одного боку — задіяні у реалізації програми допомоги представники державних інституцій і громадських організацій демонстрували відданість благодійній справі і досягали на цій ниві очевидних успіхів, проте з іншого боку — їх діяльність проходила у непростих умовах і була позначена численними ускладненнями — затримкою з надходженням коштів, часто недостатньою координованістю дій відомств та установ, перебоями у поставках фуражу і продовольства, зловживан-

нями при розподілі допомоги на місцях тощо. І хоча факт створення Урядової комісії та проведені під її орудою заходи безперечно відіграли свою позитивну роль у послабленні кризової ситуації в Україні, усе ж перебільшувати заслуг комісії, так само як і всієї державної допомоги потерпілим не варто.

Розглянемо передусім ситуацію з продовольчою допомогою населенню. Власне, пайок, що його Урядком призначив дорослим і дітям, навряд чи можна було називати «годуванням людей», скоріше ішлося про мінімальну підтримку, підгодовування потерпілих, яке, можливо, й дозволяло людині не померти від голоду, проте саме по собі аж ніяк не гарантувало повноцінного фізіологічного існування організму. Справді, якщо навіть орієнтуватися на опубліковані в тогочасній радянській пресі рекомендовані «істивні норми», до організму працюючої на важкій роботі людини, а саме до таких і відносилися хлібороби, щодня мало б надходити від 3,5 до 5 тис. калорій. Приблизний денний раціон такого працівника мав би включати 1200 гр. хліба, 600 гр. картоплі, по 200 гр. м'яса, фруктів і т. ін. (Таблиця 28)¹⁴⁸.

Таблиця 28

Приблизний денний раціон дорослої людини (у гр.)

	Доросла людина, середня робота	Доросла людина, важка робота
1	2	3
Хліб сірий або чорний	800	1200
Крупа	50	120
Картопля	400	600
Капуста	400	600
Морква і біле коріння	30	40

¹⁴⁸ Л-р Л. К. Скільки треба з'їдати харчів / Л-р Л. К. // Комунарка України. — 1928. — № 24. — С. 24. Приблизно такі ж калорійні норми (від 3362 до 5 тис.) визначаються, з посиланням на праці відомих російських і західних спеціалістів, як нормальні для дорослого чоловічого організму при важкій роботі і П. Сорокіним. Див.: *Питирим Сорокин*. Голод как фактор. Влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь / Питирим Сорокин. — Москва, 2003. — С. 12–13.

Закінчення таблиці 28

1	2	3
Цибуля	30	40
Сало або масло	60	100
М'ясо	200	200
Фрукти (вишні, яблука)	200	200
Молоко	200	200
Яйце	50	50
Цукор	40	40

Між тим, призначена як державна допомога денна порція харчів дорослій людині обмежувалася 400 гр. борошна і 200 гр. картоплі¹⁴⁹. Не дивно, що такий «стандартний пайок» чесні медики, як от санітарний наглядач за громадським харчуванням на Одещині доктор Вуліхман, оцінювали як незадовільний «з точки зору наявності достатньої кількості вітамінів, співвідношення засвоюваних білків, жирів, вуглеводів, можливості різноманітності меню», і як достатній за калорійністю лише в разі ставлення до цього пайка як до «додаткового харчування при недоїданні»¹⁵⁰.

Те саме було і з дитячим пайком. Хоча він вигідно відрізнявся від пайку для дорослих, усе ж його склад був неймовірно бідним (Таблиця 29)¹⁵¹. Насправді широко рекламований радянською пресою щоденний «гарячий пайок» дитині складався з миски борщу або супу й склянки чаю: сумнівно, щоби такого роду пайок сам по собі був здатний не тільки задовольнити потреби дитини в їжі, але навіть вгамувати в ній відчуття голоду. Показово, що Урядкому врешті навіть не вдалося встановити точну кількість виданих дитям пайків, натомість було визнано, що відсутність системи догляду за їх розподілом зумовила численні порушення, у тому числі й споживання дитячої їжі дорослими.

¹⁴⁹ ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 10. — Спр. 49. — Арк. 7.

¹⁵⁰ Там само. — Ф. 342. — Оп. 3. — Спр. 465. — Арк. 146.

¹⁵¹ Бюлетень Народного комісаріату охорони здоров'я. — 1928. — № 21. — Ст. 321; ЦДАВО України — Ф. 27. — Оп. 10. — Спр. 58. — Арк. 73зв. З метою більшого охоплення допомогою дітей видача додаткових 100 гр. була відмінена. Див.: Там само. — Спр. 49. — Арк. 8.

Таблиця 29

Склад пайка для дітей, вагітних жінок і матерів із немовлятами в недорідних районах УСРР на 1928/29 р. (у гр.)

Назва продуктів	Денний раціон	Раціон на місяць
Хліб	300/400	9000/12000
Крупа	38	1140
Олія	20	600
Картопля	72/84	2160/2520
Городина	15/16	450/480
Цибуля	8,4	252
Сіль	8,4	252
Борошно на «затирку»	4,2	126
Цукор	10	300
Додаток хліба	100	3000

Як свідчать звітні матеріали Урядкому, навіть суттєво нижчі від реальних потреб планові обсяги поставок продовольства до недорідних округ врешті не було виконано. Зокрема, борошна для дорослих було завезено 84,7% планових передбачень, для дітей — 88,2%, відповідно картоплі лише 53,2% і 51,3%¹⁵².

Проблемою часто була і низька якість продуктів. Значна частина відправленої в недорідні райони картоплі була гнилою, а отже непридатною для вживання, траплялися неприємності і з іншими продуктами: то надходило борошно, змішане з глиною, то олія в цистерні від гасу¹⁵³. Тож і не дивно, що спецоргани періодично повідомляли про скарги селян на те, що їх самих, і їхніх дітей «годують як свиней», що «годують селян поміями, а потім кажуть, що надають допомогу»¹⁵⁴.

Зазвичай цілком прийнятна в умовах стихійного лиха державна політика організації громадських робіт, за умов радянського повсякдення також нерідко набувала викривленого вигляду. Сплановані державою обсяги громадських робіт відпочатку були завищені.

¹⁵² ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 10. — Спр. 49. — Арк. 4, 8–9.

¹⁵³ Там само. — Оп. 9. — Спр. 531. — Арк. 13.

¹⁵⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2987. — Арк. 52–61; Спр. 2988. — Арк. 224–232.

Натомість знесилені голодуванням селяни не палали ентузіазмом працювати на важких роботах за мізерну пайку чи за гроші, купити на які хліб часто було неможливо. «Куркулі» взагалі залучалися до праці задурно, в порядку так званої «гужової повинності»¹⁵⁵. Усе це разом визначало ставлення людей до громадських робіт як до «рабської праці», а також впливало на якість їх виконання. В підсумку плани громадських робіт по низці позицій не було виконано (Таблиця 30)¹⁵⁶. Та провина за це лежала не на селянах, а на самій владі, котра не спромоглася ані спланувати належним чином такі роботи, ані забезпечити умови для їх виконання. В більшості недорідних округ громадські роботи почалися не восени 1928 р., а лише у квітні–травні 1929 р.; проводилися вони часто без жодної технічної документації і без контролю з боку фахівців, брак яких не вдалося надолужити навіть після масової «мобілізації» на такі роботи студентів технічних спеціальностей. Часто не вистачало або й зовсім не було потрібних для виконання тих чи інших робіт будівельних матеріалів — наприклад цементу, відсутність якого призводила до спорудження доріг і ставків тривалістю життя «до першої повені». Внаслідок низької якості посадкового матеріалу та весняних заморозків подекуди марною виявилася й робота селян по висадженню лісових захисних смуг і розсадників: зокрема у Миколаївській окрузі загинуло близько 90% саджанців. А з початку липня 1929 р. селяни вже мусили повернутися до праці на землі — збирати врожай, а потім сіяти озимі, тож відволікання їх ще й на громадські відробітки не могло дати задовільних результатів.

Неадекватність визначених обсягів допомоги, запізнення з її надходженням, перманентне невиконання планових поставок хліба на фоні його загальної нестачі, особливо у бідняцьких господарствах, позначалися голодуванням, опуханням і смертністю людей від голоду. Найгострішою, як можна судити за спеціальними донесеннями ОГПУ, ситуація була в квітні і травні 1929 р.¹⁵⁷, коли

¹⁵⁵ Вісті ВУЦВК. — 1929. — 8 березня; Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду. Відділ перший. — 1929. — № 7. — Ст. 63.

¹⁵⁶ ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 10. — Спр. 49. — Арк. 15.

¹⁵⁷ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 86. — Арк. 78–94. Публ.: Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. — Москва, — Т. 2. — С. 880–881; Совершенно секретно»: Лубянка — Сталину о положении в стране. — Москва, — Т. 7. — С. 196–197, 246–247.

належні селянству їстівні запаси вичерпалися. В цей час спец-органи інформували вище партійне керівництво УСРР про масове голодування людей, а також про виразну невідповідність між реальними потребами в їжі та обсягами призначеної або виданої державної допомоги. Наприклад, у травні в Мало-Висковському районі на Зінов'євщині без хліба залишилися 753 господарства — 2938 осіб. У Оріхівському районі Запорізької округи голодуючим видали 2200 пуд. хліба, в той час як мінімальна потреба в ньому становила 5 тис. пуд. На Кременчучині, у Песковській сільраді Бригадирівського району через відсутність хліба голодувало 70 родин, у с. Манжелеє Великокринківського району¹⁵⁸ — 150 родин, при цьому офіційно допомога видавалася лише 62 родинам. У с. Подорожньому Новогеоргієвського району голодувало 300 родин, на Одещині у с. Августовка Одеського району на 268 господарств було видано лише 30 пайків. Водночас на Херсонщині у с. Висунське голодувало 40% мешканців, у с. Пришиб — 50%, Любомирці — 30%, Червоний Став — 75% і т. ін.¹⁵⁹

Таблиця 30

**Виконання громадських робіт селянами недорідних округ
України у 1928/29 р.**

Види робіт	Виконані роботи	Виконання плану (%)
зрошення	1186 га	61
осушення, обвалування	5096 га	146
закріплення пісків	1357 га	197
лісові захисні смуги	1455 га	57
лісові розсадники	172 га	106
закріплення ярів	84 шт.	61
влаштування і ремонт ставків	160 завершено, 212 «у роботі»	75
шляхові роботи	284 км	53

¹⁵⁸ Великокринківський район створено 26.08.1928 р. із частин Глобинського, Манжеліївського і Семенівського районів Кременчуцької округи.

¹⁵⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2987. — Арк. 54–62; Спр. 2988. — Арк. 224–232.

Позбавлені страхових запасів у ході надзвичайних заходів, а також достатньої підтримки з боку держави, голодуючі намагалися самі себе рятувати. Стратегії виживання були різними: хтось на-завжди виїжджав із села або й за межі республіки, хтось намагався добути продовольство у сусідніх «хлібних районах», хтось роз-раховував на підтримку своїх заможніших сусідів. Здебільшого, однак, в умовах недорідного 1928/29 р. сільське населення України було змушене «проїдати» власні господарства й суттєво знизило стандарти харчування. У всякому разі головний їстівний продукт на столі селянина українських недорідних територій — хліб, у 1928/29 р. був часто сурогатним, спеченим із житнього, ячмінного, кукурудзяного і пшеничного борошна в різному відсотковому від-ношенні і різних комбінаціях. Траплялося, коли у хід ішли й розтерті качани кукурудзи, макуха, стеблі татарського проса, дерть і навіть лобода. Проведені професором М. В. Доничем дослідження 28 взірців борошна і 44 проб хліба, які з початку 1929 р. надходили до Дніпропетровського санітарно-бактеріологічного інституту з Мелітопольської, Криворізької і Дніпропетровської округ, виявили в сурогатному хлібі і підвищену кислотність, і вміст сторонніх речовин, і знижену засвоюваність білкових речовин, і багато чого іншого з того, що дозволило професорові висновувати: «Насе-ленню недорідних округ доводиться харчуватися хлібом, котрий може справити шкідливий вплив на здоров'я споживачів»¹⁶⁰.

Наявна демографічна статистика вказує на те, що голод 1928/29 р. позначився і на стані народжуваності, і на показниках смертності, не кажучи вже про здоров'я людей, яким довелося голодувати.

Спираючись на статистичну інформацію про річну кількість народжених і померлих в УСРР за період 1924–1929 рр. (Таблиця 31¹⁶¹), можна припустити, що прямі втрати населення республіки від голоду 1928/29 р. склали щонайменше 23 тис. осіб. Натомість

¹⁶⁰ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 3. — Спр. 465. — Арк. 118.

¹⁶¹ РДАЕ. — Ф. 1562. — Спр. 256. — Арк. 30–31, 45. Тут цит.: Ф. Месле, Ж. Вален, за участю В. Школьникова, С. Пирожкова, С. Адамця. Смертність та причини смерті в Україні у XX столітті. Пер. з франц. Є. Марічева, за ред. С. Пирожкова. — Київ, 2008. — С. 40.

непрямі втрати, пов'язані з недородом і голодом, можна обрахувати у близько 80 тис. осіб¹⁶².

Взагалі кажучи, в порівнянні з попередніми роками темпи природного приросту населення України уповільнилися саме 1929 року: зокрема, в найбільш постраждалому від недороду регіоні — в Степу природний приріст населення іще 1926 року складав 28,3 на 1 тис., а у 1929 р. цей показник впав до 18,5¹⁶³.

Таблиця 31

Річна кількість народжених і померлих за статтю, зареєстрованих протягом 1924–1929 рр.

Роки	Народження			Смертність			Природний приріст		
	чол.	жін.	разом	чол.	жін.	разом	чол.	жін.	разом
1924	601,6	561,3	1162,9	252,1	232,9	485,0	349,5	328,4	677,9
1925	618,3	578,5	1196,8	277,9	253,9	531,8	340,4	324,6	665,0
1926	623,2	584,7	1207,9	273,8	244,9	518,7	349,4	339,8	689,3
1927	611,2	573,2	1184,4	276,0	246,6	522,6	335,2	326,6	661,7
1928	589,9	549,4	1139,3	264,3	231,4	495,7	325,6	318,0	643,6
1929	559,8	521,2	1081,0	286,0	252,7	538,7	273,8	268,5	542,3

Встановлені для 1928 і 1929 рр. головні причини смерті в УСРР також мали свої виразні особливості в порівнянні з минулими роками. Від черевного тифу у 1927 р., наприклад, у республіці померло 4575 осіб, у 1929 р. — 5235, водночас смертність, пов'язана із захворюванням на грип, збільшилася відповідно з 3915 до 6562, від кору — з 9025 до 12960, від туберкульозу — з 5444 до 6567¹⁶⁴.

¹⁶² Прямі і непрямі втрати УСРР встановлено шляхом обрахування середніх показників народжуваності і смертності в УСРР за шестирічний період з 1924 р. до 1929 р. із подальшим обчисленням різниці між цими даними і, відповідно, показниками смертності і народжуваності в Україні за 1929 рік. Дані ці, втім, слід вважати лише приблизними.

¹⁶³ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 176. — Арк. 2. Див. також: Шрейдер М. Захворювальність і смертність від черевного тифу на Україні / М. Шрейдер // Вісник статистики України. — 1929. — № 4. — С. 102–106.

¹⁶⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 176. — Арк. 2; Ф. 582. — Оп. 1. — Спр. 4552.

Важливо мати на увазі те, що графа «помер від голоду» у радянській статистиці, попри її наявність у Міжнародній класифікації причин смертності, була відсутньою, хоча у документації НКОЗ і зведеннях ГПУ цього періоду траплялися повідомлення про факти голодної смерті людей. Водночас майже третина зареєстрованих у 1928–1929 рр. смертей була віднесена до графи «причини погано зазначені або зовсім не зазначені», відтак можна припустити, що вагома частина статистичної інформації про смерть людей від голодування і різних супутніх хвороб залишилася навмисно чи не навмисно прихованою.

Натомість більше, ніж очевидно стало різке зростання протягом 1928–1929 рр. випадків захворювання людей на різноманітні інфекційні хвороби — черевний тиф, кір, кашлюк, грип тощо (Таблиця 32)¹⁶⁵. Лише один приклад: якщо після пережитого недороду і голоду 1924/25 р. первісних хворих на черевний тиф по всій Україні було зафіксовано 34965, то в 1926 р. кількість таких хворих знизилася до 25132 осіб, натомість у 1929 р. вона збільшилася вдвічі, сягнувши 53296 осіб¹⁶⁶.

Таблиця 32

**Поширення деяких інфекційних хвороб в Україні
(за матеріалами статбюро НКОЗ, 1926–1929 рр.)**

	1925	1926	1927	1928	1929
Черевний тиф	34965	25132	36710	31077	53296
Кір	63254	82485	62848	107590	120569
Скарлатина	59735	114065	110733	76869	96724
Кашлюк	71255	91395	63885	75237	87034
Грип	437734	834895	636990	1032644	1002829
Менингит (опониця)	795	930	950	1803	3059

Про те, що вибухи інфекційних хвороб і важкі ускладнення після них особливо вражали недорідні райони і що це було прямо

¹⁶⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 176. — Арк. 6.

¹⁶⁶ Там само.

пов'язано з погіршенням санітарно-епідеміологічного стану, послабленням організму людей унаслідок поганого харчування й недоїдання, повідомлялося в доповідних НКОЗ до Урядкому та до РНК УСРР¹⁶⁷. Серед іншого, медики звертали увагу на більш тяжке, ніж зазвичай, протікання на недорідних територіях так званих традиційних захворювань — наприклад грипу, який у 1928/29 р. не лише набув масового характеру, але також часто супроводжувався важкими ускладненнями, зокрема ураженням нервової системи людей (захворюваннями на менінгіт тощо)¹⁶⁸.

Влітку 1929 р. по селах Первомайської округи через вживання в їжу недоброякісної кукурудзи спалахнула епідемія пелагри¹⁶⁹. Професор Одеського санітарно-бактеріологічного інституту Л. А. Черкес, обстеживши на початку липня 515 мешканців трьох сіл цієї округи, діагностував пелагру 184 особам і ще 120 — під питанням. У пояснювальній записці причиною пошесті лікар визнав якісне голодування селян, водночас він відзначав «сильне кількісне голодування переважної частини населення» та повідомляв про побачені ним вельми небезпечні для життя і здоров'я людей способи рятування від голоду — як от використання не за призначенням виділеного для боротьби з бабаками отруєного зерна (його селяни відмивали і на свій страх і ризик споживали)¹⁷⁰. Інформуючи український уряд про спалах епідемії в Первомайській округі, НКОЗ у доповідній від 12 липня 1929 р. пропонував завезти на уражену пелагрою територію достатньої кількості борошна, м'яса, молочних продуктів тощо¹⁷¹. Ці рекомендації, однак, як і наполегливі клопотання відомства охорони здоров'я належним чином профінансувати заходи боротьби з епідеміями, здебільшого залишилися не виконаними.

¹⁶⁷ ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 9. — Спр. 553. — Арк. 15; Ф. 342. — Оп. 3. — Спр. 9. — Арк. 8–9.

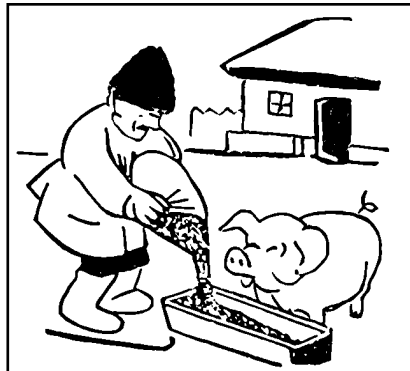
¹⁶⁸ Там само. — Ф. 27. — Оп. 9. — Спр. 553. — Арк. 15.

¹⁶⁹ Пелагра — важке захворювання, що супроводжується дерматитом, діареєю і деменцією (стійким порушенням когнітивних функцій в результаті органічного ураження мозку).

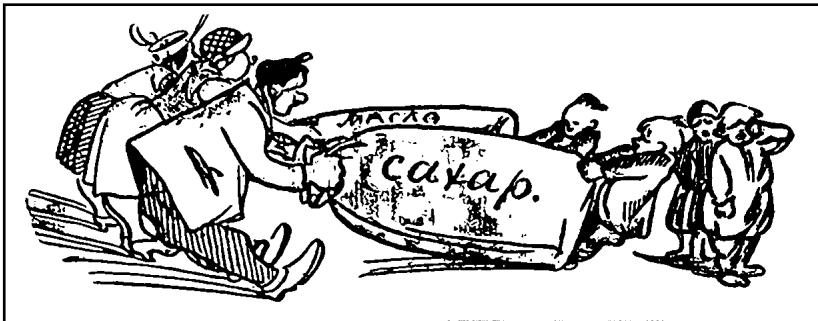
¹⁷⁰ ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 9. — Спр. 553. — Арк. 3–4.

¹⁷¹ Там само. — Арк. 2.

**Радянська політична карикатура
про «винуватців» нестачі продовольчої
допомоги (1928–1929 рр.)**

37-39

40-42

Принагідно відзначимо, що за попередніми розрахунками НКОЗ УСРР на попередження і ліквідацію епідемії у зв'язку з недородом 1928/29 р. з державного бюджету належало б виділити 1342 тис. руб.¹⁷², натомість за звітом Урядкому на ці потреби пішло лише 150 тис. руб., та й ті було взято з фондів самого НКОЗ. Не дивно, що протягом усього офіційно визначеного періоду дії «державного плану допомоги» Урядкому ніяк не вдавалося задовольнити клопотання керівництва низки ОВК про фінансування в них тих чи інших епідеміологічних заходів. Відхилялися навіть прохання УЧХ і ЦК ДД допомогти лікуванню виснажених голодом і хворобами селянських дітей. Так, 30 січня 1929 р. ЦК ДД, стурбована тим, що у недорідних округах республіки «спостерігається (за даними Червоного Хреста) дуже велика кількість дітей, які від недоїдання тяжко хворіють на туберкульоз, цингу, кашлюк та інші види дитячих важких хвороб», попросила Урядком винайти 180 тис. руб. для організації санаторно-курортного лікування 2 тис. виснажених дітей¹⁷³. Після місяця роздумів Комісія через відсутність коштів вирішила тимчасово залишити це питання відкритим¹⁷⁴. Дещо пізніше округам було запропоновано спосіб проведення оздоровчої кампанії за рахунок місцевих коштів, що їх належало якось викроїти, скоротивши з 400 до 300 гр. щоденний хлібний пайок голодучим дітям, а також збільшивши на 15 коп. вартість самого пайка¹⁷⁵. Влітку до санаторія Одеської філії Червоного Хреста усе ж було відправлено 1 тис. дітей Одеської, Херсонської, Миколаївської округ та АМСРР, на реабілітацію яких пішло 60 тис. руб.¹⁷⁶ Зрозуміло, що цього було недостатньо, проте і місце санаторного лікування дітей, зважаючи на існуючу мережу союзних курортів, було обрано невдало, адже навесні–влітку 1929 р. Одещина усе ще залишалася небезпечною у контексті поширення епідемії. Показово, що 12 червня 1929 р. Урядком, посилаючись на відсутність коштів, у черговий раз відхилив клопотання Одеського ОВК виділити окрузі 36143 руб. для ліквідації загрози поширення в ній епідемії тифу¹⁷⁷.

¹⁷² ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 9. — Спр. 553. — Арк. 33.

¹⁷³ Там само. — Оп. 10. — Спр. 52. — Арк. 90.

¹⁷⁴ Там само. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 99. — Арк. 10–11.

¹⁷⁵ Там само. — Ф. 27. — Оп. 10. — Спр. 58. — Арк. 71зв.

¹⁷⁶ Там само. — Арк. 74зв.

¹⁷⁷ Там само. — Спр. 53. — Арк. 2, 6.

На відміну від продовольчої підтримки голодуючого населення збереженню виробничих потужностей села у контексті реалізації державної програми ліквідації наслідків недороду влада намагалася приділяти належну увагу. Між тим, і на цій ділянці втримати ситуацію значною мірою не вдалося.

Зокрема, попри вжиті зусилля не вдалося запобігти величезним втратам у тваринництві. За оприлюдненими у радянській пресі даними, в недорідних округах республіки влітку 1928 р. нараховувалося 5058686 голів худоби¹⁷⁸. За «кудосконаленим планом» допомоги від 6 листопада 1928 р. фуражна допомога мала видаватися лише для 430 тис. голів робочої худоби (коней, волів і корів), належних бідняцьким господарствам, причому це забезпечення гарантувало тільки 40% загальних потреб худоби бідняків. З огляду на недорід і обмежені фуражні ресурси українські планувальні організації наперед спрогнозували скорочення стада у Степу: крупної рогатої худоби — на 160 тис. голів, овець — на 300 тис., свиней — на 600 тис. і т. ін.¹⁷⁹ Між тим, лише з весни до осені 1928 р. кількість худоби у селянських господарствах степових округ зменшилася на 24%, а по всій Україні — на 18%¹⁸⁰. Дані весняного перепису 1929 р. представили вражаючу картину зменшення в селянських господарствах худоби не на сотні тисячі, а на мільйонів голів (Таблиця 33)¹⁸¹.

Таблиця 33

**Зміни в скотарстві по селянських господарствах УСРР
(весна 1929 р., у порівнянні з попереднім роком)**

	робочих коней	великої рогатої худоби	у тому числі корів	овець	свиней
всі категорії селянських господарств: %	+2,5	-11,6	-2,9	-13,5	-40,0

¹⁷⁸ Допомога селянам недорідних районів // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 26 серпня.

¹⁷⁹ Контрольные цифры народного хозяйства УССР на 1928–29 год. — Харків, 1928. — С. 79.

¹⁸⁰ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 798. — Арк. 151.

¹⁸¹ Там само. — Ф. 27. — Оп. 10. — Спр. 156. — Арк. 8.

	робочих коней	великої рогатої худоби	у тому числі корів	овець	свиней
тис. голів	+103,8	-995,9	-114,2	-1040,8	-2318,0
індивідуальні господарства:					
%	+1,6	-11,6	-3,1	-13,9	-40,2
тис. голів	+66,0	-1004,0	-124,0	-1068,0	-2312,0

Важливою причиною таких значних втрат стала відсутність фуражу. Як видно зі звітних матеріалів Урядкому, більш-менш регулярне завезення кормів до недорідних округ (у тому числі з Сибіру та Уралу) почалося лише з березня 1929 р. До цього часу кормова ситуація в цих округах залишалася катастрофічною. Втім, через весняну повідь вкрай потрібний для збереження худоби вантаж до багатьох селянських господарств надійшов навіть не у березні, а в квітні. При цьому частина фуражу через скупчення й зберігання на залізничних станціях у неналежних умовах попсувалася (попріла), тож для годівлі худоби так і не була використана¹⁸².

Брак тяглової сили, гостра нестача посівного матеріалу творили той несприятливий фон, на тлі якого восени 1928 р. в Україні проводилася озима посівна кампанія. Держава позичково виділила селянству недорідних округ 14207 тис. пуд. насіння¹⁸³. Між тим, за даними кореспондентської анкети ЦСУ УСРР, на кожні 100 десятин засіяної у Степу озимини державна допомога забезпечила засів 22 дес. (10,4 дес. по всій Україні), ще 18,6 дес. (по всій Україні 8,4 дес.) було засіяно за рахунок контрактації, решту ж мушили віднайти самі селяни — із запасів минулих років і нового врожаю, купівлі, позичення у сусідів тощо¹⁸⁴. Та усі ці джерела в умовах недороду не були такими певними, як зазвичай. До того ж навесні 1929 р., як вже зазначалося, унаслідок несприятливих природно-кліматичних умов озимі культури знову значною мірою повимерзали.

¹⁸² ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 10. — Спр. 531. — Арк. 14.

¹⁸³ Там само. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 6102. — Арк. 2.

¹⁸⁴ Там само. — Ф. 582. — Оп. 1. — Спр. 3723. — Арк. 25зв.

Насамкінець зупинимося на особливостях надання державою податкових та деяких інших фінансових пільг в умовах недорідного 1928/29 р.

Розгортання взимку 1927/28 р. надзвичайних заходів в аграрній сфері супроводжувалося різким збільшенням податкового тягара на селян. Крім Єдиного сільськогосподарського податку (ЄСП), нарахування якого УСРР 1927/28 р., у порівнянні з попереднім роком, було збільшено на 30,2%¹⁸⁵, хлібороби були примушені ще й до низки додаткових виплат (самообкладання, нав'язування господарям, з урахуванням спущених «згори» контрольних цифр, облігацій позики зміцнення сільського господарства, дотермінового стягнення з селян різного роду належних платежів — з держстрахування, по сільськогосподарських позичках тощо).

В умовах недорідного 1928/29 р. податкове навантаження на бідніші селянські господарства, охоплені програмою державної допомоги, було суттєво полегшено, а то і зовсім знято. Зокрема, видана селянству недорідних округ знижка по сплаті Єдиного сільськогосподарського податку склала майже 19752200 руб.¹⁸⁶ Більше, ніж на 15 млн. руб. (із загальної суми заборгованості у 24104 тис. руб.) планувалося пролонгувати потерпілим селянам виплати по системі сільськогосподарського кредиту¹⁸⁷. Фінансові кампанії на кшталт самообкладання чи поширення позик, які так дошкуляли селянам, також здебільшого оминули недорідні райони.

Попри це, ситуація з фінансовими пільгами для селян не була однозначною. Полегшивши податковий тягар для найбідніших, влада не лише цілком і повністю переклала його на плечі заможніших сусідів бідноти, але ще й посилила цей тягар, представляючи такі дії як «класову політику» і «боротьбу з куркулем». Насправді така політика не мала нічого спільного з ідеєю «соціальної справедливості», натомість виступала засобом пограбування тієї частини села, яка, хоча і мала певний запас господарської міцності, усе

¹⁸⁵ Государственный бюджет Украинской Социалистической Советской Республики на 1928–29 бюджетный год. — Харьков, 1928. — С. 12, 14.

¹⁸⁶ Державний бюджет Української Соціалістичної Радянської Республіки на 1929–1930 рік. — Харків, 1929. — С. 30.

¹⁸⁷ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 286. — Арк. 126.

ж в умовах недороду так само несла значні збитки й потребувала на підтримку з боку держави.

Відтак, проголосивши у 1928/29 р. звільнення від сплати ЄСПП 35% усіх селянських господарств УСРР (в реальності було звільнено навіть 36,5%), радянська влада не тільки нічого не втратила (цю пільгу сповна «оплатила» частина селян за рахунок дотермінового внесення податку й запровадження оподаткування в індивідуальному порядку), але й навіть, умовно кажучи, дещо заробила. Якщо 1927/28 року внески республіки по сплаті ЄСПП склали 92378841 руб.¹⁸⁸, то у недорідному 1928/29 р. — 107847 тис. руб. (112,3% від нарахованої суми)¹⁸⁹. Те саме було й по недорідних округах: у 1927/28 р. ці округи внесли по сплаті ЄСПП 28178500 руб.; натомість у 1928/29 р., діставши як допомогу знижку на 16796200 руб. для бідноти, ці округи одночасно дістали й суттєво збільшені, в порівнянні з попереднім роком, нарахування по ЄСПП, які склали 42510900 руб.¹⁹⁰ Зрозуміло, що сплатити цей податок належало тій частині селянства недорідних районів, котра або за формальними ознаками або просто через нестачу коштів залишилася в умовах недороду поза програмою державної допомоги.

Своєрідним змаганням («хто кого перехитрує») між владою і селянством була позначена ситуація з страховими виплатами в 1928/29 р. З одного боку, частина селян, не маючи змоги годувати худобу, йшла на те, аби нищити її, бо страхові виплати за здохлу тварину були вищими, ніж базарні ціни на живу¹⁹¹. З іншого боку, зіткнувшись з проблемою значних виплат по страхових зобов'яз-

¹⁸⁸ Государственный бюджет Украинской Социалистической Советской Республики на 1928–29 бюджетный год. — Харьков, 1928. — С. 14.

¹⁸⁹ Державний бюджет Української Соціалістичної Радянської Республіки на 1929–1930 рік. — Харків, 1929. — С. 9–10. На 1927/28 р. загальна сума нарахованого ЄСПП склала 94892200 руб., а сума пільг і знижок — 11927700 руб.; натомість у 1928/29 р. було нараховано 136934300 руб., при сумі пільг і знижок — 41364000 руб. До сплати згідно з попередніми планами мало б надійти 96570300 руб. Див.: Державний бюджет Української Соціалістичної Радянської Республіки на 1929–1930 рік. — Харків, 1929 — С. 30.

¹⁹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 286. — Арк. 127.

¹⁹¹ Наприклад, вартість коней у недорідних округах республіки знизилася з 200 до 15–20 руб.

заннях, влада йшла на всілякі хитрощі, аби знизити чи взагалі уникнути цих виплат. Навесні 1929 р., коли на значній частині посівних площ озимина знову загинула, український уряд вирішив кардинально скоротити виплати селянам, затвердивши цілий перелік «офіційних підстав», які давали можливість це робити. Питання про порядок виплати селянству страхових внесків за загиблу озимину спеціально розглядався на спільному засіданні УЕН та РНК УСРР 18 травня. Врешті вирішили з сум, що їх Держстрах мусить виплачувати селянству, вираховувати аванси, видані по контрактації, заборгованість по позиках системи сільськогосподарського кредиту, суми, видані селянству в якості допомоги на пересів загиблої озимини тощо¹⁹².

Висновки

Союзно-республіканська взаємодія з розробки планів державної допомоги потерпілій від недороду Україні відбувалася за виразного домінування союзної влади й по суті визначалася сталінською групою у керівництві ВКП(б), котра прагнула прискорити «будь що» військо-промислову модернізацію країни.

Опрацьований українською стороною перший варіант плану допомоги явно узгоджувався з цією стратегією, адже в його основу поклалися не реальні потреби, а ресурсні можливості, визначені міркуваннями політичної доцільності. Критерії, що їх було обрано для віднесення одних чи не віднесення інших районів до категорії потерпілих, були недосконалыми з точки зору статистичних методик і політично вмотивованими, відтак окреслена територія українського недороду від початку була виразно меншою від тієї, що її належало б оголосити такою. Особливістю плану державної допомоги потерпілій Україні було й те, що переважну більшість передбачених у контексті надання допомоги продовольчих і фуражних ресурсів передбачалося винайти на території самої ураженої недородом республіки. Попри скромні вимоги Харкова, перший варіант плану допомоги був скорочений Москвою вдвічі, зокрема й стосовно обсягів продовольчої допомоги голодуючим.

¹⁹² ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5968. — Арк. 241.

Переглянутий далі кілька разів у бік зменшення, остаточний варіант плану був представлений як «удосконалений», хоча насправді він мав би визначатися як «скорочений».

Державне регулювання розподілу хлібних ресурсів в умовах недорідного 1928/29 р. визначалося прагненням союзної влади вийти з продовольчої кризи в країні за рахунок економії й перерозподілу явно недостатніх внутрішніх ресурсів. Саме в цьому контексті слід розглядати відмову Москви від багаторазово запропонованої на Заході допомоги, максимальне обмеження імпорту хліба в СРСР, запровадження з початку 1929 р. (по деяких округах УСРР уже 1928 року) карткової системи розподілу продуктів і, врешті, по суті нав'язану керівництву УСРР стратегію виживання республіки в умовах недороду й голоду здебільшого за рахунок власних ресурсів.

Не заперечуючи позитивної ролі самого факту створення Урядової комісії для надання допомоги потерпілим і проведених нею заходів, надання союзної допомоги УСРР, зокрема шляхом завезення певної кількості збіжжя з території РСФФР, усе ж не варто також перебільшувати їх значення. Критичний аналіз плану допомоги, як і практики його реалізації ясно вказують на те, що рятування потерпілих в умовах українського голоду 1928–1929 рр. визначалося не стільки наявністю державної допомоги, скільки міцністю самих селянських господарств. Власне, сама по собі державна допомога, зважаючи на її скромний обсяг, бідний склад продовольчого пайка, не повне виконання планових поставок харчів не могла вважатися повноцінною допомогою, а являла собою лише своєрідний додаток до наявного у селян харчування. Зважаючи ж на те, що маломіцні господарства, котрі переважно й страждали в умовах недороду і голоду, не мали достатніх запасів, призначена державна допомога виявилася недостатньою для того, аби подолати кризу в ураженій недородом Україні. Сплеск характерних захворювань, масове голодування і поширення на цьому ґрунті смертності людей, а також руйнівні процеси в сільському господарстві — падіння значної частини худоби, скорочення посівної площі та зміна її структури, на фоні загальної дезорганізації українського хлібного ринку стали виразним підтвердженням цього.

Розділ IV.

ОФІЦІЙНА ПОЗИЦІЯ І НАРОДНА ДУМКА ПРО НЕВРОЖАЙ ТА ПРИЧИНИ ГОЛОДУ 1928–1929 рр.

IV.1. Конструювання картини «перевернутої реальності» засобами радянської пропаганди та агітації

Амартія Сен спостеріг, що у демократичних державах вільна преса створює додаткові сприятливі можливості для запобігання голодного лиха¹. Натомість у державах, керованих недемократичними, в тому числі комуністичними режимами, які мають неосяжний контроль над засобами масової інформації та маніпулюють ними, ситуація може загострюватися й через приховування або применшення масштабів голоду з міркувань «політичної доцільності». Аналіз інформаційної ситуації в СРСР і зокрема в радянській Україні у 1928–1929 роках, цілком підтверджуючи цю загальну схему, дає змогу виокремити також деякі притаманні їй особливі моменти.

Зазначимо передусім, що з огляду на всеосяжний контроль єдиної правлячої партії над інформаційним простором, відсутність легальних опозиційних партій та опозиційних засобів масової інформації про свободу слова в СРСР у класичному розумінні цього поняття взагалі говорити не доводиться. Проте за часів НЕПу відбулася деяка лібералізація суспільного життя, і в публічних виступах представників влади, а також і на шпальтах періодичних видань, критична інформація була присутня на непорівнянно вищому рівні, аніж пізніше, після того, як на зламі 1927–1928 рр. на владному Олімпі одноосібно утвердився Сталін. Від цього часу офіційний публічний простір поволі став набувати вигляду «пере-

¹ *Amartya Sen. Development as Freedom. — Oxford, 1999.*

вернутої реальності»: влада свідомо конструює прямо протилежні до дійсності ідеалізовані картини «загальних успіхів», «зростання» промисловости і сільського господарства країни та безумовної лояльності сповненого ентузіазму населення на тлі визнання «окремих», «загалом незначних», «уповні подоланих» труднощів — за висловом самого Й. В. Сталіна, «труднощів піднесення, труднощів зростання»².

Як саме утверджувався принцип «перевернутої реальности», виразно ілюструє ситуація довкола українського недороду та голоду 1928 р. Офіційні трактування становища виразно коливалися між замовчуванням або применшенням розмірів лиха до відвертих маніпуляцій, у контексті яких голод, наприклад, перетворювався на «загострення продовольчого забезпечення», спричинене «спекулянтами та панікерами» в містах і «куркулями» по селах, а недорід, який спочатку подавали майже як «буденне явище», ставав «найвагомішою причиною» ускладнень «на господарському фронті», ще одним аргументом для агітації за колективізацію сільського господарства.

Одночасно з розгортанням надзвичайних заходів в аграрній сфері розпочався й тиск на засоби масової інформації. Їм закидали висвітлення поточних господарських кампаній у «панічних нотах», хоча насправді це була тільки безневинна констатація очевидних негараздів. 24 грудня 1927 р. політбюро ЦК ВКП(б) спеціально обговорило проблему публікацій, «які дезорганізують ринок», і доручило А. І. Мікоянові цим зайнятися³. Невдовзі з'явилися перші «жертви» серед «газетярів-панікерів»: 11 січня 1928 р. відповідальний секретар редакції газети «Труд» Л. Недачин дістав догану від оргбюро ЦК за передовицю, написану «в деяких частинах у зовсім неприпустимому панічному тоні»⁴.

Наприкінці квітня ЦК ВКП(б) провів у Москві нараду з питань посилення хлібозаготівлі. Саме тоді стало відомо, що в Україні і деяких районах Північного Кавказу загинуло від 30% до 70%

² Правда. — 1928. — 23 жовтня; *Сталін Й. В.* Твори. Т. 11. — С. 220–236.

³ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 666. — Арк. 10–12. Цит.: Трагедия советской деревни... — Т. 1. — С. 111–113.

⁴ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 113. — Спр. 588. — Арк. 53–53зв. Цит.: Трагедия советской деревни... — Т. 1. — С. 778.

озимини. Цю інформацію на нараді озвучив В. М. Молотов, зауваживши, як само собою зрозуміле, що в пресі про це повідомляти не можна⁵. В річищі цієї та подібних негласних настанов діяла й українська влада. Щоправда, зовсім заперечувати існування проблеми з засівами в Україні було неможливо, тож можновладці, спілкуючись із громадськістю, прагнули дозувати негативну інформацію і свідомо применшували масштаби стихійного лиха. Наприклад, Г. І. Петровський, виступаючи наприкінці квітня 1928 р. у Харкові перед робселькорами, на пряме запитання до нього: «Чи можливий голод унаслідок того, що в деяких округах не зійшли озимі хліба?», — впевнено відповів: ні. В Україні, мовляв, загинула лише мізерна частина засівів, і ширити чутки про голод можуть «лише куркулі, непмани та взагалі контрреволюціонери»⁶. Обнадійливу інформацію від всеукраїнського старости вмістила газета «Пролетарий». Вагома частина її читачів була пов'язана з селом, і зрозуміло, що їх непокоїли вістки від рідних про втрату озимини.

4 травня 1928 р. «правилами публікації в пресі відомостей про сільськогосподарські кампанії 1928/29 р.» зайнялася й РПО СРСР. Вона видала постанову, за якою рішення про те, чи друкувати інформацію про стан засівів та врожайність, у масштабах СРСР покладалося на союзний наркомат торгівлі, а в межах республік — на республіканські НКТ. Надалі ця важлива статистична інформація могла з'явитися на столі редактора газети тільки після її візування представником союзного або республіканського наркомторгів. Це, зрозуміло, створювало можливості для маніпуляцій. Утім, наміри дозувати інформацію з урожайної статистики вказували й інші положення постанови, зокрема про дозвіл центральній та місцевій пресі оприлюднювати відомості про стан засівів по округах лише у вигляді кореспонденцій із місць і тільки «за наявності сприятливих видів на врожай». Постановою також заборонялося оголошувати в пресі відомості про масову загибель засівів — понад 20% площі⁷.

Влітку, попри те, що масштаби українського недороду вже були очевидні, й у таємному діловому листуванні українське керів-

⁵ Трагедия советской деревни... — Т. 1. — С. 238.

⁶ Пролетарий. — 1928. — 22, 25 квітня.

⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5781. — Арк. 2зв.

ництво інформувало Москву про голод, який уже змушував людей уживати в їжу сурогати⁸, публічна позиція союзної і, відповідно, республіканської влади залишалася незмінною. Дезінформуючи суспільство, влада всіляко применшувала українські втрати й переносила акцент у публічній риторичі на нібито суттєво вищий, ніж у попередні роки, врожай у межах усього СРСР.

Характерною в цьому відношенні була доповідь А. І. Мікояна «Політика хлібозаготівель у зв'язку із загальним господарським положенням» на липневому 1928 р. пленумі ЦК ВКП(б), котру він розпочав не з нагальних проблем хлібної кризи, а з предовгих розповідей про «здорові», «кращі, ніж це було у минулому році», «значно сприятливіші» показники різних галузей народного господарства, ба навіть більше — про фактичне піднесення сільського господарства⁹. У резолюції пленуму на доповідь наркома не тільки наголошено «сприятливі очікування врожаю», але й поставлено завдання «обов'язково створити державний хлібний (продовольчий і насінневий) резерв»¹⁰.

Одразу після пленуму в «Правді» з'явилося інтерв'ю із заступником голови ЦСУ СРСР В. В. Шмідтом, доповнене оптимістичною статистикою щодо очікуваного врожаю. «Склад урожаю на 1 липня, — було сказано там, — уже не може надалі зазнати суттєвих змін, тож урожай, загалом помітно вищий від середнього, можна вже вважати забезпеченим»¹¹. Про те саме сповістила і «Крестьянская газета», доповнюючи офіційну статистику відповіддю редакції на запитання селян Акуловки Пушкінської волости Московської округи: мовляв, новий урожай не тільки покриває загибель озимини на Україні, але й буде більшим, ніж торік¹².

Аналогічні за духом матеріали друкувала українська преса. 17 липня газета «Вісті ВУЦВК», наприклад, подала розлогий текст промови Г. І. Петровського на засіданні президії ЦКНС, де він детально розповідав про кризу сільського господарства в Західній Європі, проте лише побіжно згадував про «недоврожай минулого

⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5925. — Арк. 3.

⁹ Как ломали НЭП... — Т. 2. — С. 180.

¹⁰ Там само. — С. 591.

¹¹ Правда. — 1928. — 15 липня.

¹² Крестьянская газета. — 1928. — 24 липня.

року та загибель озимини цього року», про те, що «суховій псує хліб» у деяких районах півдня (Миколаївська, Херсонська, Одеська округи). Зумовлені природно-кліматичними умовами катаклізма голова ВУЦВК намагався подати як ординарне явище. «Те, що ми переживаємо нині, було і перед війною, — заявив він. — Чи мало було випадків періодичного неврожаю по різних районах старої Росії? Були випадки голодної смерті бідняків міст і села». Основний же наголос у доповіді Г. І. Петровський робив на тому, що «по Союзу загалом, урожай буде гарний, на 450 міл. пудів більше проти торішнього». Цю тезу всеукраїнського старости, як найвагомішу, поряд із деякими іншими (на кшталт обіцянок скасувати надзвичайні заходи, збільшити ціни на хліб, надати допомогу селу) газета для привернення уваги читачів навіть позначила жирним шрифтом¹³.

По-своєму намагалося заспокоїти громадськість розраховане на якнайширшу селянську аудиторію «Радянське село». У випуску з популярним роз'ясненням змісту свіжої резолюції пленуму ЦК ВКП(б) про нові хлібозаготівлі та політику партії на селі, газета також лише побіжно згадувала про «загибель засівів на півдні України й на Північному Кавказі», протиставляючи цій тривожній інформації два виразних агітаційних малюнки: на одному турботливі руки держави засипали селянство всілякою допомогою, на другому «куркуль» у вигляді жирного горобця цвірінкав «куркульську пісеньку»: «Скасування НЕПу! Голод! Гоолод!»¹⁴. Оптимістичні думки вочевидь мала навіювати читачеві й обкладинка липневого випуску популярного в Україні ілюстрованого журналу «Глобус». На ній редакція розмістила світлину із трьома зосереджено-вдоволеного вигляду чиновниками на зрілому пшеничному полі. Підбадьорливо звучала і назва світлини — «Хліб буде!»¹⁵.

Зважаючи на те, що саме в липні в Україні виявилася масова загибель не тільки озимини, але також і значної частини пересіяної селянами яровини, проведення 23–25 липня у Харкові Всесоюзної наради робітників дослідних станцій на тему «вивчення причин

¹³ Промова тов. Петровського на засіданні президії ВЦКНС // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 17 липня.

¹⁴ Радянське село. — 1928. — 19 липня.

¹⁵ Петров. Хліб Буде! // Глобус. — 1928. — № 13 (110), обкладинка.

загибелі озимих засівів» так само виглядало способом відволікти увагу громадськості від реального, вкрай сумного стану справ. Відкриваючи нараду, голова сільськогосподарської секції Держплану СРСР М. М. Вольф повідомив про загибель 5 млн. десятин озимини, не забувши водночас «урівноважити» цю інформацію звісткою про успішний пересів, а головне — про гарний урожай в інших регіонах Союзу. «Ми маємо кращий врожай за середній, а через те у нас буде на декілька сотень мільйонів зернової продукції більше навіть, ніж торік»¹⁶, — запевнив він.

Вольф, донедавна голова українського ЦСУ, не акцентував уваги на тому, що практично всі втрати озимини у 1928 році припали на Україну. Щоправда про це повідомив інший учасник наради — представник республіканського ЦСУ Г. М. Вербицький. А проте ця специфічна інформація до широкої публіки не дійшла, хоча репортаж про всесоюзну нараду «Вісті ВУЦВК» друкували у двох випусках. Переповідаючи виступ Вербицького, газета навіювала читачеві думку про загибель озимини як буденне явище, притаманне і капіталістичним країнам. Повідомлялося про середні протягом 1922–1928 рр. українські втрати озимини — 14,2%, про те, що США втратили за цей самий період 14,6%, а в несприятливому 1928 р. — 25,1%. Однак про те, що в самій Україні 1928 року загинуло понад половини всієї засіяної озимини, газета мовчала. Вельми показовим був і заголовок репортажу: на чільному місці в ньому стояла фраза «Зміцнення озимого клину»¹⁷.

А з 10 вересня 1928 р. по всій Україні стартувало «Свято врожаю», яке розтягнулося на цілі півтора місяця. Заздалегідь НКО та Наркомзем розіслали на місця детальні інструкції про влаштування по селах численних розважальних заходів — від дитячих ранків, масових гулянь і концертів артистів — до проведення зборів, селянських екскурсій у комуні й демонстрації пересувних виставок¹⁸. Відверта абсурдність ідеї празникувати врожай під час неврожаю організаторів вочевидь не бентежила. Навпаки, ситуацію

¹⁶ Зміцнення озимого клину. Всесоюзна нарада при Наркомземі України // Вісті ВУЦВК . — 1928. — 24 липня.

¹⁷ Там само. — 1928. — 25 липня.

¹⁸ 10 вересня починається свято врожаю // Комуніст. — 1928. — 8 вересня; Свято врожаю // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 20 вересня.

з недородом було використано для посиленої агітації селян за об'єднання у колективи — мовляв, саме це й допоможе протистояти негативним «сюрпризам» з боку природи.

Наміри Й. В. Сталіна та його оточення посилювати далі тиск на засоби масової інформації, примушуючи їх діяти виключно у контексті «перевернутої реальності», засвідчила Всесоюзна нарада редакторів газет, проведена 22–29 вересня у Москві. 73 редакторів провідних газет країни разом із десятком керівників місцевих агітпропів уважно слухали настанови високого партійного керівництва — про що саме і як саме слід писати газетам. Чіткий сигнал про те, що тема неврожаю та господарських ускладнень не є актуальною, подав редакторам В. М. Молотов, повідомивши, що «після тимчасового загострення в першій половині року» країна переживає помітний навіть на Заході позитивний перелом, і що у радянській пресі бракує «доброї інформації з марксистським стрижнем, з більшовицьким чуттям до мас»¹⁹. Інший наблизений до Сталіна партійний чиновник, О. М. Ярославський, пішов іще далі, практично у неприхованій формі закликавши газетярів не зациклюватися на усіляких «негативах», а вишукувати «позитив». Посилаючись на «один американський документ», Ярославський розповів про іноземного оглядача, котрий, мовляв, зауважив провину самої радянської влади, що за кордоном існує думка, ніби вона от-от упаде. «Вона так змальовує все погане у себе, що здається незрозумілим, як вона ще тримається», — переповідав чиновник слова оглядача. Відповідно і Ярославський однією з хиб радянської преси оголосив надмірну увагу до всіляких вад і натомість майже повну відсутність (!) у пресі «добрих прикладів». «Негативні факти нашої діяльності в нашій пресі випирають так густо, що, здається, нічого іншого немає, крім цих негативних фактів <...>. Насправді у нас є дуже багато прикладів гарного, що їх ми не вміємо висвітлити і розказати», — заявив нарком РСІ, наголосивши небезпеку такої ситуації через загрозу негативного впливу на молодих робітників і селян, «які вступають до життя ще

¹⁹ Поточний момент і преса: доповідь тов. Молотова на Всесоюзній нараді редакторів 22 вересня 1928 року // Комуніст. — 1928. — 27 вересня.

не зміцнілі» і які «не так загартовані, як старіші робітники»²⁰. Партійна настанова утворити «апарат преси, наповнений гарною більшовицькою кров'ю»²¹, яку озвучив на нараді керівник Відділу агітації, пропаганди і преси ЦК ВКП(б) С. Б. Інгулов, не залишала сумнівів у тому, що «нагорі» готові не тільки пильнувати «ідейне обличчя» преси, але й застосувати оргвисновки щодо «ідейно незрілих» журналістських кадрів.

Однак у той самий час, коли сталінське оточення наставляло редакторів газет, «Правда» опублікувала статтю М. І. Бухарина «Замітки економіста. На початок нового господарського року»²² із завуальованою, проте досить прозорою критикою Й. В. Сталіна. Поява цієї публікації в центральному партійному друкованому органі виказувала те, що перешкоди до панування сталінської групи в інформаційному просторі творили не тільки, а можливо й не стільки «несвідомі редактори» та схильні до «паніки» журналісти, скільки усе ще наділені владою опоненти з високого партійного керівництва.

Будучи редактором головної партійної газети, Бухарин упродовж наступних місяців іще кілька разів використовував її трибуну для непрямой критики освяченого Сталіним політичного курсу, зокрема й нав'язуваної ним інформаційної політики приховування «негативів». Так, 2 грудня 1927 р. «Правда» надрукувала його доповідь на IV Всесоюзній нараді робселькорів, де спеціально було порушено тему меж припустимого для нерозголошення в пресі. «Наша преса повинна, по-перше, якомога правильніше інформувати про стан речей, — казав Бухарин. — Ми, зрозуміло, не можемо розповідати “всім, всім, всім” про деякі речі, не можемо тому, що це завдасть шкоди пролетаріатові. Ми не можемо нічого друкувати, наприклад, про наші військові таємниці <...>. Але ми повинні правильно інформувати про наявне становище, бо, якщо ми щось замовчуємо або недостатньо сміливо інформуємо, то це,

²⁰ Самокритика і завдання преси: промова тов. Ярославського на Всесоюзній нараді редакторів // Комуніст. — 1928. — 30 вересня.

²¹ Основні питання радянської партійної преси: доповідь тов. Інгулова на Всесоюзній нараді редакторів // Комуніст. — 1928. — 28 вересня.

²² Бухарин Н. Записки економіста / Н. Бухарин // Правда. — 1928. — 30 вересня; Бухарин Н. И. Избранные произведения / Н. И. Бухарин. — Москва, 1988. — С. 391–418.

кінець-кінцем, позначається у гірший бік на нашій спільній справі. Уявіть, що ми стали би приховувати ускладнення, котрі у нас є і котрі ще будуть. У перебігу цих ускладнень нас справедливо запитали би: звідки все це звалилося, чому ж ви про це мовчали?»²³. Також у «Правді» 24 січня 1929 р. було опубліковано доповідь М. І. Бухарина «Політичний заповіт Леніна», виголошену з нагоди п'ятих роковин смерти вождя²⁴. Вона також містила прозорі натяки на Сталінове недотримання ленінського заповіту. Однак ця публікація фактично стала лебединою піснею Бухарина. Дальші його виступи на шпальтах центральної партійної газети сталінська група унеможливила.

Не маючи що відповісти опонентам з-поміж «правих» присутньо, Сталін і його оточення, вперто дотримуючись обраної інформаційної стратегії на мінімізацію «негативів» і гіперболізацію «позитивів», робили все, аби відвертого обговорення провалів у господарській політиці та персональної відповідальності за це ніколи не відбулося, навіть у вузькому колі високопоставлених партійців. Цій меті було підпорядковано цілий арсенал технологічних прийомів. В діло йшли і маніпулювання спеціально дібраними «позитивними» статистичними даними, і багатогодинні суперечки в політбюро для «правильного розставлення акцентів» у проектах резолюцій, і висування двох, а то і трьох доповідачів з основного питання на пленуми ЦК ВКП(б), аби «врівноважити» опонентів, і чіплення опозиціонерам ярликів як нібито нападників на партію, панікерів і захисників куркульства, не кажучи вже про всілякі інтриги та кадрові ротації по всій партійній вертикалі, залякування репресіями не тільки за належність до опозиції, а навіть і за «примирливе ставлення» до неї.

Нездатність «правих» сконсолідувати сили й протистояти добре організованим і позбавленим зайвих сантиментів суперникам виразно проявилася під час листопадового 1928 р. пленуму ЦК ВКП(б), коли відчайдушним спробам опозиціонерів обговорити

²³ Текущий момент и задачи нашей печати: доклад тов. Н. И. Бухарина — на IV совещании рабселькоров // Правда. — 1928. — 2 грудня.

²⁴ Бухарин Н. Политическое завещание Ленина: доклад на траурном заседании, посвященном пятилетию со дня смерти Ленина / Н. Бухарин // Правда. — 1929. — 24 січня.

наявні в країні проблеми сталінська більшість протиставила безпредметну дискусію. Після того, як квітневий 1929 р. пленум ЦК ВКП(б) постановив, що погляди «правих» суперечать генеральній лінії партії, шлях до одноосібного правління Й. В. Сталіна, а отже, й повного контролю над інформаційним простором, було розчищено.

Внутрішньопартійна боротьба за виразного домінування сталінської групи у керівництві ВКП(б), чітко налаштованої шукати «позитиви», не концентручись на «негативах», визначили контекст офіційних потрактувань господарської ситуації в країні після збирання врожаю 1928 року.

Це виразно проявилось, зокрема, під час обговорення 12 жовтня 1928 р. в РПО СРСР хлібофуражного балансу. Його було зведено по всій країні з плюсом 3,6 млн. пудів, а по пшениці і житю — з мінусом у 47,6 млн. пудів. Відповідний баланс по Україні був від'ємний, зокрема по двох головних культурах, пшениці і житю — 21,9 млн. пудів (їх збір порівняно з попереднім роком знизився вдвічі, з 705,4 млн. пудів до 349,9 млн.)²⁵. Хоча за балансом ситуація виглядала непростою, В. П. Мілютин подавав її прикрашено, а щодо України просто фантастично — настільки, що 18 жовтня 1928 р. В. Я. Чубар, як уже зазначалося вище, мусив спростовувати статистичні показники союзного відомства в листі, адресованому як РНК і РПО СРСР, так і союзним НКТ і Держпланові²⁶.

Політичне підґрунтя такого хлібофуражного балансу країни, як і оцінок стану врожаю 1928 року, було очевидним: складений під пильним оком і за участі сталінської групи документ мав запевнити, що становище в СРСР справді має певні труднощі, проте вони цілком подоланні, а головне — не потребують ані імпорту істотної кількості хліба, ані гальмування високих темпів промислової індустріалізації.

Саме такі ідеї проголошувала опублікована 18 жовтня у «Правді» стаття В. Мілютіна про результати врожаю²⁷. Вправно

²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5941. — Арк. 44–45.

²⁶ Там само. — Спр. 6229. — Арк. 3–4.

²⁷ *Мілютин В.* О результатах урожая / В. Милютин // Правда. — 1928. — 18 жовтня.

маніпулюючи цифрами, голова ЦСУ СРСР вимальовував ірреальну картину: загиблі в Україні та на Північному Кавказі понад 5 млн. га засівів ставали «знову пересіяними й обробленими», засівна площа — більшою не лише від торішньої, але й за останні чотири-п'ять років, новий урожай — більшим (на 70 млн. пудів) від минулорічного або принаймні таким самим, хлібофуражний баланс країни — бездефіцитним, а селянська реакція на поточну господарську політику партії — вочевидь позитивною. Позитивом віяло й від прогнозів головного статистика країни про те, що витрати зерна на насіння в поточному році зростатимуть через невідворотне розширення засівних площ, витрати зерна на годування худоби будуть стабільними, а запаси хліба у селянських господарствах деяких регіонів (Сибір, Поволжя, Казахстан) навіть зростуть. На цьому тлі побіжна і не конкретна інформація про істотне зниження жита і пшениці в структурі врожаю, про переміщення врожаю з виробничих у споживчі райони і навіть теза про потребу ретельно зважувати плани хлібопостачання вже не виглядали як «дуже погана новина». А накреслені наприкінці статті В. П. Мілютина завдання збільшити врожайність, вкладаючи додаткові кошти в село, збільшуючи постачання добрив і сільськогосподарських машин, підтримуючи не лише колгоспи, а й індивідуальні господарства не залишали сумнівів у тому, що влада цілковито «тримає» ситуацію в країні і нема жодних підстав непокоїтися.

Такі загалом оптимістичні оцінки ситуації з хлібом, доповнені репресіями проти «панікерів» і погрозами прихильникам «правих», об'єктивно унеможливили обговорення неврожаю та продовольчих ускладнень в Україні. Тема голоду опинилася під неоголошеним табу. Взагалі голод, не кажучи вже про смертність від голоду, стали розглядати як явище, неприйнятне радянській дійсності. Виняток робили хіба що для голоду 1921–1922 р., часті згадки про який у 1928–1929 рр., окрім того, що мали сприяти утвердженню «позитивного погляду» на сучасність, відігравали певну мобілізаційну роль у проведенні поточних господарських кампаній.

Які саме наслідки могло спричинити «несанкціоноване» порушення теми голоду і як влада використовувала тему попереднього голоду, 1921–1922 р., для досягнення певних політичних цілей, можна побачити на прикладі п'єси відомого драматурга Миколи Куліша «97», в умовах українського голоду 1928–1929 р. дозво-

леної й навіть популяризованої, та «Листів із Степової України» початківця-літераторки Докії Гуменної — твору хоча й опублікованого, однак потім ущент розгромленого.

Очевидець голоду 1921–1922 рр. Микола Куліш іще 1923–1924 року написав драму «Голод». Щоправда, вже тоді влада змусила драматурга дати творові іншу назву і дещо переробити зміст, зберігши життя голові сільради, додавши образ продкомісара, який привозить 97 пудів хліба голодуючим селянам та заарештувавши місцевих «куркулів», які приховували хліб і всіляко шкодили громаді. Навіть і ці виразні ідеологічні правки не знищили авторського задуму: збереглася трагічна і реалістична картина, сповнена жахить голоду, людських страждань, божевілля і людоїдства, ідейного фанатизму, протиборства черствости і душевної теплоти. Прем'єра п'єси відбулася наприкінці 1924 р. на сцені столичного театру імені Івана Франка, побувала вона й на гастролях у Москві. У 1928–1929 рр. ця п'єса йшла не тільки на професійній театральній сцені, але й у сільських клубах. 27 лютого 1929 р. у с. Березова Лука Роменської округи, повідомила газета «Радянське село», виставу «97», «де було показано, до чого голод доводив людей і як куркулі знущалися з незаможників», грали в сельбуді для учасників мітингу за постачання хліба державі, а наступного дня з села до найближчої станції під прапорами вирушила «червона валка» у складі 300 підвід — 3 тис. пудів заготовленого у селян хліба²⁸.

Зовсім інакше склалося з «Листами із Степової України» Докії Гуменної. Влітку 1928 р. молода авторка побувала у відрядженні на Запоріжжі й спробувала написати, як пізніше згадувала, «не діловий звіт, не грайливий “шпичка в ніс” стиль із потугами на дотепність, не агітпропну рожево окулярну сахарину», а правдиву розповідь про те, «що бачила, як бачила». Її нариси надрукував у двох числах літературний журнал «Плуг»²⁹. Однак літераторка наступила владі аж на два «болючих мозолі», бо одночасно порушила тему русифікаторської політики в Україні, яку тут було

²⁸ Кириленко. Берить приклад з села Березова-Лука / Кириленко // Радянське село. — 1929. — 24 березня.

²⁹ Докія Гуменна. Листи із Степової України (нарис) / Докія Гуменна // Плуг. — 1928. — № 10 (жовтень). — С. 39–61; № 11 (листопад). — С. 33–49.

персоніфіковано відомим російським письменником Ф. Гладковим, і тему насування голоду. Талановито змальоване в нарисі повсякдення села з «облігаціями, викачкою хліба, самообкладанням, прокльонами», згадки про занепад і руйнацію селянських господарств, про привид голоду і баб'ячі бунти (на запитання героїні нарису до місцевої молодиці: «Як тут у вас з хлібом?» та відповідала: «Та як. Оце вчора баби хтіли бити председателя в нашому селі, так утік вікном») справили ефект вибуху бомби. Молоду письменницю один за одним заходилися шельмувати і партійні літератори, і партійні бонзи аж до генерального секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора та газети «Правда»³⁰. Після цього літературна кар'єра Докії Гуменної на роки увійшла в глухий стопор. «Не знала я, що торкнулась забороненої теми про голод», — признавалася на схилі років вже відома письменниця-емігрантка³¹.

Замовчуючи український голод, радянська преса невтомно експлуатувала тему голоду в «капіталістичному світі». Нескінченні газетно-журнальні публікації з описом жахливих картин недороду і голоду як у далеких капіталістичних країнах із їхніми колоніями, так і в сусідніх з СРСР Естонії, Польщі, Чехословаччині та Румунії стали виразною особливістю радянської інформаційної політики 1928–1929 рр. Майже обов'язковим було використання у заголовках такого штабу публікацій слова «голод»³², нерідкими були й виразні фотографії виснажених голодом людей: в одному випадку це була сумна селянська родина з Верховини — жертва «коло-

³⁰ Підсумки листопадового пленуму ЦК ВКП(б) і завдання КП(б)У: доповідь генерального секретаря ЦК КП(б)У т. С. В. Косіора на XIV окружній партконференції Київщини // *Комуніст*. — 1929. — 8 січня; *Рыклин Г.* Проказы теги Хиври / Г. Рыклин // *Правда*. — 1929. — 3 лютого тощо.

³¹ *Докія Гуменна.* Дар Євдотії. Жар і крига. Книга друга / Докія Гуменна. — Балтимор–Торонто, 1990. — С. 35.

³² *Дембо В.* Голод у Бессарабії / В. Дембо // *Комуніст*. — 1928. — 13 вересня; Латвії загрожує голод // *Червона армія*. — 1928. — 4 листопада; Естонії загрожує голод // *Вісті ВУЦВК*. — 1928. — 17 листопада; Румунський уряд нічим не допомагає голодуючим Бессарабії // *Червона армія*. — 1928. — 27 листопада; *Том Бэлл.* Голодный поход / Том Бэлл // *Правда*. — 1929. — 26 лютого; *Суворов І.* Під багогом бояр. Голодна й зруйнована Бессарабія / І. Суворов // *Червоний степ*. — 1929. — 6 березня тощо.

нізаторської політики чеської буржуазії»³³, в іншому — п'ятирічна індіанська дівчинка зі спухлим від голоду животом (насправді — жертва голоду 1921–1922 рр. у самій радянській країні)³⁴, у третьому — індуський робітник — «живий скелет — громадянин Британської імперії» тощо³⁵.

Описувані страждання людей у чужих країнах не були вигадкою, однак акценти, що їх проставляли, розповідаючи про нещастя, як і обов'язкове супроводження таких публікацій дописами про піклування радянської влади потребами потерпілих ясно вказували, що йшлося не так про інформування про світові події, як про використання їх задля виразної пропаганди «позитиву» в самому Радянському Союзі на тлі замовчування наявних проблем. Звісно появу в пресі публікацій про «голод за кордоном» санкціонували «згори». Один лише приклад на підтвердження цього: 5 жовтня 1928 р. політбюро ЦК КП(б)У на закритому засіданні доручило П. П. Любченкові та Й. Е. Якірові зорганізувати висвітлення у пресі становища бессарабських селян, що склалося через недорід, зіставивши мізерну допомогу румунського уряду з допомогою, яку надало потерпілим керівництво УСРР³⁶.

Зауважмо, що широко пропаговану як у публічних виступах чиновників різного рангу, так і в українській пресі державну допомогу потерпілим від недороду від самого початку виразно гіперболізували й незмінно оцінювали як «чималу», «вагому», істотно більшу від державної допомоги потерпілим не лише у 1921–1922, але й також у недорідних 1924–1925 роках. Перенаголошення теми державної допомоги творило деяку логічну суперечність: декларуючи чималі обсяги державної допомоги, преса водночас невтомно закликала українських селян здавати державі хліб, аби нагодувати міста і потерпілі від неврожаю села. Цю нелогічність іще більше посилювала популяризація союзної

³³ Голод на Верховині (Закарпатська Україна) // Комуніст. — 1928. — 21 вересня.

³⁴ Як вони «допомагають» селянам // Радянське село. — 1928. — 4 листопада.

³⁵ Этот живой скелет — Гражданин Британии... // Крестьянский журнал. — 1929. — № 8. — С. 9.

³⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Стр. 6.— Арк. 304.

допомоги потерпілій Україні — цій темі радянська пропаганда надавала особливого значення.

Цікаво, що зміст однієї з перших постанов РНК СРСР про допомогу Україні (від 4 вересня 1928 р.) в республіканській пресі оприлюднили випадково. 6 вересня українське постпредство в Москві спрямувало до Харкова витяг із цієї постанови³⁷, а вже наступного дня звідти ж надійшло термінове застереження про нерозголошення³⁸. Українська сторона, судячи з усього, просто не встигла оперативно відреагувати на заборону, і 9 вересня «Вісті ВУЦВК» розголосили практично всі подробиці постанови³⁹. На документі від постпредства збереглася резолюція українського чиновника, адресована т. Озірському (можливо, представникові НКТ О. Озірському): «А Ви зазначили, що оголошувати можна і майже усе оголошено»⁴⁰. Мотивація, за якої, здавалося б вигідна для влади інформація про підтримку союзним урядом українців, раптом мала стати секретом, могла бути тільки одна: небажання розголошувати вельми скромні обсяги цієї допомоги. Втім, політичні акценти «Вістей» у повідомленні про союзу допомогу, так само як надалі це робили й інші пресові видання, а також і українські можновладці у своїх публічних виступах, завжди розставлялися «правильно». Союзну допомогу республіці представляли як «своєчасну», «оперативну», «значну» і навіть як «визначальну» для рятування потерпілих українців, а головне — як реальний доказ переваг перебування України в складі СРСР.

Апогеєм у цій риториці були виступи учасників XI Всеукраїнського з'їзду рад, проведення якого припало на пік голоду, травень 1929 р. Делегати один за одним таврували ворогів за поширювані плітки про колоніальний статус України, про її експлуатацію Москвою, декларували відданість населення радянській владі, запевняли у палкому бажанні УСРР бути в складі Радянського Союзу та дякували союзній владі за рятування в умовах недороду. «Ми зустріли таку величезну підтримку від радянського

³⁷ ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 9. — Спр. 525. — Арк. 53–54.

³⁸ Там само. — Арк. 55.

³⁹ Хлібозаготівля — сівба. Допомога недорідним районам // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 9 вересня.

⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 9. — Спр. 525. — Арк. 55.

уряду, на яку (зараз можна одверто сказати) ми самі не розраховували», — відзначив, зокрема, у своєму виступі на з'їзді представник Одеської округи О. Л. Триліський, якому, до речі, безпосередньо й дорікав Г. І. Петровський за приховування від А. І. Мікояна картин страждання та голоду. «Треба тут, товариші, одверто сказати, що якби ми не одержали цієї величезної допомоги, якби ми не одержали її в такому розмірі, і, головне, якби ми її не одержали своєчасно, очевидно ми б не справилися, не спромоглися упоратися з тим стихійним лихом, що його зазнало наше сільське господарство», — вторив йому інший делегат, представник Запорізької округи, яку, між іншим, на тлі інших недорідних округ від початку обділили допомогою⁴¹. «Нам довелося одержувати допомогу від Союзу, і це ще раз доводить, що Союз пролетарських республік дбає однаково про всі радянські республіки. Це ще раз доводить, що Союз пролетарських республік, республік, що складають єдину державу, дбає про зберігання, про піднесення господарства так, як жодна буржуазна країна не дбає», — заявив нарешті і сам Влас Чубар, численні доповідні і неопублічні виступи якого на союзних пленумах протягом 1928–1929 р. якраз засвідчували протилежне.

Оптимістичні оцінки стану справ у країні, декларування значних обсягів державної допомоги потерпілим звісно контрастували з реаліями повсякденного життя — колосальними чергами городян за хлібом та іншим продовольством, і голодом у селі. Зрозуміло, що все це потребувало від влади якихось зрозумілих пояснень, і їх було представлено «масам» у вигляді цілої галереї «ворогів».

Винуватців дорожнечі або відсутности продовольства знайшлося чимало. Крім недбалих працівників організації хлібопечення і торгівлі, які регулярно випікали хліб поганої якості та ще й у недостатній кількості, проблеми створювали всілякі «спекулянти», а також і численні «панікери». Цим останнім було присвячено цілку серію уїдливих карикатур в сатиричних журналах. В них

⁴¹ Вісті ВУЦВК. — 1929. — 9, 10, 11 травня, 6, 7, 12 червня; XI Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. 7–15 травня 1929 року. Стенографічний звіт та постанови. — Харків, 1929. — С. 66–72, 82–85, 87–90, 99–102, 116–163, 693–696; Збірник узаконень та розпоряджень. Відділ перший, — 1929. — № 13. — Арт. 97.

«панікери» виставлялися такими, що знічев'я витанцьовують обивательський чарльстон «Сухарики» у довжелезних чергах (карикатура Л. К. «Балет у житті» в «Червоному перці») ⁴², поширюють різні дурні плитки (карикатура «Жахливі чутки», «Крокодил») ⁴³, або скуповують хліб у неймовірній кількості (карикатура Ю. Ганфа «Ти чого стільки хліба накупила?», «Крокодил») ⁴⁴.

Однак головним ворогом було проголошено заможного селянина — «куркуля», зловмисна діяльність якого виглядала майже безмежною. «Куркулі» свідомо зривали господарські кампанії держави, приховували хліб і спекулювали ним, перешкоджаючи тим самим розгортанню державної допомоги. Ба більше, всілякими хитромудрими способами вони намагалися ще й самі користати з цієї допомоги. Через власних «агентів» у сільських радах та комнезамах підступні «куркулі» то домагалися свого залучення до громадських робіт, то примудрялися випросити для себе видане державою насіння, то прилаштовували у харчові пункти власних дітей, постійно відтісняючи нужденну бідноту. Подекуди «куркулі» ще й удавали з себе благодійників, роздаючи «з провокаційною метою» бідноті хліб.

«Куркуль» у 1928–1929 рр. став справжньою «притчею во язицех». Звинувачення «куркуля», заклики примусити його віддати хліб робітникам і потерпілим від недороду селянам, заклики розправитися з ним стали обов'язковим атрибутом публічних виступів партійно-радянських лідерів на численних з'їздах, пленумах, зборах, нарадах і мітингах. Те саме стосувалося і преси, радіо, літератури, театру і кіна. Намагаючися викликати почуття злоби і ненависти до «класового ворога», радянська пропаганда діяла засобами впливу на емоційно-чуттєву сферу людини. Особливо це стосувалося численних карикатур, де «куркулі» зображувалися у вигляді тварин, наділялися неприязною зовнішністю і ганебними психологічними рисами. «Куркулі» поставали то у вигляді свині, то

⁴² Л. К. Балет у житті, або обивательський чарльстон «сухарики» / Л. К. // Червоний перець. — 1929. — № 3–4. — С. 5.

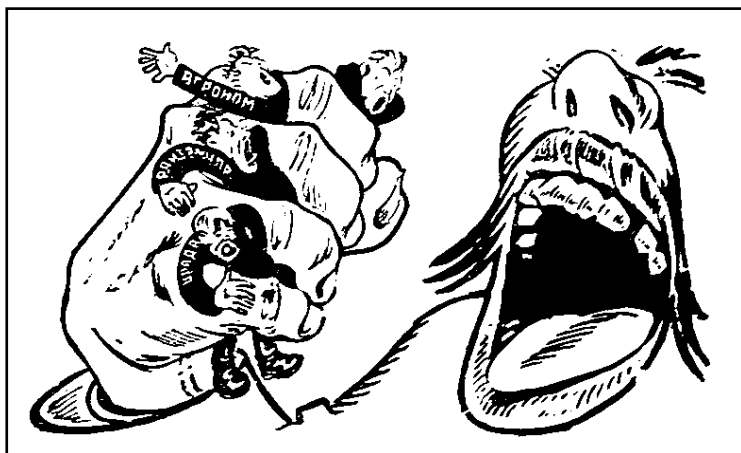
⁴³ Ганф Ю. Жахливі чутки / Ю. Ганф // Крокодил. — 1928. — № 33, обкладинка.

⁴⁴ Його ж. «Ти чого стільки хліба накупила?» / Ю. Ганф // Крокодил. — 1929. — № 2. — С. 3.

**Радянський пропагандистський дискурс:
дегуманізація образу «куркуля» і «попа»
(1928–1929 рр.)**

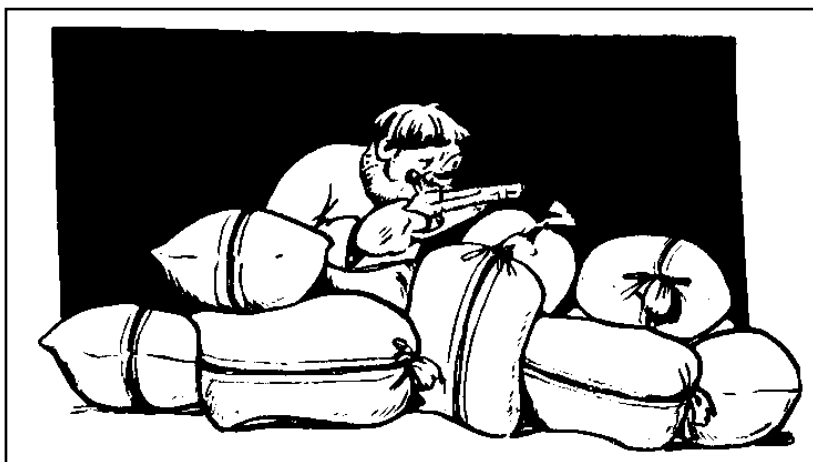

43-44

45-46

47-48

49-50

у вигляді злого собаки, який не віддає пайків бідняцьким дітям⁴⁵. Однак і у людському образі вони були так само відрозливі: зазвичай гладкі, по-панськи одягнуті, з украй неприємним обличчями дядки сиділи на мішках хліба або ховалися за ними, споювали бідноту горілкою або ж стріляли в активістів з обрізів. Збірний пропагандистський образ цього страшного ворога постає з вірша Антіна «Атакуймо куркуля» у червневому 1929 р. числі газети «Червона армія»⁴⁶:

Ось він, вовк, глитай неситий.
Ворог наш, куркуль лихий!
Хто хижак несамовитий,
Хто хова зерном набиті
По коморах лантухи?

Хто в держави відбирає
Хліб, потрібний нам усім?
Хто, неначе хижа згряя,
По кутках глухих чигає
Із обрізом у руці?

На п'янку, бридку отруту
Хліб хто зводить, так і знай?
Радий хто, коли в нас скрута?
Ще й брехнею баламутить
Хто селян? — Все він, глитай!

Нумо, всі із ним до бою!
Всі завзято на нього,
Як один, підем війською,
Щоби дужою рукою
Знищить ворога свого!

Вірш доповнював виразний малюнок, на якому огрядний «куркуль» із обрізом у руках чаївся за барикадою з мішків із

⁴⁵ Червоний степ (Одеса). — 1928. — листопад; *Дені В.* Сільська парочка. Куркуль і піп / В. Дені // *Безвірник*. — 1929. — № 2. — С. 56 та ін.

⁴⁶ Червона армія. — 1929. — 13 червня.

хлібом. Читацький висновок міг бути тільки один: «куркуль» — ворог і його належить знищити «дужою рукою».

Особливістю конструйованого радянською пропагандою образу «куркуля» було також і те, що його подавали як такий собі центр тяжіння всього лихого та ворожого. Не дарма карикатури часто зображали «куркуля» в компанії з «попами та рабинами», «спекулянтами», «правими опозиціонерами», «підкуркульниками» та дискредитованими представниками місцевої влади. Водночас у численних виступах можновладців на пленумах, нарадах і з'їздах постійно лунала теза про ідейний зв'язок «куркуля» із зовнішніми ворогами, які наполегливо намагалися впливати на «куркуля», використовувати його в антирадянських підступах. «Зовнішніх ворогів» разом із «внутрішніми» проголошували винуватцями труднощів, що їх переживала країна в умовах недороду і голоду, і саме їхніми зловмисними намірами сталінське керівництво мотивувало свою відмову прийняти від Заходу допомогу для рятування потерпілих.

Ще в серпні 1928 р. за прямою вказівкою союзної влади політбюро ЦК КП(б)У відмовилося від підтримки, яку пропонувало для українських німців-колоністів повноважне представництво Німеччини. Далі Москва відмовилася від досить щедрої, судячи з визнання самого Й. В. Сталіна та А. І. Мікояна, пропозиції кредитувати СРСР хлібом на один мільйон доларів⁴⁷. Цікаво, що 29 січня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У обговорювало на закритому засіданні запит ЦК ВКП(б), чи не надходило з України клопотання про допомогу до відомого благодійника (якраз кількома днями раніше газета «Вісті ВУВК» видрукувала лист Ф. Нансена з подякою за медаль, вручену від Українського Червоного Хреста за участь у ліквідації наслідків голоду 1921–1922 рр.⁴⁸). Українське партійне керівництво запевнило ЦК, що від УЧХ витоку інформації не було, однак відзначило при цьому бажаність отримання такої допомоги за умови не проведення за кордоном «спеціальної кампанії» та розподілу харчових продуктів самими організаціями УЧХ⁴⁹. Москва,

⁴⁷ Как ломали НЭП... — Москва, 2000. — Т. 4. — С. 494.

⁴⁸ Подяка професора Нансена // Вісті ВУЦВК. — 1929. — 25 січня.

⁴⁹ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 6. — Арк. 266.

однак, не згодилася з цим і відмовилася від усіх Нансенових пропозицій, зокрема і щодо ввезення до СРСР хліба в кредит⁵⁰.

Мотивацію таких дій влади відверто прояснив на квітневому 1929 р. пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) сам Сталін, охрестивши зарубіжні пропозиції про допомогу вигадкою і зловмисною «провокацією» з боку «розвідників капіталістичного світу», націленими на підрив міжнародного іміджу робітничо-селянської країни. Відмовляючись «отримати уявний хліб в уявний кредит», зауважив генсек, керівництво країни переслідувало дві мети — «з одного боку — обійтися без імпорту хліба і зберегти валюту для ввезення обладнання, з іншого боку — показати всім нашим ворогам, що ми стоїмо міцно і не маємо наміру піддаватися провокації»⁵¹.

IV.2. Причини продовольчої кризи у містах та голоду на селі в оцінках населення

Попри добрячий розмах, агітаційно-пропагандистські акції влади не давали бажаного ефекту. Вони не годні були затулити очевидне: дедалі важчі реалії повсякденного життя. В численних листах до можновладців і до редакцій газет пересічні громадяни дивувалися необізнаності «верхів» із ситуацією на місцях і нерідко сварили пресу, називаючи її «брехливою» та «дурною». Такі листи, подекуди зведені в таємні інформаційні бюлетені, так само як і перлюстрація червоноармійської кореспонденції, відомості, зібрані таємними інформаторами для політичних структур і спецорганів, разом зі щоденниками та спогадами очевидців дають нам можливість почути голоси простих людей, дізнатися про їхні справжні думки та почуття, їхнє ставлення до тих чи тих подій, зокрема і щодо причин неврожаю та голоду 1928 р.

Стомлені багатолітніми війнами та революціями, руйнаціями та розоренням, прості люди — і городяни, і селяни — прагнули того, чого прагне будь-яка людина у будь-які часи: нормального, люд-

⁵⁰ Как ломали НЭП... — Т. 4. — С. 494.

⁵¹ *Сталін Й. В.* Про правий ухил у ВКП(б): промова на пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) у квітні 1929 р. (стенограма / Й. В. Сталін) // *Сталін Й. В.* Твори. — Т. 12. — С. 1–107; Как ломали НЭП... — Т. 4. — С. 494.

ського життя для себе та своєї родини — і то не колись і не десь, не у світлому комуністичному майбутті, а вже тепер. Тому палкі заклики більшовицьких вождів «наздогнати і перегнати» капіталістичні країни, широко закроєна кампанія популяризації «будов соціалізму» — нових промислових гігантів на кшталт Дніпробуду надихали хіба що недосвідчену міську молодь і тих переконаних ідеалістів, котрі з таким самим натхненням пропагували переселення найближчим часом усіх селян з традиційних хат-мазанок у багатоповерхові будинки. Звичайних людей хвилювали земні проблеми: робітників — постійне зростання норм виробітку і зниження розцінок праці, службовців — низькі зарплати на тлі дефіциту й дорожнечі, селян — непропорційно високі ціни на одяг, реманент, а головне — важкий податковий тягар, що примушував говорити про ставлення робітничо-селянської до селян як до «гаманців-самотрясів» чи «советських дійних корів»⁵². Розгортання взимку 1928 р. надзвичайних заходів додало ще й примусове вилучення вирощеного хліба, доповнене примусовими фінансовими кампаніями (поширення позик, самообкладання), описами та продажем з торгів особистого майна.

Атмосфера сваволі, що стрімко поглинала село, навіювала господарям невеселі думки — і про скасування НЕПу та повернення воєнного комунізму, і про еміграцію, і про пекло на землі. «Чи не відправитися до Мавзолея, до Леніна і сказати: “Дивись, до чого ти довів”», — невесело жартували 1928 року євреї-кустарі, реагуючи на наслідки здійснених владою «антикризових заходів»⁵³. А 58-річний український селянин Я. Лів із Кривого Озера у Первомайській окрузі, сподіваючися пробитися крізь гори газетного «позитиву», відправив до «Радянського села» три листи, проте жодного з них так і не опублікували. Зате четвертий лист наполегливого хлібороба, також не оприлюднений, потрапив до таємного бюлетеня. Автор добачив схожість радянського сьогodenня із селянськими бідами у Шевченковому «Сні»: «Душе моя, убогая, чого марно плачеш? Чого тобі шкода? Хіба ти не бачиш? Хіба ти не

⁵² ЦДАВО України. — Ф. 338. — Оп. 2. — Спр. 20. — Арк. 28; ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 6. — Спр. 596. — Арк. 150–151. Цит.: Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД... — Т. 2. — С. 661.

⁵³ РДАСП. — Ф. 445. — Оп. 1. — Спр. 86. — Арк. 31.

чуєш людського плачу... Латану свитину з каліки знімають, з шкурою знімають, а от там удову за самообкладання розпинають. А онде під тином опухла дитина голодная, мре, а мати звільнення із БУПРу жде. І от ми тепер бачимо, що все те збулося, що Шевченко писав. І як він знав наперед, що радянська влада буде тягнути подушки, рядна, кожухи, свити, столи, скрині і все, що під руку попало»⁵⁴.

З початком весни 1928 р., як тільки стало зрозуміло, що засіяна восени озимина не зійшла на величезних площах, у настроях населення України почало виразно відчуватися тривожне очікування неврожаю та повторення голоду 1921 р. Власне, нервувати селян змушували не так природна стихія, як проведена перед тим безоглядна викачка хліба, що залишала їх без рятівних страхових запасів. У дореволюційні часи в успішних господарів такі запаси могли сягати й двох річних урожаїв. Ситуацію загострювало те, що попри масштабну загибель засівів і офіційні заяви про скасування надзвичайних заходів уповноважені партійці різних рангів не припиняли атакувати село, вимагаючи вести хлібозаготівлі за принципом «будь-що». «Ось хліб забрали, сукіні діти, — висловив своє роздратування такою практикою один із агрономів містечка Хорол на Лубенщині, — а тепер дощу немає, озимі загинули, буде голод, тоді й дізнаються, як забирати хліб, і дізнаються, що таке руський селянин»⁵⁵.

Наприкінці весни–влітку 1928 року тривожні чутки про можливий голод переросли у загальне хвилювання, а подекуди й у паніку, зумовлену перебоями постачань хліба у міста, його раптовим зникненням із сільських базарів та голодом біднішого селянства південних степових округ. Голод ставав реальністю, однак містяни, здавалося, якийсь час ще не могли в це повірити. «Куди подівся хліб?», «Чому немає хліба?» — раз по раз запитували робітники представників влади на регулярних мітингах і зборах. Тим часом селяни, намагаючись купити хліб — головний харчовий продукт у тогочасному раціоні, хвилями сунули в міста, де простоювали годинами біля кооперативів і пекарень у довжелезних чергах. Усім хліба не вистачало, тиснява і бійки у чергах нерідко переростали у голодні демонстрації. Люди були налаштовані

⁵⁴ ЦДАВО України. — Ф. 338. — Оп. 2. — Спр. 20. — Арк. 28.

⁵⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2772. — Арк. 49–55.

войовничо. Сотні їх — переважно жінок — рушали з черг до сільрад і райвиконкомів, ремствуючи: «Податки забрали, хліб викачали, а тепер і за гроші не дасте, з голоду здихаємо, досить знущатися над нами»⁵⁶.

По селах напівголодні люди пробували чинити організований опір вивезенню хліба. З 11 квітня 1928 р. групами приходили до сільради по хліб селянки Воронцівки Качкарівського району, що на Херсонщині. Коли 23 квітня вони побачили, що заготовлене збіжжя готуються вивезти з села, почалися заворушення. Натовп із 300 осіб припинив вантажні роботи, після чого примусив сільраду щодня передавати до місцевої пекарні 30 пудів борошна, щоб люди могли купувати хліб. Власне, протягом п'яти діб владу в селі було спаралізовано: охороняючи збіжжя, селяни на ніч виставляли біля амбару охорону, якій у разі чого належало бити на сполох; самих же представників влади кілька селян регулярно супроводжували до поштово-телеграфної контори, контролюючи зміст їхніх телефонних розмов. Найактивніших учасників цієї пригоди пізніше заарештували⁵⁷.

Іноді сутички виникали просто на залізничних станціях, де збіжжя зберігали перед відправкою. Драматичну картину можна було спостерігати 7 травня 1928 р. на ст. Пришиб у Михайлівському районі на Мелітопольщині. Тут близько 120 жінок і 60–70 чоловіків не давали вантажити борошно для робітників Молочанського заводу, вимагаючи роздати його голодним селянам. На станцію саме прибув потяг із червоноармійцями, і натовп жінок кинувся до нього з воляннями: «Дорогі синовки, дивіться, ми голодуємо, ось що з нами зробили». Спецоргани заарештували шість ініціаторів цієї «волинки» із заможних селян, однак констатували, що у виступі активністю відзначилися й дружини незаможників та члени КНС⁵⁸.

Подекуди голодні селяни намагалися шукати захист у робітників, а часом разом із ними брали участь у маніфестаціях. 7 червня 1928 р. у Херсоні, наприклад, делегація з десяти селян —

⁵⁶ «Совершенно секретно»: Лубянка — Сталину о положении в стране (1922–1934). — Москва, 2002. — Т. 6. — С. 226.

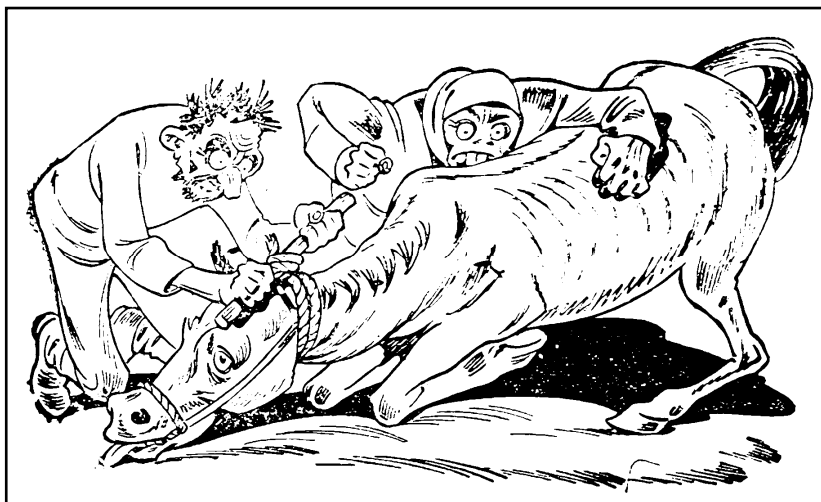
⁵⁷ Там само. — С. 241.

⁵⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2774. — Арк. 89–90.

**Езопівською мовою про український голод
1928–1929 рр.**

52-53

мешканців п'яти сіл — прийшла на завод ім. Г. Петровського «просити захисту у робітників за селян перед радянською владою». Адміністрації вдалося умовити селян звернутися до ОВК; пізніше ГПУ заарештувало ініціаторів «провокації»⁵⁹. А от у Миколаєві, п'ять днів по тому, уникнути ексцесів не вдалося. 12 червня в місті почалися масові заворушення, поштовх яким дали селяни з навколишніх сіл, які прибули на завод ім. Марті скаржитися на відсутність хліба. Розчужені робітники намагалися за свої гроші купувати для голодних хліб у місцевих торговок. Врешті пів тисячі людей — селян, до яких приєдналися і робітники, вийшли на вулиці. Голодні люди рушили до окрвиконкому з вимогою до влади: «Дайте хліб!». Події відлунили і в армії, коли 14 червня близько 100 мешканців с. Тернівки прорвалися до розташованого поблизу Миколаєва табору червоноармійців 43-го стрілецького полку і почали жалітися на своє гірке життя. «Як нам не було погано за царя, — казали вони, — але ж такого становища з хлібом на селі ніколи не було». Деякі селяни, побачивши у помийних відрах табору залишки хліба та їжі, стали жадібно їх поїдати. Приголомшені цим червоноармійці говорили між собою: «До чого ж радянська влада довела селянство, забрала в нього хліб, і тепер селяни помирають від голоду... Те, що коїться в Миколаєві, — робиться скрізь»; «Почалося голодування, дійшло до страйків і демонстрацій»; «Невдовзі має розпочатися повсюдне повстання. Миколаїв — це тільки початок. Нас направлять на придушення, але ми не підемо»⁶⁰.

Протягом квітня–червня 1928 р. хвиля розпачливих листів, зокрема й про голодування села, захлеснула військові частини, розташовані на українських теренах. Прикметно, що відповідальність за голод дописувачі одностайно покладали на владу, яка й не думала припиняти конфіскації хліба. «У нас тепер на селі жорстокий голод. Якщо тобі шкода рідних <...>, то зніми шапку перед політруками і командирами, і подякуй радянській владі за викачку хліба і за те, що народ у нас тепер ходить, як собаки, біля кооперативу з пустими мішками, просить допомогти їм хоча б

⁵⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 6. — Арк. 339.

⁶⁰ Там само. — Арк. 337–338; Оп. 20. — Спр. 2844. — Арк. 61; РДВА. — Ф. 25899. — Оп. 2. — Спр. 430. — Арк. 714–716.

фунтом борошна», — писали рідні до бійця 99-ї стрілецької дивізії. «У нас тепер майже голодівка <...>. Ходять по хатах, і роблять реквізіцію хліба», — йшлося в листі до бійця 100-ї стрілецької дивізії⁶¹. Листи від рідних, зазвичай гостро негативні за своїм політичним звучанням, сколихнули червоноармійську масу. Спочатку селянська, а згодом, мірою скорочення продовольчого забезпечення міст і зростання виробничих навантажень на підприємствах, також і робітнича частина червоноармійців під час політзанять, на зборах, а найчастіше у розмовах поміж собою обурювалася чинним становищем і цілком ясно виявляла антирадянські настрої та наміри з початком війни повернути зброю проти радянської влади. У травні 1928 р. Особливий відділ УВО відзначав такі розмови серед селян-червоноармійців: «У разі війни — ліси будуть переповнені бандитами» (80-та сд), «Нехай тільки спалахне війна, всі ці організації розлетяться і селянство піде боротися за свої права» (44-та сд), «У випадку війни повернемо багнети проти тих, хто дере шкуру з селян» (51-ша сд), «Як тільки спалахне війна, ми кинемо гвинтівки й розбіжимося по домівках» (рота зв'язку 17-го ск) тощо⁶².

Те, що причиною українського голоду 1928 р. були не так заморозки чи посуха, як сталінські надзвичайні заходи і спричинена ними дестабілізація хлібного ринку, вочевидь усвідомлювала й влада. Принаймні, непублічні розмови на цю тему вела «права опозиція». Восени 1928 р. в Україні з коротким візитом перебував О. І. Риков. Як годиться, у публічних виступах та інтерв'ю голова союзного РНК демонстрував оптимізм, запевняючи, що наслідки недороду в Україні обов'язково будуть подолані з допомогою всього СРСР⁶³. Майже напевно, однак, у довірливих розмовах із потенційними однодумцями майбутній лідер «правих» висловлював інше бачення причин кризи в Україні. Значно пізніше,

⁶¹ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 28. — Спр. 58. — Арк. 207–209.

⁶² Там само. — Ф. 25899. — Оп. 2. — Спр. 430. — Арк. 538.

⁶³ «Кажучи про недорід на Україні, — переказувала зміст виступу голови союзного РНК газета «Комуніст», — тов. Риков визнав, що недорід на Україні вдарює по всьому Союзу, однак висловив тверду впевненість, що нам пощастить забезпечити харчами потерпілі райони та обсіяти селянські землі. Бо на допомогу бідності мобілізовані ресурси всього СРСР». Див.: Розмова з головою Раднарком СРСР тов. Риковим // Комуніст. — 1928. — 30 вересня.

вже у березні 1938 р. під час Бухаринсько-троцькістського процесу, звинувачений в антирадянській діяльності колишній нарком торгівлі УСРР М. О. Чернов розповів про свою зустріч із Риковим восени 1928 р. у Криму. «У 1928 році, — заявив він, — на Україні був недорід, і я пояснював цей недорід не тими кліматичними умовами, котрі лежали в основі цього недороду — була дуже погана зима і погана весна тоді на Україні, котра згубила засів, — а вважав, що цей недорід є не випадкове, а органічне явище, спричинене застосуванням надзвичайних заходів у хлібозаготівлях, оскільки ці надзвичайні заходи, на мою думку, призвели до знищення у селянства, й у середняка в тому числі, зацікавленості у розвитку свого господарства, у догляді за засівами, у кращому обробітку землі і так далі <...>. На зустрічі я інформував Рикова про становище в українському селі, про той недорід, котрий на Україні є, про те розорення, котре в українському селі спостерігається. Риков особливо цікавився допущеними перегинами, що мали місце в окремих випадках у хлібозаготівельній роботі, і я ці випадки Рикову розповідав. Далі, пам'ятаю, Риков на мою інформацію і на виклад окремих випадків перегинів мені сказав: «Ви гадаєте, що це окремі випадки головоляпства хлібозаготівельного апарату? Ви невірно розумієте. Це результат політики ЦК партії, котра веде село і сільське господарство до розорення». Колишній нарком торгівлі згадав і про те, що висловлені ним погляди на причини недороду 1928 р. в Україні поділялися «відомими людьми», в числі яких він називав голову «Укрхліба» Я. Г. Гольдіна, представника «Сільського господаря» Васильєва, В. П. Затонського, В. І. Порайка, Г. Ф. Гринька. Показово, що сам О. І. Риков, присутній у залі в ролі звинуваченого на процесі, проти цієї частини показів колишнього українського наркома торгівлі не заперечував, а навіть додав: «Для мене у той період було неочікуваним, що в особі Чернова я знайшов готового прибічника»⁶⁴.

Звісно, до такого специфічного виду джерел, як матеріали сталінських судових процесів, варто ставитися з обережністю, проте, здається, немає підстав сумніватися, що Риков і Чернов восени 1928 року справді могли зустрічатися, як і в тому, що частина

⁶⁴ Стенограма Бухаринско-троцькістского процесса. 2–12 марта 1938 г. Продолжение вечернего заседания 2 марта 1938 года. [Електронний ресурс:] <http://www.hrono.ru/dokum/1938buharin/vec2-3-38-1.php>. Заголовок з екрана.

українських політиків не могла не усвідомлювати прямого зв'язку між сталінським економічним курсом і катастрофічною ситуацією в українському селі й цілком могла бути психологічно налаштованою підтримати противників сталінської групи в ЦК ВКП(б). Безперечно одностайності в умовах недороду і голоду 1928–1929 р. не було в середній, а надто нижній управлінській ланках, зокрема серед голів сільрад, сміливі виступи яких проти згубних рішень «верхів», утім, здебільшого спричиняли усунення з посад, а часто й арешти.

Від початку серпня 1928 р., коли в Україні почалося збирання врожаю, негативна політична активність населення дещо поменшала. Проте ненадовго, бо з початком осені вона знову почала невпинно зростати, набуваючи щораз більшої гостроти. Невдоволення помітної частини суспільства, зокрема, викликала карткова система. Кричущу несправедливість новації під назвою «хлібні картки» щодо селян відзначив у щоденнику Сергій Єфремов, зауваживши, що з селянами «особливо гарно виходить: хліб у них забрали, а тепер позбавляють і останнього способу добувати хліб, купуючи у того ж міста, що їх ограбувало»⁶⁵. Втім, і ті городяни, яким пощастило дістати забірні книжки, особливих підстав для оптимізму не мали. Це стосувалося навіть робітників із хлібною нормою у 800 г, адже низькі норми видачі хліба для членів їхніх родин майже напевно гарантували проїдання пайка всією родиною. «Якщо моя родина голодуватиме, то мені доведеться від себе відірвати частину і віддати їй. Мені тоді буде недостатньо норми хліба. А раз так, то я на заводі не дам тієї продуктивності, що від мене вимагатимуть», — заявив у перші дні березня 1929 р. робітник шахти № 17 Катеринінського РУ на зборах, що їх скликала адміністрація після того, як 83 шахтарі відмовилися працювати через постійні продовольчі ускладнення⁶⁶. Становище більшості населення, так званих «другорядних споживачів», взагалі було непевним, адже в умовах спровокованого владою безперестанного хлібного дефіциту ці люди мусили самі про себе дбати, купуючи хліб у приватних пекарнях і на базарах, де і ціни були високі, й перебої з постачанням регулярні. Навесні 1929 р. черги по

⁶⁵ Сергій Єфремов, Щоденники... — С. 741.

⁶⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2987. — Арк. 18–19.

хліб біля пекарень налічували вже не сотні, а тисячі розлючених людей, яких час від часу доводилося розганяти кінною міліцією.

Що гіршою ставала ситуація з хлібом всередині країни, то завзятіше преса писала про тяжке життя й голодування робітників і селян у капіталістичному світі. Це неабияк дратувало людей, особливо селян, що виливали свої почуття у злих листах до редакцій газет і безпосередньо більшовицьким правителям. «Ви бачите чуже під лісом, а своє під носом не бачите. Ви наповнюєте газети дурістю і дурите народ одинадцять років. Ви думаєте, що селянство таке вже дурне, що нічого і не пам'ять. Розуміє воно все», — відгукувався на статтю у «Радянському селі» про бессарабський голод селянин Мокрокалігирського району Шевченківської округи⁶⁷. «Коли читаєш якусь газету, а найбільше “Радянське село”, як то влада в капіталістичних державах гнітить селянство, аж волосся до гори лізе <...> — іронічно писав до газети на цю ж таки тему селянин М. Гайда з с. Синівки Роменської округи. — У нас зовсім уже не те. Ви тільки подивіться: жоден з ораторів, яких буває по 15 на день, і не заікнеться сказати, щоб селяни їли тільки раз на день. У нас їж, хоч лопни, аби було що, хоч і нема чого, а їж. Хлібозаготівлями викачали хліб до хунта, аж пишуть з голоду, а їж. От би і бесарабців так нагодували, як нас. Хоч і не хоч, а їж, та не кажи, що СРСР і влада в ньому погані. А на закуску пригостили б облігаціями — хоча й нема за що, а бери, бо запишемо в контрреволюціонери»⁶⁸. «Я передплатник газети “Радянське село”, читаю цю, так звану, нашу селянську газету і бачу, що там пишуть про становище буржуазних держав, а нашому селянинові не краще від радянської влади, як там від буржуазної живеться <...>. Нам, селянам, закрили очі і кажуть, що “це ваша влада” і ми мусимо терпіти ці всі знущання і вимагання <...>. Тільки в Харкові нема голоду, бо там верховна влада, а то скрізь голод і нема що кому казати», — написав у листі до Г. І. Петровського взимку 1929 р. іще один селянин, мешканець Уманщини, який, утім, свідомо не назвав свого ім'я через побоювання бути «названим контрреволюціонером і притягнутим»⁶⁹.

⁶⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2700. — Арк. 34.

⁶⁸ Там само. — Арк. 35–36.

⁶⁹ Там само. — Арк. 4.

Тема продовольчих труднощів і голоду була чи не найголовнішою на селі під час кампанії перевиборів рад, яка тривала в Україні протягом жовтня 1928 р. — лютого 1929 р. Інформаційний відділ ОГПУ у січневому огляді спеціально відзначив, що в українських округах на перевиборчих зборах «основні питання порядку денного відсувалися, і обговорювалися майже винятково питання продускладнень»⁷⁰. У Куркулакській сільраді Мелітопольської округи, наприклад, під час обговорення «наказу» сільраді голова КНС Василенко і бідняк Чичет звернулися до зборів із такими словами: «Ви бачите, що ми голодуємо, пухнемо з голоду. Треба прямо сказати, що далі ми терпіти не можемо»⁷¹. А у с. Старошведському Херсонської округи селяни взагалі відмовлялися голосувати за «наказ», мотивуючи це бажанням емігрувати. Врешті голосуванням «за» — 146 виборців, «проти» — 15, ще 66 утрималися, до наказу було внесено настанову сільраді «не забувати про наявний еміграційний настрій населення»⁷². Питання селян про хліб у найрізноманітніших інтерпретаціях фіксувала й Центральна виборча комісія України. Серед інших селянських запитань як характерні зазначено, зокрема, такі: «Чому це так, що врожайність збільшилася, а хліба немає?» (Конотопська округа), «Куди відправляється картопля?» (Глухівська округа), «Чому рад-влада не дає зростати сільському господарству і як тільки господарство піднімається — його розорюють податками й воно знову бідніє?» (Конотопська округа), «Чому не хватає в нас хліба?» (Уманська округа), «Чому зерно вивозять з сіл, а не залишають на селі?» (Глухівська округа), «Куди так багато треба хліба?» (Білоцерківська округа), «Де дівається хліб, що його заготовляють?» (Чернігівська округа)⁷³.

Українська виборча комісія у звітній документації відзначила також специфічні «провокаційні дії» «куркулів» і помічене під час перевиборів неоднозначне ставлення до них частини бідноти. «Куркульські провокації» у так званих урожайних округах проявлялися у закликах заможних до бідноти «бути розумнішими», не

⁷⁰ «Совершенно секретно»: Лубянка — Сталину... — Т. 7. — С. 50.

⁷¹ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 1044. — Арк. 7.

⁷² Там само. — Спр. 1016. — Арк. 21зв.

⁷³ Там само. — Арк. 7–10.

віддавати хліб державі, а дбати про страхові запаси, «бо доведеться голодувати», а в недорідних округах — у жорсткій критиці неефективних дій радянської влади з надання допомоги потерпілим і намаганнях «послабити ефект урядових заходів» за рахунок розгортання власної благодійної діяльності: роздачі біднякам хліба, картоплі та сала, насіння і тяглової сили — зовсім безкоштовно або в кредит під низькі відсотки тощо⁷⁴. Не дивно, що під час перевиборів частина бідняцтва протестувала проти пропагованого владою поділу села на «куркулів» і «бідняків», а особливо проти вилучення та вивезення з села «куркульського хліба». Показовим було і те, що таку свою позицію біднота часто обґрунтовувала згадками про голодування навесні-влітку 1928 р., коли хліб держава вилучила, а належної допомоги так і не надала. «У нас куркулів немає. Коли будемо душити глитаїв — з голоду помremo», — кричала біднота на зборах в одному з сіл Харківської округи. «Коли заможні здадуть хліб на зсиппункти, то звідгіль ми його вже не одержимо», «Коли буде потреба, я зможу заробити у куркуля пару пудів хліба, та ось минулою весною, коли викачали хліб в колонії, ми від держустанов крім обіцянок нічого не одержали», — говорили на зборах бідняки Маріупольської округи⁷⁵.

Взагалі кажучи, попервах нав'язлива агітаційна кампанія проти «куркуля» не мала виразної підтримки на селі й викликала радше роздратування. Це було зрозуміло, адже здебільшого радянські «куркулі» тяжко працювали на землі, мали повагу від односельців і до того ж традиційно правили за своєрідний приклад для наслідування. Зрозуміло, хтось із бідняків, бачачи успіх сусіда, міг і заздрити, і нарікати на свою гірку долю, однак мав при цьому природну для селянина мрію і собі колись захазяйнувати. Так само природною була в селі й неповага до нероб, ледарів і п'яниць, бідність яких не викликала співчуття й авторитету яким не додавало заохочуване владою просування по кар'єрних сходинках у КНС, комсомолі та сільрадах. Справжнє ставлення хліборобів до «куркулів» і «бідняків» виразно відбивала народна приказка, яку

⁷⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 1015. — Арк. 7, 10, 13; Спр. 1022. — Арк. 4зв.

⁷⁵ Там само. — Спр. 1016. — Арк. 29.

записав Сергій Єфремов: «Селяни кажуть: кулак у нас той, хто, лягаючи спати, кладе під голову кулака, о 3-ій годині схоплюється й біжить на поле працювати. Середняк — у його сакви спереду і ззаду, сам посередині, на поле виходить о 5 годині. А незаможник той, хто о 9 год. з цигаркою в зубах та портфелем під пахвою повагом простує до сільради»⁷⁶.

Однак мірою загострення продовольчих ускладнень і насування голоду у взаєминах заможної та біднішої частини селянства щораз більше назрівала нетерпимість і ворожість. Виконавши і багатозово перевиконавши свої зобов'язання перед державою у здачі хліба, сплативши надвисокі податки — і за себе, і за біднішого сусіда, нарешті, так само зазнавши збитків через неврожай, селяни з міцнішими господарствами зовсім не хотіли віддавати задарма всі свої запаси хліба, тож вишукували різні способи його приховати: передавали хліб на збереження лояльній бідноті, змішували його з половою, а то і закопували в ямах. Захищаючи «своє», «зароблене потом і кров'ю», заможного-середняцька частина села була готова й на радикальні дії: селяни зустрічали представників влади на своєму подвір'ї з сокирами, косами і вилами в руках, били активістів, підпалювали їхні оселі й навіть убивали.

Тим часом біднота, яка перша відчула на собі лещата голоду, природно шукала можливості дістати хліба. Тож масована антикуркульська пропаганда й заклики забирати хліб у «куркулів» зрештою досягали мети. Взимку-навесні 1929 р. у зведеннях спецорганів почастишали повідомлення про вимоги голодної бідноти «розправитися з куркулями», «забрати у них силою хліб», а також і про різні силові ексцеси в селі, свідками, а то й безпосередніми учасниками яких нерідко ставали представники сільської влади та відряджені на село уповноважені партійці. 3 лютого 1929 р. у с. Фрунзівці Великокриківського району Кременчуцької округи на загальних зборах, що відбувалися у шкільному приміщенні, «куркулям» Сухину та Михайлику в ультимативній формі було наказано продати хліб державі, а коли вони відмовилися, розлючені бідняки та червоні партизани поперекидали шкільні парти і заходили бити заможних палицями й кулаками та плювати їм в

⁷⁶ Сергій Єфремов. Щоденники... — С. 736–737.

обличчя. Вранці «куркулі» хліб здали⁷⁷. А в с. Лівобережній Кишенці Кишеньківського району на Кременчуччині протягом 10–15 квітня 1929 р. раптом загорілися оселі п'яти заможних господарів, при цьому спецоргани зафіксували такі характерні розмови серед бідноти: «Це, щоб вони не брали по 6 руб. за пуд борошна і по рублю за пуд соломи», «Інакше немає виходу, якщо не продає за дешевою ціною — пали його!»⁷⁸.

Преса всіляко шельмувала «куркульський терор» і натомість вихваляла різні методи силового тиску бідноти на заможних, називаючи це «класовою боротьбою» та «проявом класової свідомости». Видається, однак, що скоєні в стані афекту кримінальні дії спантеличених перманентним грабунком заможних селян, як і напівголодних або й голодних бідняків проти утримувачів хліба, навряд чи були виявом «класових почуттів», а радше девіантної поведінки, безпосередньо провокованої владою і, звісно, ситуацією з голодом.

Голод похитнув моральні засади частини суспільства. Він руйнував традиційну систему доброчинної допомоги нужденним. У селі побільшало доносів, частина бідняцтва добровільно брала участь в обшуках приватних осель і господарських приміщень односельців, привласнювала їхнє майно, виставлене на продаж. Численні зловживання, а попросту кажучи, злочини, супроводжували й розподіл продовольчих пайків — навіть призначених дітям. Випадки «несправедливого» складання списків і банального розкрадання продовольства, коли дитячі пайки проїдали дорослі, або коли пайки записували на «мертві душі», ретельно описувала преса, особливо окружна. Газети не шкодували епітетів для такого роду винуватців, але водночас мовчали про те, що державних пайків від самого початку було надто мало і саме дефіцит провокував усілякі зловживання з розподілом.

Іще одним помітним явищем в умовах недороду і голоду стало зростання проявів ксенофобських та антисемітських настроїв. Стереотипні уявлення про «жидівсько-кацапську владу», «кацапів» і «жидів» — визискувачів хліба та призвідців голоду, притаманні якійсь частині українського населення, час від часу виливалися у

⁷⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2989. — Арк. 38–43.

⁷⁸ Там само. — Спр. 2987. — Арк. 50.

цілком конкретні дії. Взимку 1929 р. в с. Понятівці на Одещині під впливом розмов на кшталт «Що ми будемо годувати єврейських дітей, коли наші голодують», зі списків на отримання пайків викреслили єврейських дітей⁷⁹. У Покровському районі Запорізької округи бандитський напад на єврейську переселенську колонію призвів до психічного струсу й смерті людей; у квітні 1929 р. погромників було засуджено до розстрілу⁸⁰. З другого боку, серед єврейства, особливо містечкового, загроза голоду підживлювала ще свіжі жажливі спогади про погроми 1919 р. й сприяла появі «хворобливих шовіністичних настроїв, атмосфери відчуженості і ворожості до навколишнього населення»⁸¹.

Навесні-влітку 1929 р. голодні настрої в Україні досягли апогею. Селянські листи до червоноармійців переповнюють описи руйнації та голоду та повідомлення про те, що конфіскації хліба тривають. «Життя дуже тяжке настало, — сказано в листі, надісланому до Чугуївських таборів. — Їсти людям немає чого. Чимало людей ходить пухлих від голоду, а зараз у селі ходять та грабують, забирають хліб до хунта»⁸². «Іване, ти кажеш, що вас добре там харчують, то, мабуть, нашим хлібом, який вижимають з селян нашого села і району. Це не хлібозаготівля, а справжній грабунок... Прямо не живеш, а одживаєш», — написано в іншому листі, адресованому червоноармійцеві, який перебував на терзборах у Черкасах⁸³.

Як і попереднього року, дописувачі були одностайні в оцінках причин недороду і голоду. «У нас голод тому, що здали весь хліб», «Якщо іще продовжиться існування радянської влади, то нас усіх не стане, усім доведеться померти», «Якщо у нас кожного роду неврожай, то в цьому сама влада винувата. Вона намагається останнє забрати, тисне селянина і не дає розвиватися його господарству», — такі характерні розмови фіксувало ГПУ в середовищі середняків на Херсонщині⁸⁴. Подібними були настрої і в інших округах.

⁷⁹ Антисемітам дамо откоша // Червоний степ. — 1929. — 27 лютого.

⁸⁰ Правда. — 1929. — 27 квітня.

⁸¹ РДАСП. — Ф. 445. — Оп. 1. — Спр. 86. — Арк. 30.

⁸² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2989. — Арк. 104–108.

⁸³ Там само. — Арк. 95зв.

⁸⁴ Там само. — Спр. 2987. — Арк. 60.

Радянський пропагандистський дискурс: український проєкт «не бажаний» і «бажаний»

Як і раніше, по селах раз у раз спалахували бунти: люди вимагали хліба або перешкоджали його вивезенню. І це відбувалося однаково і в офіційно визнаних недорідними, і в так званих урожайних округах. Наприклад, 20 квітня 1929 р. у с. Манжелія Великокринківського району близько 300 жінок, розлучених переборами з постачанням хліба голодним, вимагали розподілити підготовлені до вивозу 9 тис. пудів зерна, погрожуючи рознести сільраду. Натовп розійшовся лише після того, як за розпорядженням представника РВК хліб було видано⁸⁵. А 25 квітня почалися заворушення в с. Хухри Охтирського району Харківської округи. Тут гостро потребували допомоги 350 бідняцьких родин, яких вигадлива сільрада вирішила задовольнити сурогатним борошном, виготовленим із відходів збіжжя, зібраних біля трієрів після очистки засівного матеріалу. У проханні селянок додати до борошна хоча б трохи зерна сільрада відмовила, хоча запаси його на зсипному пункті були. Дізнавшись про те, що це збіжжя готують до вивезення в Охтирку, 350 жінок вдалися до організованого опору цьому, волаючи: «Не дамо вивозити хліб, самі сидимо голодні»⁸⁶.

Масове невдоволення виявляли люди і через нестачу та погану якість пайків, що їх видавали як державну допомогу. У с. Кам'яний Брід Первомайської округи ГПУ зафіксувало такі розмови: «Навіщо в газетах писати, що десь там за кордоном голодує багато тисяч. Тих вони бачать, а нас тут скільки голодує, а їм і не видно. Прийдеш до сільради — посилають до РВК, підеш до РВК — посилають до сільради. Ось тобі і вся допомога»⁸⁷. Те, що влада не реагувала на благання про допомогу, як і те, що по селах тривали конфіскації хліба, навіювало людям думки про те, що голод комуністична влада організує навмисно, аби знищити селян фізично. В лютому 1929 р. на загальних зборах у с. Єремівці Кременчуцької округи член КНС заявив таке: «У влади, мабуть, така політика, щоб у всіх забрати хліб, пообіцяти хліб бідноті, бідноту обдурити, щоб усі загинули»⁸⁸. В березні 1929 р. у

⁸⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2987. — Арк. 50, 52.

⁸⁶ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. Документы и материалы. Том 2. 1923–1929. — Москва, 2000. — С. 883–884.

⁸⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2987. — Арк. 54–60.

⁸⁸ Там само. — Спр. 2989. — Арк. 59.

с. Могильному Хашуватського району Первомайської округи, де голодувало близько 60% бідноти, спецоргани фіксували такі розмови: «У газетах пишуть і кажуть про допомогу бідноті, насправді ж хочуть всіх заморити голодом»⁸⁹.

Хоча негативну політичну активність антикомуністичного та антирадянського спрямування було помітно по всіх регіонах СРСР, де відчувалися продовольчі труднощі, виразною її особливістю в Україні стало найтісніше переплітання соціальних і національних мотивів. Поважна частина українського суспільства оцінювала соціальні катаклізми, що супроводжували більшовицьке правління, зокрема і голод 1928–1929 р., через призму національних почуттів та національних інтересів. І це вочевидь непокоїло владу.

Вже у березні 1928 р. лідер республіканської партійної організації Л. М. Каганович мусив визнати, що в Україні розгортання надзвичайних заходів спричинило «посилення шовінізму», і то «не тільки зверху, але й знизу»⁹⁰. «Ми, — казав він у виступі на пленумі ЦК КП(б)У, — маємо балачки про те, що ось у Москву вивозять хліб, цукор... Питання про Москву, про Радянський Союз, питання, що на них Волобуєв дав глибоко фальшиві, неправдиві й мерзенні відповіді, нині гостро ставить куркуль»⁹¹. Цю ж тему 16 липня 1928 р. порушив на зборах активу Харківської парторганізації новопризначений генеральний секретар ЦК КП(б)У С. В. Косіор. «На Україні дехто шепоче, — відзначив він, — що, мовляв, хліб вивозять до Москви. Безперечно, це плітки контрреволюційного, петлюрівського походження. Ясно, що наші вороги і по цій лінії б'ють»⁹².

Зроблені на найвищому рівні публічні визнання факту зростання національних настроїв в Україні були вельми показовими і, як можна судити за архівними матеріалами, загалом адекватно відбивали тогочасні реалії. Справді, такі «незручні» для влади питання, як-от «куди подівся зібраний в Україні хліб?», «як

⁸⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2987. — Арк. 56.

⁹⁰ РДАСПІ. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 108. — Арк. 13.

⁹¹ Там само.

⁹² Підсумки липневих пленумів ЦК ВКП(б) та ЦК ЛКСМУ: доповідь генерального секретаря ЦК КП(б)У тов. Ст. Косіора на зборах активу Харківської парторганізації 16 липня 1928 року // Комуніст. — 1928. — 18 липня.

сталося, що житниця залишилася без хліба?», «чому хліборобна республіка голодує?», не тільки жваво обговорювалися в різних верствах населення, але й тісно пов'язували в суспільній свідомості руйнацію селянських господарств і голод в Україні з її перебуванням у складі СРСР, повною залежністю республіки від союзного центру (Москви). На цьому тлі природно поставало питання про не вигідність для України перебування у складі СРСР і про бажаний для неї статус самостійної держави. Водночас невдоволення колоніальним сьогоденням України розворушувало історичну пам'ять, повертало суспільну думку до державотворчого досвіду доби революції та громадянської війни. Згадки про Центральну Раду і Директорію, їх вождів — передовсім Симона Петлюру, постать якого стала символічним уособленням ідеї самостійної української держави, а також позитивні оцінки Української народної республіки та спроби пояснити сучасні труднощі її поразкою постійно присутні в донесеннях інформаційного відділу ЦК КП(б)У й у зведеннях ГПУ в контексті наголошування зростання в республіці «петлюрівщини» та «яскраво шовіністичних настроїв».

Характерні з цього погляду розмови спецоргани фіксували, зокрема, у частинах УВО вже в лютому-березні 1928 р. Обурюючись хлібними реквізіціями і фінансовим тиском на батьків, червоноармійці-селяни прямо казали: «Краще було б, якби Україна відокремилася від Росії. Нам би краще жилося, а то хліб давай Росії, а вона продає за кордон. Ось і виходить, що Україна як та дійна корова»⁹³, «Селянству було б краще, якби Україна була самостійною. Тоді ми самі керували би своєю країною і народом», «СРСР тому й агітує за Радянський Союз, що боїться залишитися без українського хліба»⁹⁴. Водночас червоноармійці в розмовах між собою відзначали, що «Центральна Рада не ображала б селянство так, як це робить радянська влада», та виступали на захист Петлюри, якого політруки намагалися дискредитувати, представляючи його «бандитом», «погромником», «зрадником інтересів України» тощо. «Влада Петлюри дійсно боролася за інтереси України, а тепер усі розпорядження йдуть з Росії, котра живе за

⁹³ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 28. — Спр. 58. — Арк. 174зв.

⁹⁴ Там само. — Ф. 25899. — Оп. 2. — Спр. 430. — Арк. 387.

рахунок України»⁹⁵, — гомоніли селяни. — «Петлюра не встиг себе проявити, і невідомо, яким би він був, якщо б залишився при владі»⁹⁶; «Був би Петлюра, то в Україні всього було б удосталь»⁹⁷.

Мірою загострення продовольчої ситуації та насування голоду національні почуття в масі населення України дедалі загострювалися і поширювалися не тільки в селі, але й у містах серед інтелігенції, серед частини робітництва, не кажучи вже про тісно пов'язані з селом територіальні частини РСЧА. У травні 1928 р. на підприємствах Одеської округи серед робітників можна було почути: «Уряд вивозить хліб за кордон, а ми голодуємо», «Москва їсть білий хліб, котрий вивозить з України»⁹⁸. За інформацією секретаря Полтавського ОПК, влітку 1928 р. під час зборів 1200 залізничників, лунали «самостійницькі, куркульські настрої» на кшталт: «Полтавщина — це центр хліба на Україні, а ви вивезли все у Москву, Ленінград, і там їдять білий хліб, а у нас нема і чорного»⁹⁹. Подекуди така активність і відвертість коштувала надмірно балакучим втрати роботи, навчання або, як мінімум, проробки в ГПУ. 6 липня 1928 р., наприклад, особіст Сиваков допитав у 153-му стрілецькому полку студента першого курсу хіміко-фармацевтичного факультету одного з одеського вишів Марка Летичевського, який, перебуваючи у складі студбату в таборах, гаряче дискутував зі своїми товаришами на «заборонені теми». «За моїм переконанням, відхід України від Союзу в самостійну одиницю і для політичного зміцнення над пролетаріатом Польщі, є бажанням селянської маси, адже в умовах Союзу українські селяни не гарантовані за приналежність їм врожаю... — казав студент. — Конституція СРСР наголошує, що кожний союзник має право вийти з Союзу за своїм бажанням. Це право, як і багато інших, неправдоподібно. Наприклад, настроїв селянських мас за вихід із Союзу, причому будь-яке тлумачення конституції Союзу не по-московськи, переслідується силою московської зброї»¹⁰⁰.

⁹⁵ РДВА. — Ф. 25899. — Оп. 2. — Спр. 430. — Арк. 405.

⁹⁶ Там само. — Ф. 9. — Оп. 28. — Спр. 81. — Арк. 2.

⁹⁷ Там само. — Ф. 25899. — Оп. 2. — Спр. 430. — Арк. 540.

⁹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2775. — Арк. 17.

⁹⁹ Там само. — Арк. 88–90.

¹⁰⁰ Там само. — Спр. 2642. — Арк. 93.

По селах націоналістичні, до того ж забарвлені поразництвом настрої, були особливо поширені. «Через два місяці на Україну придуть поляки, і тоді настане кінець хлібозаготівля»¹⁰¹; «У нас немає хліба тому, що влада його вивозить до Москви, а вивозить тому, що знає: невдовзі вона залишиться без України. Ну нічого, приходять строк їм п'яти намазувати», — такі розмови серед селянства постійно фіксували спецоргани влітку 1928 р.¹⁰² Як характерне оцінювалося у зведеннях також виказування сподівань на відновлення української самостійності в разі війни Польщі проти СРСР. У липні 1928 р. один із сількорів Іванівського району Волинської округи розповів у листі до «Крестьянской газеты», як місцеві «куркулі», проходячи повз церкви, скидають шапки і моляться за Левицького — «щоб скоріше прийшов на Україну»¹⁰³. На початку серпня по селах Шепетівської округи активно ходили чутки про готовність поляків добровільно оголосити Україну самостійною¹⁰⁴. Тоді ж у м. Любарі Бердичівської округи поширився погосол, що Варшава найближчим часом скличе важливе засідання Сейму, після чого, мовляв, більшовики без бою мають покинути українську територію, Україну буде проголошено самостійною державою на чолі з президентом Д. Левицьким, а командувачем її збройних сил стане отаман С. Петлюра, якого насправді не забито¹⁰⁵. У Лубенській окрузі селяни, за повідомленням ОПК, демонстративно запитували уповноважених із питань хлібозаготівель: «А чи скоро Україна воюватиме з Росією?». Загалом же влітку-восени 1928 р. агітацію «петлюрівського гатунку», пов'язану з чутками про війну, відзначено у Бердичівській, Білоцерківській, Вінницькій, Дніпропетровській, Київській, Лубенській, Маріупольській, Мелітопольській, Могилівській, Полтавській, Херсонській та Шепетівській округах¹⁰⁶.

¹⁰¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2775. — Арк. 115.

¹⁰² Там само. — Спр. 2987. — Арк. 61.

¹⁰³ Державний архів Харківської області (ДАХО). — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 81.

¹⁰⁴ Державний архів Запорізької області (ДАЗО). — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 834. — Арк. 18.

¹⁰⁵ ДАРФ. — Ф. Р-5446. — Спр. 1644. — Арк. 111.

¹⁰⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2824. — Арк. 96; ДАЗО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 834. — Арк. 18.

Про війну поляків проти СРСР і «бажання Польщі звільнити українців від більшовицького ярма» жваво говорили в українських селах також і взимку-навесні 1929 р.¹⁰⁷ Міцніли й націоналістичні, в антиросійські тони забарвлені настрої, які почасти охопили й радянський актив. Наприклад, у с. Суханах Богодухівського району на Харківщині серед незаможників було чути розмови про те, що «Україна голодує, а Москва забезпечена білим хлібом». Комсомольці с. Василиці Черкаського району під час лекції про міжнародне становище СРСР зчинили галас: «Навіщо нам говорять про загрозу з-за кордону, коли нас Москва душить?». А водночас вони запитували: «Чому така різниця: Росія не хліборобна, а має кіло хліба по 17 коп., а Україна — фунт (1 фунт = 0, 4095 кг. — Л.Г.) по 10 коп.?»¹⁰⁸ У с. Водяному Берестівського району на Маріупольщині один із місцевих активістів, член партії, заявив селянам: «Україна — колонія Росії, з котрої вона бере хліб і податки. Українців душать і не дають їм пощади»¹⁰⁹. Настрої позапартійної, передусім заможного-середняцької частини села, були ще радикальніші. «Доки ми будемо під владою Росії? — у запалі питав один із заможних селян с. Тарасівки Куп'янської округи. — Нам треба відокремитися від москалів. З Росією нам жити не з руки. У нас маса багатств, і все забирає Москва»¹¹⁰. «Все, що у нас забирають, кацапи вивозять, а ми, українці, голодні й босі. Так довго не буде, усе перевернеться, — з обуренням говорили між собою середняки з с. Бубнової Слобідка на Черкащині; «Очищають нашу Україну від хліба і вивозять його в Росію, — вторили їм середняки з с. Ксендзівки на Уманщині. — Росія обдурює Україну: забирає хліб, цукор, а мануфактуру нам не дає, і до того ж морить голодом»¹¹¹.

Свідченням усвідомлення залежності України від союзного центру стало й зростання настроїв розчарування та роздратування українськими можновладцями, зокрема Григорієм Петровським. Попри те, що на ім'я голови ВУЦВК йшов безперервний потік

¹⁰⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2989. — Арк. 32зв., 79.

¹⁰⁸ Там само. — Арк. 6.

¹⁰⁹ Там само. — Арк. 11.

¹¹⁰ Там само. — Арк. 25.

¹¹¹ Там само. — Арк. 26.

листів від тих, хто сподівався «знайти правду і захист» від несправедливих утисків місцевої влади, його несамоствійність і залежність від центру для багатьох була очевидною. «Петровський — ставленик Москви, що Москва захоче, те він і зробить», — говорили селяни між собою й додавали, маючи на увазі розподіл між центром і республікою вирощеного на українській землі хліба: «Петровському дістається шкуринка, а Калініну — м'якушка»¹¹². Сумнівний авторитет «українського вождя» в масі селянського населення демонстрував і характерний селянський анекдот, записаний у щоденнику Єфремова: «Читає дядько газету — помалу і трудно: “На Дніпрельстані одбулось вітання представника влади, Всеукраїнського старости т. Г. І. Петровського. Стрінули його інтернаціональним гімном...” “Отаке, — додає од себе, — яка Влада, таке й вітання”»¹¹³.

Звісно, недорід і голод 1928–1929 р. боляче вдарили не лише по українцях, але й по греках, євреях, німцях, поляках тощо. Проте, на відміну від українських селян, більшість яких можливі зміни у своєму становищі пов'язували з майбутньою війною та переминою влади у самій Україні, представники національних меншин — наприклад німці, об'єднані, як сказано у зведеннях спецорганів, у «єдиний націонал-клерикальний фронт»¹¹⁴, воліли еміграції. «Німці у Росії — пасинки, треба їхати до Америки», «Краще бути в Америці добрим, ніж у Росії поганим господарем, котрого нарікають куркулем», — такі розмови точилися серед колоністів¹¹⁵. Антирадянські настрої були й у середовищі євреїв — дрібних ремісників, кустарів і торгівців. «От влада, від якої нікому життя немає. До цього часу нас тиснули, а тепер і селян за горлянку взяли. Краще сидіти у смузї осілости й їсти білий хліб, ніж за смугою гризти каміння», «Відкрийте нам кордони, жодного іншого виходу ми для себе не бачимо», — можна було почути серед них¹¹⁶. Негативну політичну активність помітно було й у середовищі поляків, передусім прикордонних округ. Вони й раніше трималися

¹¹² РДВА. — Ф. 25899. — Оп. 2. — Спр. 430. — Арк. 96, 221зв.

¹¹³ *Сергій Єфремов. Щоденники...* — С. 682–683.

¹¹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2688. — Арк. 52зв.

¹¹⁵ Там само. — Арк. 77.

¹¹⁶ Там само. — Спр. 2642. — Арк. 91.

замкнено, нишком висловлюючи жаль із приводу «історичної несправедливості» — свого перебування у складі УСРР. А тепер, потерпаючи від тиску на село, недороду і голоду, поляки подекуди відверто висловлювали своє прагнення «бути у Польщі». Військові маневри у Волинській окрузі, проведені влітку 1928 р., мешканці навколишніх сіл сприйняли як провіщення війни. За спостереженнями ГПУ, «майже у кожному селі польського району помічалася зловтіха з приводу майбутньої зміни влади»: завершення маневрів, що так і не переросли у війну, дещо охолодили пристрасті, але все одно настрої поляків залишилися вичікувальними¹¹⁷. Антирадянську налаштованість поважної частини польського населення показала також і розгорнута навесні-влітку 1929 р. кампанія висування делегатів на з'їзд зарубіжних поляків, що мав відбутись у Польщі. У Волинській окрузі, повідомлялося у надісланому до ЦК КП(б)У 29 липня 1929 р. спеціальному зведенні ГПУ УСРР, поляки заявляли, що «польський кордон має бути до Києва», наполягали, щоб обрані від них делегати «уповноважили польського президента на відторгнення України й Білорусії та приєднання їх до польської держави», пропонували «вислати місцевих поляків з України, а звідти українців до СРСР»; у Кам'янецькій — висловлювали надії на те, що Польща «підє війною проти радянської влади»; у Київській — обговорювали перспективи приєднання України до Польщі й також вимагали, щоб делегати «їхали прямо до Варшави і там розповіли, як нас душить радянська влада, та просили взяти нас під польське опікування»; в Уманській — категорично твердили: «Радянська влада нас переслідує. Нашою батьківщиною може бути тільки Польща, а не Радянський Союз»¹¹⁸.

IV.3. Актив радянський і антирадянський, репресивно-каральні дії влади для приборкання негативної політичної активності

Утверджуючи принцип «перевернутої реальності», сталінська група всіляко запевняла, що абсолютна більшість населення без-

¹¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2688. — Арк. 87.

¹¹⁸ Там само. — Спр. 2988. — Арк. 38–44.

застережно підтримує «генеральну лінію партії», а протистоїть солідарним діям влади та «здорової частини» суспільства тільки жалюгідна купка незгідних — опозиціонерів, непманів, «куркулів» тощо. Вперте і демонстративне заперечування очевидного — масштабного сплеску негативних політичних настроїв на селі після запровадження надзвичайних заходів — було виразною прикметою Сталінової полеміки з майбутніми «правими» влітку 1928 р. про наслідки такої політики та про рецидиви надзвичайних заходів, попри офіційні декларації щодо їх скасування. Відповідаючи М. І. Фрумкінові, який 15 червня 1928 р. у листі до політбюро ЦК ВКП(б) застеріг проти тенденції «заплющувати очі на те, що село, за винятком невеликої частини бідноти, налаштоване проти нас, що ці настрої починають уже переливатися у робітничі та міські центри»¹¹⁹, Й. В. Сталін 20 червня у листі до політбюро звинуватив опонента у перебільшеннях, втраті рівноваги, впаданні у паніку¹²⁰. Коли на липневому 1928 р. пленумі ЦК О. І. Риков зажадав реагувати на сплеск у суспільстві негативних настроїв і припинити таврувати як панікерів усіх, хто намагається обговорити цю проблему¹²¹, Сталін відповів, що невдоволена лише деяка частина селянства, і вкотре звинуватив опонентів у паніці, не гідній більшовиків¹²². У той час як Риков на загальноміських зборах московського партактиву 13 липня 1928 р. говорив про масове невдоволення бідняцько-середняцьких мас, про політичну небезпеку недооцінок цього і про загрозу змички робітників і селян¹²³, Сталін того ж таки дня на загальноміських зборах ленинградського партактиву запевняв, що більшість села лояльна до влади, глузував

¹¹⁹ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 163. — Спр. 736. — Арк. 43–50. Цит.: Трагедия советской деревни... Т. 1. — С. 290–294.

¹²⁰ *Сталін Й. В.* Твори. — Т. 11. — С. 113–123.

¹²¹ Как ломали НЭП... — Т. 2. — С. 257.

¹²² РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 2. — Спр. 375 (ч. II). — Арк. 50–66. Цит.: Трагедия советской деревни... — Т. 1. — С. 319–331; *Сталін Й. В.* Твори. — Т. 11. — С. 155–185; Как ломали НЭП... — Т. 2. — С. 309–320, 353–369, 626, 634–635.

¹²³ Текущий момент и задачи партии: доклад тов. Рыкова об итогах июльского пленума ЦК ВКП(б) на собрании актива московской организации 13 июля 1928 г. // Правда. — 1928. — 15 липня.

на тему «змички і розмички» та вкотре звинувачував опонентів у глупстві, достойному панікерів¹²⁴.

Пересічні люди партійними дискусіями загалом переймалися мало, а проте кричуща невідповідність між дійсністю і заявами партійних вождів і преси багатьох дивувала й обурювала. Найвідчайдушніші писали листи-спростування до влади та до редакцій, і часто не анонімно, вказуючи власні імена й адреси. «Фрумкін правий, коли він писав, що “село, за винятком невеликої частини бідноти, налаштоване проти нас”», — звертався до «Крестьянской газеты» селянин І. Петренко з Демидівського району на Одещині. Він спеціально наголосив, що таку думку висловлюють не «куркулі», а «рядові селяни, котрі все своє життя, не покладаючи рук працювали на землі»¹²⁵. «Хіба компартія хоче слухати правду, як вона їй в очі коле. Як то чоловік може казати на крейду чорна, а на вугіллі біле. Ясно, ні, а т. Сталін каже», — писав на цю саму тему до «Радянського села» Іван Таракалюк з Андріївського району на Маріупольщині, додаючи, що пише «не як контрреволюціонер, а як проста і чиста душа»¹²⁶.

Подібні листи громадян до влади, інші приватні документи, доповнені інформацією з таємних зведень політичних органів та спецслужб і статистикою від силових структур, переконливо заперечують сформовані від часів сталінізму й десятиліттями культивовані радянською пропагандою уявлення про монолітність радянського суспільства, і натомість оприявнюють не лише існування, а й масовий характер і різноманітність форм народної незгоди.

Звісно, виокремлювати антагоністичні «радянський» та «антирадянський» суспільні «активи» можна лише умовно, адже до свідомих політичних дій хоч на підтримку влади, хоч на чинення політичного опору зазвичай вдається лише мала частина суспільства; більшість його залишається пасивною або, за певних обставин, тяжіє до того чи того полюса, і чітко окреслити її

¹²⁴ О работе июльского пленума ЦК ВКП(б): доклад тов. Сталина на собрании актива ленинградской парторганизации 13 июля 1928 г. // Правда. — 1928. — 15 липня.

¹²⁵ ДАРФ. — Ф. 5446. — Оп. 1. — Спр. 1832. — Арк. 144.

¹²⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2928. — Арк. 1–8.

поведінку як вияв лояльності чи, навпаки, потенційної нелояльності або й доказ повсякденного опору, подекуди буває важко.

Сучасні дослідники пропонують різні класифікації форм опору владі, розглядаючи його як своєрідну піраміду, в основі якої лежить «неконформізм», а вище — «відмова співробітничати», «протест» і, нарешті, «опір» (Детлев Пекерт), або як своєрідну вертикаль «девіантної поведінки» — «соціального протесту» — «політичного опору» (Гергард Бот); доводять існування такого феномену як повсякденний опір (Джеймс Скотт) тощо. Очевидно, класифікації потребують і форми підтримки сталінської влади, яка могла набувати вигляду конформізму, вимушеної співучасті і свідомої, політично вмотивованої підтримки.

Якими ж могли бути радянський і антирадянський «активи» в УСРР у кризових 1927/28–1928/29 рр. і наскільки виразним у цей час було коливання більшості українського населення між цими двома полюсами?

Ознакою належності до політично свідомої частини радянського суспільства вочевидь можна вважати членство в КП(б)У, комсомолі, входження до комітетів незаможних селян, спілок безвірників, деяких інших подібних організацій, які не тільки якнайтісніше взаємодіяли з владою, але й, власне кажучи, репрезентували її.

Опублікована в радянській пресі статистика засвідчує, що в УСРР 1928–1929 років ця активна частина в кількісному вимірі була невелика, а в селі її присутність взагалі була умовна. Українських комуністів (разом із кандидатами) було тоді 200 тис. осіб¹²⁷, серед них власне «селян від плугу» лише 21614 — 9,4% усіх партійців¹²⁸, і це в той час, коли переважну більшість майже 30-мільйонного населення України складали саме селяни. Комсомольців у республіці було близько 400 тис.¹²⁹ Найчисельнішими

¹²⁷ Про хворобливі явища в партії: доповідь тов. Зайцева на III пленумі ЦКК КП(б)У // Бюлетень ЦКК КП(б)У — НК РСІ УСРР. — 1928. — № 10. — С. 34.

¹²⁸ Про чистку партії: доповідь тов. Зайцева на IV пленумі ЦКК КП(б)У // Комуніст. — 1929. — 7 квітня.

¹²⁹ Резолюції першої Всеукраїнської конференції ЛКСМУ. — Харків, 1929. — С. 3–40. Цит.: ЛКСМ України в рішеннях з'їздів та конференцій. 1919–1966. — Київ, 1969. — С. 363–401.

були комітети незаможних селян, до яких входило 1150 тис. осіб, але й ці організації охоплювали лише 25% бідноти¹³⁰. Отож загалом політично вмотивована частина радянського суспільства — актив, на який передовсім могла розраховувати більшовицька влада, міг складати трохи більше як 5% населення, і це без урахування того, що та сама особа могла одночасно перебувати в усіх перелічених організаціях.

Особливості функціонування радянської системи не дають змоги так просто визначити, наскільки щирим і свідомим був вибір усіх цих людей. Немає сумніву, що саме до цих суспільних категорій належало найбільше тих, хто вірив у справедливість радянського ладу та в ідеали комунізму; та водночас не можна заперечити і те, що для багатьох належність до комуністичних організацій була пристосуванням до повсякденних реалій, а партійний квиток — не так ознакою належності до борців за комуністичне майбуття, як запорукою порівняно благополучного сьогодення.

Попри те, що саме партійно-комсомольський актив був щільно залучений у реалізацію всіх проголошених сталінським керівництвом господарських кампаній, усе ж розгортання системи надзвичайних заходів засвідчило неготовність і небажання його помітної частини брати участь у цьому. Ба більше, принципова незгода з курсом на визискування села зумовила ситуативну належність частини партійно-комсомольського активу до тих, хто в той чи той спосіб чинив опір владі. Це стосувалося навіть належних до владних структур партійців: порівняно рідко — окружної та районної управлінської ланок, доволі часто — нижньої, передусім сільської.

Справжній скандал розгорівся довкола Запорізького ОПК, бюро якого 28 серпня 1928 р. ухвалило постанову з відмовою виконувати накинутий згори нереальний заготівельний план на тій підставі, що він «не залишає округі жодного пуду на внутрішнє постачання»¹³¹. Крамольну постанову швидко скасували: в неординарну ситуацію втрутився особисто А. І. Мікоян, а також і політбюро ЦК КП(б)У,

¹³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 684; Вісті ВУЦВК. — 1928. — 24 листопада; Комуніст. — 1928. — 25, 27 листопада.

¹³¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2772. — Арк. 95.

яке 11 вересня засудило її публічно в газеті «Комуніст»¹³². Те саме робили наприкінці місяця партійні збори, що їх спеціально скликали на підприємствах та в установах Запоріжжя. Проте конфлікт іще якийсь час не згасав: бюро не погоджувалося розцінити свою постанову як прояв «правого ухилу», а більшість рядових партійців, попри те, що на зборах лунали заклики розстріляти секретаря ОПК М. Ікса (справжнє ім'я Михайло Самойлов) як контрреволюціонера, у розмовах між собою фактично його виправдовувала, нарікаючи на несприятливий «політико-моральний стан робітників» через економічні труднощі, недорід в окрузі тощо¹³³. 1 жовтня газета «Комуніст» опублікувала чергову статтю, тепер уже зі звинуваченням Запорізького ОПК «у замазуванні правоопортуністичного характеру своєї помилки»¹³⁴, ще через тиждень, 8 жовтня, партійна газета «Червоне Запоріжжя» надрукувала постанову бюро ОПК із «правильною оцінкою» попереднього рішення та передовицю з тавруванням «помилки правого ухилу»¹³⁵. На цей час самого М. Ікса вже було усунуто з посади і невдовзі відряджено спершу для проходження «політичного карантину» до Кузнецької округи Сибірського краю, а потім на Далекий Схід, аж поки в листопаді 1937 р. його не дістала репресивна сталінська машина¹³⁶. Зауважмо, що попри суттєві втрати від недороду, лише один із районів Запорізької округи (і то не одразу) було внесено до переліку тих, кому належало надавати державну допомогу. І хоча прямий зв'язок між цією обставиною та серпневим бунтом бюро ОПК документально не доведено, відкидати можливість наявності такого зв'язку теж не можна, хоча б з огляду на існування документально зафіксованої політики неформальних зв'язків і неформальних домовленостей, що дозволяло керівникам округ, які демонстрували безоглядну лояльність і мали особисті зв'язки у «центрі», подекуди виборювати певні «преференції».

¹³² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2772. — Арк. 95.

¹³³ Там само. — Арк. 92–94.

¹³⁴ Комуніст. — 1928. — 1 жовтня; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2772. — Арк. 95.

¹³⁵ Червоне Запоріжжя. — 1928. — 8 жовтня; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2772. — Арк. 97.

¹³⁶ М. Ікс (Самойлов Михайло Самойлович): біографічна довідка. [Електронний ресурс]: <http://www.knowbysight.info/III/04597.asp>. Заголовок з екрана.

Якщо історія з секретарем Запорізького ОПК була радше винятком із правил, то незгода рядових комуністів, навпаки, була досить поширеною. Їхній настрій після першої хвили надзвичайних заходів виразно відбився в анонімній записці, поданій Л. М. Кагановичеві на зборах активу харківської організації КП(б)У 17 квітня 1928 р. «Чому так “безбожно” забирали все у селян під час самообкладання?» — запитував учасник зборів і додавав: «Через таку політику багато селян розорились і нині голодують»¹³⁷. Зрозуміло, що особливо поширеними були протестні настрої в середовищі сільських комуністів, та й взагалі у сільській владі. За інформацією ОГПУ на початку лютого 1929 р. «ліквідаторські настрої» у середовищі заготівельного і радянського апаратів, розмови про те, що «у селян хліба немає», зафіксовано в Дніпропетровській, Зінов'ївській, Маріупольській, Старобільській, Лубенській, Полтавській, Сумській, Уманській, Черкаській округах. Зокрема, у с. Всесвятському Дніпропетровської округи голова сільради партієць Єремєнин на вимоги уповноваженого РВК посилити заготівлю хліба прямо заявив: «Хліба брати немає з кого. Обдирати селян я не буду. Як бажаєте, то знімайте мене з роботи»¹³⁸. Те, що в цей час подібні настрої були відчутними, засвідчила й Всеукраїнська партійна нарада з роботи на селі. На ній зазначалося, що сільські партійні осередки «недостатньо виконують завдання організації <...> класових сил на селі, завдання зміцнення спілки бідноти з середняком та наступу на глитая», і що причинами цього є, зокрема, «незадовільний соціальний склад сільських осередків», їх засміченість «чужим партійним елементом», «розкладання» і незадовільний політичний вишкіл»¹³⁹.

Неоднозначне ставлення до господарських кампаній влади демонстрували й комнезами. Хоча кількість незаможників у республіці з року в рік стрімко зростала, очевидним було також і те, що до КНС вступає багато хто з середняків і навіть заможних селян, аби користуватися вигодами від перебування в цих орга-

¹³⁷ Пролетарий. — 1928. — 18 квітня; РДАСП. — Ф. 82. — Оп. 2. — Спр. 137. — Арк. 75, 90, 122.

¹³⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2989. — Арк. 34–37.

¹³⁹ Комуніст. — 1929. — 19, 20, 23 лютого; Вісті ВУЦВК. — 1929. — 21, 22 лютого; Радянське село. — 1929. — 24 лютого.

нізаціях. Тож і не дивно, що в умовах надзвичайних заходів, недороду та голоду помітна частина українських комнезамів не квапилася надати владі підтримку, яку вона очікувала. Вже на початку лютого 1928 р. ЦК КП(б)У надіслав до всіх окружних партійних комітетів директиву впритул зайнятися організаціями КНС через надто високий відсоток у них середняків (в низці округ до 40–50%), присутність «куркульських елементів», а також і те, що під час хлібозаготівель та фінансових кампаній вони «часто виявлялися далеко не на висоті». На те, що «у багатьох місцях комнезами не проводили досить витриманої класової лінії», нарікав у листопаді 1928 р. на V пленумі ЦКНС Григорій Петровський¹⁴⁰ — голова ВУЦВК та за сумісництвом — керівник незаможників України.

З іншого боку, саме бідняцька частина комітетів незаможних селян, подекуди уражена психологією воєнного комунізму й невдоволена попередньою «непівською» політикою «потурання середнякаві та куркулеві», а частіше — втомлена перманентним бідунням і націлена на різке підвищення свого соціального статусу склала кістяк радянського активу, руками якого реалізувалася політика надзвичайних заходів на селі. Документально зафіксовані численні випадки насильства представників комнезамів і членів сільрад над своїми односельцями (нездавачам хліба навішували пудові ящики на шию, примушували їх годинами стояти «струнко», зачиняли їх у холодних приміщеннях, жорстоко били і навіть катували, погрожуючи зброєю, заганяючи голки під нігті чи обіцяючи відрізати статеві органи тощо), навряд чи зумовлювалися «класовою боротьбою», а радше людською жорстокістю, навіть у крайніх її виявах — садизмом, провокованому й культивованому владою вседозволеністю. Характерна вказівка пролунала у грудні 1928 р. з вуст Григорія Петровського на зустрічі з головами ОВК — делегатами IV сесії ВУЦВК X скликання. Відзначаючи в своїй промові «деякий початковий стан громадянської війни», нарікаючи на переростання сільського кримінального бандитизму у політичний і вказуючи на пряму загрозу цього для влади в разі війни, голова ВУЦВК запропонував розгорнути на

¹⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 684; Вісті ВУЦВК. — 1928. — 24 листопада; Комуніст. — 1928. — 25, 27 листопада.

селі «громадський терор», додавши при цьому: «Заходи потрібні рішучі. Боятися не треба, а діяти так, як ми робили це в дні революції»¹⁴¹.

Монополія компартії на владу й ідеологію унеможлилювала легальну політичну діяльність незгідних із більшовицькою владою в СРСР і, зокрема, в радянській Україні. Тому неможливо точно з'ясувати, скільки було в УСРР активу, свідомо налаштованого на опір більшовицькій системі правління, хоча зрозуміло, що незгідних було багато.

Варто згадати, що радянська влада взагалі не була вибором більшості українського населення, а «українське питання» в роки революції та громадянської війни примусило понервувати архітекторів світової революції. Крім постанови національних урядів, які, змінюючи один одного, демонстрували послідовність у прагненнях відірватися від Росії та побудувати українську державність, «проблему» творило й переважно селянське за своїм складом населення. Попри брак чіткості у політичних орієнтирах, симпатії більшості його були явно не на боці комуністичної влади. Урядові Леніна довелося не тільки піти на творення «альтернативних націоналістичним» українських радянських урядів і декларативно визнати українські «національні права», але й удатися до прямого завоювання стратегічно важливої та багатой на ресурси української території. Виведені зі спецхову матеріали серпневого 1920 р. перепису Червоної армії засвідчують, що більшовицьку владу в Україні врешті встановили війська, укомплектовані здебільшого бійцями, змобілізованими із внутрішніх губерній РСФРР¹⁴².

¹⁴¹ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 4. — Спр. 9. — Арк. 130–131, 149–159.

¹⁴² За даними цього перепису, станом на серпень 1920 р. у Харківській та Київській військових округах і польових частинах Червоної армії, дислокованих на території України, українців було 130914 осіб, великоросів — 995882, тимчасом як в Україні радянські військові мобілізації було зірвано. «Війська українських губерній, — відзначено в аналітичній частині матеріалів перепису, — характеризувалися наявністю в них вельми малого числа місцевих уроженців і були укомплектовані уродженцями внутрішніх районів РСФРР, так само як і війська, що перебували у зоні воєнних дій». РДВА. — Ф. 40442. — Оп. 3. — Спр. 2. — Арк. 16, 25; Спр. 3. — Арк. 42–43. Командувач збройних сил України та Криму М. В. Фрунзе, виступаючи в березні 1921 р. на V Всеукраїнському з'їзді рад, оголосив такі відомості про національний склад

Хоча УСРР увійшла до складу Союзу радянських республік, антирадянські збройні загони діяли тут до середини 1920-х рр. Стосунки між владою та селянством, що встановилися з проголошенням НЕПу, визначалися селянською формулою «призвичаїлися, можна якось жити, господарювати».

Постійною проблемою для більшовицької влади залишався «український сепаратизм», притаманний частині інтелігенції, «культивованій» Українською автокефальною церквою та стрімко поширюваній серед студентської молоді, а головне — на селі. Викорінити українські націоналістичні настрої, які незмінно характеризувалися як прояви «петлюрівщини» та «українського шовінізму», ніяк не вдавалося. Більше за те, здійснювана більшовиками політика українізації, попри специфічне ідеологічне наповнення, об'єктивно пришвидшувала процес національного самоусвідомлення серед українців і сприяла посиленню націоналістичних настроїв. Власне, як і очевидна для багатьох декларативність гасел про рівноправний союз радянських республік та право на відокремлення. Вельми дратівливим чинником для більшовиків стала також і українська політична еміграція (передусім розташований на терені не дружньої сусідки Польщі Державний Центр УНР), речники якої оголосили радянський лад в Україні нелегітимним і реально діяли проти нього, розгортаючи відповідну інформаційну кампанію на Заході, а на теренах самої УСРР налагоджуючи й підтримуючи нелегальні зв'язки, ведучи розвідувальну та агітаційну діяльність тощо.

Радянська влада не приховувала свого ставлення до істотної частини населення як до «чужих» і потенційно нелояльних. Своєрідним офіційним маркером цього стало позбавлення людей виборчих прав. «Позбавленцями» переважно ставали колишні активні учасники боротьби з радянською владою, непмани, «куркулі» та інші «нетрудові елементи». Під час виборчої кампанії 1928/29 р. таких в УСРР набралось 869111 осіб — близько 6% загального числа виборців¹⁴³. Наймасовішим, однак, в Україні вважали «цер-

розташованих на українських теренах військ РСЧА: 85% — великороси, 9% — українці, 6% — поляки, білоруси, татари, євреї, німці та ін. ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 40. — Арк. 33зв.

¹⁴³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3018. — Арк. 33.

ковний актив», до якого зараховували всіх, хто формально належав до котроїсь релігійної громади. За інформацією НКВС станом на 1 січня 1928 р. в Україні діяло 10367 церковних громад, які охоплювали 7156017 осіб, а також 1074 сектантських громад із 86525 вірянами — отже, «церковний актив» республіки теоретично обраховувався у 7242542 особи¹⁴⁴. Релігію офіційно не забороняли, проте агресивна атеїстична політика радянської влади робила небажаним і небезпечним, особливо для молоді, відверте позиювання себе вірянину. Належність до релігійних громад могла означати, що людина свідомо опирається владі, перебуває у певній опозиції до неї. Втім, «безбожна влада» не була спроможна заборонити релігію негайно, тому здебільшого оголошувала впертих вірян «відсталими» і «темними», покладаючи сподівання на їхню соціальну пасивність і зосереджуючись переважно на переслідуванні їхніх пастирів.

Високі податки, низька платня, загалом низький матеріальний рівень життя основної маси людей на тлі відсутності реальних прав і свобод, гоніння на релігію — все це протягом 1920-х рр. не могло не спричиняти соціальної напруги та протестних настроїв в українському суспільстві. Підживлювана недородом, дестабілізацією хлібного ринку та голодом 1928–1929 р. негативна активність в Україні, зокрема й у найактивніших її проявах, стрімко зростала, особливо на селі. Це доводила й статистика, яку регулярно готували силові органи — ОГПУ та міліція.

На листопадовому 1928 р. пленумі ЦК КП(б)У В. А. Балицький повідомив, що за період з 1 квітня до 1 жовтня 1928 р. ГПУ УСРР зафіксувало 150 масових виступів селян проти радянської влади, виявило 150 назв летючок контрреволюційного змісту¹⁴⁵. Навіть і ці неповні дані порівняно з попередніми роками виявляли тенденцію, яка не могла не тривожити владу. За перше півріччя 1927/28 р. на селі було зареєстровано 186 терористичних актів проти представників радянської влади, у другому півріччі — 352; за перше півріччя 1928/29 р. — 454, а за друге — 812. Отже, всього за рік кількість терористичних актів по селах України більше ніж

¹⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 1064. — Арк. 2–3.

¹⁴⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 306. — Арк. 35–44, 4–47, 52, 63–64, 71–88, 94–113.

подвоїлася: з 538 у 1927/28 р. до 1266 у 1928/29 р. Розподіл терактів за найголовнішими їх видами ілюструє таблиця 34¹⁴⁶.

Починаючи від лютого 1928 р., загальна кількість скоєних злочинів в Україні з місяця в місяць зростала. Міліція пов'язувала це з «пожвавленням елементів, ворожих радянській владі, через проведення кампаній на селі», «недородом у низці округ», а також із «масовим дотерміновим звільненням з БУПРів»¹⁴⁷. Показовим було те, що різко побільшало саме тих злочинів, що визначалися як здійснені «проти ладу управління»: 1926/27 р. таких було 10,9% від загальної кількості, 1927/28 р. — 20,6% (від 155096)¹⁴⁸, 1928/29 р. — 20,4% (від 170308)¹⁴⁹.

Таблиця 34

**Найголовніші види терактів по селах УСРР
(1927/28–1928/29 рр.)**

Види терактів	1927/28	1928/29
Вбивство представників радянської влади	153	165
Поранення представників радянської влади	70	147
Замахи на вбивство представників радянської влади	103	268
Підпали майна	127	517
Підпали сільських установ	75	138

15 листопада 1928 р. В. А. Балицький виступив зі спеціальною доповіддю на нараді ГПУ, де обговорювали проблему боротьби з бандитизмом. Спецоргани мусили визнати «помітне зростання проявів бандитизму», «посилену діяльність куркульства і петлюрівщини», нарешті, «переростання кримінальщини у політичний бандитизм». Найбільше ураженими бандитизмом округами названо

¹⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 1591. — Арк. 29зв.–30.

¹⁴⁷ Там само. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 114. — Арк. 35зв.

¹⁴⁸ Там само. — Арк. 36; Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 1591. — Арк. 30зв.

¹⁴⁹ Там само.

Коростенську, Могилівську, Кам'янецьку, Тульчинську, Уманську, Шевченківську, Зінов'ївську, Київську, Конотопську, Глухівську, Чернігівську, Полтавську та Лубенську¹⁵⁰.

Певне уявлення про розмах бандитизму в Україні у 1927/28–1928/29 р. можна скласти й на підставі звіту Адміністративного управління НКВС УСРР¹⁵¹. Із нього видно, що 1927/28 року злочинів, кваліфікованих як «бандитизм», у республіці було зафіксовано 2849, а наступного року — вже 3218 (зростання на 12,9%)¹⁵². Крім двох десятків «організованих банд», проблем додавали ще й так звані «грабіжницькі зграї», яких 1928/29 року вдалося зліквідувати 149 з числом учасників 1613¹⁵³. Організовані банди та грабіжницькі зграї нападали на залізничні станції та потяги, вчиняли наскоки на держустанови, грабували кооперативи і навіть вдавалися до диверсій. І хоча силові структури офіційно завжди трактували такі дії як суто бандитські, неопублічно вони визнавали, що частина кримінальних злочинів мала виразне політичне забарвлення.

Поширена в Україні за часів громадянської війни практика організації повстанських загонів на чолі з отаманами з початком сталінської «революції згори», схоже, почала відроджуватися. Доведена до краю безупинним тиском з боку влади, не в змозі захистити свої права легальними способами, принципово незгідна з системою комуністичного правління частина селян була готова знову взятися за зброю, осівши по лісах або причаївшись по самих селах під виглядом мирних мешканців. Однак і радянська влада до цього часу вже накопичила певний досвід боротьби з «політичним бандитизмом», виробивши цілу систему засобів для його виявлення, розкладання та ліквідації. Тому знищення селянських повстанських загонів часто відбувалося або на стадії їх формування, або, після з'ясування всього кола учасників, безпосередньо перед початком активних дій.

¹⁵⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2751. — Арк. 45–47.

¹⁵¹ Під час проведеної 1928/29 р. реорганізації Адміністративний відділ НКВС було об'єднано з Адміністративним управлінням міліції УСРР, унаслідок чого постало Адміністративне управління НКВС. Див.: ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 1591. — Арк. 1зв.

¹⁵² ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 1591. — Арк. 28, 33зв.

¹⁵³ Там само. — Арк. 29–29зв.

У середині травня 1928 р. у Вороновецькому районі на Вінничині, наприклад, завдяки агентурній роботі чекістам вдалося виявити один із таких загонів. Увійти до нього зголосилося три десятки селян — мешканців Воловодівки, Войтовців, Плоскої Дубини, Арсентьєвських хуторів, Ганщини. На чолі став колишній петлюрівський старшина Кіндрат Саваринський. Селяни намірялися почати з визволення заарештованих і наскоку на районні партійні та радянські установи, далі залучити на свій бік невдоволене радянською владою населення, зокрема і червоноармійців територіальних частин, а після того — якщо вдасться, «розкачати» повстання до всеукраїнського рівня, а якщо ні — прорватися до Румунії. Готуючись до повстання під гаслами відновлення УНР, селяни запасилися п'ятьма топографічними мапами і навіть підготували відозву від імені «Союзу визволення України», яка закликала: «Хто не бажає загинути від голоду, тягнути більшовицьке ярмо і відпрацювати кріпосне право — до зброї!». Проте 11 червня 1928 р., коли повстанці в призначеному місці почали збиратися для виступу, ГПУ їх заарештувало. 11 і 19 червня В. А. Балицький особисто доповів обставини цієї справи Л. М. Кагановичеві, завдяки чому ми знаємо імена 23 повстанців. Серед них були Кіндрат Саваринський, Єфим Комар, Клим Довбня, К. Натовський, Сидор Назаренко, Іван Кугай, Петро Зозуля, Петро Раденький, Ананій Хмеляр, Тимофій Гусак, Сазон Іщенко, Потап Пукас, Сильвестр Проворенко, Ілля Данилюк, Чарната, Олександр Карпенко, Каленій Семикрас, Григорій Швидкий, Лука Довбня, Єрїней Мартиновський, Артем Семикрас, Василь Довбня, Антон Довбня¹⁵⁴.

На перший погляд відчайдушно-безперспективний, насправді план вінницьких повстанців мав свою логіку, принаймні в тій частині, що стосувалася розрахунків на можливе масове приєднання до них невдоволених владою. З одного боку, це впливало з досвіду громадянської війни, коли малочисельні загони під впливом обставин враз перетворювалися на повстанські армії. З другого боку, такі розрахунки повстанців явно ґрунтувалися на добрій обізнаності з настроями села. Підтверджує це, зокрема, і нині доступна дослідникам звітна інформація політвідділів, зокрема

¹⁵⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2800. — Арк. 228–231.

статистика особливих відділів УВО за результатами перлюстрації червоноармійської кореспонденції. За визнанням начальника політвідділу 15-ї Сиваської дивізії, в березні 1928 р. бійці щодня отримували близько 1500 листів і стільки ж відправляли додому; зміст чималого відсотку листів із села характеризувано як антирадянські летючки¹⁵⁵. Серед 15782 листів, перевірених особистими в частинах УВО в березні–квітні того ж року, негативними за змістом було визнано 7238; у травні з 6519 листів негативну інформацію містили 3184¹⁵⁶. Аналіз травневої кореспонденції перемінників взагалі демонстрував критичну ситуацію, адже з 3749 перевірених листів позитивними були лише 71, негативними — 3678, при цьому 414 з них було сконфісковано, бо вони містили прямий заклик до повстання¹⁵⁷.

Не приховувала свого невдоволення діями влади та виявляла готовність активно виступати проти неї насамперед заможна частина селянства — «куркулі». Однак не тільки. Мабуть, не випадково в цей час у публічних виступах партійно-радянських чиновників та у пресі з'явилися численні нарікання на так званих «підкуркульників». До цієї дивної категорії стали зараховувати селян, які за походженням хоч і були «класово своїми», проте демонстрували «класово чужі» настрої. Щодо «середняків», то їхні настрої зазвичай тяжіли до «куркульських» — тим більше, що сама влада на практиці часто-густо не проводила різниці між «куркулем» і «середняком».

Як уже зазначалося, негативні політичні настрої селян нерідко були забарвлені в «націоналістичні кольори». За доступними документами неможливо точно встановити, наскільки масовими вони могли бути. Водночас впадає в око те, що й самі представники партійних та радянських органів, автори звітів Інформаційного відділу ЦК КП(б)У та численних зведень ГПУ часто-густо характеризували «націоналістичні настрої» чи агітацію «петлюрівського штабу» як «помітні», «не рідкі», такі, що проявляються «в першу чергу», «широко поширені» тощо. Ось кілька прикладів на підтвердження цього (курсиви скрізь мої).

¹⁵⁵ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2810. — Арк. 51.

¹⁵⁶ РДВА. — Ф. 25899. — Оп. 2. — Спр. 430. — Арк. 543–544.

¹⁵⁷ Там само. — Арк. 661.

24 січня 1928 р. заступник начальника Особливого відділу ОГПУ Я. Ольський, доповідаючи в ЦК ВКП(б) про посилення селянських настроїв в армії, стосовно військовослужбовців України спеціально зауважив *«яскраво націоналістичний ухил цих настроїв, де висувається доволі різко питання про те, що злигодні, яких зазнає Україна, залежать від “гноблення Москви”»*¹⁵⁸.

25 жовтня 1928 р. Інформаційний відділ ЦК КП(б)У у звіті про ситуацію на місцях зауважив поширення антирадянської агітації у Київській, Дніпропетровській, Шепетівській, Маріупольській, Полтавській, Мелітопольській, Херсонській, Могилівській, Білоцерківській, Вінницькій, Лубенській, Бердичівській округах. При цьому зазначалося, що *«в агітації куркулів у першу чергу відбивається вплив української контрреволюції петлюрівського ґибу, діяльність якої помітно поживавилася за останні часи»*. Повідомлялося й про заклики до відокремлення України від Москви, ширення чуток про похід на Україну Левицького, який буде президентом тощо¹⁵⁹.

1 листопада 1928 р. на нараді в ЦК КП(б)У уповноважений у справах хлібозаготівель Чайка, щойно повернувшись із Шепетівської округи, переповів почуті там розмови, *«що хліб увесь іде в Москву, що Україну перетворили на московську колонію»*, додавши при цьому: *«Про широке поширення цієї петлюрівської агітації говорить цілий ряд товаришів, ці розмови носять доволі широкий характер»*¹⁶⁰.

17 листопада 1928 р. генеральний секретар ЦК КП(б)У С. В. Косіор на пленумі ЦК ВКП(б) спеціально наголосив зростання в УСРР антирадянської активності, забарвленої в націоналістичні кольори. *«Петлюрівщина в нас, — заявив він, — дуже посилила свою роботу, поляки цьому допомагають, гроші дають, та й наш куркуль налаштований дуже активно. Змичку, консолідацію*

¹⁵⁸ Трагедия советской деревни... — Т. 1. — С. 170–171.

¹⁵⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2824. — Арк. 95.

¹⁶⁰ Там само. — Оп. 1. — Спр. 309. — Арк. 25–63; Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2769. — Арк. 8–46.

внутрішніх контрреволюційних сил із зовнішніми у нас на Україні можна побачити найнаочніше»¹⁶¹.

17 січня 1929 р. голова ГПУ В. А. Балицький, доповідаючи в ЦК КП(б)У про політичну ситуацію в республіці, зауважив антирадянські виступи *заможної частини середняків, які помітно почастішали і нерідко містять шовіністичну і поразницьку агітацію*¹⁶².

Приклади подібних висловлювань представників влади на тему масовості «націоналістичних» настроїв по селах України можна наводити і далі, однак варто також замислитись і над самим контекстом таких настроїв, адже вони, власне кажучи, можуть розглядатися як свідчення того, що наприкінці 1920-х рр. помітна частина українського селянства вже не була «простим етнографічним матеріалом», а бачила себе певною національною спільнотою й демонструвала прагнення до самоорганізації.

Те, що національна самосвідомість у середовищі селянства ставала дедалі масовішою, втішено констатувала й частина політично активної української інтелігенції, яка формально визнавала радянську владу, проте залишалася вірною ідеї самостійної України. В підготовленій улітку 1928 р. доповідній ГПУ УСРР «Про пожвавлення української контрреволюції» наведено слова колишнього полковника Кобзи — одного з лідерів нелегальної Хліборобської організації: «У мене кожного дня бувають селяни, всі вони, і середняки, і незаможники, і куркулі, цілком свідомі в національному відношенні. Наша робота дарма не пропала <...>. Наші ідеї увібрало в себе селянство»¹⁶³.

Показово, що з цією тезою полковника Кобзи практично погодився і сам Балицький, від імені якого зазначена вище доповідна була доправлена вищому політичному керівництву України. «Треба визнати, — писав голова ГПУ УСРР, — що ці піонери українського націоналістичного руху — з цього погляду <...> до певної міри праві»¹⁶⁴.

¹⁶¹ Как ломали НЭП... — Т. 3. — С. 118.

¹⁶² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2989. — Арк. 26.

¹⁶³ РДАСПІ. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 127. — Арк. 255–256.

¹⁶⁴ Там само. — Арк. 256.

В доповідній голова ГПУ наводив цілий перелік виявлених у різних округах республіки нелегальних українських націоналістичних груп і організацій, зокрема есерівської в буряковій кооперації (провідник — колишній український есер Д. Головка), харківської Хліборобської (на чолі з колишнім полковником Кобзою, у складі кількох професорів та колишнього генерала, члена Центральної Ради), «шовіністичної групи правих громадських діячів» у Полтаві (на чолі з Щепотьєвим), «групи» професора Д. І. Яворницького в Дніпропетровську тощо. Проголошуючи міську «шовіністичну інтелігенцію» «організатором, керівником та ідеологом руху», В. А. Балицький водночас повідомляв про «висування нового антирадянського активу за рахунок безпосередньо селянських елементів і, особливо, останнім часом, за рахунок молоді»¹⁶⁵.

Важливими були й висновки, що їх робив голова ГПУ, звертаючи увагу на: 1) «значне пожвавлення» у «таборі української контрреволюції»; 2) «дрібнобуржуазну куркульську ідеологію» більшості виявлених «контрреволюційних українських груп»; 3) прагнення «куркульства самостійно, за допомогою колишніх учасників контрреволюційного руху, а також під керівництвом нового активу» до консолідації; 4) переорієнтацію ідеологів «української контрреволюції» на «безкровну» боротьбу проти радянської влади, ведення ними «систематичної роботи» в напрямку «захоплення» радянського і кооперативного апаратів, просування своїх людей у культурні, громадські та інші організації, особливо пов'язані з селом; 5) вже досягнення частиною «правих елементів української громадськості» ситуації, за якої «вона може і веде серед селян (куркулів, почасти середняків) агітацію і пропаганду своїх ідей». «Попри те, що українські контрреволюційні елементи в цілому не мають іще за собою скількись значних селянських мас, — підсумовував Балицький, — саме проникнення організаторів і агітаторів контрреволюції на село і можливість працювати там становить велику небезпеку, оскільки робить село реальним місцем змички антирадянських елементів міста з частиною зактивованого куркульства»¹⁶⁶.

¹⁶⁵ РДАСП. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 127. — Арк. 263–264.

¹⁶⁶ Там само. — Арк. 294–295.

Зауважмо, що тема українського націоналістичного підпілля в УСРР досі залишається перспективною для вивчення — головне через недоступність усього комплексу необхідних архівних документів радянських спецслужб. Зрозуміло, що до націоналістичних «груп» і «організацій» чекісти засилали агентів, і то могли бути досить авторитетні люди. Проте хоч би як там було, вже самий факт тяжіння політично вмотивованих особистостей до такого роду «груп» та «організацій», наявність у частини з них чітко виписаних програм свідчили про те, що спроби організаційного оформлення свідомого антирадянського активу в радянській Україні не припинялися. Не викликає сумнівів і те, що з початком сталінської «революції згори» діяльність «активу» почала зростати, причому нові кадри активу перманентно рекрутувало й село, політичні настрої вагомої частини якого були не на користь влади і в протестах якого поряд із соціальними виразно проглядалися й національні мотиви.

Чи не одиноким засобом, здатним приборкати спрямовану проти комуністичної влади політичну активність, та й узагалі зреалізувати новий курс — «другу редакцію воєнного комунізму», був державний терор. Він проявлявся у перманентному, зокрема й фізичному насильстві щодо всіх незгідних — байдуже, «класово чужих» чи «класово своїх», партійців чи позапартійних, пересічних громадян чи владців, командирів чи червоноармійців РСЧА.

Від початку 1928 р., в умовах розгортання надзвичайних заходів, в Україні було розігнано 30% виконкомів, знято з посад близько 40% голів і секретарів сільських рад. «Ми в цьому році буквально ліквідували радянську владу», — коментував ці разючі цифри на червневому 1928 р. пленумі ЦК КП(б)У секретар ВУЦВК С. Н. Власенко¹⁶⁷. Витиснення «небажаних елементів» із низових органів влади, передусім сільських, далі тривало під час кампанії перевиборів, строки якої, до речі, зі стандартним поясненням «за клопотанням мас», було зсунуто майже на рік. Не припинився тиск і після виборів, хоча відбулися вони за сценарієм і під повним контролем влади. Якщо основним гаслом виборів було «не допустити куркулів до сільрад», то після їх проведення головним

¹⁶⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 293. — Арк. 119.

завданням стало домогтися перевиборів у тих радах, до яких «пролізли куркульські елементи».

Масового характеру набула й «чистка» комітетів незаможних селян. Як повідомила газета «Комуніст», уже до листопада 1928 р. у тридцяти округах республіки було перевірено склад 5160 КНС (47% їх загальної кількості), і при цьому було виключено з незаможницьких організацій 100340 осіб¹⁶⁸. А водночас із «чистою» комнезамів, відвертою та широко рекламованою, РСІ практично потай перевірила 30 тис. працівників 639 установ і організацій України. Результатом цієї кампанії, завершеної до весни 1929 р., стало звільнення з роботи 3426 осіб — трохи більше як 10% усіх перевірених¹⁶⁹.

Не оминула «чистка» і партійні осередки. Взимку-навесні 1928 р. по всій країні, крім відвертих і прихованих прихильників розгромленої опозиції (троцькістів), своїх квитків позбулися ще тисячі партійців — «класово чужих і розбещених», як сказав про них А. І. Мікоян¹⁷⁰. Офіційні причини виключення з партії були різні (пияцтво, зловживання владою, пасивність, зв'язок із «ворожими» елементами), але справжньою метою кампанії було досягти повної лояльності партійців, зокрема їхньої беззастережної готовності виконати будь-яку директивну вказівку. Хто відмовлявся або навіть просто виявляв нерішучість, не мав шансів залишитися в партії. Як повідомив навесні 1929 р. представник ЦКК КП(б)У Ф. І. Зайцев, у Кам'янській парторганізації, наприклад, у перебігу «дострокової чистки» було вичищено 30,5% перевірених партійців, в Кобеляцькій — 22,6%, у Зінківській — 18%¹⁷¹. Після «дострокової» чистки партії було призначено нову, тепер уже «генеральну», яка, зокрема, мала на меті вигнати з партії прихильників розгромленої «правої опозиції».

Вочевидь прагнучи запобігти зростанню в Україні активних форм опору владі, передовсім повстанських дій, ГПУ спільно з міліцією у серпні 1928 р. провели широкомасштабну операцію

¹⁶⁸ Наслідки перевірки КНС // Комуніст. — 1928. — 2 листопада.

¹⁶⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 312. — Арк. 176.

¹⁷⁰ Как ломали НЭП... — Т. 1. — С. 56.

¹⁷¹ Про чистку партії: доповідь тов. Зайцева на IV пленумі ЦКК КП(б)У // Комуніст. — 1929. — 7 квітня.

вилучення на селі «кримінального соцнебезпечного елемента». Було «знято» 1200 осіб, протягом усього 1927/28 р. — 2381, а у 1928/29 р. — ще 4980 осіб¹⁷². На початку березня 1928 року ГПУ провела «широку операцію зі зняття українського антирадянського активу», заарештувавши понад 400 осіб. Проте зупинятися на цьому спецоргани не збиралися. «Операція безперечно стримає на деякий час зростання української контрреволюції, — писав у доповідній В. А. Балицький, — проте абсолютно ясно, що повністю зліквідувати його вона не в змозі, і нашому апаратові доводиться загострювати увагу на питаннях наполегливої та неослабної боротьби з українською контрреволюцією, яка відродилася і зростає»¹⁷³. Восени 1928 р. на нараді ГПУ вже йшлося про потребу тіснішого пов'язання боротьби проти «куркульського тероризму» з боротьбою проти «української контрреволюції». Це означало, що селянське питання в Україні радянська влада почала розглядати і як питання національне.

На 1928–1929 рр. припадає також розгром «білорусько-толмачевського» угруповання в РСЧА та запровадження репресивних новацій у саму практику відбування військової служби молоддю.

Початок оформленню опозиційної групи в РСЧА поклала частина слухачів ВПАТ 15–16 березня 1928 р., ухваливши на зборах резолюцію з гостро-критичними оцінками стану Червоної армії, зокрема зауваживши серйозне погіршення «у зв'язку з труднощами господарського будівництва» політичних настроїв червоноармійців¹⁷⁴. Нестандартність резолюції полягала у тому, що вона не вписувалася у негласно встановлене ПУ РСЧА правило: критикувати вище керівництво можна лише з благословення самого керівництва і лише у межах ним же дозволеного. Крім того, тон резолюції ВПАТ дисонував із нав'язуваною сталінським керівництвом практикою обов'язкової констатації в документах благополучного стану справ в армії.

Раптова «хвороба» частини вищого політичного складу РСЧА стала набувати ознак «епідемії», коли позицію ВПАТ підтримала частина вищого політскладу Білоруської військової округи.

¹⁷² ДАРФ. — Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 1591. — Арк. 34.

¹⁷³ РДАСПІ. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 127. — Арк. 294.

¹⁷⁴ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 28. — Спр. 93. — Арк. 1.

Червона армія — «школа соціалізму»?

56-57

До Українців - Червоноармійців.

Брати Українці-Червоноармійці! Муштрують вас і в спеку літом, ганиють вас і в мороз зимою; день і ніч мучать вас, а все не те, щоб зробити московську большевицьку армію найліпшею безбідною.

А чи питались ви самі себе, чи міркували над тим, українці-червоноармійці, що то таке армія та, навіщо її утримують у себе і так докочать про неї всі народи? Чи знаєте ви, що армія існує скрізь у всіх народах на те, щоб обороняти і свою землю від чужинців, щоб забезпечити цим народам мирне спокійне життя і не допустити чужинцям накинати їм свою волю та свої порядки?

Чи знаєте ви, що в армію народ посилає своїх найкращих синів, щоб вони своєю відвагою, а то і кров'ю своєю, забезпечили добробут та спокій йому, і щоб він міг по своїй волі заволати у себе дома такі порядки та закони, яких він сам захоче? Чи знаєте ви, що армія по інших країнах виконує волю цілого народу, бо підлягає їй сам?

вона владі вибраній всенародним голосуванням, а не так, як у нас зараз, де всім править кілька людей, призначених однією тільки комуністичною партією?

Чи знаєте ви, що, прийнявши в армію, у всіх країнах беруть з кожного присягу, що він буде служити волі свого народу і ніколи і ніде не буде слухати наслідників, коли ті покажуть зброю проти народу, щоб народом правити та встановлювати для нього закони та податки, яких самі захотять?

Мало не триста років терпів український народ неволю московську та владу царську і наприкінці 1917 року не стало у нього терпіння, як і в інших народах, що були в тій самій неволі. Разом з Фіннами, Естонією, Литвою, Латвією, Польщею, Молдовою, Татарями, Грузіями та Вірменами повстали проти царської московської влади в Україні!

Сини всіх цих народів, що служили в московському війську, в царській гвардії, 1917 року зрозуміли, що час вже служити своїм народам і повстали проти царя і проти московського наслідства та сминули з себе набагато неволі. Та не всім удалося звільнитися восени і по своєму завести дома потрібний їм лад. Визволилися Польща, Литва, Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, Фінляндія, Молдова, Татарія, Грузія, Вірменія, але Українці, хоч і в їх колу 40 мільйонів, не справилися з своїм однічним ворогом і знову повалили в неволю не крашу, коли не гіршу, ніж царська, бо в ти ж такі неволю московську загнали нас червоні комуністичні московська армія, що напала на Україну і її звоювала.

Дарма наша народна влада — ЦЕНТРАЛЬНА УКРАЇНСКАЯ РАДА, оголосивши самостійність УКРАЇНИ, пропонує червоній Московії добровільні відносини. Не про те дошло Московії.

І їй треба було до рук приборати весь український народ і шлу українське земля. Дуже бо працюючий народ наш і дуже бо рачуча в його земля. Дуже бо багата Україна камінним вугіллем, залізом і багатішою б промисловістю могла б вона у себе завести, і працювали б на її заводах ті, кому це хвалить праця на землі, або хто до городського життя більше охочий нас.

Що б тоді робили нашіми? Неважко те все, що на Україні добувається та виробляється, купувати по справедливій ціні? Та вони ж не до того за царя звикли!

Завиди вони все з України до себе тягнуть. Хліба не вивозили вони, навіть залізо та вугілля, що б у себе промисловість заводили, та, як за батька, потім за товари з нас дерли, а наших безземельних, що без землі та без праці з голоду вухали, на Сибір, на переселення хіба не вивозили? Хіба навіть там, де залізо та вугілля копають, своїх робітників вони з Москвою не масилели? Хіба не більшість наших городів та їх своїми заводами помосковили, що й слова українського було в них не почути?

Те саме і червона Москва запровадити зварила і пішла на Україну війною. Де не помага їй сила, там помогли кирцоті. Обабуривши вони багатішою з нас, Українцям, намури, що наша влада тодішня, ЦЕНТРАЛЬНА РАДА, то влада буржуа, що вона, новіша, хочє посварити український трудячий народ з трудячим народом московським, а вони ж то брати рішеніми з'являю нашіх кателка хлєбля і аде іх вошь на фронті кля!

Погляньте ж, брати-червоноармійці, що Москва червона на Україні тепер зробила. Чи розумієте ви, що все наше Батьківщина УКРАЇНА в неволі опинилася і звитована та пограбована з голоду пропадає!

Чи розумієте ви, що та влада, яку в Харків з Москви наставляли, що то не наша народна влада, що то не уряд САМОСТІЙНОЇ УКРАЇНИ, а наміник Московського Кремля, і не про добро українського народу вона дбав, а дбав про те, щоб як краще, як найарушніше УКРАЇНУ обирати те її, на радість Москві, а старші пустити.

Чотирі роки боролася слава Армія Української Народної Республіки та повстаній проти московських нападників, але знесилена довгою маранною боротьбою була змушена на чужину повстати. Але зберігла і там вона свою силу і хоч не стало ГОЛОВНОГО ОТАМАНА СИМОНА ПЕТЛЮРИ, убитого наддільним з Москви наймитом дубошубом—лягодистом вона з тим самим завпалом, як і раніш, під проводом АНДРІЯ ЛЕВИЦЬКОГО, Заступника Великого Лєбінчанина, та цілого нашого Уряду, до останнього бою за Самостійну Українську Народну Республіку.

Українці-червоноармійці! Коли у вашій душі горить огонь любови до рідного краю, коли ви бачите бачити свою Батьківщину Україну вільною та багатішою, то пам'ятайте про те, що то таке є армія і кому вона служить і кого слухати має.

Пам'ятайте, що присяга тільки таї сьвотші нас, коли ми її на оборону Батьківщини складаємо. Пам'ятайте, що як повстане народ український проти чужинця-наслідника, то ваш обов'язок буде не в тій армії служити, що нашу Батьківщину під московську неволю підбило, не в тій армії, яка грабує і та кетя нашої Батьківщини охороняє, а в тій, що визволенню України нестине і московських зайд та їхніх прислужників з України виганяє.

Пам'ятайте про те, брати червоноармійці, українці, і готуйтеся до того часу, коли вас покине Законний Уряд України та Головний Отаман Військ Української Народної Республіки сповнивши заволати наших великих предків: МАНЮШКА ПЕТЛЮРИ.

Москва наш лєвний і найлютіший ворог! У Московський Кремль мусять шкати ваші кулі, а не в Україну-вашу Матір, що жде від вас свого визволення.

І ви її визволите!
І забудете срамотня Давня година,
І оживе добра слава — Слава України!

Хай живе Українська Армія!

Хай живе Українська ні від кого незалежна Народна Республіка!

Український Революційний Комітет.

У травні 1928 р. ПУ БВО надіслало до ПУ РСЧА «Інформаційний бюлетень» про стан військ округи, в якому так само була проігнорована загальноприйнята при підготовці такого роду документів формула щодо «високого морально-політичного стану військ» та «негативні політичні настрої з боку окремих військовослужбовців». «В останні місяці у настроях червоноармійців, — зазначалося в бюлетені, — одне з важливіших місць посідали селянські настрої, пов'язані з заходами партії і радянської влади на селі. Настрої села, викликані хлібозаготівлями, самообкладанням та ін. — головним чином, негативні настрої»¹⁷⁵.

23 травня 1928 р. учасники наради вищого політичного складу БВО, обговоривши доповідь «Підсумки зимової роботи і завдання на літній період», ухвалили резолюцію, яка не лише солідаризувалася з вище зазначеною резолюцією ВПАТ, але й конкретизувала деякі її положення. Перший пункт білоруської резолюції відзначав «політичне розшарування червоноармійської маси внаслідок загострення класової боротьби на селі» й також зауважував масовий характер негативних настроїв у казармі, їх «очевидний вплив на навчання, політичний стан і боєздатність частин». Учасники наради закликали вжити заходів для оздоровлення атмосфери в армії й протестували проти заборони на ознайомлення політапарату з резолюцією ВПАТ, як це вже було зроблено в Українській військовій округі¹⁷⁶.

Негайно наказом ПУ РСЧА резолюція БВО була відмінена¹⁷⁷. Відповідно за розпорядженням командування низки округ обидві «крамольні резолюції» були негласно заборонені для читання та обговорення. Однак, незважаючи на такі перестороги, зміст документів став відомим, принаймні вузькому колу вищих армійських політпрацівників. Серед них були й ті, чії настрої були вповні співзвучні білорусько-толмачовським. Як з'ясувалося, деякі з політпрацівників УВО, поділяючи занепокоєння колег, розпочали активне листування з Мінськом¹⁷⁸.

25–27 червня 1928 р. у Москві було проведено розширене засідання РВР СРСР і представників реввійськкред військових

¹⁷⁵ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 28. — Спр. 93. — Арк. 413.

¹⁷⁶ Там само. — Арк. 49.

¹⁷⁷ Там само. — Арк. 58.

¹⁷⁸ Там само. — Арк. 29.

округ, під час якого обговорювалися проблеми формування нової «внутріармійської опозиції» та морально-політичного стану РСЧА¹⁷⁹. На засіданні виступив А. С. Бубнов із двохгодинною доповіддю, яка не стенографувалася і не протоколювалася¹⁸⁰.

Із співповіддю виступив представник ОГПУ Г. Г. Ягода, котрий зосередився на встановленому чекістами прямому зв'язку між погіршенням політичного клімату в країні та активізацією діяльності «еміграційної контрреволюції, що робить ставку на підготовку виступу на терені СРСР під час війни»¹⁸¹. Особливу активність, за інформацією доповідача, виявляв еміграційний уряд УНР на чолі з Д. Левицьким, котрий працював у тісному зв'язку із 2-м відділом польського Генерального штабу. Голова ОГПУ зазначив потребу посиленого виявлення «петлюрівців» у Червоній армії — передусім у територіальних з'єднаннях¹⁸². «Кажучи про терчастини, — зауважив він, — треба відзначити, що наразі абсолютно очевидно, що так звані “селянські настрої”, особливо у кавалерійських терчастинах і національних, зокрема в українізованих, значно сильніше і більш різко проявилися, ніж у кадрових частинах»¹⁸³.

Затверджена учасниками наради постанова РВР СРСР «Про політико-моральний стан Червоної армії» засвідчувала готовність сталінського керівництва і далі дотримуватися принципу «перевернутої реальності», долаючи очевидну кризу в армії виключно силовим шляхом — за рахунок приборкання «панічних настроїв» командно-політичного складу й вилучення з частин політично неблагонадійних, «соціально-чужих елементів». «Необхідно із всією рішучістю підкреслити, що загальний політико-моральний стан Червоної армії продовжує залишатися здоровим і політично міцним, — зазначалося в документі. — Одночасно з цим має бути відзначено розширення негативних явищ у області політико-морального стану армії. Взяті самі по собі ці явища в жодному разі не являють собою якусь серйозну небезпеку для політичної міцності та боєздатності Червоної армії»¹⁸⁴.

¹⁷⁹ РДВА. — Ф. 4. — Оп. 18. — Спр. 14.

¹⁸⁰ Там само. — Арк. 9.

¹⁸¹ Там само. — Арк. 10.

¹⁸² Там само.

¹⁸³ Там само. — Арк. 13.

¹⁸⁴ Там само. — Ф. 33988. — Оп. 2. — Спр. 682. — Арк. 4–5.

Для покращення «політичного забезпечення комплектування армії, а також підбору і виховання кадрів молодшого начскладу» пропонувалося розпочати «вилучення з армії класово-чужих і соціально-небезпечних елементів (дітей попів, колишніх жандармів, поліцейських) з тим, аби не допускати їх подальшого просочування в армію», комплектувати територіальну кінноту, територіальні стрілецькі частини в районах, «де міцні куркульські елементи», із забезпеченням «переважного впливу батрацько-бідняцького ядра». При цьому мали бути встановлені такі соціальні квоти при комплектуванні полкових шкіл: робітництво — 30%, батрацько-бідняцькі прошарки — близько 50% при обов'язковому збільшенні кількості партійців і комсомольців. Допомогти цьому мало й розширення практики комплектування полкових шкіл за екстериторіальним принципом¹⁸⁵. Окремий пункт постанови стосувався учасників «білорусько-толмачовського угруповання», виступ яких проголошувався «політично шкідливим»¹⁸⁶.

Визначена резолюцією стратегія «оздоровлення» особового складу РСЧА почала негайно реалізовуватися. З'явилися цілком таємні директиви наркомвоєнмора К. Є. Ворошилова № 6548/сс «Про посилення класового відбору при проведенні призову в армію» та РВР СРСР № 0656521/с від 16 липня 1928 р. «Про вилучення з армії соціально чужих елементів»¹⁸⁷. Вперше за 11 років радянська влада почала позбавляти права тримати зброю в руках молодих людей, які, хоч і були за своїм соціальним походженням начебто «свої», однак у той чи той спосіб виказували нелояльність¹⁸⁸. Їх стали зараховувати до так званих «позавійськовиків». Фільтрацією новобранців у ході осіннього призову 1928 р. займалися призовні комісії, до складу яких уперше було введено представників місцевих органів ОГПУ. Члени комісії уважно вивчали

¹⁸⁵ РДВА. — Ф. 33988. — Оп. 2. — Спр. 682. — Арк. 7.

¹⁸⁶ Там само. — Арк. 6.

¹⁸⁷ Там само. — Ф. 9. — Оп. 3. — Спр. 405. — Арк. 6.

¹⁸⁸ Згідно з уведеним в дію 1 жовтня 1925 р. «Законом про обов'язкову військову службу» оборона Союзу СРСР зі зброєю руках покладалася лише на трудящих. Натомість «нетрудовим елементам» належало або сплачувати спеціально встановлений військовий податок, або відбувати службу у так званому «тиловому ополченні». Див.: Закон об обязательной военной службе: постановление ЦИК и СНК СССР от 18 сентября 1925 г. — Ленинград, 1925. — С. 9; Свод законов СССР. — 1925. — № 65. — Ст. 1.

досє призовників, перевіряючи наявність на них «компромату», що його задалегідь мали надсилати адмінвідділи виконкомів, судові, слідчі і, звісно, спецоргани¹⁸⁹. В Україні під час призову, який проводився у період з 21 вересня до 31 жовтня 1928 р.¹⁹⁰, до «тилового ополчення» зарахували 8759 юнаків (у 1927 р. — 7426). Водночас тих молодих людей, чий моральний облік та політична благонадійність були визнані недостатніми для здобуття червоноармійського статусу, набралося на цілу територіальну дивізію — 11 тис. осіб (3,5% загальної кількості призовників)¹⁹¹.

Видаляти «соціально чужі елементи» заходилися і з чинного кадрового складу. За неповними даними Военної прокуратури Верховного суду СРСР станом на 15 січня 1929 р. з частин і з'єднань РСЧА було вилучено 4029 «соціально-чужих елементів», у тому числі з УВО — 1039 — в основному червоноармійців (97,5%), з селян (91,3%), більшість — саме за політичними мотивами (82,4%)¹⁹².

Іще одним засобом радикального поліпшення «соціального обличчя» та політичної благонадійності дислокованих на терені України військ стало різке збільшення поповнення кадрових з'єднань УВО призовниками з інших регіонів Союзу РСР. Загалом у ході осіннього 1928 р. призову в кадрові частини і з'єднання УВО прибули 20967 червоноармійців з поза меж України. Основна маса — з Приволзької (9193 осіб), Московської (7740 осіб), Ленінградської (1609 осіб) округ. Відповідно 17421 новобранців — уроженців України були відправлені поза межі республіки: 5337 осіб до Кавказької Червоної армії, 3221 — Середньо-Азійської, 3125 — Ленінградської, 2660 — Білоруської, 2270 — Північно-Кавказької, 498 — Московської, 300 — Сибірської та ін. військових округ¹⁹³.

¹⁸⁹ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 3. — Спр. 405. — Арк. 6.

¹⁹⁰ 31 липня 1928 р. командувач Української військової округи Й. Е. Якір видав наказ № 167 про призов на дійсну військову службу громадян 1906 року народження у період з 20–25 вересня до 31 жовтня 1928 р. // Червона армія. — 1928. — 5 серпня. Фактично призов розпочався 21 вересня 1928 р. // Червона армія. — 1928. — 21 вересня.

¹⁹¹ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 3. — Спр. 405. — Арк. 40.

¹⁹² Трагедия советской деревни... — Т. 1. — С. 518–525.

¹⁹³ РДВА. — Ф. 25899. — Оп. 1. — Спр. 78. — Арк. 48. За іншими даними з Приволзької військової округи в Україну прибуло 4253 осіб, 8,58% загальної

І в попередні роки комплектування кадрових частин РСЧА проводилося на екстериторіальній основі. Однак робилося це переважно за рахунок внутріокругових ресурсів. Щодо міжокругових перевезень, то така витратна у фінансовому відношенні практика здебільшого використовувалася для комплектації спеціальних частин, військ ОГПУ та Морського флоту. УВО — найбільша в СРСР військова округа, не мала дефіциту людських ресурсів не тільки для поповнення кадрових, стрілецьких та кавалерійських, але й спеціальних з'єднань. Тож різке розширення екстериторіального принципу комплектування особового складу частин і з'єднань УВО вмотивовувалося переважно військово-політичними чинниками — прагненням влади посилити «благонадійним елементом» війська, розташовані у вкрай важливому в стратегічному відношенні та водночас неспокійному регіоні, як Україна.

Практика ротачії військових кадрів у політичних цілях була відома ще з часів Російської імперії. Тепер же, під прикриттям тези про «доцільність з військової точки зору» вона усе ширше застосовувалася і в СРСР. З одного боку — це дозволяло відправляти у «політичний карантин» значні маси потенційно нелояльних молодих людей. Відірвані від рідного ґрунту, у незвичній новій обстановці вони значною мірою позбавлялися можливості створювати неприємності для влади. З іншого боку — це забезпечувало постійну присутність у неспокійних регіонах інонаціональних військових контингентів, для яких болючі проблеми місцевого населення об'єктивно були чужі, і яких зручніше було використовувати для проведення силових операцій. Перекидання в Україну значної кількості поповнення з інших військових округ мало, за розрахунками радянського військово-політичного керівництва, крім усього іншого суттєво підвищити частку «апріорі благонадійних» соціальних прошарків — пролетарів, батрацтва та бідняцтва. Почасти вжиті у цьому напрямі заходи дали результати: порівняно з призовниками 1905 року народження відсоток робітництва у складі поповнення 1906 року народження (41899 осіб) збільшився з 18,8% до 23,7%. Логічним стало також виразне зменшення у складі військ етнічних українців (з 69,9% до 51,7%) та, відповідно,

зростання відсотку етнічних росіян (з 20,6% до 34,2%)¹⁹⁴. Що стосується власне селянської частини поповнення 1906 року народження, то тут зміни були непомітними: складаючи переважну більшість новобранців (71,8%), червоноармійці-селяни ділилися приблизно наполовину: батраки та бідняцтво становили відповідно 6,6% та 46,3%, середняки та заможні — 42,6% та 4,5%¹⁹⁵.

З кінця жовтня 1928 р., через чотири місяці після ухвали червеної постанови РВР СРСР, почала розгортатися й кампанія шельмування учасників «білорусько-голмачовського угруповання». Її особливістю стало те, що в центрі уваги опинилися зовсім не ті проблеми, до яких намагалися привернути увагу опозиціонери. Головний акцент офіційних звинувачень «внутриармійської опозиції» було перенесено на критику начебто виявленого нею повного нерозуміння важливості переведення армії на принцип єдиноначалля. Натомість за межі публічного дискутування були винесені порушені резолюціями ВПАТ і БВО питання про прямий зв'язок між новим аграрним курсом і погіршенням морально-психологічного стану військ, про масовість негативних політичних проявів та їхній вплив на боєздатність РСЧА.

23 жовтня 1928 р. відбулися збори партійного активу Московської залоги. З доповіддю «Чергові завдання армійських парторганізацій» виступив начальник ПУ РСЧА А. С. Бубнов. Він зауважив «чотири ухили від правильної партійної лінії», в тому числі — «перебільшення хиб, піддавання паніці, недооцінка сил та витривалості політично-морального стану Червоної армії»¹⁹⁶.

Тижнем пізніше, 30 жовтня 1928 р. з'явилася постанова ЦК ВКП(б) «Про політико-моральний стан Червоної армії», яка повідомляла про «тертя серед командно-політичного складу» й пропонувала «посилити роботу з виховання Червоної армії, її командного і червоноармійського складу у дусі беззавітної відданості Радян-

¹⁹⁴ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 28. — Спр. 134. — Арк. 8; Ф. 9. — Оп. 3. — Спр. 405. — Арк. 16. Іще більш виразні зміни відбулися у національному складі нового поповнення кадрових частин і з'єднань УВО, де росіяни склали 35,9%, українці — 54,15%, євреї — 4,51%, поляки — 1,5%, татари — 0,9% та ін. Див.: Там само. — Ф. 9. — Оп. 3. — Спр. 405. — Арк. 68.

¹⁹⁵ Там само. — Оп. 28. — Спр. 134. — Арк. 8.

¹⁹⁶ Бубнов А. Чергові завдання армійських парторганізацій: доповідь начальника ПУР на зборах партактиву Московської залоги 23 жовтня 1928 р. / А. Бубнов // Червона армія. — 1928. — 4 листопада.

ській владі»¹⁹⁷. Ця постанова стала сигналом для розгортання на місцях кампанії цькування «внутріармійської опозиції».

Протягом грудня 1928 — у січні 1929 р. по всіх військових округах пройшли спочатку дивізійні, а потім і окружні конференції, учасники яких таврували опозицію попри те, що для більшості рядових партійців інформація про «внутріармійську опозицію» в РСЧА стала новиною, та й зміст виданих нею «антипартійних документів, які завдали значної шкоди армії», був невідомий.

18–23 грудня 1928 р. у Харкові була проведена окружна партконференція УВО. В ній узяв участь А. С. Бубнов. Цілком прогнозованою стала одностайно схвалена резолюція, де «зі всією рішучістю» засуджувалися рішення ВПАТ і БВО «як антипартійні документи, що принесли значну шкоду армії», висловлювалася повна підтримка партійній лінії, окресленій постановою ЦК ВКП(б) від 30 жовтня 1928 р.¹⁹⁸

Формально підвела ризику під кампанією засудження «внутріармійської опозиції» постанова ЦК ВКП(б) «Про командний і політичний склад РСЧА» від 25 лютого 1929 р. «Колівання і політичні помилки частини вищого політскладу, що мали місце у минулому році і знайшли своє найбільш яскраве відбиття в резолюції частини вищого політскладу БВО і в резолюції ВПАТу, — зазначалося в ній, — у теперішній час рішуче засуджені не тільки всіма армійськими партійними організаціями і військовими конференціями, що тільки завершилися, але і майже всіма політпрацівниками, які брали ту чи іншу участь у внутріармійській опозиції 1928 р. Цим іще раз повною мірою доводиться, що Червона армія має в теперішній час вповні партійно витримані й ідеологічно міцні кадри політскладу»¹⁹⁹.

Завважимо, що до виходу постанови більшість учасників опозиції справді встигла публічно визнати свої «помилки». Однак це не врятувало їх від покарання. За належність до «внутріармійської опозиції» до відповідальності було притягнуто 73 особи, у тому числі 14 — з Української військової округи. Абсолютну

¹⁹⁷ КПСС о вооруженных силах Советского Союза. Сборник документов. 1917–1981 / Сост. Н. И. Савинкин, К. М. Боголюбов. — Москва, 1981. — С. 248–249.

¹⁹⁸ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 28. — Спр. 93. — Арк. 293.

¹⁹⁹ КПСС о вооруженных силах Советского Союза... — С. 253–257.

більшість серед цих останніх (13 осіб) склали політпрацівники, двоє мали дореволюційний партійний стаж, а інші 11 вели його з періоду громадянської війни 1917–1920 рр. Практично всі опозиціонери (12 осіб) з того самого часу служили у Червоній армії²⁰⁰.

Занепокоєність сталінського керівництва можливістю «визрівання» армійської опозиції в Україні зумовила також і те, що за півроку в УВО було змінено трьох начальників політуправління. Коли у грудні 1928 р. на партконференції МВО К. Є. Ворошилова попросили прояснити цю ситуацію, він ухильно послався на «деякі тактичні помилки при проведенні правильної по суті політичної лінії» відкликаного влітку з України Л. С. Дегтярьова, та «недостатньо чітке, ясне проведення лінії ПУР і РВР з основних питань військового будівництва» його наступника О. П. Гричманова²⁰¹.

Те, що по суті безневинні спроби армійських комуністів високого рангу поставити на обговорення животрепетні проблеми морально-політичного стану армії були рішуче припинені ЦК ВКП(б), не залишало сумнівів відносно готовності сталінського керівництва репресивними способами боротися навіть із найменшими проявами нелояльності. Розправа «групи Ворошилова» з «політпрацівниками-панікерами» на тлі розгортання кампанії активного вилучення з армії «соціально-чужих елементів» і потенційно нелояльних до влади «трудова елементів» виказували наміри влади і далі долати наростаючу кризу в Червоній армії засобами терору і репресій. Державний терор ставав також найважливішим знаряддям приборкання негативної політичної активності у всьому радянському суспільстві.

²⁰⁰ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 28. — Спр. 93. — Арк. 309.

²⁰¹ РДАСП. — Ф. 74. — Оп. 2. — Спр. 13. — Арк. 215–216. Показово, що відповідаючи на питання одного з учасників VIII-ї партконференції МВО, К. Є. Ворошилов так охарактеризував «білорусько-толмачевське угруповання»: «Ми мали справу з людьми, котрі перестали вірити в силу Червоної армії як знаряддя диктатури пролетаріату... Люди договорилися до того, що, начебто, ми в армії вже маємо політичне розшарування червоноармійської маси, причому це політичне розшарування набуло таких розмірів, що ми з вами не в змозі з ним уже боротися тими засобами, котрі до цього часу були у нашому розпорядженні». Див.: Там само. — Арк. 202.

Висновки

З утвердженням протягом 1928–1929 рр. позицій сталінської групи у керівництві ВКП(б) офіційний публічний простір поступово став набувати вигляду «перевернутої реальності»: влада цілком свідомо конструювала протилежні до дійсності ідеалізовані картини «загальних успіхів» та безумовної лояльності населення на тлі визнання «загалом незначних» та «уповні подоланих» труднощів. Певний опір цьому чинила «права опозиція» у ВКП(б), її програш сталінській групі й подальша ліквідація означали затвердження безальтернативності в змісті офіційного пропагандистського дискурсу.

Відповідно в умовах недороду і українського голоду 1928–1929 рр. мобілізація громадськості на допомогу потерпілим не стала домінантною темою радянського публічного простору. Натомість його тло творили виразна мінімізація масштабів українського недороду 1928 р., приховування факту загибелі в Україні значної частини озимих посівів навесні 1929 р., очевидна гіперболізація наданої республіці допомоги, приховування фактів масового голодування людей, не кажучи вже про смертність від голоду, широка експліуатація теми «куркуля як головного винуватця негараздів», дегуманізація його образу. За відсутності свободи слова та монополії на владу й ідеологію Комуністичної партії, радянські засоби масової інформації по суті виступали засобом владних маніпуляцій для приховування або мінімізації масштабів голодного лиха. Попри це, політична цензура іще на набула всеосяжного характеру, відтак на шпальтах деяких періодичних видань, зокрема офіційних, тема голоду була присутньою, хоча й поданою переважно Езоповою мовою.

Аналіз численних документів свідчить про те, що попри значні пропагандистські зусилля влади, серед українського населення, передусім його селянської частини, були поширені переконання, що причиною українського голоду 1928 р. став не недорід, а конфіскаційна політика радянської влади, передусім впровадження системи надзвичайних заходів, завдяки яким селяни залишилися без страхових запасів. Показово, що аналогічні висновки стосовно причин голоду непублічно і публічно робило й чимало представників різних рівнів влади, що доводить існування у владному

середовищі опозиційних настроїв, переважно пов'язаних із переконанням у помилковості дій Сталіна та його оточення.

Попри те, що наявні документи не дозволяють чітко визначити кількісні параметри радянського і антирадянського активів в Україні, усе ж можна зробити припущення, що співвідношення між ними було не на користь останнього. Доступні нині дослідникам документи ОГПУ, зведення політичних органів РСЧА, статистична інформація НКВС, інших силових органів дають підстави говорити про різкий сплеск протягом 1928–1929 рр. негативної політичної активності в українському селі, характерною особливістю якої було поєднання соціальних і національних мотивів. При цьому не можна не звернути уваги на поширення серед різних категорій населення УСРР настроїв, що їх можна кваліфікувати як антирадянські, самостійницькі та антиколоніальні. Ці останні зумовлювалися очевидним несприйняттям поважною частиною суспільства радянської системи правління, ефемерності прав України у складі СРСР і виразним невдоволенням силовими впливами союзної влади на периферію.

Основним засобом приборкання владою негативної політичної активності стали репресивно-каральні методи, котрі в УСРР від початку розгортання сталінської «революції згори» мали одночасно як соціальне, так і національне спрямування.

ВИСНОВКИ

1927 року ленінградське видавництво «Прибой» випустило у світ книжку, якій судилося ввійти до канону радянської літератури й на багато десятиліть закріпитися у шкільних підручниках. Такий статус дебютному романові молодого автора Олександра Фадєєва «Розгром» забезпечила не лише актуальна для влади революційна тематика (громадянська війна на Далекому Сході), а й пропагована художніми засобами ціннісна орієнтація, яка по суті вкладалася у відому тезу: мета виправдовує засоби. Саме такою настановою керується герой роману, командир червоного партизанського загону Левінсон, забираючи у старого корейця свиню й тим прирікаючи його родину на голодну смерть. Благання не зворушують суворого командира: їжа, яку він забирає в конкретної селянської родини, послужить високій меті, давши змогу бійцям його загону продовжити боротьбу за щасливу долю всіх трудящих.

Світоглядна проблема — чи має розвиток бути не лише метою, але також і засобом її досягнення, для комуністичної влади ніколи не стояла. В середині 1920-х рр., не в умовах «воєнної загрози», а під час виразної стабілізації на міжнародній арені, більшовицький уряд рішуче заходився готуватися до майбутньої війни. Розпочинаючи форсовану промислову індустріалізацію країни, він покладався головно на внутрішні ресурси — тобто на зубожіле, змучене багатолітніми війнами населення. І найбільший тягар лягав на селянство: адже хліб був чи не головним джерелом надходження потрібної модернізаторам валюти. Тож селяни, як відверто висловився на одному з партійних пленумів Й. В. Сталін, мусили в ім'я соціалістичної індустріалізації сплачувати робітничо-селянській державі «данину»¹.

¹ РДАСП, ф. 17. — Оп. 2. — Спр. 375 (ч. II). — Арк. 50–66. Цит.: Трагедия советской деревни... — Т. 1. — С. 319–331; *Сталін Й. В.* Твори. Т. 11. — С. 155–185; Как ломали НЭП... — Т. 2. — С. 353–369, 626.

Між тим розгортання військово-промислової модернізації країни співпало у часі з низкою масштабних неврожаїв. Вони охопили регіони, що були головними в СРСР виробниками хліба. Лихо не обійшло й Україну. Влітку 1927 року український уряд оголосив потерпілими від природної стихії близько 80 тис. господарств шести округ степової смуги². Восени 1928 р. недорідними офіційно визнано вже 76 районів десяти степових округ і АМСРР, себто територію з населенням понад 3 млн. осіб і 651298 селянськими господарствами³. Нарешті, взимку-навесні 1929 р. жорстокі морози та різкі перепади температури повітря знищили третину всієї озимини — більше, ніж її загинуло в недорідному 1922 році⁴.

Втім, хоча недороди 1927–1929 рр. були й справді важким випробованням, головною причиною українського голоду 1928 — 1929 рр. стали не природні катаклізми, а урядова політика творення голоду. Її вочевидь слід уважати *mens rea* і за Маркусовою кваліфікацією зарахувати до другого ступеня⁵. Встановивши як незаперечний пріоритет форсовану військово-промислову модернізацію країни, більшовицька влада не відмовилася від своїх амбітних планів навіть під час важких недородів і виразного дефіциту продовольства в країні, не вжила достатніх заходів, аби відвернути гуманітарне лихо, і навіть навпаки — спричинила своїми безрозсудними діями голод. Старанно ховаючи від «ворожого капіталістичного оточення» секрет Полішинеля — вкрай складне становище в країні, сталінське керівництво під час загострення продовольчої кризи не пригальмувало темпи надзвичайно витратного за своєю суттю промислового ривка країни, відкинуло численні пропозиції ззовні завести до СРСР достатню кількість хліба (навіть і в кредит), не припинило експорт харчів (м'яса, масла, цукру тощо), потрібних у самій країні, зробивши врешті ставку на так званий «раціональний» внутрішній перерозподіл продуктів — перерозподіл, який хіба що був здатний порятувати від голоду якусь одну частину населення, прирікаючи на голодування іншу.

² ЦДАВО України. — Ф. 582. — Оп. 1. — Спр. 2567. — Арк. 232–233.

³ Там само. — Ф. 27. — Оп. 9. — Спр. 954. — Арк. 9.

⁴ Там само. — Оп. 10. — Спр. 156. — Арк. 4зв., 31.

⁵ *David Marcus. Famine Crimes in International Law...* — P. 245.

Як зауважує Амартія Сен, ключовим моментом для розуміння причини виникнення голоду є наявність або відсутність економічного правосилля⁶. Формула ця є справедливою і логічною: будь-яка людина та її родина повинні мати реальні права та свободу дій, аби дістати у власність адекватну кількість продовольства — вирощеного самостійно (якщо йдеться про селян) або ж придбаного. Розгорнута в другій половині 1927/28 року та продовжена в 1928/29 році, попри декларації про відміну, система надзвичайних (екстраординарних) заходів позбавляла селян економічного правосилля. Нескінченні, необґрунтовано завищені та ще й перманентно «удосконалювані» у бік збільшення плани обов'язкових постачань хліба державі, розгорнуті спецорганами масові репресії на хлібофуражному, м'ясному тощо ринках, судове переслідування як «спекулянтів» (за ст. 127 КК УСРР) селян, котрі воліли самостійно розпоряджатися вирощеним хлібом при одночасному проведенні на селі численних фінансових кампаній (стягнення ЄСПП, заборгованостей у різних платежах, кампаній самооподаткування, поширення облігацій позики) — усе це перетворювало державні хлібозаготівлі на силову конфіскацію хліба, справедливо відроджуючи в пам'яті селян часи «воєнного комунізму».

Селянина не тільки позбавляли змоги вільно розпоряджатися лишками вирощеної продукції, але також і володіти тією вкрай необхідною її частиною, яка традиційно під час неврожаїв убезпечувала його від голоду (страхових запасів). Попри декларації та конкретні дії радянської влади з перекладання основного тягара повинностей на заможну частину села, на практиці держава тією чи іншою мірою вчиняла тиск на все селянство. За таких умов шанс вижити в умовах недороду визначався не так ефемерною допомогою з боку держави, як ступенем міцності самого селянського господарства. Тому і не дивно, що жертвами голоду насамперед і переважно ставала саме бідніша частина села.

Сформульований у праці Амартії Сена принцип економічного правосилля застосовний і для оцінки ситуації, яка складалася в досліджуваний період у взаєминах між союзним центром і

⁶ *Amartya Sen. Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation.* — Oxford University press, 1983. [Електронний ресурс:] <http://www.oxfordscholarship.com/view/10.1093/0198284632.001.0001/acprof-9780198284635>. Заголовок з екрану.

Україною. Одна з головних житниць держави, формально рівноправна республіка із власним урядом і певними правами, через зернову кризу 1927/28 р. опинилася в драматичній ситуації неможливості розпоряджатися власними хлібними ресурсами тією мірою, якою це було потрібно, щоб запобігти голодові серед власних селян. Підпорядковані партійній дисципліні, позбавлені змоги діяти самостійно українські керівники, попри їхні численні спроби протестувати, не були спроможні обстоювати республіканські інтереси й у кінцевому підсумку приймали «до безумовного виконання» всі директивні вказівки союзної влади, керуючись міркуваннями політичної доцільності і власної безпеки. Отож у контексті визначеної союзним урядом стратегії «вилучити якомога більшу кількість хліба на Україні»⁷ республіка виступила у 1927/28 р. в непосильній ролі експортера і «донора», поставивши за кордон щонайменше 20 млн. пудів, а на потреби внутрішньо-союзних ринків — 127,7 млн. пудів збіжжя, тобто загалом 147,7 млн. пудів⁸ — фактично річну норму хліба для годування щонайменше 10 млн. осіб (якщо орієнтуватися на визначену ЦСУ істивну норму 1927/28 р. 13 пудів зернохлібів на особу в рік).

До послаблення, а то й позбавлення економічного правосилля УСРР вели також інші рішучі кроки центрального уряду в напрямі максимальної концентрації «у союзному кулаку» хлібної справи. Серед них були, зокрема, і поглинання потужнішого республіканського акціонерного товариства «Укрхліб» із подальшим утворенням «Союзхліба» за ігнорування протестів і клопотань республіки урахувати також її інтереси, і директивне призначення союзного НКТ СРСР єдиним розпорядником державних хлібних ресурсів, і жорстке припинення спроб української сторони при розробці плану першої п'ятирічки стати на шлях деверсифікації сільськогосподарського виробництва республіки, звувивши її зернову галузь на користь пріоритетного розвитку тваринництва та інтенсивних культур.

⁷ ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 5762. — Арк. 110–111.

⁸ Пшениці — 96,4 млн. пудів, жита — 22,3 млн., ячменю — 2,3 млн., кукурудзи — 0,1 млн., вівса — 2,3 млн., круп'яних — 1,6 млн., бобових — 0,6 млн., сояшинику — 2,1 млн. пудів. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 308. — Арк. 11зв.

Формальною підставою для вивезення хліба з України проголошувалися статистичні розрахунки хлібофуражних балансів, які завжди показували, що республіка накопичила чи не найбільші в СРСР страхові запаси хліба. Науковці вже вповні довели недосконалість тогочасних методик урожайної статистики, як і негативні наслідки втручання політики у самий процес вироблення статистичної інформації. Є також підстави говорити про виразні незгоди між союзним і республіканським статистичними відомствами у питаннях визначення низки параметрів хлібофуражного балансу республіки на тлі поступового ствердження такої взаємодії на вертикалі «центр — республіка», за якої самостійні зусилля українських статистичних органів поволи сходили нанівець. Особливо виразно це проявилось у складанні хлібофуражного балансу УСРР на недорідний 1928/29 рік. Попервах обчислений українським статистичним відомством (станом на 1 серпня, за нормами витрат 1927/28 р.) варіант хлібофуражного балансу республіки виявив колосальний дефіцит жита і пшениці — 193581500 пудів⁹. Зрештою у затвердженому з подання ЦСУ СРСР балансі дефіцит республіки у двох головних культурах (із нарахуванням міфічних селянських запасів хліба та суттєвим урізанням норм його витрат) було визначено в обсязі 21,9 млн. пудів¹⁰. Опротестувати ці недостовірні балансові показники, попри наполегливі спроби, українському керівництву так і не вдалося, тож планові розрахунки щодо України на 1928/29 р. спиралися на неймовірно применшене дефіцитне сальдо республіки. Це, безперечно, не могло не вплинути вкрай негативно на хлібний ринок УСРР загалом і на голодуюче населення зокрема.

Очевидно, що більшовицька влада не ставила собі за спеціальну мету влаштувати в Україні голод. Це видно з факту створення в республіці Урядової комісії для подолання наслідків недороду. Безперечно, її діяльність відіграла позитивну роль у підтримці потерпілих. З другого боку, немає підстав ані ідеалізувати, ані тим більше гіперболізувати обсяги державної допомоги селянству

⁹ ЦДАВО України. — Ф. 582. — Оп. 1. — Спр. 4662.

¹⁰ У квітні 1929 р. ЦСУ СРСР уточнило ці дані, вивішив дефіцит УСРР по всіх зернових культурах у 16,4 млн. пуд., а по житу і пшениці — у 22,3 млн. пуд. Див.: Там само. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5941. — Арк. 45, 49.

недорідних районів. На реалізації планів допомоги, кілька разів переглянутих, щоразу у бік зменшення, так само позначилася притаманна більшовицькій владі стратегія встановлення пріоритетів не на користь гуманітарного чинника. Вельми скромні від початку обсяги державної допомоги визначалися не так реальними потребами потерпілих чи обмеженими ресурсами країни, як настановою не порушити декларованих союзним керівництвом грандіозних планів промислової модернізації країни. Серед інших передбачених планами державної допомоги дій пріоритетними визнавалися ті, що були спрямовані на підтримку виробничих потужностей села. А от питання продовольчої допомоги голодуючим розв'язували фактично за залишковим принципом. Власне, і державну підтримку потерпілим повноцінною продовольчою допомогою можна назвати лише умовно. Миска борщу або супу без м'яса, склянка чаю і 300 г хліба на день — таким був виділений робітничо-селянською державою пайок для голодуючої дитини; пайок для дорослої людини був ще скромнішим: 400 г борошна і 200 г картоплі, значна частина якої до голодуючих так і не дійшла. А тим часом нескінченними потоками йшли з України на експорт такі зовсім не зайві для неї продукти, як яйця і коров'яче масло, сир і бринза, бекон і м'ясо, цукор, мед, горіхи, кондитерські вироби, макарони тощо.

За уважного вивчення архівних джерел неоднозначною виглядає й союзна допомога голодуючій Україні. Центральний уряд розпочав із того, що у скромних клопотаннях української сторони вдвічі скоротив найважливіші позиції. Далі він суттєво «підрізав» обсяги допомоги у ході бюджетного процесу, так і не виконав повністю узятих на себе зобов'язань щодо постачань до республіки продовольства і фуражу, а ще бюрократично зволікав із додатковим фінансуванням із союзного бюджету заходів допомоги, або навіть удався до «залагодження» цього питання за рахунок українських ресурсів. Завезені в УСРР протягом року переважно з РСФРР 13,6 млн. пудів збіжжя, хоч і пом'якшили ситуацію на продовольчому ринку республіки, все-таки були краплею в морі на тлі реальних потреб України. Ці постачання навіть мінімальною мірою не компенсували втрат, що їх зазнала вже почасті недорідна республіка 1927/28 року через вивезення з неї істотної частини селянських страхових запасів. Непринадною виглядає й оскар-

жувана в листуванні голови РНК УСРР В. Я. Чубаря «компенсаційна практика», відповідно до якої ввезення 1928/29 р. зернохлібів із союзних республік на територію ураженої голодом України супроводжувалося прихованим вивезенням у зворотному напрямку майже такої самої кількості українського збіжжя (за даними НКТ УСРР — трохи більше як 10 млн. пудів)¹¹. Тут порушено класичну формулу рятування від голоду, що її вивів Пітирим Сорокін: на постраждалих територіях групи, які «споживають» продовольство, конче мають бути і такими, що його ввозять¹².

У демократичних державах мобілізацією громадськості на допомогу потерпілим займаються мас-медії. Натомість у Радянському Союзі, за відсутності свободи слова та монополії на владу й ідеологію Комуністичної партії, засоби масової інформації перетворилися на засіб владних маніпуляцій для приховування або мінімізації масштабів голодного лиха. Ось деякі характерні моменти, що визначали сутність державної інформаційної політики під час українського голоду 1928/29 р.:

– поступове затвердження і врешті панування принципу «перевернутої реальності» у висвітленні економічної ситуації загалом в СРСР і, зокрема, в Україні, конкретно — в українському селі: конструювання союзною та республіканською владою цілком невідповідних реаліям ідеалізованих картин «загальних успіхів», «зростання» сільського господарства на тлі визнання «окремих», «загалом незначних», «уповні подоланих» труднощів — за висловом Сталіна, «труднощів піднесення, труднощів зростання»;

– приховування й виразна мінімізація масштабів українського недороду 1928 року на тлі очевидної гіперболізації наданої постраждалим державної допомоги, публічне оцінювання її як «цілком достатньої», «чималої», такої, що «суттєво перебільшує державну допомогу голодуючим у 1921–1922 рр.»;

– приховування й категоричне заперечування фактів голодування, опухання та смерти від голоду сільського населення УСРР водночас із активним педалюванням теми голоду на заселених переважно українцями землях у складі Польщі, Чехословаччині,

¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 6433. — Арк. 105; Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 36. — Арк. 6.

¹² *Пітирим Сорокін*. Голод как фактор... — С. 259.

Румунії, а також і в далеких «капіталістичних державах» — Великій Британії, США тощо;

– засудження та переслідування тих, хто поширював «чутки» про загрозу голоду або голодування людей. У публічній сфері влада характеризувала такі розмови як «куркульські», «антирадянські» та «контрреволюційні», у непублічній застосовувала проти найактивнішої частини носіїв таких настроїв репресії.

Український голод 1928/29 р. обернувся поширенням епідемій, різким сплеском характерних захворювань, втратою фізичного здоров'я та масовою смертністю. За неповними статистичними даними, прямі втрати республіки від голоду могли перевищити 23 тис. осіб, непрямі — досягти близько 80 тис. осіб. Попри вжиті заходи, величезних втрат зазнало й тваринництво республіки, негативні тенденції проявилися в змінах структури посівної площі. Український хлібний ринок було дезорганізовано, і тепер йому був потрібен час, аби стабілізуватися.

Голод загострив міжетнічну напруженість, зокрема посилив антисемітські настрої у частині українського населення. З іншого боку, недороди і голод спричинили сплеск негативної політичної активності українського суспільства, особливо села, лояльність якого до радянської влади й за НЕПу була умовною. Головну причину голоду 1928–1929 р. поважна частина селянства, зокрема й бідноти, вбачала не в недороді, а у проведену державою силовому викачуванню страхових запасів хліба з села. Водночас специфічною особливістю антирадянської активності в Україні стало тісне переплітання антирадянських і «українських шовіністичних» настроїв у поєднанні з очікуванням війни як чинника, що наблизить падіння радянської влади. Вочевидь належить зберігати обережність і не приписувати українським селянським масам високу національну свідомість. Однак немає підстав і вважати їх простим «етнографічним матеріалом». Настрої, що їх масово виявляло українське селянство в умовах недороду і голоду, ясно вказували на прагнення обстоювати інтереси національної спільноти у відносинах з державною владою. Звертає на себе увагу й антиколоніальний дискурс у настроях частини українського суспільства.

Партійно-радянське керівництво уважно відстежувало динаміку негативних політичних настроїв в Україні. Показово, що особливого значення воно надавало проявам «українського шовінізму»,

нерідко трактуючи їх як визначальні для антирадянської активності, спричиненої «господарськими кампаніями» на селі й «продовольчими ускладненнями». Заходи влади, спрямовані на локалізацію такої активності та запобігання їй, можна умовно поділити на агітаційно-пропагандистські та репресивно-каральні. Поглиблення економічної кризи й далі погіршення політичних настроїв в українському селі надавали силовим діям особливого значення. А позаяк радянська влада в Україні від початку розглядала селянську активність у поєднанні з національною, то відповідно й каральні дії скеровувала на придушення обох.

Проведене дослідження дозволяє зробити обґрунтований висновок про радянську голодотворну політику як головну причину українського голоду 1928–1929 рр. Безперечно, в основі реалізації цієї політики лежали ідеї, ключові для теорії марксизму і практики комунізму — заперечення приватної власності (тотожне позбавленню селян економічного правосилля), класової боротьби як руйнівної сили прогресу (розвинуте у теорію «неминучого загострення класової боротьби в умовах побудови соціалізму»), воєнного атеїзму та пролетарського інтернаціоналізму як антитези «буржуазного» національного патріотизму та ін.

Водночас уведений цим дослідженням до наукового обігу значний емпіричний матеріал примушує замислитись і над тим, що в українських реаліях доби сталінської «революції згори» (можливо, як і в інших «національних окраїнах») спільний для усіх регіонів СРСР тиск як наслідок проведення «комуністичного експерименту» доповнювався й посилювався такою системою залежності на вертикалі «центр — периферія», котру не можна розглядати інакше, ніж через призму імперського, а отже й колоніального дискурсів¹³.

У сучасному науковому світі не досягнуто консенсусу в питанні, чи мав рацію Михайло Волобуєв, оголошуючи Україну

¹³ Під поняттям «імперія» маємо на увазі тип соціально-історичної організації систем універсального контролю, специфіка яких полягає в експансіоністських механізмах соціокультурної, військово-політичної та економічної інтеграції на підставі центр-периферійного підпорядкування різномірних елементів. Див.: Фісун О. А. Сучасні типології імперій: основні підходи та інтерпретації / О. А. Фісун, О. А. Баталов [Електронний ресурс:] archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2012_63/Gileya63. Заголовок з екрана.

«колонією європейського типу». Водночас наукові дискусії довкола ідеї про можливу тісну кореляцію між високими втратами від голоду в Україні (як і в деяких інших «національних окраїнах») та колоніальною політикою радянського Центру іще практично й не розпочиналися. Попри це, усе більше дослідників пропонують розглядати радянську Україну як «особливий тип колонії»¹⁴, а СРСР як «особливий тип імперії», котра всередині «цементувалася тоталітарним режимом». «У випадку ж Росії, — слушно зауважує з цього приводу Ева Томпсон, — колонії межували з етнічно російськими землями. Насильницьке перетворення Російської імперії в Радянський Союз ще більше замаскувало колоніальну природу держави, в якій домінували росіяни. Територія цієї держави збільшувалася за рахунок війн, анексій і дипломатичних маневрів, які не дуже відрізнялися від заморських авантур західноєвропейських держав. Однак внаслідок близькості російських колоній до етнічних російських земель лінія кордону між ними спотворила та затемнила в пам'яті росіян та іноземців справжню природу відносин між метрополією та периферією»¹⁵.

Імперські інтенції «на антинаціональному ґрунті» (Р. Шпорлюк), як і колоніальна залежність УСРР не можуть визначатися як єдина причина голоду 1928–1929 рр. і, *ex post facto*, голодомору 1932–1933 рр., натомість повинні розглядатися в одному ряду з іншими дискурсами — тоталітаризму, комунізму, геноциду тощо. Разом із тим представлений у цьому дослідженні аналіз численних архівних документів доводить, що вочевидь саме через призму колоніалізму й можна пояснити ті суттєві розбіжності між загальносоюзною і українською ситуаціями, котрі склалися в умовах недородів і голоду 1927/28 і 1928/29 рр.

¹⁴ Величенко С. Чи була Україна російською колонією? Деякі зауваження щодо поняття колоніалізм [Електронний ресурс:] www.historians.in.ua/docs/umoderna/um14/ukraina-moderna-14. Заголовок з екрана; Михальченко М. Чи можлива колоніальна політика в соціалістичних федеративних державах? / М. Михальченко // Політичний менеджмент. — 2009. — № 4. — С. 3–13; Мотиль О. Підсумки імперії: занепад, розпад і відродження / О. Мотиль. — К., 2009. — 200 с. та ін.

¹⁵ Томпсон Ева М. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм. / Пер. з англ. М. Корчинської. — К., 2006. — 368 с. [Електронний ресурс:] http://chtyvo.org.ua/authors/Thompson_Ewa/Trubadury_imperii/. Заголовок з екрана.

БІБЛІОГРАФІЯ

I. Архівні фонди

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ:

Фонд 1. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет рад робітничих, селянських, червоноармійських депутатів (ВУЦВК).

Фонд 2. Рада Народних Комісарів Української Радянської Соціалістичної Республіки (РНК УРСР).

Фонд 3. Постійне представництво УРСР при уряді СРСР (Постпредство УРСР при уряді СРСР).

Фонд 5. Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР (НКВС УРСР).

Фонд 27. Народний комісаріат земельних справ УРСР (Наркомзем УРСР)

Фонд 30. Народний комісаріат фінансів УРСР (НКФ УРСР).

Фонд 34. Вища рада народного господарства УРСР (ВРНГ УРСР).

Фонд 257. Всеукраїнський центральний комітет незаможних селян (ВЦКНС).

Фонд 337. Державна планова комісія при Раді Народних Комісарів УРСР (Держплан УРСР).

Фонд 342. Народний комісаріат охорони здоров'я УРСР (НКОЗ УРСР).

Фонд 388. Видавництво газети «Колгоспне село». Сількорівський відділ.

Фонд 423. Народний комісаріат торгівлі УРСР (Наркомторг УРСР).

Фонд 539. Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції УРСР (НКРСІ УРСР).

Фонд 582. Центральне статистичне управління УРСР (ЦСУ УРСР).

Фонд 778. Український хлібозаготівельний і мукомольний трест (Укрхліб).

Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ:

Фонд 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ).

Російський державний військовий архів, м. Москва:

Фонд 9. Політичне управління Робітничо-Селянської Червоної армії (ПУ РСЧА).

Фонд 25899. Управління Укранської військової округи (Управління УВО).

Фонд 33988, оп. 2. Секретаріат заступника голови Реввійськради СРСР.

Фонд 40442. Управління укомплектування та служби військ РСЧА.

Російський державний архів соціально-політичної історії, м. Москва:

Фонд 17. Центральний комітет Комуністичної партії Радянського Союзу (ЦК КПРС).

Фонд 74. Ворошилов Климент Єфремович (1881–1969).

Фонд 81. Каганович Лазар Мойсеєвич (1893–1991).

Фонд 82. Молотов Вячеслав Михайлович (1890–1986).

Фонд 84. Мікоян Анастас Іванович (1895–1978).

Фонд 445. Центральне бюро єврейських комуністичних секцій при ЦК ВКП(б) (ЦБ євсекцій при ЦК ВКП(б)).

Фонд 558, оп. 11. Особистий фонд Й. В. Сталіна.

Державний архів Російської Федерації, м. Москва:

Фонд 5446. Рада міністрів СРСР (РМ СРСР).

II. Публікації документів, література

Адамська І. Г. Партійно-державна політика в галузі охорони здоров'я в Українській СРР (1919–1929 рр.): Автореф. дис. ... канд.

іст. наук: 07.00.01 / Адамська І. Г.; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2011. — 17 с.

Акунін О. С. Південноукраїнське селянство в кінці 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття: соціально-економічне становище: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. С. Акунін; Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. — Дніпропетровськ, 2009. — 20 с.

Алфавитно-предметный и хронологический указатели к действующим директивным приказам и циркулярам по ВСНХ СССР за время с 1921 г. по 1-е октября 1929 г. / Кодификационное бюро Секретариата Президиума ВСНХ СССР. — М.: Издание газеты «За индустриализацию», 1930. — 266 с.

Ален Блюм. Бюрократическая анархия: статистика и власть при Сталине / Ален Блюм, Мартина Меспуле; Пер. с франц. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. — 328 с.

Андреас Каппелер. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад / Андреас Каппелер; Інститут історичних досліджень Львівського національного ун-ту ім. Івана Франка; Український Католицький Ун-т; Х. Назаркевич (пер.). — Львів: Видавництво Українського Католицького Ун-ту, 2005. — 360 с.

Астров В. На 107 статье к социализму / В. Астров // Правда. — 1928. — 19 апреля.

Бабюх В. А. Політична цензура в Україні в 1920–1930-х рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Бабюх В. А.; НАН України, Ін-т історії України. — К., 2007. — 23 с.

Бадзьо Ю. Право жити: Україна в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму / Ю. Бадзьо. — К.: Таксон, 1996. — 400 с.; *Бажанов Б.* Воспоминания бывшего секретаря Сталина / Б. Бажанов. — Спб.: Книгоиздательство «Всемирное слово», 1992. [Електронний ресурс] <http://stepanov01.narod.ru/library/bazan/char01.htm>; Заголовок з екрана.

Балуба І. А. Польська національна меншина України в 20–30-ті рр. ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / І. А. Балуба; Київський ун-т ім. Т. Шевченка — К., 1997. — 24 с.

Баранов А. В. «Чрезвычайные меры» при хлебозаготовках 1928–1929 гг. как предпосылка массового голода / А. В. Баранов // Проблемы истории массовых политических репрессий в СССР. — Краснодар, 2004. — С. 30–35.

Бахтін А. М. Колективізація сільського господарства і голод на території Півдня України (1929–1933 роки): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / А. М. Бахтін; Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.». — К., 2006. — 20 с.

Безносів А. І. Менноніти Юга України в годы «великого перелома» (1928–1933 гг.) / А. І. Безносів // Вопросы германской истории. — Д., 2001. — С. 75–88.

Беседа с читателями [рубрика] // Крестьянская газета. — 1928. — 24 июля.

Большевистское руководство. Переписка. 1912–1927. Сборник документов / Составители: А. В. Квашонкин, О. В. Хлевнюк, Л. П. Кошелева, Л. А. Роговая. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1996. — 423 с.

Братерський привіт робітництву Червоної Москви // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 6 листопада.

Бут О. М. «Економічна контрреволюція» в Україні в 20–30-і роки ХХ століття: від нових джерел до нового осмислення / О. М. Бут, П. В. Добров. — 2-е вид., випр. і доп. — Донецьк: УкрНТЕК, 2002. — 315 с.

Бухарин Н. Заметки экономиста. К началу нового хозяйственного года / Н. Бухарин // Правда. — 1928. — 30 вересня.

Бухарин Н. Политическое завещание Ленина: доклад на траурном заседании, посвященном пятилетию со дня смерти Ленина / Н. Бухарин // Правда. — 1929. — 24 січня.

Бухарин Н. И. Проблемы теории и практики социализма / Н. И. Бухарин. — М.: Изд-во полит. лит-ры, 1989. — 512 с.

Васильєв В. Ю. Динаміка диктатури: стосунки «центр-субцентр» влади в радянській управлінській системі в УСРР–УРСР (20–30-ті рр. ХХ ст.) / В. Ю. Васильєв // Наукові праці історичного факультету. — Запоріжжя, 2008. — Вип. 23: Політична еліта в історії України. — С. 190–200.

Введенський В. Я. Основные задачи пятилетнего плана Украины / В. Я. Введенский // Хозяйство Украины. — 1929. — № 2. — С. 3–32.

Великий голод в Україні 1932–1933 років: у 4 томах. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Ін-т історії України НАН України; упоряд. Джеймс Мейс]. — К.: Києво-Могилян. акад., 2008.

Т. 1. — 838 с.

Величенко С. Чи була Україна російською колонією? Деякі зауваження щодо поняття колоніалізм [Електронний ресурс:] www.historians.in.ua/docs/umoderna/um14/ukraina-moderna-14.

Заголовок з екрана.

Т. 2. — 814 с.

Т. 3. — 781 с.

Вербицький Г. Озимий клин на Україні / Г. Вербицький // Вісник статистики України. — 1929. — № 1. — С. 18–32.

Весь мир: всемирный политический, экономический и финансовый справочник / Ред. М. Г. Бронский и др. — М.; Л.: Государственное издательство, 1928. — 1207 с.

Види на врожай. Бесіда з заступником управляючого ЦСУ СРСР О. Ю. Шмідтом // Правда. — 1928. — 15 лютого.

Викрито крупних спекулянтів // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 26 січня.

Викрито хлібних спекулянтів // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 12 січня.

Вишне夫斯基 А. Серп и рубль. Консервативная модернизация в СССР / А. Вишне夫斯基. — Москва: О. Г. И., 1998. — 430 с.

Від Народного Комісаріяту Юстиції. Розмова з Наркомюстом т. Порайко // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 14 лютого; Комуніст. — 1928. — 14 лютого.

Від Наркомюсту та Прокуратури Республіки // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 4 травня.

Вже їх «прокинулися» // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 26 січня.

Влада і суспільство в Україні : історичний контекст / В. Верстюк та ін.; відп. ред. В. А. Смолій]; НАН України, Ін-т історії України. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. — 505 с.

Волобуєв М. До проблеми української економіки / М. Волобуєв // Більшовик України. — 1928. — № 2, 30 січня. — С. 46–72; № 3, 15 лютого. — С. 42–63.

Волобуєв М. Лист до редакції / М. Волобуєв // Більшовик України. — 1928. — № 21–22, листопад. — С. 147–148.

Волошенко В. О. Комітети незаможних селян в Донбасі (1920–1933 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. О. Волошенко; Донецький національний ун-т. — Донецьк, 2003. — 20 с.

Всеукраїнський з'їзд Рад. XI Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів 7–15 травня

1929 року: Стенографічний звіт та постанови. — Х.: Оргінстру ВУЦВК, 1929. — 778 с.

Выступление тов. Кубяка // Правда. — 1928. — 29 листопада.

Галевич Дмитро. Незаарештовані листи: Листи священника з України до Німеччини. 1922–1938 / Дмитро Галевич; П. Яницький (упоряд.), І. Доманський (упоряд.). — К.: Видавничий дім «Козаки», 2001. — 128 с.

Ганф Ю. Жажливі чутки / Ю. Ганф // Крокодил. — 1928. — № 33, обкладинка.

Ганф Ю. Ти чого стільки хліба накупила? / Ю. Ганф // Крокодил. — 1929. — № 2. — С. 3.

Гарарук Л. В. Біржова торгівля України в період нової економічної політики (1921–1929 рр.) / Л. В. Гарарук, А. П. Коцур, Г. Г. Коцур. — К.; Чернівці: Книги – ХХІ, 2007. — 198 с.

Гироакі Куромія. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки / Гироакі Куромія; Г. Кьорян (пер. з англ.), В. Агеєв (пер. з англ.). — К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. — 512 с.

Гірчак Є. Платформа українського націоналізму / Є. Гірчак // Більшовик України. — 1928. — № 6. — 30 березня. — С. 29–43.

Г. В. Про загибель озимини на Україні / Г. В. // Вісник статистики України. — 1928. — № III. — С. 40–42.

Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / В. І. Марочко [та ін.]; відп. ред. В. М. Литвин; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. — К.: Наук. думка, 2003. — 888 с.

Голод на Верховині (Закарпатська Україна) // Комуніст. — 1928. — 21 вересня.

Голос народа. Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918–1932 г. / Институт Российской истории РАН; А. К. Соколов (отв. ред.), С. В. Журавлев (сост.). — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1998. — 328 с.

Горяева Т. М. Политическая цензура в СССР. 1917–1991 / Т. М. Горяева. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. — 400 с.

Государственная власть СССР. Высшие органы власти и управления и их руководители, 1923–1991: Историко-биографический справочник. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. — 639 с.

Государственный бюджет Украинской Социалистической Советской Республики на 1928–29 бюджетный год. — Х., 1928.

Гражданский кодекс УССР: практический комментарий: Текст с постатейными разъяснениями из циркуляров, инструкций и постановлений НКЮ и Верховного Суда и определений Гражданской Кассационной Коллегии Верховсуда УССР (по 1 октября 1927 года) / Сост. И. И. Курицкий, Л. А. Гиммельфарб; ред. Л. С. Дубинский. — Х.: Юридическое издательство Наркомюста УССР, 1928. — 292 с.

Гринько Г. К вопросу о районировании Украины (Вместо предисловия) // Материалы по районированию Украины. — Х., 1923.

Гринько Г. Плановые проблемы украинской экономики / Г. Гринько // Плановое хозяйство. — 1926. — № 6.

Грицай П. Довіз залізничними й водними шляхами харчових продуктів до Харкова, Києва, Одеси й Дніпропетровського в першому півріччі 1928–29 року / П. Грицай // Вісник статистики України. — 1929. — № 2. — С. 98–104.

Грищенко Т. Р. Діяльність М. М. Вольфа у Науково-Консультаційній Раді Народного комісаріату земельних справ УСРР (1927–1929 рр.) / Т. Р. Грищенко // Історія освіти, науки і техніки в Україні. — К., 2011. — С. 53–55.

Гурарій І. Озимі засіви 1927–28 року / І. Гурарій // Вісник статистики України. — 1928. — № 1. — С. 10–14.

Гур'єва О. С. Зернова проблема та криза хлібозаготівель в сільському господарстві Української СРР 1928–1933 років: Автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Гур'єва О. С.; М-во освіти і науки України, Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Х., 2010. — 18 с.

Гусев В. «Ягідки визріли потім»: (З чого почало «перековувати» інтелігенцію радянське правосуддя) / В. Гусев, І. Верба // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1995, № 1/2(2/3). [Електронний ресурс:] http://www.ssu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=40386&cat_id=53083; заголовок з екрана.

Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. — К.: Либідь; Едмонтон: Видавництво КІУС, 1991. — 340 с.

Даниленко О. В. Відносини УСРР з європейськими країнами у соціальної, економічній та культурній сферах (1919–1929 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Даниленко О. В.; М-во

освіти і науки, молоді та спорту України, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2012. — 31 с.

Дацюк Т. К. Самоврядування на селі, побут і духовний стан українського селянства у період НЕПу (1921–1929 рр.) / Т. К. Дацюк // Інтелігенція і влада. — Одеса, 2010. — Вип. 20: Серія: Історія. — С. 93–102.

Два года работы Еврейского колонизационного общества в области переселения. Запорожский и Мариупольский округа / Еврейское колонизационное общество (ЕКО). — М., 1928. — 55 с.

Дембо В. Голод у Бессарабії / В. Дембо // Комуніст. — 1928. — 13 вересня.

Дені В. Сільська парочка. Куркуль і піп / В. Дені // Безвірник. — 1929. — № 2. — С. 56.

Державний бюджет Української соціалістичної радянської республіки на 1929–1930 рік. — Х.: Українська філія державного фінансового видавництва Союзу РСР, 1929.

10 вересня починається свято врожаю // Комуніст. — 1928. — 8 вересня.

Дзюба І. М. Пастка. Тридцять років зі Сталінім. П'ятдесят років без Сталіна: Науково-публіцистичне дослідження / І. М. Дзюба. — К.: Криниця, 2003. — 144 с.

Дихан М. Д. Болгарські національні райони в Україні у 20–30-х роках: Короткий історичний нарис / М. Д. Дихан. — Одеса: Маяк, 2004. — 140 с.

Дихтяр Г. А. Советская торговля в период построения социализма / Г. А. Дихтяр. — М.: Наука, 1961. — 472 с.

Доброгаев В. Проблема финансового баланса Украины / В. Доброгаев // Хозяйство Украины. — 1927. — № 2.

Доброгаев В. Обложение и доходность сельского хозяйства / В. Доброгаев // Хозяйство Украины. — 1928. — № 10. — С. 145–150.

Довбня О. А. Суспільно-політичні фактори змін у складі селянства УСРР у 1927–1932 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. А. Довбня; Донецький національний ун-т — Донецьк, 2003. — 19 с.

Докія Гуменна. Дар Евдотеї: Іспит пам'яті. Кн. 2. Жар і крига / Докія Гуменна; Передм. В. І. Пепи; післямова С. І. Горошко. — К.: Дніпро, 2004. — 515 с.

Докія Гуменна. Листи із Степової України (нарис) / Докія Гуменна // Плуг. — 1928. — № 10 (жовтень). — С. 39–61; № 11 (листопад). — С. 33–49.

Допомога селянам недорідних районів // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 26 серпня.

Дорошко М. С. Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20–30-ті роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз / М. С. Дорошко; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К.: ВПЦ «Київський ун-т», 2004. — 154 с.

Доценко В. О. Єврейське громадське землеоблаштування в Україні (20–30-ті роки ХХ століття): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. О. Доценко; Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова — К., 2005. — 20 с.

Дровозюк С. І. Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20–30-х рр. ХХ століття: Історіографічний нарис / С. І. Дровозюк. — Вінниця: О. Власюк, 2005. — 363 с.

Дубенецький Н. Хлебофуражний баланс СРСР за 1925/26–1926/27 с.х. годы / Н. Дубенецький // Статистическое обозрение. — 1927. — № 4. — С. 23–29.

Дубенецький Н. Продукция зерновых культур СРСР в 1927 г. / Н. Дубенецький // Статистическое обозрение. — 1928. — № 2. — С. 16–25.

Дудка Л. О. Спілка войовничих безвірників в антирелігійній пропаганді в Україні (20–40-ві роки ХХ ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Л. О. Дудка; Національний ун-т «Києво-Могилянська академія» — К., 2005. — 20 с.

Еліас Канетті. Маса і влада / Е. Канетті; Пер. з нім. О. Логвиненко. — К.: Вид. дім «Альтернативи», 2001. — 415 с.

Елисеєв К. На порозі п'ятилетки / К. Елисеєв // Крокодил. — 1929. — № 22 (червень).

Естонії загрожує голод // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 17 листопада.

Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. ХХ століття / Єременко Т. І.; НАН України; Інститут історії України. — К., 1994. — 74 с.

Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929 / С. О. Єфремов; упоряд.: О. І. Путро та ін.; наук. ред. Е. С. Соловей. — К.: Газета «Рада», 1997. — 834 с.

Законы и правила по внутренней торговле: сборник действующих на Украине постановлений, инструкций, циркуляров и разъяснений / Народный комиссариат торговли УССР; сост. И. И. Жагелев, Я. И. Рапопорт; ред. С. Н. Ландкоф. — Х., 1928. — 136 с.

Зальцер С. Поясний / С. Зальцер // Червоний перець. — 1928. — № 14–15 (серпень).

Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1928 рік. Відділ перший. — Х.: Укрголовліт. Друкарня ВУЦВКу «Червоний друк», 1928 (Офіційне видання Народнього комісаріату юстиції).

Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1928 рік. Відділ другий. — Х.: Укрголовліт. Друкарня ВУЦВКу «Червоний друк», 1928 (Офіційне видання Народнього комісаріату юстиції).

Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1929 рік. Відділ перший. — Х.: Укрголовліт. Друга друкарня ім. В. Блакитного, 1929 (Видання Народнього комісаріату юстиції).

Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1929 рік. Відділ другий. — Х.: Укрголовліт. Друга друкарня ім. В. Блакитного, 1929 (Видання Народнього комісаріату юстиції).

Збірник статистично-економічних відомостей про торгівлю України. 1925/26–1929/30 рр. — Х., 1931.

Збірник чинних постанов НКЮ, інструкцій, обіжників НКЮ й найвищого суду УСРР. 1927–1928 р.р. — Х.: Юридичне видавництво НКЮ УСРР. Вип. 4. — 1930. — 375 с.

Зміцнення озимого клину. Всесоюзна нарада при Наркомземі України // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 24 липня.

Ивницкий Н. А. Репрессивная политика Советской власти в деревне. (1928–1933) / Н. А. Ивницкий; РАН; Институт российской истории; Университет г. Торонто (Канада). — М., 2000. — 350 с.

Історія українського селянства: Нариси. В 2 т. Том 2 / О. В. Андрощук, В. К. Баран, А. В. Блануца та ін.; НАН України; Інститут історії України; В. А. Смолій (відп. ред.) — К.: Наук. думка, 2006. — 652 с.

Йорг Баберовскі. Червоний терор: історія сталінізму / Йорг Баберовскі; Пер. з нім. О. Маєвського. — К.: К.І.С., 2007. — 245 с.

Каганович Л. Національна політика більшовиків України: доповідь, виголошена на X з'їзді комуністичної партії (більшовиків України) / Л. Каганович. — Нью-Йорк: Українські щоденні вісті, 1928. — 95 с.

Как ломали НЭП. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928–1929 гг. В 5-ти томах. Том 1. Объединенный пленум ЦК и ЦКК ВКП(б) 6–11 апреля. — М.: Междунар. фонд «Демократия», Материк, 2000. — 495 с.

Как ломали НЭП. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928–1929 гг. В 5-ти томах. Том 2. Пленум ЦК ВКП (б). 4–12 июля 1928 г. — М.: Междунар. фонд «Демократия», Материк, 2000. — 719 с.

Как ломали НЭП. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928–1929 гг. В 5-ти томах. Том 3. Пленум ЦК ВКП(б). 16–24 ноября 1928 г. — М.: Междунар. фонд «Демократия», Материк, 2000. — 663 с.

Как ломали НЭП. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928–1929 гг. В 5-ти томах. Том 4: Объединенный пленум ЦК и ЦКК ВКП(б) 16-23 апреля 1929 г. / Редкол.: В. П. Данилов (отв. ред.) и др., 2000. — Москва: Материк; Междунар. фонд «Демократия», 2000. — 767 с.

Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження / В. В. Калініченко. — Х.: Основа, 1997. — 400 с.

Капустян Г. Т. Дві «правди» або українське село в двадцять роки двадцятого століття / Г. Т. Капустян. — Кременчук, 2003. — 324 с.

Касьянов Г. В. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-і роки) / Г. В. Касьянов, В. М. Даниленко. — К.: Наук. думка, 1991. — 95 с.

Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920–30-х років: соціальний портрет та історична доля / Г. В. Касьянов. — К.: Глобус; Вік, 1992. — 175 с.

Кватира І. Національне господарство Польщі в умовах економічної кризи 1929–1935 рр. / І. Кватира // Наукові записки. — Тернопіль, 2006. — Вип. 2. — С. 161–164.

Кириленко. Беріть приклад з села Березова-Лука / Кириленко // Радянське село. — 1929. — 24 березня.

Климин І. І. Российское крестьянство накануне «Великого перелома» (1928–1929 гг.) / И. И. Климин. — Спб.: ВВМ, 2010. — 399 с.

Ко всем членам Московской организации ВКП(б) // Правда. — 1928. — 19 жовтня.

Козацька Т. Ю. Формування системи державних повинностей сільського населення Української СРР (1928–1933 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Т. Ю. Козацька; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. — Черкаси, 2006. — 20 с.

Козаченко М. Надзвичайні температури теперішньої зими / М. Козаченко // Погода й життя. — 1929. — № 4. — С. 68.

Колективізація і голод на Україні, 1929–1933: Збірник документів і матеріалів / АН України, Інститут історії України, Археограф. комісія та ін.; упоряд. Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна та ін. — К.: Наук. думка, 1992. — 732 с.

Коломойцев В. Е. Подолання кризи: досвід виконавчої влади США. Витоки та діяльність виконавчих структур влади США в умовах великої депресії 1929–1932 рр. / В. Е. Коломойцев. — Луганськ: Східноукр. держ. ун-т, 1997. — 41 с.

Коло церкви // Червоний перець. — 1928, № 8, травень.

Коммунизм, террор, человек. Дискуссионные статьи на тему «Черной книги коммунизма» / С. Кройцбергер (сост.), В. Швед (пер. с нем.). — К.: Оптима, 2001. — 195 с.

Комуністична партія України в резолюціях та рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т.1: 1918–1941. — К.: Політвидав України, 1976. — 1007 с.

Кондратьев Н. Д. Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции / Н. Д. Кондратьев. — М.: Наука, 1991. — 487 с.

Коник С. М. Повноваження та компетенція вищих органів державної влади відповідно до Конституції УРСР 1929 року / С. М. Коник // Університетські наукові записки — Хмельницький, 2005. — №1–2 (13–14). — С. 252–256.

Конончук Т. І. «Ліпше моє, неже наше»: Хліб як ідеал добробуту, моралі народу та альтернатива голоду в традиційних зразках фольклору / Т. І. Конончук. — К.: Твім інтер, 1998. — 128 с.

Контрольные цифры народного хозяйства УССР на 1928–29 год. — Х., 1928.

Конюхов Г. КПСС в борьбе с хлебными затруднениями в стране (1928–1929) / Г. Конюхов. — М.: Изд.-во соц.-экон. лит.-ры, 1960. — 244 с.

Костюк Г. О. Сталінізм в Україні (генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника / Г. О. Костюк; авт. передм. Ю. Бадзьо; пер. та упоряд. Р. Харчук]. — К.: Смолоскип, 1995. — 508 с.

Котляр Ю. В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921–1929 рр.) / Ю. В. Котляр; наук. ред. В. П. Шкварець, З. В. Першина]; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. — Одеса: ТОВ ВіД, 2004. — 354 с.

Коцур В. П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920–30-х рр.: історіографія) / В. П. Коцур. — К.: Наук. думка, 1998. — 505 с.

Кочетков И. В. Зерновое производство в годы НЭПа: действительность и возможности / И. В. Кочетков // Экономическая история России XIX–XX вв.: современный взгляд. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. — С. 80–104.

Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Б. Кравченко; Пер. з англ. В. Івашко, В. Корнієнко. — К.: Вид-во «Основи», 1997. — 423 с.

Кравченко П. М. Індустріальне будівництво в Україні (друга половина 20-х — 30-ті рр. ХХ ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / П. М. Кравченко; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 1997. — 24 с.

Кравченко П. А. Протестантські об'єднання в Україні у контексті соціальної політики більшовиків: 20–30-і роки ХХ ст. / П. А. Кравченко, Р. А. Сітарчук; Полтавський держ. педагогічний ун-т ім. В. Г. Короленка — Полтава: АСМІ, 2005. — 211 с.

Кримінальний кодекс УСРР: в редакції 1927 р., зі змінами до 1-го черв. 1928 р. — 4-е офіц. вид. — Х.: Юрид. вид-во Наркомосту УСРР, 1928; Друкарня ВУЦВК'у «Червоний Друк», 1928. — 112 с.

Круглий стол на тему «Голод, голодомор, геноцид?» (25 листопада 2008 г., Київ, організатор заходу — Єженедельник «2000»). [Електронний ресурс:] <http://www.youtube.com/watch?v=Ob5P3FvP6Zc>. Заголовок з екрана.

Кузюк О. М. Державна політика в галузі кінематографа в радянській Україні (кінець 1920-х – 1930-ті роки): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кузюк О. М.; М-во освіти і науки, молоді

та спорту України, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2012. — 16 с.

Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому» / С. В. Кульчицький. — К.: Україна, 1991. — 430 с.

Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. Кульчицький. — К.: Основи, 1996. — 396 с.

Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939) / С. В. Кульчицький. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. — 336 с.

Куркулі — спекулянти перед судом // Комуніст. — 1928. — 26 лютого.

Кустарный А. Результаты производства контрольных нажинов и обмолотов в 1928 году (Предварительные итоги) / А. Кустарный // Статистическое обозрение. — 1929. — № 5. — С. 117—120.

Лазаренко В. М. Розвиток індивідуального селянського господарства Північного Лівобережжя України у 20-х — на початку 30-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. М. Лазаренко; Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна — Х., 2000. — 20 с.

Лазур М. П. Фінансово-економічні зміни в УСРР в умовах непу 1921–1929 рр.: історіографія: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Лазур М. П.; Держ. вищ. навч. закл. «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди». — Переяслав-Хмельницький, 2011. — 27 с.

Лазуренко В. М. Заможне селянство України в умовах НЕПу / В. М. Лазуренко. — Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. — 159 с.

Лазуренко В. М. Куркуль чи господар?: Селянська економіка як соціальна категорія / В. М. Лазуренко. — Черкаси: Ваш дім, 2005. — 219 с.

Лантух В. В. Торгівля в Україні в 1921–1932 рр.: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.02 / В. В. Лантух; Харківський ун-т — Х., 1995. — 36 с.

Латвії загрожує голод // Червона армія. — 1928. — 4 листопада.

Ленард Самуэльсон. Красный колосс. Становление советского военно-промышленного комплекса. 1921–1941. — Москва: АИРО — XX, 2001. — 296 с.

Лихолат Н. Є. Наслідки економічної кризи 1929–1933 рр. для селянства в Західній Україні / Н. Є. Лихолат / Вісник. — Львів, 2007. — Вип. 6. — С. 32–37.

Л. К. Балет у житті, або обивательський чарльстон «сухарики» / Л. К. // Червоний перець. — 1929. — № 3–4. — С. 5.

Л-р Л. К. Скільки треба з'їдати харчів / Л-р Л. К. // Комунарка України. — 1928. — № 24. — С. 24.

Лубянка: ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ, 1917–1960: Справочник / Сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров; Науч. ред. Р. Г. Пихоя. — М.: Междунар. фонд «Демократия», 1997. — 348 с.

Лубянка. Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД. Январь 1922 — декабрь 1936: Архив Сталина. Документы высших органов партийной и гос. власти / Фонд А. Н. Яковлева; сост. В. Н. Хаустов; В. П. Наумов; Н. С. Плотникова. — М.: Междунар. фонд «Демократия», 2003. — 912 с.

Ляковська С. Кого чекісти звинувачували в економічних злочинах: за даними відомчої статистики 1927–1928 рр. / С. Ляковська // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К., 2005. — Вип.13. — С. 214–237.

Ляковська С. П. «Спекуляція» в контексті кримінальної політики Радянської держави в 1918–1928 рр. / С. П. Ляковська // Історичні і політологічні дослідження: збірник наукових праць. — 2008. — № 1–2. — С. 258–265.

Ляковська С. П. Діяльність економічних підрозділів ДПУ УСРР (1927–1929 рр.): за документами і матеріалами відомчої статистики / С. П. Ляковська; Нац. акад. служби безпеки України. — К.: Наук.-вид. від. НА СБ України, 2011. — 216 с.

Малаховский Е. Я. Составление, утверждение и исполнение государственного бюджета / Е. Я. Малаховский; Центр. заоч. курсы фин.-экон. наук НКФ СССР и МПЭИ им. А. И. Рыкова. — М.: Финиздат НКФ СССР, 1928. — 114 с.

Маля Мартін. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії, 1917–1991 / Маля Марті; пер. з англ. А. Д. Гриценко. — К.: Мегатайп, 2000. — 607 с.

Марк фон Хаген. Проблеми сталінізму і переосмислення радянського минулого / Марк фон Хаген // Український історичний журнал. — 1994. — № 1. — С. 88–100.

Марк фон Хаген. Держава, нація та національна свідомість: російсько-українські відносини в першій половині ХХ ст. / Марк фон Хаген // Український історичний журнал. — 1998. — № 1. — С. 69–75.

Марк Таугер. Голод, голодомор, геноцид?: голод, сельское хозяйство и советская сельскохозяйственная политика: сборник научных статей / Марк Таугер; отв. ред. А. Данилов; пер. с англ. К. Е. Василькевича. — К.: Еженедельник «2000»; Довіра, 2008. — 427 с.

Марк Таугер о голоде, геноциде и свободе мысли в Украине // Еженедельник «2000». — 2007. — № 50 (394). — 14–20 декабря.

Марк Б. Таугер. Ответ на письмо Антона Турчака / Марк Б. Таугер // Еженедельник «2000». — 2008. — № 16 (411). — 18–24 апреля.

Марочко В. І. Зернова проблема чи «кризахлібозаготівель» / В. І. Марочко // Голод 1932–1933 рр. в Україні. — К.: Наук. думка, 2003. — С. 265–278.

Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В. І. Марочко; НАН України. Ін-т історії України; ред. П. Г. Яковенко. — К.: М.Р.Kots Publishing, 1995. — 216 с.

Марценюк Л. М. Українська радянська державність в контексті реалізації більшовицької моделі централізованої держави. 1918–1929 рр. (Історичні аспекти проблеми): Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук. 07.00.01 / Л. М. Марценюк; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 1998. — 20 с.

Маслов А. О. Внутрішня торгівля України в період НЕПу (1921–1929 рр.): Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. екон. наук. 08.01.04 / А. О. Маслов; КДУ ім. Т. Г. Шевченка. — К., 1995. — 20 с.

Мау В. А. Реформы и догмы: 1914–1929: Очерки истории становления хозяйственной системы советского тоталитаризма / В. А. Мау; ред. Л. Е. Миронова. — М.: Дело, 1993. — 254 с.

Мельничук О. А. Участь комітетів незаможних селян в аграрних перетвореннях на Поділлі / О. А. Мельничук; Вінницький держ. педагогічний ун-т ім. Михайла Коцюбинського; Кафедра історії України. — Вінниця: Логос, 1998. — 39 с.

Меньковский В. И. Власть и советское общество 1930-х годов в англо-американской историографии : Автореф. дис. на соиск. учен. степ. д-ра ист. наук. 07.00.09 / В. И. Меньковский; Беларус. гос. ун-т. — Минск, 2002. — 35 с.

Мигущенко О. Н. К вопросу о криминальной политике советского государства в 1928–1934 годах / О. Н. Мигущенко // Крими-

нально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми. — Донецьк, 2006. — С. 105–108.

Микоян А. И. Так было / А. И. Микоян. — М.: Вагриус, 1999. — 612 с.

Милютин В. О результатах урожая / В. Милютин // Правда. — 1928. — 18 жовтня.

Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси / О. В. Михайлюк. — Дніпропетровськ: Інновація, 2007. — 454 с.

Михальченко М. Чи можлива колоніальна політика в соціалістичних федеративних державах? / М. Михальченко // Політичний менеджмент. — 2009. — № 4. — С. 3–13.

Міжнародна ситуація і українське національне питання: передрук зі «Світла» ч. 8 з дня 21 лютого 1928 р. — Львів, 1928. — 14 с.

Мінаєв С. В. Ради на Україні. Підсумки перевиборів Рад: 1928–1929 рр. / С. В. Мінаєв; Центр. стат. управа УСРР. — Х., 1929. — 73 с.

Місінкевич Л. Л. Єврейська і польська національні меншини Поділля (20–30-ті рр. ХХ ст.) / Л. Л. Місінкевич; НАН України; Хмельницький ін-т регіонального управління та права. — К., 2001. — 254 с.

Міхеєва О. К. Становлення та функціонування правоохоронних органів УСРР (1921–1928 рр.): історичні аспекти / О. К. Міхеєва; наук. ред. В. М. Нікольський. — Донецьк: Сх. вид. дім, 2011. — 455 с.

Мовчан О. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. / О. Мовчан. — К.: Інститут історії України, 2010. — 311 с.

Молотов В. До підсумків листопадового пленуму ЦК ВКП(б): доповідь на Московському партактиві, 30 листопада, 1928 року / В. Молотов. — Х.: Пролетарій, 1928. — 32 с.

Моор Д. «107 статья: маленькая, но остренькая» / Д. Моор. — Правда. — 1928. — 17 февраля; Крестьянская газета. — 1928. — 21 февраля.

Морозов А. Державна хлібозаготівельна кампанія в Україні в 1924–1929 роках / А. Морозов // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. — К., 2003. — Вип. 8. — С. 60–76.

Мотиль О. Підсумки імперії: занепад, розпад і відродження / О. Мотиль. — К., 2009. — 200 с.

Мучник А. М. Єврейський кредитно-кооперативний рух в Україні: етнополітологічний аспект: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.05 / А. М. Мучник; НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса — К., 2006. — 20 с.

На приеме у Сталина. Тетради (журнали) записей лиц, принятых И. В. Сталиным (1924–1953 гг.). Справочник / Науч. редактор А. А. Чернобаев. — Москва: Издательство: Новый хронограф, 2008. — 784 с.

Наследие империй и будущее России. — Москва: Новое Литературное объединение, 2008. — 526 с.

На Україні заготовлено 260,2 міл. пудів хліба. Річний план заготівель виконано на 98,2% // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 4 липня.

Нариси з історії статистики. 2-е вид. випр. та доп. — К.: Держкомстат України: НДІ статистики Державного Комітету статистики України, 1999. — 188 с.

Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження / В. М. Нікольський; Донецький національний ун-т. — Донецьк: Видавництво ДонНУ, 2003. — 624 с.

Німці в Україні. 20–30-ті рр. XX ст.: Збірник документів державних архівів України / НАН України; Інститут національних відносин і політології; Л. В. Яковлева (упоряд.). — К., 1994. — 244 с.

Новохатько Л. М. Національний аспект доктрини «соціалістичної реконструкції» (Спроба історико-теоретичного переосмислення) / Л. М. Новохатько; НАН України; Інститут історії України. — К., 1997. — 110 с.

Новохатько Л. М. Соціально-економічні і культурні процеси в Україні у контексті національної політики радянської держави (20-ті — середина 30-х рр. XX ст.): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Л. М. Новохатько; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 1999. — 43 с.

Окіпнюк В. Т. Судові органи Радянської України у механізмі державного терору (1929–1941 рр.) / В. Т. Окіпнюк // Правова держава. — К., 2012. — Вип. 23. — С. 62–69.

Олійник О. І. Народний комісаріат внутрішніх справ України (1917–1941 рр.): структура, функції, діяльність.: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / О. І. Олійник; Університет внутрішніх справ. — Х., 2000. — 19 с.

Олянич В. В. Приватне та кооперативне підприємництво селянських господарств в Україні (1921–1929 рр.): історичний аспект / В. В. Олянич; М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2012. — 302 с.

Онiпко Т. В. Виробничі галузі споживчої кооперації України в контексті нової економічної політики (1921–1928 рр.) / Т. В. Онiпко; Вищ. навч. закл. Укоопспілки «Полтав. ун-т економіки і торгівлі». — Полтава: РВВ ПУЕТ, 2010. — 381 с.

Онiпко Т. В. Особливості заготівельної діяльності споживчої кооперації України в добу НЕПУ(1921–1928 рр.) / Т. В. Онiпко. — Полтава: ПУЕТ, 2012. — 433 с.

О пятилетнем плане развития народного хозяйства: постановление V съезда Советов СССР. 28 мая 1929 г. // Съезды советов Союза Советских социалистических республик. Сборник документов 1922–1936 гг. — М.: Государственное издательство юридической литературы, 1960. — С. 155–161.

Орбан-Лембрик Л. Чутки як соціально-психологічне явище / Л. Орбан-Лембрик // Соціальна психогія. — 2004. — № 3. — С. 47–62.

Орлик В. М. Молдавани в Україні (1920–1929 рр.): Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук. 07.00.01 / В. М. Орлик; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 1998. — 17 с.

Осокина Е. За фасадом «сталинского изобилия». Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации, 1927–1941 / Е. Осокина. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. — 271 с.

Основні питання радянської партійної преси: доповідь тов. Інгулова на Всесоюзній нараді редакторів // Комуніст. — 1928. — 28 вересня.

Осташева Н. В. Криза менонітської спільноти України та закордонна менонітська допомога (1914 — початок 30-х рр. XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01.; 07.00.02. / Н. В. Осташева; Дніпропетровський держ. ун-т — Дніпропетровськ, 1996. — 24 с.

Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років: Свідчення. У 2 кн. / Асоц. дослідників голодоморів в Україні, Фондація укр. геноциду, Ін-т історії України НАН України; упоряд. О. Веселова, О. Нікілєв; вступ. ст. О. Веселова; редкол. В. Смолій (відпов. ред.) та ін.]. — К.: Калита, 2009.

Кн. 1. — 935 с.

Кн. 2. — 919 с.

Паскаленко В. Є. Заможне селянство в сільськогосподарській кооперації України (1921–1929 рр.): соціально-економічний аспект: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. Є. Паскаленко; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. — Черкаси, 2006. — 20 с.

Пастернак Є. Україна під большевиками (1919–1939): Спроба історичної студії / Є. Пастернак. — Торонто: ЄВШАН-ЗІЛЛЯ, 2006. — 314 с.

Перевезій В. О. Просвітницька діяльність Української греко-католицької церкви в 20–30-х роках ХХ століття: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. О. Переверзій; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 1998. — 18 с.

Патриляк Б. К. Опір українського селянства соціально-економічним заходам Радянської влади у 1927–1933 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Патриляк Б. К.; М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2012. — 16 с.

Пащенко В. Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917–1930-ті роки / В. Пащенко, А. Киридон. — Полтава, 2004. — 336 с.

Петренко В. І. Самообкладання селян як складова політика насильницьких хлібозаготівель в Україні (кінець 1927 — початок 1928 рр.) / В. І. Петренко // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. — К., 2005. — Вип. 30. — С. 119–128.

Петренко В. І. Більшовицька влада та українське селянство у 20–30 рр. ХХ ст.: причини, технології, наслідки Голодомор-геноциду (за матеріалами Поділля) / В. І. Петренко; Вінницька філія Центру дослідження Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному ун-ті, Державний архів Вінницької області. — Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2008. — 320 с.

Петренко В. І. «Добровільні» фінансові зобов'язання селянства України у 1927–1933 рр. / В. І. Петренко // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Кам'янець-Подільський, 2010. — С. 458–466.

Петров. Хліб буде! / Петров // Глобус. — 1928. — № 13 (110), обкладинка.

Перчик Л. Найновіша «теорія» радянської економіки / Л. Перчик // Більшовик України. — 1928. — № 6. — 30 березня. — С. 51–59.

Пионктовский А. А. Советское уголовное право. Т. 2. Особенная часть / А. А. Пионктовский. — М.; Л.: Госиздат, 1928. — 428 с.

Письма во власть. 1917–1927: Заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и большевистским вождям / [Ин-т гос. упр. и соц. исслед. Моск. гос. ун-та им. М. В. Ломоносова и др.; Сост.: А. Я. Лившин и др. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1998. — 663 с.

Письма И. В. Сталина В. М. Молотову. 1925–1936 гг.: Сборник документов / Государственная архивная служба РФ; Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории / Л. Кочелева (сост.). — М.: Россия молодая, 1995. — 303 с.

Підгайський. Небувале вимерзання ґрунту / Підгайський // Погода й життя. — 1929. — № 4. — С. 67.

Підсумки квітневого об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б): Доповідь тов. Сталіна на активі Московської організації 13 квітня 1928 р. // Комуніст. — 1928. — 18 квітня.

Підсумки листопадового пленуму ЦК ВКП(б) і завдання КП(б)У: доповідь генерального секретаря ЦК КП(б)У т. С. В. Косіора на XIV окружній партконференції Київщини // Комуніст. — 1929. — 8 січня.

Підсумки об'єднаного пленуму ЦК та ЦКК КП(б)У: доповідь тов. Л. М. Кагановича на загальноміському активі Харківської парторганізації // Комуніст. — 1928. — 28 березня.

Повна міжнародна номенклатура й класифікація хвороб та причин смерті / Центральна статистична управа УСРР; ред. О. Корчак-Чепурківський. — Х.: Видання ЦСУ УСРР, 1929. — 61 с.

Подкур Р. Ю. За повідомленням радянських спецслужб / Р. Ю. Подкур; Інститут історії України НАН України; Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». — К.: Рідний край, 2000. — 230 с.

Подяка професора Нансена // Вісті ВУЦВК. — 1929. — 25 січня.

Политбюро ЦК РКП(б) ВКП(б). Повестки дня засідань (1919–1929 гг.). — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. — 832 с.

Політична історія України. XX ст.: У 6 т. Т. 3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921–1938) / Греченко В. А., Гриневич Л. В.,

Кокін С. А., Кульчицький С. В., Мовчан О. М.; НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень; І. Ф. Курас (голов. ред.) — К.: Генеза, 2002. — 448 с.

Политбюро ЦК РКП (б) – ВКП(б) и Европа. Решения «особой папки», 1923–1939 / Федер. архив. служба России; Рос. гос. архив соц.-полит. истории и др.; редкол.: Г. Адибеков и др. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. — 398 с.

Політичний терор і тероризм в Україні: XIX–XX ст.: Історичні нариси / Архієрейський Д. В., Бажан О. Г., Бикова Т. Б. та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; НАН України. Ін-т історії України. — К.: Наук. думка, 2002. — 949 с.

Портрет темряви. У 2 кн. / Асоц. дослідників голодоморів в Україні; авт.-упоряд. П. Л. Яшук. — Нью-Йорк: Коць, 1999.

Кн. 1. — 705 с.

Кн. 2. — 611 с.

Постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про утворення Центральної Урядової комісії при РНК УСРР і місцевих урядових комісій при РНК АМ СРР та окружних виконавчих комітетах у справі ліквідації наслідків недороду на півдні України і допомоги людині, що потерпіла від недороду» // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 19 грудня.

Постанова РНК УСРР за державним бюджетом Української соціалістичної радянської республіки на 1929–30 рік. — Х., 1930.

Постановление СНК УСРР по государственному бюджету Украинской социалистической советской республики на 1928–29 бюджетный год. — Х., 1929.

Поточний момент і преса: доповідь тов. Молотова на Всесоюзній нараді редакторів 22 вересня 1928 року // Комуніст. — 1928. — 27 вересня.

Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941) / Усенко І. Б., Мироненко О. М., Чехович В. А. та ін.; відп. ред. О. М. Мироненко, І. Б. Усенко; НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. — К., 2001. — 219 с.

Президія ВУЦВК. Звіт про хлібозаготівлі // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 3 лютого.

Президія ВУЦВК. Як відбувається реалізація позики зміцнення селянського господарства // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 13 липня.

Прилуцький В. І. Розвиток внутрішньої державної торгівлі в УСРР у 1920-ті роки / В. І. Прилуцький // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К., 2005. — Вип. 14. — С. 174–186.

Причини загибелі озимини на Україні // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 25 липня.

Про заходи для підняття врожайности: постанова ЦВК СРСР від 15 грудня 1928 р. // Известия ЦИК Союза ССР и ВЦИК. — 1928. — 16 грудня; Собрание законов и распоряжений. Отдел первый. — 1928. — № 69. — Ст. 643.

Про переведення санітарно-харчового догляду за громадським харчуванням: Обіжне розпорядження НКОЗУ № 294.10.4 від 25 жовтня 1928 р. // Бюлетень Народного комісаріату охорони здоров'я. — 1928. — № 21. — Ст. 321.

Промова тов. Петровського на засіданні президії ВЦКНС // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 17 липня.

Промова тов. Петровського на засіданні Союзної Ради 5-го грудня // Комуніст. — 1928. — 7 грудня; Вісті ВУЦВК. — 1928. — 7 грудня.

Проф. Ів. Александров. Экономическое районирование России. — Москва, 1921 г., сентябрь. [Електронний ресурс:] http://www.tur-02.narod.ru/sources/books/id157.htm#_ftn1. Заголовок з екрана.

Проф. Ів. Александров. Экономическое районирование России // Районирование СССР. Сборник материалов по районированию с 1927 по 1925 год (под редакцией К. Д. Егорова). — М.: Издательство «Плановое хозяйство», 1926.

Пятилетний план развития народного хозяйства: резолюция XVI Всесоюзной конференции ВКП(б), утвержденная пленумом ЦК ВКП(б) 29 апреля 1929 г. // Правда. — 1929. — 30 квітня.

XV съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стенографический отчет. — М.–Л.: Гос. изд.-во, 1928. — 1416 с.

Ратманов М. Виключно рідкі морози в Європі / М. Ратманов // Погода й життя. — 1929. — № 2, лютий. — С. 33–34.

Репашевський Є. Погода в лютому 1929 р. на Херсонщині / Є. Репашевський // Погода й життя. — 1929. — № 4. — С. 66.

Рибак І. В. Селянська взаємодопомога в Україні (1921–1932 рр.) / Інститут історії України НАН України; Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» / І. В. Рибак. — К.: Рідний край, 1999. — 92 с.

Рибак І. В. Повсякденне життя подільського селянина в докол-госпний період (1921–1928 рр.) / І. В. Рибак; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Опенка, Центр дослідження історії Поділля. — Кам'янець-Подільський: Абетка, 2012. — 162 с.

Річицький А. До проблеми ліквідації пережитків колоніальності та націоналізму (відповідь М. Волобуєву) / А. Річицький // *Більшовик України*. — 1928. — № 2. — 30 січня. — С. 73–93; № 3, 15 лютого. — С. 64–84.

Роберт Конквест. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Роберт Конквест; пер. з англ. Н. Волошинович, З. Корабліної, В. Новак. — Луцьк: Волин. мистец. агенція «Терен», 2007. — 454 с.

Рогачевская Л. С. Как составлялся план первой пятилетки / Л. С. Рогачевская // *Вопросы истории*. — 1993. — № 8. — С. 149–152. [Електронний ресурс:] http://www.situation.ru/app/j_art_692.htm. Заголовок з екрана.

Роговий В. М. Українсько-російські етнонаціональні відносини в Україні в 20–30-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. М. Роговий; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2001. — 16 с.

Рогозин М. Нужны ли районные конторы Союзхлеба на Украине (К вопросу об организационной структуре Союзхлеба) / М. Рогозин // *Мукомолье и хлебопечение*. — 1929. — № 5. — С. 30–35.

Розовик Д. Ф. Переселенський рух в Україні: друга половина ХVІ ст. — 1930-ті роки / Д. Ф. Розовик, О. Розовик; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — 2-ге вид., випр. і допов. — К.: Вінниця: Нілан-ЛТД, 2013. — 404 с.

Романець Н. Р. Селянство і Радянська влада у 1928–1933 роках: проблема взаємовідносин (на матеріалах Дніпропетровської області): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Романець Н. Р.; Дніпропетровський ун-т. — Дніпропетровськ, 1995. — 18 с.

Рубинштейн Г. Л. Развитие внутренней торговли в СССР / Г. Л. Рубинштейн. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1964. — 396 с.

Рубльова Н. С. Політика радянської влади щодо Римо-католицької церкви в Україні, 20–30-ті роки ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. С. Рубльова; НАН України; Інститут історії України — К., 1999. — 19 с.

Румунський уряд нічим не допомагає голодуючим Бессарабії // *Червона армія*. — 1928. — 27 листопада.

Рыклин Г. Проказы тети Хиври / Г. Рыклин // Правда. — 1929. — 3 лютого.

Рябчук М. Постколоніальний синдром. Спостереження / М. Рябчук. — К.: «К.І.С.», 2011. — 240 с.

Самокритика і завдання преси: промова тов. Ярославського на Всесоюзній нараді редакторів // Комуніст. — 1928. — 30 вересня.

Сапицька О. М. Сільські жінки України в умовах підготовки та проведення колективізації (1928 — середина 1933 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Сапицька О. М.; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. — Луганськ, 2007. — 20 с.

Саричев В. І. Хлібозаготівельна криза кінця 1920-х років і злам ринкової системи господарювання (за матеріалами півдня України) / В. І. Саричев // Грані. — Дніпропетровськ, 1999. — Вип. 4 (6). — С. 61–66.

Саричев В. І. Селянство і Радянська влада в 1925–1929 роках: проблема взаємовідносин (за матеріалами Півдня України): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. І. Саричев; Дніпропетровський держ. ун-т — Дніпропетровськ, 2000. — 17 с.

Свердлик Т. О. Зміни великомасштабної атмосферної циркуляції повітря протягом ХХ століття і перетворення погодних умов на території України: Автореф. дис... канд. геогр. наук: 11.00.09 / Т. О. Свердлик; Український науково-дослідний гідрометеорологічний ін-т. — К., 2000. — 18 с.

Свято врожаю // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 20 вересня.

с. Минківське, Валківського району — школярі здають вчителю зерно, що зібрали для посівкампанії // Друг дітей. — 1929. — № 5 (березень), світлина на обкладинці.

Семикопний А. Д. Боротьба з організованою злочинністю в УСРР у роки нової економічної політики (1921–1929 рр.): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Семикопний А. Д.; Харк. нац. ун-т внутр. справ. — Х., 2011. — 18 с.

Силантьєв В. І. Влада і православна церква в Україні (1917–1930 рр.): Автореф. дис... д-ра іст. наук : 07.00.01 / В. І. Силантьєв; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Х., 2005. — 38 с.

Сігал Б. Державні позики на Україні / Б. Сігал // Вісник статистики України. — 1929. — № 3. — С. 70–81.

Сітарчук Р. А. Діяльність протестантських конфесій у Радянській Україні в контексті її державної політики (20–30-і рр. ХХ ст.):

Автореф. дис... канд. іст. наук: 09.00.11 / Р. А. Сітарчук; Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України — К., 2001. — 18 с.

Скороход К. Зимова чорна буря / К. Скороход // Життя й погода. — 1929. — № 4. — С. 66.

Скотнікова Л. С. Аграрні відносини в українському селі у 20–30 роках ХХ століття: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Л. С. Скотнікова; НАН України; Інститут історії України — К., 2000. — 19 с.

Скрипник М. З приводу економічної платформи націоналізму / М. Скрипник // Більшовик України. — 1928. — № 6. — 30 березня. — С. 44–50.

Смирнов В. М. Соціальні перетворення в українському селі в період непу (1921–1929 рр.): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / В. М. Смирнов; Дніпропетр. нац. ун-т. — Дніпропетровськ, 2006. — 33 с.

Соболь П. І. Радянський тоталітаризм в Україні: роки колективізації і голоду (1929–1933) / П. І. Соболь; М-во освіти і науки України, Сум. держ. пед. ун-т ім. А. С. Макаренка. — Суми: ВВП «Мрія-1» ТОВ, 2010. — 366 с.

Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Союза Советских Социалистических Республик з. Отдел первый. — М.: Типография при Управлении Делами СНК СССР и СТО, 1928 (Официальное издание Совета Народных Комиссаров Союза ССР и Совета Труда и Оборона).

Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Союза Советских Социалистических Республик за 1929 год. Отдел первый. — М.: Типография при Управлении Делами СНК СССР и СТО, 1929 (Официальное издание Совета Народных Комиссаров Союза ССР и Совета Труда и Оборона).

«Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.). — Т. 7. — М., 2004 — 767 с.

Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы в 4 томах. Том 2. 1923–1929. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. — 864 с.

Советское руководство. Переписка. 1928–1941 / Ин-т гос. упр. и соц. исслед. Моск. гос. ун-та им. М. В. Ломоносова и др.; Сост.: А. В. Квашонкин и др. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. — 519 с.

Совещание по вопросам урожайной статистики // Статистическое обозрение. — 1929. — № 2. — С. 111–113.

Современное состояние еврейских местечек и перспективы их экономического оздоровления / Каменец-Подольская окружная плановая комиссия; сост. А. М. Кичаев; ред. Я. Р. Рубинов. — Каменец-Подольск: Издание Каменец-Подольского окрплана, 1929. — 67 с.

Солдатенков В. Д. Политические и нравственные последствия усиления власти ВКП(б), 1928–1941 (июнь) / В. Д. Солдатенков. — Спб.: Отд-ние изд-ва «Просвещение», 1994. — 143 с.

Соловейчик В. М. Основные вопросы 5-летнего плана реконструкции сельского хозяйства УСРР / В. М. Соловейчик // Хозяйство Украины. — 1928. — № 10. — С. 25–43.

Солодуб П. Економічне районування й адміністративний поділ України / П. Солодуб. — Харків, 1922.

Солодуб П. Політичне значіння районування України / П. Солодуб // Червоний шлях. — 1925. — № 1–2.

Сорокин П. А. Голод как фактор: Влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь / П. А. Сорокин; вступ. ст., сост., коммент., подгот. к печати В. В. Сапова, В. С. Сычевой. — М.: Academia & LVS, 2003. — 678 с.

Сотніченко В. «Покровська справа»: конфліктна ситуація між українськими селянами і євреями-переселенцями в Покровському районі Запорізької округи 1928 року / В. Сотніченко // Єврейська історія та культура в Україні. — К., 1997. — С. 103–106.

Справочник важнейших деректив по поднятию урожайности / Сост. П. Магницкий; предисл. М. Лацис. — М.; Л.: Госуд. изд-во, 1929. — 239 с.

Сталін Й. В. Твори. Том 7: 1925. — К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1948. — 415 с.

Сталін Й. В. Твори. Том 11: 1928 — березень 1929. — К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1949. — 379 с.

Сталін Й. В. Про правий ухил у ВКП(б): промова на пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) у квітні 1929 р. (стенограма) // Сталін Й. В. Твори. — Т. 12. — С. 1–107.

Стан озимини цілком задовільний // Комуніст. — 1929. — 31 січня.

Стасюк О. О. Геноцид українців: деформація народної культури / О. О. Стасюк; Міжнар. благодійний Фонд «Україна 3000». — К.: Стилос, 2008. — 223 с.

Статистический справочник СССР за 1928 г. / Центральное Статистическое Управление СССР. — М.: Статистическое издательство ЦСУ СССР, 1929. — 958 с.

Столяров В. Самообложение сельского населения Украинской ССР в 1927/28 г. / В. Столяров // Статистическое обозрение. — 1929. — № 9. — С. 67–73.

Стоян Т. А. Система політичної цензури в УРСР 1920–1930 рр. / Т. А. Стоян. — К.: Акад. праці і соц. відносин Федер. профспілок України, 2010. — 479 с.

Струмилин С. Г. Очерки советской экономики. Ресурсы и перспективы / С. Г. Струмилин. — М.; Л.: Госиздат, 1928. — 498 с.

Струмилин С. Г. Социальные проблемы пятилетки 1928/29 – 1932/33 / С. Г. Струмилин; предисл. Г. М. Кржижановский. — 3-е изд., стер. — М.; Л.: Госиздат, 1929. — 64 с.

Субочев І. В. Діяльність органів юстиції України в умовах здійснення політики колективізації на селі (1928–1933 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / І. В. Субочев; Дніпропетр. нац. ун-т. — Дніпропетровськ, 2006. — 18 с.

Суворов І. Під батою бояр. Голодна й зруйнована Бессарабія / І. Суворов // Червоний степ. — 1929. — 6 березня.

Сушко О. О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921–1928): історико-теоретичний аспект / О. О. Сушко. — К.: Преса України, 2003. — 251 с.

Сьогодні до Харкова прибуває делегація московських робітників // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 6 листопада.

Съезды советов Союза Советских Социалистических Республик. Сборник документов 1922–1936 гг. Том III. — М.: Государственное издательство юридической литературы, 1960.

Таниучи У. Система уполномоченных — партия, Советы и аграрная коммуна / У. Таниучи // Россия в XX веке. Историки мира спорят. — М.: Наука, 1994. — С. 337–353.

Текущий момент и задачи нашей печати: доклад тов. Н. И. Бухарина на IV совещании рабселькоров // Правда. — 1928. — 2 грудня.

Терлецька І. В. Сучасний історіографічний дискурс сталінізму як форми тоталітаризму / І. В. Терлецька; М-во освіти і науки України, Київ. нац. торг.-екон. ун-т. — К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2009. — 161 с.

Тимоті Снайдер. Криваві землі. Європа поміж Гітлером та Сталіним / Тимоті Снайдер. — К.: Грані – Т, 2011. — 448 с.

Том Бэлл. Голодный поход / Том Бэлл // Правда. — 1929. — 26 лютого.

Томпсон Ева М. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм / Пер. з англ. М. Корчинської. — К., 2006. — 368 с. [Електронний ресурс:] http://chryvo.org.ua/authors/Thompson_Ewa/Trubadury_imperii/. Заголовок з екрана.

Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5-ти тт. Том 1. Май 1927 — ноябрь 1929 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. — 880 с.

Трубенюк О. М. Матеріально-економічне становище та умови праці робітників України (друга половина 1920-х — початок 1930-х рр.): Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук. 07.00.01 / О. М. Трубенюк; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2000. — 18 с.

Туренко О. С. Деякі аспекти вивчення феномена страху в психології / О. С. Туренко // Наука. Релігія. Суспільство. — 2002. — № 1. — С. 141–150.

Турчак А. Мне не понравилась статья Марка Таугера о голодоморе и геноциде / А. Турчак // Еженедельник 2000. — 2008. — № 16 (411). — 18–24 апреля.

Україна. Статистичний щорічник. 1929. — Х.: ЦСУ УСРР, 1929. — 399 с.

Українці про голод 1932–1933: Фольклорні записи Василя Сокола / НАН України; Інститут народознавства. Відділ фольклористики; С. Павлюк (наук. ред.), В. Сокіл (запис, упорядкув., вступ. ст., дод.). — Львов, 2003. — 231 с.

У Найвищому суді УСРР. Спекуляція хлібом і зловмисне підвищення цін // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 3 квітня.

Ураган над Україною // Комуніст. — 1928. — 27 квітня.

Ураган на півдні України // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 28 квітня.

Уряд допомагає недорідним округам. Додаткові асигнування, ухвалені урядом // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 30 серпня.

Усеїнова Г. С. Становлення та розвиток судової системи України 1921–1929 рр.: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Усеїнова Г. С.; М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого». — Х., 2011. — 20 с.

У Харкові. Чому були черги на хліб 6-го листопада // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 13 листопада.

Фельштинский Ю. Г. Разговоры с Бухариным. Комментарий к воспоминаниям А. М. Лариной (Бухариной) «Незабываемое» с приложениями / Ю. Г. Фельштинский. — М.: Изд.-во гуманитарной лит.-ры, 1993. — 142 с.

Фісун О. А. Сучасні типології імперій: основні підходи та інтерпретації / О. А. Фісун, О. А. Баталов [Електронний ресурс:] archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2012_63/Gileya63.

Заголовок з екрана.

Фролов М. О. Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920–1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування / М. О. Фролов; наук. ред. С. В. Кульчицький; Класич. приват. ун-т. — Запоріжжя: КПУ, 2011. — 826 с.

Хейфец А. М. Внешняя торговля СССР и измышления наших врагов / А. М. Хейфец // Хозяйство Украины. — 1929. — № 3, март. — С. 40–48.

Хлібозаготівля — сівба. Допомога недорідним районам // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 9 вересня.

Хорошун Б. І. Продовольча політика в Україні в 1920–1930-х роках: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Б. І. Хорошун; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 1999. — 35 с.

Чеберяко О. В. Статистичні джерела вивчення історії становлення та функціонування державного бюджету в УСРР 1920-х років / О. В. Чеберяко // Гілея. — К., 2011. — Вип. 7 (49): Історичні науки, філософські науки, політичні науки. — С. 214–221.

Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки / В. В. Ченцов; Ін-т історії України НАН України; наук. ред. П. Т. Тронько. — Тернопіль: Терноп. вид.-поліграф. комбінат «Збруч», 2000. — 479 с.

Черніговець Н. М. Іммігрантські сільськогосподарські колективи в Україні (1921–1930 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Черніговець Н. М.; М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. — К., 2011. — 19 с.

Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття) / Б. В. Чирко; НАН України; Інститут національних відносин і політології. — К.: Асоціація «Україно», 1995. — 215 с.

Чорна книга комунізму: злочини, терор і репресії / С. Куртуа та ін.; у співпраці з Р. Коффером та ін.; пер. з фр. Я. Кравця, вступ. ст. О. Романіва. — Львів: Афіша, 2008. — 711 с.

Чорна Н. В. Формування адміністративно-командної системи управління промисловістю України (кінець 1917 — початок 30-х років): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. В. Чорна; Харківський держ. ун-т — Х., 1998. — 17 с.

Чорнопиский М. Фольклорна політична сатира 20-х років ХХ століття у записах Сергія Єфремова / М. Чорнопиский; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. — Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. — 170 с.

Шаповал Ю. Михайло Волобуєв: доля «націонал-ухильника» / Ю. Шаповал // Смолоскип. — 1994. — № 2. — С. 38–41.

Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю. І. Шаповал; Акад. наук України. Ін-т нац. відносин і політології. — К.: Наук. думка, 1993. — 349 с.

Шаповал Ю. «Я помилявся, взявши на себе провину...» / Ю. Шаповал // 3 архівів ВЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — Київ, 1994. — № 1. — С. 104–110.

Шаповал Ю. І. Всеволод Балицький: особа, час, оточення / Шаповал Ю. І., Золотарьов В. А.; Центр іст. політології та ін. — К.: Стило, 2002. — 466 с.

Шаталіна Є. П. Селянські виселки під час колективізації в Україні (1928–1932 рр.) / Є. П. Шаталіна; НАН України; Інститут історії України. — К., 1997. — 68 с.

Шевєрдін М. М. Податкове законодавство у УСРР у період нової економічної політики (1921–1929 рр.): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Шевєрдін М. М.; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. — Х., 2005. — 20 с.

Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки ХХ століття / М. М. Шитюк; Інститут історії України НАН України. — К.: Тетра, 2000. — 534 с.

Шитюк М. М. Південноукраїнське селянство (кінець 20-х — перша половина 40-х років ХХ століття) / Шитюк М. М., Акунін О. С. — Миколаїв: [б.в.], 2010. — 284 с.

Шкідників хлібозаготівель покарано по заслугах. «Файнгольд і К-о» (З Найвищого суду УСРР) // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 24 лютого.

Школярі хлібозаготівці // Вісті ВУЦВК. — 1929. — 23 березня.

Шпорлюк Р. Імперія та нації: з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі / Р. Шпорлюк. — Київ: Дух і Літера, 2000. — 354 с.

Шрейдер М. Захворювальність і смертність від черевного тифу на Україні / М. Шрейдер // Вісник статистики України. — 1929. — № 4. — С. 102–106.

Чому були черги на хліб 6-го листопада // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 13 листопада.

Этот живой скелет — гражданин Британии... // Крестьянский журнал. — 1929. — № 8. — С. 9.

Юренко О. П. Із мороку забуття. Мазлах (Робсман) Сергій Михайлович / О. П. Юренко // Реабілітовані історією. — Київ–Полтава, 1992. — С. 228–241.

Юридична енциклопедія. В 6 томах / ред. Ю. С. Шемшученко [та ін.]; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Т. 5: П–С. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2003. — 736 с.

Юрцовский М. Определение урожая по контрольным нажимам и обмолотам в 1928 году / М. Юрцовский // Статистическое обозрение. — 1928. — № 7. — С. 105–106.

Юрцовский М. Ход уборки в 1928 году / М. Юрцовский // Статистическое обозрение. — 1928. — № 9. — С. 3–9.

Як вони «допомогають» селянам // Радянське село. — 1928. — 4 листопада.

Яковлев Я. А. Об ошибках хлебофуражного баланса ЦСУ и его истолкований / Я. А. Яковлев. — 2-е изд. — М.: Изд-во Ком-академии, 1926. — 87 с.

Яценко С. Ю. Застосування надзвичайних заходів по вилученню хліба на Харківщині у 1928–1929 рр. / С. Ю. Яценко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. — Х., 1997. — С. 170–173.

Altman Linda Jacobs. Genocide: the systematic killing of a people / Linda Jacobs Altman. — Berkeley Heights, NJ: Enslow publisher, 2009. — 128 p.

Barnet Vincent. Stalinist Logic, Excess Morality and the Rational Fool: Response to Davies, Wheatcroft and Harrison / Vincent Barnet // *Europe-Asia Studies*. — 2007. — Vol. 59. — № 3. — P. 521–527.

The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. — Vol. 1. — Book of Testimonies. The Great Famine in Ukraine 1932–1933. Edited by S. O. Pidhainy. — Toronto: Ukrainian Association of the Victims of Russian Communist Terror, 1953–1955. — 1953. — 546 p.

The Black Deeds of the Kremlin: A White Book Vol. 2. — The Great Famine in Ukraine 1932–1933. Edited by S. O. Pidhainy. — Detroit, 1955. — 712 p.

Century of Genocide: Eyewitness Accounts and Critical Views. Edited by Samuel Totten. — New York: Garland Publishing, 1997. — 507 p.

Chalk Frank Robert. The History and Sociology of Genocide: Analyses and Case Studies / Frank Robert Chalk and Kurt Jonassohn. — New Haven, Connecticut: Yale University Press, 1990. — 461 p.

Cooper John. Raphael Lemkin and the Struggle for the Genocide Convention / John Cooper. — New York: Palgrave Macmillan, 2008. — 338 p.

Davies R. W. The Years of Hunger: Soviet agriculture, 1931–1933 / R. W. Davies and S. G. Wheatcroft. — New York: Palgrave Macmillan, 2004. — 555 p.

Davies R. W. The Industrialization of Soviet Russia: v. 1: The Socialist Offensive: The Collectivization of Soviet Agriculture, 1929–1930. — Harvard University Press 1980. — 512 p.

Davies R. W. The Industrialization of Soviet Russia: v. 2: The Soviet Collective Farm, 1929–1930. — Harvard University Press, 1980. — 226 p.

Davies R. W. The Industrialization of Soviet Russia: v. 3: The Soviet Economy in Turmoil, 1929–1930. — Macmillan, 1989 (revised edition 1999). — 629 p.

Davies R. W. The Industrialization of Soviet Russia: v. 4: Crisis and Progress in the Soviet Economy. — Macmillan 1996. — 612 p.

Davies R. W. Stalin and the Soviet Famine of 1932–33: A Reply to Ellman / R. W. Davies and Stephen G. Wheatcroft // *Europe-Asia Studies*. — 2006. — Vol. 58. — № 4. — P. 625–633.

Days of Famine, Nights of Terror: Firsthand Accounts of Soviet Collectivization 1928–1934 / Ed. Leshuk Leonard. Europa University Press, 2001. — 243 p.

Empire, Colony, Genocide: Conquest, occupation, and subaltern resistance in World History / Ed. by A. Dirk Moses. — New York: Berghahn Book, 2008. — 502 p.

Ellman Michael. The role of leadership perceptions and of Intent in the soviet Famine of 1931–1934 / Michael Ellman // *Europe-Asia Studies.* — 2005. — Vol. 57. — № 6. — P. 823–841.

Ellman Michael. Stalin and the Soviet Famine of 1932–33: Revisited / Michael Ellman // *Europe-Asia Studies.* — 2007. — Vol. 59. — № 4. — P. 663–693.

Graziosi Andrea. The Great Soviet Peasant War: Bolsheviks and Peasants, 1917–1933 / Andrea Graziosi. — Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1996. — 77 p.

Graziosi Andrea. Stalinism, Collectivization and the Great Famine / Andrea Graziosi. — Cambridge, Massachusetts: Ukrainian Studies Fund, 2009. — 83 p.

Guzun Vadim. Foametea, Piatiletka si Ferma Colectiva: Documenty Diplomatice Romanesty, 1926–1936 / Vadim Guzun. — Biai Mare: Editura Universitatii de Nord, 2011. — 780 p.

Guzun Vadim. Marea foamete sovietică, 1926–1936 / Vadim Guzun. — Biai Mare: Editura Universitatii de Nord, 2011. — 380 p.

Holodomor and Gorta Mor: histories, memoirs ad representations of Famine in Ukraine and Ireland / Eds. by Christian Noack, Lindsay Janssen and Vincent Comerford. — New York: Anthem press, 2012. — 286 p.

The Holodomor Reader: A Sourcebook on the Famine of 1932–1933 in Ukraine / Eds. Klid Bohdan and Alexander J. Motyl. — Edmonton–Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies press, 2012. — 386 p.

Hunger by design: The Great Ukrainian Famine and its Soviet context / Edited by Halyna Hryn. — Cambridge, Massachusetts: Ukrainian Research Institute, Harvard University, 2008. — 150 p.

Jones Adam. Genocide: A Comprehensive Introduction / Adam Jones. London–New York: Routledge / Taylor & Francis Publishers, 2006. — 430 p.

Judt Tony. Thinking the twenties century / Tony Judt with Timothy Snyder. — New York: Penguin press, 2012. — 432 p.

Kardash Peter. Genocide in Ukraine / Peter Kardash. Melbourne: — Kyiv: Fortuna publishing, 2007. — 495 p.

Kiernan Ben. Blood and Soil. A World History of Genocide and Extermination from Sparta to Darfur / Ben Kiernan. — New Haven London: Yale University press, 2007. — 724 p.

Kuśnierz Robert. Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929–1933) / Robert Kuśnierz. — Torun: Grado. — 2005. — 336 s.

Mace James E. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933 / James E. Mace. — Cambridge, Massachusetts: Harvard University, Ukrainian Research Institute, 1983. — 358 p.

Mace James E. Famine and Nationalism in Soviet Ukraine // Problems of Communism. — May-June 1984. — № XXXIII. — P. 37–50.

Mace J. E. Soviet Man-Made Famine in Ukraine // A Century of Genocide: critical essay and eyewitness accounts / Eds. Samuel Totten, William S. Parsons, Israel W. Charny. — 2nd. Ed. New-York-London: Routledge, 2004. — P. 93–124.

Marcus David. Famine Crimes in international law / David Marcus // The American Journal of International Law. — 2003. — Vol. 97. — P. 245–281.

Materials for a balance of the Soviet Economy 1928–1930 / Eds. S. G. Wheatcroft and R. W. Davies. — Cambridge University Press, 1985. — P. 16–48.

Melnyczuk Morgan Lesa. Remember the peasantry. A study of Genocide, Famine and Stalinist Holodomor in Soviet Ukraine, 1932–1933 as it was remembered by post-war immigrants in Western Australia who experienced it / Lesa Melnyczuk Morgan. — Ph. D. Dissertation. Fremantle Western Australia: University Notre Dame Australia, 2010. — 333 p.

Moor Rebecah. A Crime Against Humanity Arguably Without Parallel in European History: genocide and “politics” of Victimhood in Western Narratives of Ukrainian Holodomor / Rebecah Moor // Australian Journal of Politics and History. — 2012. — P. 367–379.

Morris M. Wayne. Stalin’s Famine and Roosevelt’s Recognition of Russia / M. Wayne Morris. — Lanham–New York–London: University Press of America, 1994. — 224 p.

O Grada Cormac. Famine: A short History / Cormac O Grada. — Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2009. — 344 p.

Olaf Caroe. Soviet Empire. The Turks of Central Asia and Stalinism / Olaf Caroe. — New York: St. Martin’s Press, 1967. — 308 p.

Sen Amartya. Development as Freedom / Amartya Sen. — Oxford: Oxford University Press, 1999. — 366 p.

Sen Amartya. Ingredients of Famine Analysis: Availability and Entitlements / Amartya Sen // *The Quarterly Journal of Economics*. — 1981. — Vol. 96. — № 3. — P. 433–464.

Sen Amartya. Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation / Amartya Sen. — Oxford University Press: Oxford, 1982. — 257 p.

Serbyn Roman. Kulaks / Roman Serbyn // *Encyclopedia of Genocide and Crime Against Humanity*. Macmillan Reference USA, 2005. — P. 628–630.

Serbyn Roman. Ukraine (Famine) / Roman Serbyn // *Encyclopedia of Genocide and Crime Against Humanity*. Macmillan Reference USA, 2005. — P. 155–161.

Serbyn Roman. The Ukrainian Famine of 1932–1933 as Genocide in the light of the UN Convention of 1948 / Roman Serbyn // *The Ukrainian Quarterly*. — 2006. — Vol. LXII. — № 2. — P. 181–204.

Solovey Dmytro. The Golgotha of Ukraine: Eyewitness Accounts of the Famine in Ukraine. — New York: Ukrainian Congress Committee of America, 1953. — 288 p.

The Specter of Genocide. Mass Murder in Historical perspective / Ed. Robert Gellately and Ben Kiernan. — Cambridge University Press, 2003. — 396 p.

Tauger Mark B. Grain Crisis or Famine? The Ukrainian State Commission for Aid to Crop-Failure Victims and the Ukrainian Famine of 1928–29 / Tauger Mark B. // *Provincial Landscapes. Local Dimensions of Soviet Power, 1917–1953*. Donald J. Raleigh. — University of Pittsburggh press, 2001. — Pp. 146–170, 360–365.

Tauger Mark. Natural Disaster and Human Action in the Soviet Famine of 1931–1933 / Mark Tauger // *Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*. — 2001. — № 1506. — 65 p.

Tauger Mark. Soviet Peasants and Collectivization: Resistance and Adaptation / Mark Tauger // *The Journal of Peasant Studies*. — 2004. — Vol. 31. — № 3–4. — P. 427–456.

Tauger Mark B. Agriculture in World History / Mark Tauger. — London–New York: Routledge / Taylor & Francis Publishers, 2011. — 192 p.

Viola Lynne. Peasant Rebels. Collectivization and the Culture of peasant Resistance / Lynne Viola. — New York: Oxford University Press, 1996. — 312 p.

Velychenko S. The Issue of Russian Colonialism in Ukrainian Thought / Velychenko S. // *Ab Imperio*. 2002. No. 1. — P. 332–334.

Vossler Ronald Julius. We'll Meet Again in Heaven: Germans in the Soviet Union Write Their American Relatives: 1925–1937 / Ronald Julius Vossler. The Germans from Russia Heritage Collection. — Fargo, ND: North Dakota State University, 2001. — 314 p.

Weitz Eric D. A Century of Genocide. Utopias of race and nation / Eric D. Weitz. — Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2003. — 396 p.

Welker J. E. Climate and the Soviet Grain Harvest of 1927. Ph. D. Dissertation. — University of Maryland. — College park, 1995.

Wheatcroft S. G. Statistical Sources for the Study of Soviet Social History in Prewar period // A Researcher's guide to sources on Soviet social history in the 1930-s / Edited by Sheila Fitzpatrick and Lynne Viola. — New-York, 1990. — P. 153–175.

Wheatcroft S. G. and Davies R. W. The crooked mirror of Soviet economic statistics // The economic transformation of the Soviet Union, 1913–1945 / editors R. W. Davies, Mark Harrison, S. G. Wheatcroft / Wheatcroft S. G., Davies R. W. — Cambridge: Cambridge University Press, 1994. — C. 24–38.

Wheatcroft Stephen G. On Continuing to Misunderstand Arguments: Response to Mark Tauger / Stephen G. Wheatcroft // *Europe-Asia Studies*. — 2007. — Vol. 59. — № 5. — P. 847–868.

ДОДАТКИ

Список скорочень

Автодор — Товариство сприяння розвитку автомоботного транспорту, тракторної і дорожньої справи

Агроджойнт — Американська єврейська об'єднана агрономічна корпорація

АК УСРР, АКУ — адміністративний кодекс Української Соціалістичної Радянської Республіки

АМ СРР — Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка

АПВ, Агітпроп — відділ агітації і пропаганди

БСРР — Білоруська Соціалістична Радянська Республіка

БУПР — будинок примусових робіт

ВАПЛІТЕ — Вільна академія пролетарської літератури

виконком — виконавчий комітет

виш — вища школа, вищий навчальний заклад

ВКП(б) — Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)

ВЛКСМ — Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді

ВПАТ — Вища політична академія ім. Толмачова

ВПК — Всесоюзний переселенський комітет

ВРНГ — Вища рада народного господарства

ВТУЗ — вищий технічний учбовий заклад

ВУАН — Всеукраїнська академія наук

ВУК — Всеукраїнський комітет спілки працівників освіти

ВУКС, укоопспілка» — Всеукраїнська спілка споживчих кооперативних організацій

ВУРПС — Всеукраїнська рада професійних спілок

ВУФКУ — Всеукраїнське фотокіноуправління

ВУЦВК — Всеукраїнський центральний виконавчий комітет

ВЦВК — Всеросійський центральний виконавчий комітет

ВЦКНС, ЦКНС України — Всеукраїнський центральний комітет незаможних селян при ВУЦВК

ВЦРПС — Всесоюзна центральна рада професійних спілок

ВЧК — Всеросійська надзвичайна комісія (рос. Всероссийская чрезвычайная комиссия)

Генсек — генеральний секретар

Головсуд — Головний суд республіки

«Господарсоюз» — спілка кооперативних організацій

Госпоргани — господарські органи

ДЕЗ — Дніпропетровський електростанція

Держбанк — Державний банк СРСР

Держплан — Державний плановий комітет

Держстрах — Головне правління державного страхування

Держторг — Всесоюзна державна торгова контора експорту та імпорту

Держфонд — Державний фонд

Джойнт — Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет

Дніпрельстан — Дніпровська гідроелектростанція

Дніпробуд — будівництво Дніпровської гідроелектростанції, управління державного Дніпровського будівництва

«Добробут» — Всеукраїнська спілка скотарсько-молочарської кооперації «Добробут»

ГПУ

Державне політичне управління

ДСК — Далекосхідний край

ЕУ ОГПУ — Економічне управління ОГПУ

Євсекція — Єврейська секція

ЄКТ — Єврейське колонізаційне товариство

ЄСГП — єдиний сільськогосподарський податок

Зернотрест — Державне об'єднання зернових радянських господарств Наркомзему СРСР

Зерноцентр — Всесоюзна спілка сільськогосподарської кооперації для виробництва, переробки та збуту зернових, бобових, олійних культур і фуражу

ЗСФРР — Закавказька Соціалістична Федеративна Радянська Республіка

ІНФО ОГПУ — Інформаційний відділ ОГПУ

КК УСРР — кримінальний кодекс Української Соціалістичної Радянської Республіки

КНС, комнезам — комітет незаможних селян

Комборотьбез — Комітет для боротьби з безробіттям

Комзет — Комітет для земельного влаштування трудящих євреїв при Президії Ради національностей ЦВК СРСР

Комінтерн — Комуністичний Інтернаціонал

«Кооптах» — Всеукраїнське кооперативне товариство для збуту й експорту продуктів птахівництва

КП(б)У — Комуністична партія (більшовиків) України

КПЗУ — Комуністична партія Західної України

КСМ — Комуністична спілка молоді

ЛКСМУ — Ленінська комуністична спілка молоді України

«Масложирсиндикат» — Державний синдикат маслобійно-жирової промисловости СРСР «Масложирсиндикат»

МВК — міський виконавчий комітет

Мобфонд — Мобілізаційний фонд

МОДР — Міжнародна організація допомоги борцям революції

МПК — міський партійний комітет

МРСТ — Московська рада споживчих товариств

МТС — машинно-тракторна станція

МТТ — машинно-тракторне товариство

Нарсуд — народний суд

НЕП — нова економічна політика

НК — народний комісаріят

НКВМС, наркомвоєнмор — Народний комісаріят у військових і морських справах

НКВС — Народний комісаріят внутрішніх справ

- НКЗ, НКЗС, Наркомзем — Народний комісаріят земельних справ
- НКЗВТ — Народний комісаріят зовнішньої і внутрішньої торгівлі СРСР
- НКО, Наркомос — народний комісаріят освіти
- НКОЗ — Народний комісаріят охорони здоров'я
- НКП — Народний комісаріят праці
- НК РСІ — Народний комісаріят Робітничо-селянської інспекції
- НКЗС, Наркомсоцзабез — Народний комісаріят соціального забезпечення
- НКТ, Наркомторг — Народний комісаріят торгівлі
- НКФ, Наркомфін — Народний комісаріят фінансів
- НКШС — Народний комісаріят шляхів сполучення
- НКЮ, Наркомюст — Народний комісаріят юстиції
- ОВК, окрвиконком — окружний виконавчий комітет
- ОГПУ — Об'єднане державне політичне управління
- ОКК — окружна контрольна комісія
- ОКНМ — окружна комісія національних меншин
- окр. — округа
- Окрземвідділ — окружний земельний відділ
- Окрпрокуратура — окружна прокуратура
- Окрспоживспілка — окружна спілка споживчої кооперації
- Окрсуд — окружний суд
- Окрфінвідділ — окружний фінансовий відділ

ОПК — окружний партійний комітет

Оргбюро — організаційне бюро

Оргінстр — організаційно-інструкторський відділ

ОРТ — (рос.) Общество ремесленного и земледельческого труда среди евреев в России, пізніше — Общество распространения труда

Охматдит — Український науково-дослідний інститут охорони материнства і дитинства ім. Н. К. Крупської НКОЗ УСРР

«Плодоспілка» — Всеукраїнська спілка садово-городньої, вино-градно-виробної та пасічницької кооперації «Плодоспілка»

Повпред — повноважний представник

ПУ — Політичне управління

радапарат — радянський апарат

Радторгслужбовець — представник (Всеукраїнського комітету) Всесоюзної профспілки радянських і торговельних службовців

Райспілка — районна спілка

РАТАУ — Радіотелеграфне агентство України

РВК, райвиконком — районний виконавчий комітет

РВР, Реввійськрада — Револуційна військова рада

РК — районний комітет

РНК — Рада народних комісарів

Робкооп — робітничий кооператив

Робкор, робіткор — робітничий кореспондент

РПК — районний партійний комітет

РПО — Рада праці та оборони

РСІ — Робітничо-селянська інспекція

РСФРР — Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка

РСЧА — Робітничо-селянська Червона армія

РСЧФ — Робітничо-селянський Червоний флот

Русспресс — інформаційний орган Руського Телеграфного агентства і Пресбюра у Варшаві

СГЛП — сільськогосподарські і лісові працівники; (Всеукраїнський комітет) Всесоюзної профспілки сільськогосподарських і лісових працівників

Сільгоспкооперація — сільськогосподарська кооперація

Сільгоспсоюз — Всеросійський союз сільськогосподарської кооперації

Сельсоюз — селянський союз

Сільбанк, Сільгоспбанк — Сільськогосподарський банк СРСР

«Сільгосподар» — Всеукраїнська спілка сільськогосподарської («Сільський господар») кооперації «Сільський господар»

селькор — селянський кореспондент

сільрада — сільська рада

«Сибторг» — Сибірське акціонерне товариство торгівлі «Сибторг»

сд — стрілецька дивізія

ск — стрілецький корпус

Соробкоп — Союз робітничих і селянських товариств споживачів (рос. — Союз рабочих и крестьянских обществ потребителей «Сорабкоп»)

«Союзхліб» — Всесоюзне державне акціонерне товариство «Союзхліб»

СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік

СТВ — селянське товариство взаємодопомоги

ТАРС — Телеграфне агентство Радянського Союзу

ТДС Авіяхім — Товариство добровільного сприяння обороні і авіаційно-хімічному будівництву

ТЗЕТ — Всесоюзне товариство земельного влаштування трудящих євреїв

Торгпредство — торговельне представництво

ТСОЗ — товариство спільного обробітку землі

ТуркСРР — Туркменська Соціалістична Радянська Республіка

УАПЦ — Українська автокефальна православна церква

УЕН — Українська економічна нарада

УВО — Українська військова округа

УзСРР — Узбецька Соціалістична Радянська Республіка

Укрбурякоспілка, Укрбурякосюз — Всеукраїнська спілка бурякової кооперації

Укрбанк, Укрдержбанк — Українська республіканська контора Державного банку СРСР

Українбанк — Всеукраїнський кооперативний банк

Укрдержторг — Українське відділення Всесоюзної державної торговельної контори експорту та імпорту

Укрколгоспцентр, Укрколгосп — Всеукраїнська спілка сільськогосподарських колективів

Укрмет — Українська метеорологічна служба

Укрм'ясотрест — Український трест м'ясної промисловости

Укрплодоспілка — Всеукраїнська спілка садово-городніх, виноградарських і бджільницьких кооперативів

Укрпромрада — Українська рада промислової кооперації

Укррадгоспоб'єднання — Об'єднання радянських господарств України при Наркоматі земельних справ УСРР

Укрсільбанк — Український сільськогосподарський банк

«Укрсільцукор» — Всеукраїнське кооперативне цукрове товариство «Укрсільцукор»

Укртзет — Українська рада товариства земельного влаштування трудящих євреїв

Укркомзет — Всеукраїнська комісія землеустрою трудящих євреїв при Президії ВУЦВК

Укркоопцукор — Українське кооперативне цукрове товариство

«Укрхліб» — Український хлібозаготівельний та борошномельний трест Наркомату торгівлі УСРР «Укрхліб»

УКУ — Українське курортне управління

УНДО — Українське національно-демократичне об'єднання

УНР — Українська Народна Республіка

УКП — Українська комуністична партія

УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка

Уцербсекція — Всеукраїнська центральна секція робітничої кооперації при Вукоопспілці

УЧХ — Український Червоний Хрест

ХЦРК — Харківський центральний розподільчий кооператив

ХПЗ — Харківський паровозобудівний завод

«Хлібопродукт» — Всесоюзне акціонерне товариство для торгівлі хлібними та іншими сільськогосподарськими продуктами

«Хлібоцентр» — Всеросійська центральна спілка сільськогосподарської кооперації для виробництва, переробки та збуту зернових і олійних культур

ЦБ Німсекції — Центральне бюро Німецької секції

ЦВК — Центральний виконавчий комітет

ЦРК, Церобкооп — Центральний робітничий кооператив

Центрвиборчком — Центральний виборчий комітет

Центросоюз — Центральний союз споживчих товариств СРСР

«Центроспирт» — Управління державної спиртової монополії
«Центроспирт»

ЦК — Центральний комітет

ЦКДД — Центральна комісія допомоги дітям при ВУЦВК (пізніше — Всеукраїнське правління товариства «Друзі дітей» при ВУЦВК)

ЦКК — Центральна контрольна комісія

ЦКНМ — Центральна комісія національних меншин при

ВУЦВК — Всеукраїнський центральний виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів

ЦРК — Центральний розподільчий кооператив

ЦСУ — Центральне статистичне управління

Цукротрест — Державне об'єднання цукрової промисловости РСФРР і УСРР при ВРНГ СРСР

ЦЧО — Центральньо-Чорноземна область

Список ілюстрацій

1. Зимові (Різдвяні) свята в українському селі (Кагарлик, Київська округа, 1928 р.). Діти колядують: кадр із кіножурналу «Кінотиждень», 1928, № 6/49 // ЦДКФФА України. — Арх. № 1359-3. 28
2. Господиня роздає гостинці колядникам: кадр із кіножурналу «Кінотиждень», 1928, № 6/49 // ЦДКФФА України. — Арх. № 1359-4. 28
3. І взимку на селі є робота // Радянський селянин. — 1929. — № 8. — С. 19. 29
4. Взимку по дрова до лісу // Селянка України. — 1929. — № 4. — С. 23. 29
5. Весна почалася — селяни готуються до засіву // Друг дітей. — 1929. — № 8, перша сторінка (обкладинка). 30
6. Селяни працюють // Фото для всіх. — 1928. — № 5. — С. 21. 30
7. Кадр із кіножурналу «Кінотиждень», 1929, № 49/144 // ЦДКФФА України. — Арх. № 1423-1. 31
8. Миють молоду картоплю // Друг дітей. — 1929. — № 13, перша сторінка (обкладинка). 31
9. *Н. Білоцерківський, К. Ляшко.* Наймичка // Фото для всіх. — 1929. — № 5. — С. 181. 32
10. *О. Овзер.* Місять глину на нову хату // Селянка України. — 1927. — № 12, перша сторінка (обкладинка). 33
- 11–13. «Ленінські дні», Вінниччина. Мітинг за участі селян і червоноармійців; Хлібна валка з нагоди роковин смерті вождя; По дорозі до зсипного пункту // Службовець. — 1929. — № 8. — С. 11. 300–101
14. Школярі здають учителям зерно, зібране для засівної кампанії (с. Минківка, Валківський район, Харківська округа) // Друг дітей. — 1929. — № 5, перша сторінка (обкладинка). 101

15. На чорну дошку // Радянське село. — 1929. — 17 березня. 126
16. На червону дошку // Радянське село. — 1929. —
16 червня. 126
17. «Бойкот ворогам хлібозаготівель»: політична карикатура // Червоне село (Глухів). — 1929. — 16 березня. 127
18. «Заберемо лишки хліба з-під цієї “цяці”»: політична карикатура // Радянське село. — 1929. — 29 травня. 127
19. Прибуття з Італії першої партії тракторів марок «Rumely», «Oil Pull» (Одеса): кадр з кіножурналу «Кінотиждень». — 1929. — № 9/104 // ЦДКФФА України. — Арх. 1388-3. 144
20. У «Кооптаху» пакують яйця на експорт (м. Золотоноша, Шевченківська округа, кінець 1920-х рр.) // Службовець. — 1929. — № 8. — С. 10. 144
- 21–22. Експорт — імпорт. Вантажать живу худобу на пароплав; техніка // Глобус. — 1929. — №12. — С. 184–185. 145
23. К. Єлисеєв. На порозі п’ятирічки // Крокодил. — 1929 — № 22, перша сторінка (обкладинка). 156
24. Хай живе п’ятирічка! // Безбожник у станка. — 1929. — № 22, перша сторінка (обкладинка). 157
25. Анастас Мікоян (у 1920-х рр. – нарком торгівлі СРСР): світлина. 178
26. Урожайні округи мають допомогти недорідним: з промови тов. Чубаря на засіданні Раднаркому // Комуніст. — 1928. — 3 листопада. 179
27. Оформлення забірних книжок у крамниці Церобкоопу. Прикріплення до крамниць ХЦРК (заповнення анкет) // Комунарка України. — 1929. — № 10. — С. 5. 208
28. Видача забірних книжок (Оформлення забірних книжок у крамниці Церобкоопу) // Службовець. — 1929. — № 12. — С. 14. 208

29. А. Топіков. «Про забірну книжку»: політична карикатура // Крокодил. — 1929. — № 12. — С. 7. 209
30. Рух хлібних вантажів у січні 1928 р. й у січні 1929 р. Завезення у великі центри з розподілом по районах відправки: 15 великих центрів Споживчої смуги, 2 — БСРР, 15 — УСРР, 2 — Північного Кавказу, 4 — Середнього та Нижнього Надволжя, 2 — ЗСФРР, 2 — Узбецької СРР: діаграма // Статистическое обозрение. — 1929. — № 2. — С. 152. 220
31. Рух хлібних вантажів у березні 1928 р. і у березні 1929 р. Завезення у великі центри з розподілом по районах відправки: 15 великих центрів Споживчої смуги, 2 — БСРР, 15 — УСРР, 2 — Північного Кавказу, 4 — Середнього і Нижнього Надволжя, 2 — ЗСФРР, 2 — Узбецької СРР: діаграма // Статистическое обозрение. — 1929. — № 4. — С. 151. 221
32. Радянське село. — 1929. — 5 червня, перша сторінка. 222
33. Ввезення зернохлібів до УСРР з союзних республік і вивезення зернохлібів з УСРР до союзних республік протягом 1927/28–1928/29 рр.: діаграма. 223
34. Організуйте гарячі сніданки для школярів — дітей наймитів, бідноти й середняцтва // Червоний Хрест. УСРР. — 1929. — № 22, перша сторінка (обкладинка). 230
35. Відвантаження насіння для недорідних районів Миколаївщини // Радянське село. — 1929. — 24 березня. 231
36. На харчовому пункті Червоного Хреста (південь України, 1929 р.) // Червоний Хрест. — 1929. — № 7–8. — С. 15. 231
- 37–38. «З державного борошна – сало й ковбаса»: політична карикатура // Селянська правда (Первомайськ). — 1929. — 1 лютого. 242
39. «Комісія поїдає дитячі пайки»: політична карикатура // Червоний степ (Одеса). — 1929. — 19 червня. 242

40. «Куркулі на цвинтарі»: політична карикатура // Крестьянский журнал. — 1929. — № 17. 243
41. «Маленькі діточки, рочків... під 25»: політична карикатура // Червоний степ (Одеса). — 1929. — 7 травня. 243
42. «Всевидяще око»: політична карикатура // Червоний степ (Одеса). — 1929. — 29 березня. 243
43. *М. Черемних*. «Рішучий натиск»: політична карикатура // Крокодил. — 1928. — № 41. — С. 7. 268
44. «Хай ледарі не візьмуть — нам дадуть»: політична карикатура // Радянське село. — 1929. — 7 квітня. 268
45. *В. Дені*. «Сільська парочка. Куркуль і піп»: політична карикатура // Безвірник. — 1929. — № 2. — С. 56. 269
46. «Атакуймо куркуля»: політична карикатура // Червона армія. — 1929. — 13 червня. 269
47. *К. Урбетіс*. Так звана «Гайна вечеря»...: політична карикатура // Безбожник у станка. — 1929. 270
48. «Посилити антирелігійний фронт!»: політична карикатура // Селянське життя. — 1929. — 15 травня. 270
- 49–50. «Невчасна антиалкогольна кампанія»; «За релігійною обрядністю євреїв, не можна залишити на пасху хліба»: політичні карикатури // Селянська правда (Первомайськ). — 1929. — 19 квітня. 271
51. *Е. Лендавай-Дірксен*. Злидні // Фото для всіх. — 1929. — № 2. — С. 68. 278
52. *П. Волков*. Бабуся працює // Фото для всіх. — 1929. — № 2. — С. 160. 279
53. «А що вони робитимуть навесні?»: політична карикатура // Радянське село. — 1929. — 20 лютого. 279

54. *А. Петрицький*. «Андрієві Левицькому і Ко»: політична карикатура // Червоний перець. — 1928. — № 13, перша сторінка (обкладинка). 290
55. *О. Кебета*. «Світова культура»: шарж // Червоний перець. — 1927. — № 17. — С. 4. 291
- 56–57. Табір Н-ської дивізії у Грушках. Політзаняття: кадри із кіножурналу «Кінотиждень», 1928, № 32/75 // ЦДКФФА України. — Арх. № 1373-2, 1372-3. 320
58. «До українців-червоноармійців»: листівка Українського революційного комітету, 1929 р. [?] // РДВА. — Ф. 9. — Оп. 28. — Спр. 136. — Арк. 55. 321

Список таблиць

1. Хлібофуражний баланс УСРР за 1925/26, 1926/27, 1927/28 рр. (млн. пуд.). Затверджений Статпланом при ЦСУ УСРР 13 липня 1927 р. 25
2. Порівняння обсягів подесятинних зборів урожаю в Степу за 1914–1926 рр. ізврожаю 1927 р. (у пудах) 27
3. Загибель озимини по селянських господарствах УСРР у 1928 р. (дес., з поправками на недооблік) 40
4. Балова оцінка врожаю УСРР станом на 15 липня 1928 р. 42
5. Середній збір головних зернових культур в УСРР (по регіонах, у пудах з десятини) 43
6. Середній збір головних зернових культур в УСРР (по культурах, у пудах з десятини) 43
7. Площа загибелі озимих культур в УСРР 1922–1928 рр. (у %) 45
8. Врожайність зернових культур у селянських господарствах УСРР (з десятини, в пудах) 48
9. Врожайність зернових культур у селянських господарствах УСРР (з десятини, в пудах) 48–49
10. Загибель озимини в УСРР у 1929 р. (тис. га; з поправками на недооблік) 52
11. Хлібофуражний баланс УСРР на 1928/29 р. (млн. пуд.) (довідь Експертної Ради при ЦСУ СРСР в РПО СРСР 12 жовтня 1928 р.) 71
12. Удосконалений варіант хлібофуражного балансу УСРР на 1928/29 р. (пуд.) (проект до доповіді Експертної Ради при ЦСУ УСРР, 5 листопада 1928 р.) 79–80

-
13. Хлібофуражний баланс УСРР на 1928/29 р. (млн. пуд.) (доповідь Експертної ради при ЦСУ СРСР в РПО СРСР 12 квітня 1929 р.) 86–87
14. Надходження коштів з самообкладання по округах УСРР у 1927/28 р. (у % доЄСПП, без пільг і знижок) 135
15. Експорт головних хлібних культур з України протягом 1925/26–1927/28 рр. (у млн. пуд.) 141
16. Експорт СРСР (УСРР) у 1925/26–1927/28 рр. (тис. руб.) 149
17. Експорт «другорядної продукції» з УСРР у 1927/28–1928/29 рр. 150
18. Зростання товарності сільськогосподарської продукції в Україні (у %) 162
19. Обрахування УЕН потреб хліба для надання термінової продовольчої допомоги біднішому селянству та переселенцям у липні та серпні 1928 р. 170–171
20. Розподіл 1,4 млн. руб., виділених РПО СРСР для кредитування недорідних округ УСРР (руб.) 175
21. Валовий збір 8 головних зернових культур (тис. пуд.) / балова оцінка посівів у недорідних округах (1926, 1927 рр. фактичний, 1928 р. — станом на 1 серпня) 182
22. Попередній Хлібофуражний баланс округ «трьох черг» (не раніше 1 серпня 1928 р., тис. пуд.) 182–183
23. Ступінь задоволення клопотань українського уряду постановами РНК СРСР від 21 серпня і 4 вересня 1928 р. 187–188
24. Хлібофуражний баланс округ і районів, потерпілих від недороду (в пудах) 198
25. Економічний стан недорідних районів УСРР (у пудах, 1928 р.) 199–201

26. Коливання ринкових цін на зерно (станом на перші числа кожного місяця 1928/29 р.) 211–212
27. Відділ регулювання хлібофуражного ринку НКТ УСРР про ввезення в УСРР і вивезення з неї зерно-хлібів у 1928/29 р. (тис. пуд.) 227
28. Приблизний денний раціон дорослої людини (угр.) 233–234
29. Склад пайка для дітей, вагітних жінок і матерів із немовлятами в недорідних районах УСРР на 1928/29 р. (у гр.) 235
30. Виконання громадських робіт селянами недорідних округ України у 1928/29 р. 237
31. Річна кількість народжених і померлих за статтю, зареєстрованих протягом 1924–1929 рр. 239
32. Поширення деяких інфекційних хвороб в Україні (за матеріалами статбюро НКОЗ, 1926–1929 рр.) 240
33. Зміни в скотарстві по селянських господарствах УСРР (весна 1929 р., у порівнянні з попереднім роком) 245–246
34. Найголовніші види терактів по селах УСРР (1927/28–1928/29 рр.) 310

Список мап

1. Недорід в Україні (за даними ЦСУ УСРР, станом на 1 серпня 1928 р.). Озимі (жито, пшениця). 62
2. Недорід в Україні (за даними ЦСУ УСРР, станом на 1 серпня 1928 р.). Ранні ярові (яра пшениця, ячмінь, овес). 63
3. Недорід в Україні (за даними ЦСУ УСРР, станом на 1 серпня 1928 р.). Просапні та пізні ярові (гречка, просо, соняшник, картопля, цукровий буряк). 64
4. Райони УСРР, офіційно визнані потерпілими і включені до переліку для надання державної допомоги. 65

**УСРР. Загальні відомості, адміністративний
поділ станом на 15 серпня 1928 р.**
(додаток до мап)

I. Загальні відомості

територія (тис. кв. км)	451,6
у тому числі:	
Полісся	54,4
Правобережжя	102,8
Лівобережжя	95,0
Степ	199,5
адміністративні райони	622
сільради	10733
сільські селища	54770
населення республіки (тис. осіб)	29722,2
міське	5651,6
сільське	24071,1
селянських господарств (тис.)	5173,8
земельні угіддя (тис. га)	43225
у тому числі орних земель	30507
садиби, присадибні ділянки	2587

Джерела:

Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. — Харків: ЦСУ УСРР, 1929.

Статистический справочник СССР за 1928. — Москва: Статистическое издательство ЦСУ СССР, 1929.

**II. Адміністративний поділ УСРР
станом на 15 серпня 1928 р.**

1. Артемівська округа

Райони:

Артемівський [6]

Гришинський [8]

Єнакіївський [13]

Залізнянський [11]

Костянтинівський [10]

Краматорський [5]

Лиманський [1]

Лисичанський [3]

Новоєкономіцький [9]

Олександрівський [4]

Петровський [12]

Попаснянський [7]

Слов'янський [2]

2. Бердичівська округа

Райони:

Андрушівський [7]

Бердичівський [5]

Вчорайшанський [8]

Козятинський [9]

Любарський [1]

Махнівський [6]

Плисківський [12]

Погребищенський [11]

Ружинський [10]

Уланівський [4]

Чуднівський [2]

Янушпільський [3]

3. Білоцерківська округа

Райони:

Білоцерківський [9]

Богуславський [18]

Великополовецький [8]

Володарський [12]

Гребінківський [5]

Ківшуватський [17]

Кожанський [4]

Корнинський [1]

Медвинський [19]

Миронівський [11]

Попільнянський [3]

П'ятигірський [14]

Рокитнянський [10]

Сквирський [7]

Ставищенський [15]

Таращанський [16]

Тетіївський [13]

Узинський [6]

Фастівський [2]

4. Вінницька округа

Райони:

Вахнівський [7]

Вінницький [6]

Вороновицький [9]

Дашівський [15]

Жмеринський [8]

Калинівський [3]

Липовецький [10]

Лінецький (Іллінецький) [11]

Літинський [5]

Немирівський [13]

Пиківський [2]

Прилуцький [4]

Ситковецький [14]

Тиврівський [12]

Хмільницький [1]

5. Волинська округа

Райони:

Баранівський [3]

Володарський [7]

ім. Держинського (Романівський) [6]

Звягельський (Новоград-Волинський) [2]

Іванківський [13]

Коростишівський [11]

Мархлівський [5]

Потіївський [8]

Пулинський [4]

Радомиський [9]

Троянівський [12]

Черняхівський [10]

Ярунський [1]

6. Глухівська округа

Райони:

Глухівський [9]

Есманський [10]

Новгород-Сіверський [2]

Понорницький [6]

Путивльський [11]

Семенівський [1]

Середино-Будський [4]

Хильчицький [3]

Шосткинський [7]

Ямпільський [5]

Ярославецький [8]

7. Дніпропетровська округа

Райони:

Близнюківський [6]

Васильківський [18]
Верхньодніпровський [7]
Дніпропетровський [15]
Кам'янський [13]
Карло-Марксівський [10]
Котовський [1]
Криничуватський [14]
Магдалинівський [3]
Межівський [19]
Новомосковський [9]
Павлоградський [11]
Перещепинський [4]
Петриківський [8]
Петропавлівський [12]
Синельниківський [17]
Солонянський [16]
Царичанський [2]
Юр'ївський [5]

8. Запорізька округа

Райони:

Васильївський [8]
Гуляйпільський [10]
Запорізький [6]
Кам'янський [7]
Новомиколаївський [3]
Оріхівський [9]

Покровський [4]

Пологівський [11]

Софіївський [2]

Томаківський [5]

Хортицький [1]

9. Зінов'ївська округа

Райони:

Бобринецький [16]

Братський [15]

Великовисківський [7]

Верблюзький [10]

Єлисаветградківський [2]

Зінов'ївський [8]

Злинський [5]

Знам'янський [3]

Компаніївський [13]

Маловисківський [6]

Новгородківський [14]

Новомиргородський [1]

Новопразький [9]

Новоукраїнський [11]

Рівнянський [12]

Устимівський [17]

Хмелівський [4]

10. Ізюмська округа

Райони:

Андріївський [1]

Балакліївський [2]

Барвінківський [10]

Борівський [6]

Бугаївський [5]

Ізюмський [8]

Лозовеньківський [3]

Петровський [7]

Савинський [4]

Шандриголівський [9]

11. Кам'янецька округа

Райони:

Довжоцький [13]

Дунаєвецький [8]

Жванецький [14]

Затонський [5]

Зіньківський [4]

Китайгородський [15]

Купинський [2]

Лянцкорунський [6]

Маківський [12]

Миньковецький [9]

Новоушицький [10]

Орининський [11]
Смотрицький [7]
Солобковецький [3]
Староушицький [16]
Чемеровецький [1]

12. Київська округа

Райони:

Баришівський [17]
Березанський [18]
Бишівський [11]
Бориспільський [16]
Бородянський [8]
Броварський [13]
Брусилівський [10]
Васильківський [14]
Димерський [6]
Жукинський [7]
Іванківський [5]
Кагарлицький [21]
Київський [12]
Макарівський [9]
Обухівський [15]
Переяславський [19]
Ржищівський [20]
Розважівський [4]

Хабненський [2]

Чорнобильський [3]

Шепелицький [1]

13. Конотопська округа

Райони:

Батуринський [8]

Бахмацький [9]

Борзнянський [7]

Буринський [11]

Дмитрівський [13]

Жовтневий [12]

Конотопський [10]

Коропський [5]

Корюківський [2]

Кролевецький [6]

Менський [3]

Сосницький [4]

Холмський [1]

14. Коростенська округа

Райони:

Базарський [11]

Барашівський [8]

Городницький [6]

Смільчинський [7]

Лугинський [3]

Малинський [12]

Народицький [5]

Овруцький [4]

Олевський [1]

Словечанський [2]

Ушомирський [9]

Чоповицький [10]

15. Кременчуцька округа

Райони:

Бригадирівський [8]

Вереміївський [2]

Глинський [9]

Глобинський [4]

Горбинський [3]

Градизький [5]

Кахнівський [6]

Кишеньківський [13]

Крюківський [11]

Лихівський [18]

Манжелійський [7]

Новогеоргіївський [10]

Олександрійський [14]

Онопріївський [15]

Попельнастівський [17]

Потоцький [12]

Семенівський [1]

Червонокам'янський [16]

16. Криворізька округа

Райони:

Апостолівський [9]

Божедарівський [3]

Долинський [4]

Казанківський [7]

Криворізький [5]

Нікопольський [10]

Петрівський [1]

П'ятихатський [2]

Софіївський [6]

Широкинський [8]

17. Куп'янська округа

Райони:

Великобурлуцький [2]

Вільшанський [4]

Волосько-Балаклійський (Раківський) [7]

Дворічанський [3]

Жовтневий I (Покровський) [6]

Жовтневий II (Миколаївський) [1]

Кабанський [12]

Куп'янський [8]

Нижньодуванський (Нижньосвердлівський) [9]

Сватівський [11]

Синьківський [10]

Троїцький [5]

18. Лубенська округа:

Райони:

Великобагачанський [15]

Вовчківський [5]

Комишанський [3]

Лубенський [9]

Миргородський [11]

Нероновицький [7]

Оболонянський [13]

Оржицький [12]

Остап'ївський [16]

Покровсько-Багачанський [10]

Попівський [6]

Сенчанський [2]

Тарандинцівський [4]

Хорольський [14]

Чорнухинський [1]

Яблунівський [8]

19. Луганська округа

Райони:

Алчевський [6]

Дмитрівський [11]
Кадіївський [5]
Кам'янобрідський [4]
Краснолуцький [10]
Новосвітлівський [8]
Петропавлівський [1]
Ровеньківський [12]
Слов'яносербський [3]
Сорокинський [9]
Станично-Луганський [2]
Успенський [7]

20. Маріупольська округа

Райони:

Андріївський [10]
Бердянський [11]
Берестівський [6]
Люксембурзький [2]
Мангуський [12]
Микільський (Республіканський) [7]
Новомиколаївський [9]
Сартанський [8]
Старокаранський [4]
Старокерменчицький [1]
Стрітенський (Жовтневий) [3]
Царекостянтинівський (Первомайський) [5]

21. Мелітопольська округа

Райони:

Білозерський [2]

Ботіївський [14]

Великолепетиський [5]

Великотокмацький [4]

Верхньорогачицький [1]

Веселівський [7]

Вознесенський [12]

Генічеський [20]

Іванівський [16]

Кизлярський [11]

Коларовський [13]

Михайлівський [3]

Молочанський [9]

Нижньосірогозький [6]

Новотроїцький [19]

Ногайський [15]

Покровський [18]

Терпіннівський [8]

Чернігівський [10]

Якимівський [17]

22. Миколаївська округа

Райони:

Варварівський [8]

Вознесенський [4]
Володимирівський [3]
Сланецький [1]
Карло-Лібкнехтівський [7]
Миколаївський [9]
Новобузький [2]
Новоодеський [5]
Очаківський []
Полтавський (Баштанський) [6]

23. Могилівська округа

Райони:

Бабчинецький [13]
Барський [1]
Джуринський [12]
Копайгородський [3]
Лучинецький [6]
Могилівський [10]
Мурафський [8]
Мурованокуриловецький [4]
Станіславчицький [4]
Чернівецький [11]
Шаргородський [7]
Ялтушківський [2]
Ямпільський [14]
Яришівський [9]

24. Ніжинська округа

Райони:

Бобровицький [10]

Веркіївський [1]

Ічнянський [9]

Кобижчанський [7]

Козелецький [6]

Комарівський [2]

Лосинівський [11]

Мринський [3]

Ніжинський [4]

Новобасанський [12]

Носівський [8]

Плисківський [5]

25. Одеська округа

Райони:

Анатолівський (Тилігулоберезанський) [11]

Андрієво-Іванівський [5]

Антоново-Кодинцівський (Комінтернівський) [10]

Березівський [6]

Біляївський (Червоноповстанський) [13]

Благоєвський (Великобуялицький) [9]

Гросулівський [7]

Зельцький (Фридрих-Енгельський) [12]

Овідіопольський [16]

- Одеський [14]
- Петровірівський [4]
- Спартаківський [15]
- Троїцький [1]
- Фрунзівський [2]
- Цебриківський [3]
- Янівський (Тарасо-Шевченківський) [8]

26. Первомайська округа

Райони:

- Благодатнівський [13]
- Вільшанський [6]
- Врадіївський [11]
- Голованівський [3]
- Грушківський [2]
- Добровеличківський [5]
- Доманівський [12]
- Кривоозерський [10]
- Любашівський [9]
- Новоархангельський [4]
- Первомайський [7]
- Савранський [8]
- Хашуватський [1]

27. Полтавська округа

Райони:

- Баляснівський [7]

Білоцерківський [11]
Великобучківський [24]
Грунський [2]
Диканський [8]
Зачепилівський [21]
Зіньківський [1]
Карлівський [19]
Кегичівський [22]
Кобеляцький [16]
Котелевський [3]
Малоперещепинський [14]
Машівський [18]
Нехворощанський [17]
Новосанжарський [15]
Опішнянський [5]
Полтавський [13]
Решетилівський [12]
Рублівський [6]
Рунівщенський [9]
Сахновщинський [23]
Червоноградський [20]
Чутівський [10]
Шишацький [4]

28. Прилуцька округа

Райони:

Березоворудський [9]

Варвинський [7]
Драбівський [13]
Іваницький [2]
Ковалівський [11]
Малодівицький [1]
Пирятинський [12]
Прилуцький [5]
Сріблянський [6]
Турівський [3]
Харківецький [10]
Яблунівський [4]
Яготинський [8]

29. Проскурівська округа

Райони:

Війтовецький [2]
Вовковинецький [15]
Волочиський [1]
Городоцький [8]
Деражнянський [14]
Кузьминський [6]
Летичівський [13]
Меджибізький [11]
Михалпільський [10]
Проскурівський [4]
Старосинявський [12]

Фельштинський [7]

Чорнострівський [3]

Юринецький [5]

Ярмолинецький [9]

30. Роменська округа

Райони:

Березівський [3]

Великобубнівський [2]

Веприцький [13]

Гадяцький [12]

Глинський [6]

Засульський [4]

Липоводолинський [8]

Лохвицький [10]

Недригайлівський [5]

Перекопівський [7]

Петрівський [11]

Синівський [9]

Смілівський [1]

31. Сталінська округа

Райони:

Авдіївський [2]

Амвросіївський [10]

Андріївський [3]

Великоянисольський [7]
Дмитрівський (Макіївський) [5]
Мар'ївський [4]
Павлівський [8]
Селидівський [1]
Стильський (Старобешівський) [9]
Чистяківський [6]

32. Старобільська округа

Райони:

Біловодський [9]
Білокуракинський [3]
Білолуцький [2]
Марківський [5]
Міловський [6]
Містянський [7]
Новоайдарський [11]
Новоастрahanський [10]
Олександрівський [1]
Осиківський [4]
Старобільський [8]

33. Сумська округа

Райони:

Білопільський [1]
Боромлянський [14]

Вільшанський [9]
Вірівський [6]
Жовтневий [11]
Краснопільський [12]
Лебединський [15]
Миропільський [8]
Річківський [2]
Сумський 7]
Сумсько-Ворожбянський [13]
Тернівський [5]
Тростянецький [16]
Хотінський [3]
Чупахівський [17]
Штепівський [10]
Юнаківський [4]

34. Тульчинська округа

Райони:

Бершадський [13]
Брацлавський [2]
Вапнярський [4]
Гайсинський [8]
Джулинський [14]
Крижопільський [11]
Ладжинський [7]
Міясківський [10]
Ободівський [12]

Ольгопільський [17]

Піщанський [15]

Соболівський [9]

Томашпільський [3]

Тростянецький [6]

Тульчинський [5]

Чечельницький [16]

Шпиківський [1]

35. Уманська округа

Райони:

Бабанський [11]

Буцький [3]

Гранівський [6]

Жашківський [2]

Звенигородський [5]

Катеринопільський [13]

Ладжинський [16]

Лисянський [4]

Маньківський [8]

Монастирищенський [7]

Оратівський [1]

Підвисоцький [17]

Тальнівський [12]

Теплицький [14]

Тернівський [15]

Уманський [10]

Христинівський [9]

36. Харківська округа

Райони:

Білоколодязький [9]

Богодухівський [11]

Валківський [17]

Великописарівський [2]

Вільшанський [12]

Вовчанський [8]

Деркачівський [6]

Зміївський [23]

Золочівський [5]

Кириківський [1]

Коломацький [16]

Колонтаївський [15]

Краснокутський [10]

Липецький [7]

Лозовський [27]

Люботинський [18]

Мереф'янський [19]

Нововодолазький [22]

Олексіївський [26]

Охтирський [3]

Печенізький [21]

Сіннянський [4]

Старовірівський [25]
Старосалтівський [14]
Таранівський [24]
Харківський [13]
Чугуївський [20]

37. Херсонська округа

Райони:

Березнегуватський [2]
Бериславський [7]
Великоолександрівський [3]
Високопільський [1]
Голопристанський [12]
Горностаївський [8]
Калініндорфський [6]
Каховський [11]
Качкарівський [4]
Олешківський [10]
Скадовський [13]
Снігурівський [5]
Херсонський [9]
Чаплинський [14]

38. Чернігівська округа

Райони:

Березнянський [7]
Бобровицький [6]

Городнянський [2]

Добрянський [1]

Козелецький [8]

Куликівський [10]

Любецький [5]

Олишівський [9]

Остерський [11]

Ріпкинський [4]

Сновський [3]

39. Шевченківська округа

Райони:

Ведмедівський [14]

Вільшанський [11]

Гельмязівський [1]

Городищенський [12]

Златопільський [19]

Золотоніський [3]

Іркліївський [5]

Кам'янський [20]

Канівський [2]

Корсунський [9]

Мокрокалігірський [18]

Мошнянський [7]

Олександрівський [21]

Ротмістрівський [17]

Смілянський [13]
Стеблівський [10]
Таганчанський [6]
Черкаський [8]
Чигиринський [15]
Чорнобаївський [4]
Шполянський [16]

40. Шепетівська округа

Райони:

Антонінський [10]
Базалійський [11]
Ганнопільський [1]
Грицівський [7]
Заславський [6]
Красилівський [12]
Ляховецький [5]
Плужнівський [4]
Полонський [8]
Славутський [2]
Старокостянтинівський [13]
Судилківський [3]
Теопільський [9]

41. Автономна Молдавська Соціалістична Радянська**Республіка**

Райони:

Ананьївський [6]

Балтський [3]

Бирзульський [5]

Григоріопольський [9]

Дубосарський [8]

Кам'янський [1]

Крутянський [2]

Рибницький [4]

Слободзейський [11]

Тираспольський [10]

Червоновікнянський [7]

Адміністративна карта Української Соц. Рад. Респ. Адміністративні межі на 15-те серпня 1928 року. Видання Народнього Комісаріату Внутр. Справ У.С.Р.Р. Числами, наведеними у квадратних дужках після назв районів, позначено відповідні райони на мапах, уміщених у цьому виданні (див. перелік мап).

Показчик імен

- Авдієнко М. А. 22
Адамць С. 238
Александров І. Г., *див.* Олександров І. Г. 159
Амаргія Сен 5, 251, 334
Антін 272
Арсон С. 105, 176
Ашуп-Ільзен А. І. 22
- Балицький В. А. 309–310, 312, 315–316, 319
Бега (Бегма В. А. (?)) 177
Безрозум 116
Белл Т. *див.* Том Белл
Бенгин 22
Белянін І. І. 22
Беляєв М. В. 22
Березін О. Й. 120
Блюм А. 14, 20–21, 35
Богатирьов 202
Боголюбов К. М. 328
Боголюбський Д. М. 87
Богуцький 176
Боулі А. 19
Брюханов М. П. 105, 185
Бубнов А. С. 297, 323, 327, 328
Бухарин М. І. 54–55, 58, 61, 73, 80–81, 92, 153, 258–259, 282
Буяновер М. І. 22
- Вавилов М. І. 44**
Вайншток 173
Вален Ж. 238
Варейкіс Й. М. 58–59
Василенко, голова КНС 285
Васильєв 282
Введенський В. Я. 165
Вдовиченко 186
Вейцер І. Я. 24–26, 95, 132, 137, 140
Верба І. 14
Вербицький Г. М. 16–17, 22, 44, 48, 87, 256

Виноградський 24
Власенко С. Н. 317
Волков О. М. 14
Волобуєв М. С. 8, 161, 164, 293
Волохонь І. 115
Вольф М. М. 22, 163, 165, 256
Ворошилов К. Є. 324, 329
Вуліхман, доктор 324

Гайда М. 284
Ганф Ю. А. 267
Гергард Бот 302
Генкин 122
Гірчак Є. 161
Гітлер 9
Гладков Ф. В. 263
Головко Д. 316
Голод Н. П. 76
Гольдін Я. Г. 121
Гринштейн А. Л. 22
Гринько Г. Ф. 152, 160, 185
Грицай П. 228
Гричманов О. П. 329
Гуменна Докія 262–263
Гурарій І. 39
Гуревич М. Б. 22
Гурій Ф. 115
Гусак Тимофій 312
Гусев В. 14

Данилюк Ілля 312
Дегтярьов Л. С. 329
Девід Маркус 6–7, 333
Дембо В. 263
Демченко М. Н. 104
Денсон В. Г. 22
Детлев Пекерт 302
Джеймс Скотт 302
Дихтяр Г. А. 112
Доброгаєв В. 206

Довбня Антон 312
Довбня Василь 312
Довбня Клим 312
Довбня Лука 312
Донич М. В. 238
Дубенецький Н. О. 87
Дудник А. М. 174

Єгоров К. Д. 160
Єлисеєв К. 151
Єльцов А. А. 87
Єремєнин 305
Єфремов С. О. 107, 139, 158, 283, 287, 298

Ейсмонт М. Б. 99

Жилкін С. С. 14

Загуменний С. І. 109
Зайцев Ф. І. 127, 302, 318
Заклинський Р. 147
Зальцер С. З. 213
Затонський В. П. 196, 282
Зінов'єв Г. Д. 92
Зозуля Петро 312

Ікс М. (Самойлов М. С.) 119, 304
Інгулов (Рейзер) С. Б. 258
Іщенко Сазон 312

Каганович Л. М. 102, 105–107, 110, 161, 293
Калінін М. І. 298
Каменєв Л. Б. 21
Карпенко Олександр 312
Каттель М. А. 22, 24, 69
Качинський В. 192, 229
Кириленко 263
Кислицин 105
Кобза 315–316
Козаченко М. 49–50
Коломойцев 22

Комар Єфим 312
Кондратьєв Н. (М.) Д. 12
Конюхов Г. 7
Короленко В. 14
Косіор С. В. 74, 76, 165, 196, 263, 293, 314
Крендель 117
Кржижановський Г. М. 152, 154
Крупська Н. К. 93
Кубяк М. А. 99, 109, 163, 185
Кугай Іван 312
Куйбишев В. В. 82, 83, 153
Кузьмінський С. А. 121
Кулик, «куркуль» 116
Куліш М. Г. 261
Кульчицький С. В. 47
Кустарный А. 70, 89

Лацонов Й. І. 22
Лебедь Д. З. 122
Левенштам М. Є. 22
Левінсон 332
Левицький Д. 296, 314, 323
Ленін В. І. 259, 275, 307
Леонард Самуельсон 206
Летичевський Марк 295
Лів Я. 275
Лобачев І. С. 99, 124, 129
Лобов С. С. 99
Лосицький А. Е. 87
Любченко П. П. 264

Майоров М. М. 196
Мазлах (Робсман) С. М. 15
Макаревич 192
Маламуд 116
Малков 117
Маньковський К. Г. 22
Марічев Є. 238
Марк Таугер 8–9, 226
Мартиновський Єрїней 312

- Машура 41, 46
Медведєв О. В. 105, 106, 108
Месле Ф. 14
Меспуле М. 14
Мікоян А. І. 10, 21, 36, 54, 56–61, 74–75, 77, 81, 84, 99, 103, 109, 122–123, 132, 137, 142, 171–173, 185–186, 193–197, 252, 254, 266, 273, 303, 318
Мілютин В. П. 84–85, 89, 185, 260–261
Минаєв С. В. 22, 69, 76
Михайлик, представник Прокуратури і НКЮ УСРР 114
Михайлик, «куркуль» 287
Мишкіс В. С. 17, 22, 51, 176, 203
Мовчан О. М. 207
Молотов В. М. 94, 99, 102–103, 104–107, 131–132, 140, 196, 253, 257
Муралов М. І. 93
- Назаренко Сидор** 312
Натовський К. 312
Наумов 22
Недачин Л. 252
Нурінов 173, 176
- Оболенський (Осинський) В. В.** 21, 23, 35
Обухов В. М. 87
Одинцов О. В. 69, 192
Озірський О. 265
Олександров І. Г., *див.* Александров І. Г.
Ольський Я. 314
Орджонікідзе Г. К. 93, 109
Осокіна Е. 112
- Пахомов** 192
Педаєв Д. К. 44
Петлюра Симон 294–296, 314
Петренко І. 301
Петровський Г. І. 192–193, 196, 205, 253–255, 266, 280, 284, 297–298, 306
Перчик Л. 161
Пітирим Сорокін 233, 338
Підгайський 50

- Пирожков С. 238
Полоз М. М. 177
Поляков 124
Полянський 147
Попов П. І. 14, 20–21, 57, 192
Порайко В. І. 114, 282
Потресов В. Е. 23
Проворенко Сильвестр 312
Пукас Потап 321
Пятаков Г. Л. 92
- Радек К. Б. 92
Раденький Петро 312
Раковський Х. Г. 92–93
Ратманов М. 49
Репашевський Є. 49–51
Ривкінд С. В. 22
Риклін Г. 263
Риков О. І. 35, 57, 61, 73, 81–83, 85–86, 92, 94, 98, 132, 153–154, 193, 281–282, 300
Річицький А. 161
Рогачевська Л. С. 152–154
Рогозин М. 130
Розіт А. 129
Розумовський Кирило 147
Рудзутак Я. Е. 142, 186, 224
Рухимович М. Л. 142
- Саваринський Кіндрат 312
Савинкин Н. И. 197
Самбікін М. 155
Сапронов Т. В. 93
Сафроненко 104
Семикрас Артем 312
Семикрас Каленій 312
Сербиченко О. К. 177
Сиваков 295
Сидоренко М. 112
Сігал Б. 135
Скороход К. 50

- Скрипник М. О. 107, 161
Смирнов О. П. 99, 142
Смілга І. Т. 92
Сніжко О. 229
Соколін 23
Сокольников Г. Я. 142
Соловейчик В. М. 162
Солодуб П. 160
Сорин 117
Сорокін П. *див.* Пітирим Сорокін
Сталін Й. В. 153, 161, 211, 236, 251–252, 257–260, 273–274, 277, 285,
300–301, 331–332, 338
Столяров В. 134
Струмилін С. Г. 152
Суворов І. 263
Сухин 287
- Таракалюк Іван 301
Тимоті Снайдер 9
Том Белл 263
Трахтенберг Йосиф 14
Трилський О. Л. 266
Троцький Л. Д. 92–93
Турчак Антон 8
- Угланов М. О. 99
- Ф**адеев О. О. 332
Файнгольд Ш. 116–117
Файнгольд Я. 116–117
Федотов К. Я. 176, 180, 182–186, 189
Фельштинський Ю. Г. 55
Фінковський О. І. 120
Фритгоф Нансен 9, 273–274
Фролов В. Є. 121
Фрумкін М. І. 142, 300, 301
Фрунзе М. В. 307
- Х**ейфец А. М. 148
Хінчук Л. М. 132

Хмеляр Ананій 312

Чайка 314

Чарната 312

Черкес Л. А. 241

Чернобаев А. А. 132

Чернов М. О. 143, 173, 282

Чижак Л. Б. 121

Чичет 285

Чубар В. Я. 338

Шаляхин 192

Шапіро 117

Шаповал Ю. І. 161

Шахрай Василь 15

Шверник М. М. 58

Швидкий Григорій 312

Школьников В. 238

Шлейфер 142

Шліхтер О. Г. 158, 189, 191–192, 214, 229

Шмідт В. В. 185, 219, 254

Шрейдер М. 239

Шумський О. Я. 160

Щепотьєв 316

Юренко О. П. 15

Юрцовський М. 47, 70

Яворницький Д. І. 316

Ягода Г. Г. 323

Якір Й. Е. 264, 325

Яковлев А. Я. 19–20

Яковчук 138

Яната О. А. 44

Яровий І. В. 23

Ярославський О. М. 257–258

Яцевський І. П. 190

Наукове видання

Людмила Гриневич

**ГОЛОД 1928–1929 рр.
У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ**

Комп'ютерна верстка *Л. А. Зубець*
Дизайн обкладинки *Лада Гентош*

Підписано до друку 17.12.2012 р. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 25,28. Обл. вид. арк. 22,48.
Наклад 300 прим. Зам. 35. 2012.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України.
Київ-1, вул. Грушевського, 4.